

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերջագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported [CC BY-NC 3.0] license.

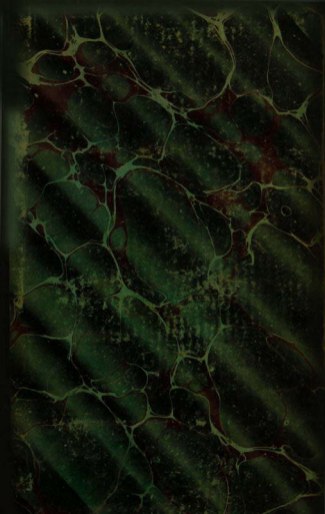
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել կոչքը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեափոխել կամ օգտագործել սակայն կոչքը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

85
1

№

счет получателя

Р.

цифрами

Пени

за дней Р.

того

но банком

195—

Булгайгер

3

2

1

ԻՐՔ ՀԱՆԳԵՐՁԵԱԼ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ՕՐԱԳԻՐ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

14

Ի Ր Ք

ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ՕՐԱԳԻՐ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

ԳՐԵԱՅ

ՏԵՐ ՊՈԹԷՆ ՔԱՀԱՆԱՅ

ՎԱՂԵՄԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ԱՐՔԵԳՈՍԿՈՑՈՒՆ
ԲԱՐԻՉՈՒ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՊՈՐՏՈՅԻ, ՎԱՐԺԱԳԵՏ Ի ՍՈՐԳՈՆ
ՄԵՆԱՒՈՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՃԻՒՐԼԵՐ

ՎԱՐԳԱԳԵՏ ԱՍՏՈՒԱՆԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՃԿԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԳԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

Հ. ԱՒՔՍԵՆՏԻՈՍ Վ. ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ

ԳՆՏԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

~~34585~~

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Տէր Պօթէն քահանային այս գիրքս՝ զոր այժմ
կը հրատարակեմք՝ ինքն մեռնելէն քանի մի շա-
բաթ յառաջ ամբողջապէս աւարտած և ձեռա-
գիրն իր տպագրողին յանձնած էր. և մեծ ու-
րախութիւն կիմանար իր կենաց ընթացքն այս
գործուիս աւարտելուն համար՝ որ իր կրօնական
և իմաստասիրական երկասիրութեանց համա-
ռօտութիւնն է, և որոյ մէջ կերևի սուրբ ձե-
րութեան պատկանաւոր՝ հեղութեան և հասուն
մտաց գրողն. ինքն սակաւ կը խօսէր այս իւր
գործոյն վրայ իր բարեկամաց հետ՝ ի վերջին
աւուրս կենաց իւրոց՝ զոր հաւատարմու-
թեամբ նուիրեալ էր ընդ ամս քառասուն և ա-
ւելի ի քարոզել զՅիսուս Քրիստոս քանի և
գրով:

Ուստի մեք ալ այնոր հրատարակութեանն
ձեռք զարկինք՝ որդիական սիրոյ նուիրական
պարտքերնիս կատարելու գիտմամբ:

ՏԷՐ ՏՐ ՌԷՆԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅ

Պ-Դ-Ն-Յ Կ-Ն-Ն-Ի-Վ-Է-Դ-Ե-Ի

Հ Ա Ն Դ Ե Ր Չ Ե Ա Ւ Ա Շ Ի Ա Ր Հ Ի Ն

ՕՐԱԳԻՐ ԻՄԱՏԱՍԻՐԻ

Արդի վիճակ

2 հրդեհներ:

Պատանի Տրանսպարանթեանց միոյն մէջ ասա-
ցեալ է թէ Դեղիֆիսի պատգամն հրամայել էր որ
տաճարին վրայ սյա խոսքս գրեն. զսո՛՛մ: ορατός Թ.
Կի զսեղ: Եւ յիրաւի ծանօթութիւն անձին խնասա-
սիրութեան հիմն է. բայց նոյն իսկ խնասասիրի հա-
մար՝ գիւրին բան չէ՝ որպէս որ կարծուի: Եւ աս-
կայն ես պիտի ջանամ այսօր համենչու. որովհետեւ
ուրիշ ժամանակներէ աւելի՛ այժմ առաւել կը զգամ
այնոր հարկաւորութիւնն. վասն զի ամենեկն ոչ գի-
տեմ թէ ո՞ւր եմ, և ի՞նչ եմ: Ահաւասիկ երեսուն
տարի է որ խնասասիրեմ կամ այլոց ուսուցանեմ
խնասասիրել, և շատ հին և նոր գրքեր կարգաչէն
եան՝ յորոց իմ ուսուցաններուս նիւթն քաղած եմ,
իմ խորհուրդներս զարթուցանելու համար՝ այլոց

խորհուրդներն որոճալով, սակաւին կենաց ծանր աւախարկներն լուծելու հասու եղամ չեմ: Այլ և այլ գարձուածքով զտուցել և կրկնել եմ՝ յառաջ քան զիս եղողներուն հնարամ կարծիքն. և սակայն հիմն որ բնաւե՛ս անձնական կարծիք. ևս առաւել սառու գութիւն մի ունեցամ չեմ:

Այս բանս զիս կը ձանձրացնէ, մանաւանդ հիմա որ կենացս կէսն անցամ եմ, և դէպ 'ի վախճանն կը խոնարհիմ, և կուզեմ որ պատշաճապէս աւարտեմ այս կեանքս, և այնպիսի կերպով որ ապագայս ապահով լինի. վասն զի քանի որ կենացս յիսուն տարին կը մտիմ միշտ այս բանիս վրայ կը գառնամ իմ մտած մտնքս: Աւխարհիս վրայ այլ մեծ բան մի վաստկելիք չեաց. ինչ բան որ կարելի յուսալ ընկերական կենաց վիճակի և բազդի կողմանէ՛ ամենուն ալ հասի. հայրենեացս ունեցամ պարտքս ալ վճարելցի իմ ունկընդիրներս ուսուցանելով, և ըստ կարի գերգաստանս պահելով, մանաւանդ որ մի միայն ազնիկ զաւակ ունիմ՝ որոյ զաստիարակութիւնն ալ ինձ բեռն չէ՛ որովհետեւ արդէն մայրն ուսեալ և առարկինի կին մի է: Քսան տարիէ 'ի վեր իմաստասիրութիւն ուսուցանեմ՝ որչափ որ կարեմ. և թէպէտ ամենայն ջանքս այս բանիս գործածել եմ՝ սակայն բոլորովին ապահով չեմ. որովհետեւ շատ կարեւոր գիտութիւն մի է. և երկնից և երկրիս ամեն խնդրոց հետ յարարութիւն ունի: Այոչափ տարի ինձ ունկնդիր եղող երիտասարդք՝ ասրակոյս չկայ որ իմ կարծիքս իրենց ընթացից հիմն և իրենց գործոց պատմառ բըռնած են, ապա ուրեմն զայնս ընդունալոց պատասխանատուութեանն ալ կերպով մի մասնակից եմ, և այս պարտակցութիւնս իմ խիզմս անհանդիստ առնէ: Արդեպ ինչ որ կարելի առնել արարի, մանաւանդ որչափ որ լաւ կարելի: Այս բանս ալ համարձակիմ հաստատելու. և հաւանական է որ պակասմ եմ, որով

հետև մինչդեռ այլոց կենաց գիտութիւնն և զկեանքն
իւր շնամբիս վախճանին հասուցանելու արուեստն
վարդապետելու կը պարտաւորիմ, որ է ասել զիմաս-
տութիւն կամ ըստ ևս ասել զիմաստասիրութիւն,
կը անանժ որ ևս իմ անմիտ համար զեռ նորա շնա-
րիտ ճամբայն բնասելու կարու եմ, որ իմաստու-
թեան կը հանկ, և ուստի պետք է որ յառաջ եր.
թամ:

Ինչ է կեանքն, և ինչ է մահն. եթէ ինչպէս որ
ասի կեանքն բարիք մի է, ինչու աստ մահն զայն կը
խզէ. արդեօք միայն կը փոփոխէ զայն և կայլայլէ ու
կերպարանափոխի, թէ ոչէութեան մէջ զայն կը
գահափոխէ: Արդեօք մահն եակաց վերջին վախճանն
է, թէ նոր աշխարհի մի գունն. արդեօք ոչնչութիւն
մի է՝ թէ վերանորոգութիւն, և եթէ է այս վերջինս է՝
ինչ ասնելու է որ մահն պաղարեք և գեղեցիկ լիցի:
Ահագին և խորհրդաւոր ինչգիրներ, զորս փոքր ՚ի
շատե խորախորհուրդ կերպով յուզել էի իմ ուս-
մանցս ժամանակ՝ որովհետեւ իմ գաստիտուութեանցս
ալ հարկաւոր էին, բայց պարզապէս իրեն հայեցո,
զական ինչգիրներ կենթադրելի՝ որոց առժամայն գոր-
ծադրութիւնն իմ վիճակիս կարու շէի համարել. ո-
րով և իմ խորհուրդներս տարտամ և անստոյգ մեա-
րին, և նոցա չուժուիլն այլ ժամանակի թողութի:

Իսկ այսօր ոչ գիտեմ ինչ բանի համար տեսարանն
փոխուած կը անանժ: Հայեցողութիւնն ինձ բաւա-
կան ոչ երևի. այլ կուզեմ գործնական հետեանաց
հասնել, և բաւական շտեպելով այս կարևոր նիւթոցս
վրայ ինչ որ կարէ մարդ խորհիլ և խափի՝ կուզեմ
գիտել թէ ինչ բանի հաւատալու է և ինչ գործելու է:
Քանի որ հասուն հասակս հասի՝ կարճեալ թէ տարուան
մէջ ասան տարի ապրել եմ, և ես ալ կը զարմանամ թէ
ինչու մահուան վրայ կը մտածեմ՝ թէ պէտ և անող-
ջութիւնս անզն է և կեանքս իւր անոյգութեան մէջ:

Բայց գիտելով որ մարդ ամեն հասակի մէջ ալ կարէ մեռնիլ, ուստի ոչ կամիմ մահուանէ ետև գալիքնէ, բուն վրայոք ազիտութեան և անստուգութեան մէջ մեռնիլ: Աւ եթէ մարդս ապագայ մի ունի՝ որոյ վրայ ամենեին տարակուսած չեմ, կարծէ որ այս ապագայս պատրաստելու համար սակաւ մի նեղութիւն յանձն առնու՝ և նորա վրայ խորհի: Այսն զի իմաստասիրի մի անարժան և անբանաւոր բան է՝ որ ինչ աշխարհ մի մտնելու համար այս աշխարհէս ելնել՝ առանց կանխաւ այս կարեւոր անցից վրայ խորհելու, և առանց մտածելու իւր նոր բնակութեան վրայ՝ ուր որ կարէ տանիլ զինքն այն անցքն, և ուր որ նոր շարք մի իրաց ՚ի պատրաստի կան, և թերևս յաւիտենականութիւն մի երջանկութեան կամ թշուառութեան: Արդ այս աշխարհիս մէջ անէ մի կեղնեմք, ամենայն հոգ և ինձմք կը բանեցնեմք որ յարմարագոյն բնակարան մի գանեմք և լաւ կերպով տեղաւորեմք. նոյն բանն առնելու չեմք մեր յետին տեղափոխութեանն համար, և կարեմք այնչափ կոչը և անխոհեմ լինել՝ որ ամենեին շտապեմք թէ արդեօք ինչ պիտի գանեմք այս աշխարհէս ելնելէն ետև:

Ահաւասիկ այսպիսի խորհուրդներ են՝ որ ժամանակէ մի ՚ի վեր մտացս մէջ կը շրջին, և ոչ գիտեմ թէ ինչու և ուստի յառաջ եկած են: Աթէ անտախապաշտ մարդ մի լինէի՝ մտաւոր ապագայի մի նախազգած մունք պիտի սեպէի, և կամ խորհրդաւոր զգրութեան ազգեցութիւններ, որպէս Սոկրատայ ոգւոյն համար կը զգուցուի: Աւ միթէ այսպիսի բան մի ո՛չ կարէ լինել. քան Յունաց իմաստունն աւելի իմաստուն լինել միտքս չեմ գրած, որ ամեն բանի մէջ այս անբնայթ առաջնորդին թելագրութեանցն կը հպարտակեր: Բայց որ ինչ և է, որովհետև այս խորհուրդներս ակամայ կերպով իմ հոգիս կը խռովեն՝ սիրտս հանգարակեցնելու համար՝ կուզեմ նոցա ամեն կողմն

Համարձակ նկատել իմ ներքին ասեմին՝ այսինքն խղճիս մէջ, զգուշանալով այլոց հետ չխօսելու, որ պէս զի ընտանիքս անհանդիսա չլինի. իսկ պաշտօնակիցքս որ նոյն հոգւոյ արայնագրութեանց մէջ ոչ գտանին՝ եթէ իրենց միտքս բանամ՝ որոց համար թերևս վիճել ալ հարկ լինի, պիտի ասեն պարզապէս թէ ցնորել սկսել եմ, և այնոր համար կրօնասիրութեան և խորհրդաւորութեան տուել եմ ինքզինքս:

Այլ իսկ իմ անձիս հետ կուզեմ այս նիւթոցս վրայ վիճարանիլ. հակառակամարտ պատճառանքե ալ ձանձրացած եմ, որ իրարու ուժն կտարելով՝ շատ անգամ զմեզ անատուգութեան մէջ կը թողուն, որով և ըստ պարագայից զիրար շքանող բաներ կը խօսիմք առանց ներքին համոզումն ունելու: Միայն կուզեմ որ ըստ օրէ թղթի մի վրայ նշանակել՝ ինչ որ մտքէս կանցնի կամ սիրտս ինքնաբերաբար կը զգայ այս նիւթոցս վրայ, առանց խորհրդածութեան, և մանաւանդ առանց հակաճառութեան. վերջապէս Օրագրի մի ձեռք պիտի զարնեմ՝ որ իմ ներքին զգածմանս անգրագարձութիւնն կամ լուսանկարն լինի՝ ինչ որ մտքէս և սրտէս կանցնի: Իմ գոյութեանս վախճանին վերաբերեալ ճշմարտութիւնն ճանաչելու, և այն վախճանին հասնելու միջոցներն բանեցընելու համար մեծ՝ եռանդեամբ յօգնութիւն անձինս կուէմ սրտի մտք այն սուրբ ճշմարտութիւնն՝ ինչ որ է, և իմ հոգիս նորա առջև կը գնեմ հայեւոյ մի պէս, և կազալեմ որ ինքն նորա վրայ ինքզինքն տպաւորել լուսաւոր կերպով, որպէս զի կարացից պարզապէս ընթեռնուի՝ ինչ որ ինքն յինէն կը պահանջէ. և մանաւանդ ուժ և զօրութիւն տայ զայն կատարելու:

ԻՆչպէս նանաջելու է միւս
աշխարհի իրերն

3 Նոյեմբեր :

Իմաստասէրք կան որ հաստատեն թէ մեք յաւի-
տենական նիւթէ մի ելած եմք, և երկրաւոր կենաց
փոխութեան թիւնն րէն ետն' նորէն 'ի նոյն պիտի գաւ,
նամք: Եթէ այդպէս է' ելնելն ինչ բանի համար է,
և ինչ է գարուց այս շարժումն որ առ ոչինչ պիտի
աւարտի. յիրաւի ոչ ինչ բանի համար' մեծ շփոթու-
թիւն: Մարդուս ինչքն իսկ ցուցանէ' որ ամենայն
արդեանց' պատճառ մի հարկաւոր է, և պատճառ
բաւական առ յառաջ բերել զնոյն. Ապիկուրոսի
հիւշից անասման բաղկացութիւններն' իրենց կցոր-
դութեանց կամ ձգտութեանց ձեռք իր մի շին կա-
րող յառաջ բերել, և հետեապէս բան մի շին կարող
մեկնաբանել. յաւիտենական և կուրորէն յուզում
մի է' որ երկուան գործածն այսոր կեղծանէ. որով
և տիեզերք Աննելուպեայ գործած կաւրին կը նմանի'
որ ցերեկ գործածն' գիշերն կը քակէր: Այս ան-
պատճառ արտադրութեան օրէնք մի ասլու համար'
գիպում կամ պատահար բանն հնարուած է. որ
այն աչ գարնեալ անտեղութիւն է. վասն զի պատա-
հարն իմաստ չունող բան է, կամ առ վախճան ինչ
հասցնող միջոցներն երբ ոչ գիտեմք' պատահար է
ասեմք: Շատ զարմանալի բան լինէր' որ մինչդեռ մեր
մարդկային փոքրիկ աշխարհին մէջ կամ ընտանեաց
և ընկերութեան մէջ արդարութիւնն' խաղաղու-
թիւնն և բարութիւնն ուրիշ բանով ոչ պահի' բայց
եթէ ինչքով խորհրդով և նախահոգութեամբ, մեծ

աշխարհին մէջ որ ակեղերք ասի և յորում զարմանայի կարգն յայտնի երևի՝ շքնէր ոչ անաշուժիւն, ոչ նախահմանութիւն, և ամենայն ինչ կոյր և անսանձ զորութեանց խաղ լինէր: Այս բանս անհնարին է, և կամ անաշու եմք թէ ուրեմն թէ մեր սահմանել չանացած կարգն ու կանոնն՝ բոլորովին ակեղերաց ընթացիցն հակառակ ու ներհակն է:

Որչափ ալ ոչ սիրեմ և ոչ ըմբռնեմ՝ սակայն համաստուածութիւնն ինձ աւելի ընդունելի կերևի. քանի ըստ այսմ՝ անհրաժեշտ հարկի փոփոխութեան մէջ հաստատ և կարգաւոր ընթացք մի կը տեսնուի, և այս անհուն և յաւիտենական միութեան մէջ մեծութիւն մի կերևի, որ գարեբու ընթացքով կընդարձակի և իւր էութեան լրութեամբն՝ իւր ամենայն զորութեանց գիտակցութիւնն կը ստանայ, և իւր ամենայն ումն կը բարգաւաճի: Ան սակայն ճիմն եթէ ընտանս՝ այսու ևս չեմք կարող զամենայն ինչ բացաարել՝ ինչպէս որ պատահարի համար ասացաք. և այս գրութեամբս ալ զարմեալ ոչ հասկանամ թէ կեանքս ինչ բանի կը ծառայէ: Առ ժամ մի ելանել մեծ Համայնեն՝ նորէն այնոր մէջ ընկզմելու համար, և անմին գիտակցութիւնն՝ կատարելութիւնն և երջանկութիւնն կորուսանելով՝ երթալ այնոր մէջ անհետ լինել՝ ինզձ արարած ոյ մի համար ըստ միեմտրական և ուրախայի բան մի չէ, այն արարածն որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ այն մեծ Համայնին մի մասն՝ որ եմք մեր: Ան այս իմաստասիրութեամբ մեզ պահուած ապագայն փարձատրութիւն կամ նախանձելի փնտիկ մի շնեպաւիր, որովհետև մեր անձնաւորութիւնն՝ ի մէջ հանելով՝ պիտի ընկզմեմք անհունին մէջ, և պիտի գրկեմք ի բանաւոր մտաց և յազատութենէ՝ զորս աշխարհիս մէջ վայելեալք:

Ինչպէս որ աստուածութեան հետ միաւորին զիս գոհ ոչ անէ, նոյնպէս և աւելի ոչ գոհացնէ զիս իմ

հումեանս՝ նիւթոյ հետ նոյնանալու գաղափարն :
Երկուքն ալ հախառակ ուղիղ բանի կերակն . որովհե-
տև միտք մարդոյ ոչ ընդունի : ոչ այն շափազանց պա-
տինն , և ոչ այն անարգանքն : և երկոցուն մէջ ալ
չափ չկայ : Մեր ուղածն աստուածներ և աստուա-
ծութեան մասեր լինել չե . բայց միանգամայն կը
բողոքեմք որ քար , բոյս և կամ անասուն լինել ալ
ոչ կամեմք . որովհետև բանաւոր և ազաս կահներ
եմք՝ իրաւունք ունեւոր ձեմարտութեան , արդարու-
թեան և երջանկութեան :

Այս նկատմամբ որ և է կրօնք աւելի համաձայն են
ուղիղ մտաց և պիտոյից բնութեանս՝ քան թէ խնա-
տասիրութիւնն : Ամենայն կրօնք ընդունին հանգեր-
ձեալ աշխարհ մի , ուր որ մարդս այս աշխարհիս մէջ
խնդրած զերջանկութիւնն պիտի գտնի՝ ըստ իւր
գործոց՝ եթէ արտանի եզած է այնմ , և կամ զթը-
շուստութիւն ՚ի պատիտ իւր շարութեանն . որով
կենթադրուի թէ մարդուս անձնաւորութիւնն պի-
տի յարասեւէ , և երկու զանազան կենաց մէջ ալ իւր
նոյնութիւնն և պատասխանատուութիւնն պիտի
պահէ ու յարասեւէ : Ամեն կրօնից մէջ ալ գտանին
Նիւսեանց , Տարտարոսաց , արքայութեան և գժոխոց
նմանութիւններ . և նկարագրութեանց տարբերու-
թիւնն՝ իւրաքանչիւր ժողովրդոց յատուկ պարա-
զայներէն և անոնց երևակայութեան զանազանու-
թենէն կը փոխուին :

Այս անգրագարձութիւնս ինձ խորհել կուտայ՝ թէ
ուրեմն մարդուս իրական կեանքն կրօնիւ աւելի լա-
կարեւ բացատրուիլ՝ քան թէ խնատասիրութեամբ .
և կրօնից մէջ աւելի անկեղծ և աւելի կամակար կուս-
ձանաց որպէս և քերթողութեան մէջ , և ժողովր-
դեան հաւատոց և ներշնչմանց մէջ շատ աւելի ձըշ-
մարտութիւն կայ՝ քան թէ խնատասիրաց վերջու-
ծութեանց և վերացմանց մէջ . որ շատ անգամ կե-

նաց ինչ լինելն իմանալու համար այնչափ կը ճգնէ որ կը ստաննէ զայն, և կամակարուժիւնն կամ ինքնայտարուժիւնն խորհրդամտութեանց մէջ կը խզէ:

Կրօնից մէջ ալ քրիստոնէական կրօնքն ամեննն գերազանցն է այս բանիս կողմանէ. թէ և զայն հաւարուիմն սեպէս յիւրմէ առաջ եղած կրօնից լաւագոյն մասանցն, որպէս ոմանք համարին, և թէ գերնական յայանութենէ մի յառաջ եկած համարիս՝ որպէս իւր հաւատացեալքն կը գաւանին: Այս ստոյգ է որ միայն քրիստոնէական կրօնքն է՝ որ հանգերմեալ աշխարհի և ապագայ կենաց վրայ անզուգական իշխանութեամբ կը վարդապետէ, անդիմադարձ բանախօսութեան ուժով, երբ միանգամ մարդ նորա սկզբունքն ընդունի: Այս ալ յաւելումք որ կրօնք մի եղած չէ՝ որոյ սրտուհրքն այնչափ համաձայն լինին ուղիղ մտաց թեւազրուութեանցն և մարդկային սրտի պիտոյիցն, որպէս քրիստոսական կրօնից պատուհրքն, ուստի կարժէ որ վրան մտածեմք. և կը զարմանամ որ մինչև ցայսօր յոյժ սակախորհել եմ այնոր վրայ:

Յետահայեաց տեսութիւն

4 Նոյեմբեր:

Աստիայն եւ ալ քրիստոնէութեան մէջ մնաց ու մեծցայ. իմ հոգւոյս վրայ հաւատոյ առաջին տպաւորութիւնն բարի պատաւ աղախնոյ մի մեռօքն եղև՝ որ ամեն օր ժամն վեցին անխափան պատարագ լսելու կերթար մտտ եկեղեցին. շատ անգամ ձմեռն եկեղեցւոյն դրան առջև ծնկան վրայ եկած կըստարակր որ գաներն բացուին. մանկութեանս ատեն ինչ ասացածն միայն չէ, բայց անշուշտ ազօթել ուսուցաներ

ինձ, բայց իւր կերպարանքն և քաղցր աղցեցու-
թիւնն սրտիս մէջ ապաւորած են: Յետոյ իմ առջի
խոստովանութիւնս կարգէ գուրս յուզեց զիս, զեռ
աչքիս առջև կու գայ՝ այն աչևոր ծերունի քահա-
նայն՝ որուն ստից առջև ծնրագրած կուլայի վարժա-
րանիս փոքրիկ սենեկին մէջ: Առաջին հազարգու-
թիւնս կրցածիս շափ կենդանի հաւատքով և եռան-
գուն սիրով պատրաստուելէն ետև՝ շատ քարեպաշ-
տութեամբ ընկալայ, զեռ ևս գորովանոք կը յիշեմ
այն ժամերն որ կանցուցանելի առանձինն՝ կարգալով
Յազաֆս Ենուզսֆէան Քրիստոսի գիրքն: առանց ձանձ-
րութեան ազտեղով, և խղճմտութեամբ մտածելով
այն մեղքերն զորս ընդ հանրական խոստովանութեանս
մէջ պիտի գրուցելի: Առաջին անգամ սուրբ սեղանոյն
մատենաչուս՝ գողնաւ երջանեկութիւնն միանգամայն
զիս պաշարեցին, ինքն իրմէս գուրս ելած և այլոյ-
լած, և ինչ որ այն ատեն զգացի մաքէս ամենեկին պի-
տի շեղել:

Այլ աւանդ, այս եռանգս տակաւ պաղեցաւ՝ երբ
զգայութեանց խոսվութիւնն սկսաւ, սիրտս մթրիկ
մի գուշակող հովէ զարնուամի պէս խոսվեցաւ: Ան-
բանական մարգուն իրոխտ ձայնն՝ հոգեկան մարգուս
անոջ ձայնն խափանեց, և երբ բանավարութեանս
հասակն հասնելով ամեն բան գառելու և մեկնելու
յանդգնութիւնն ալ վրայ հասաւ, միտքս մարմնոյ
կողմն սկսաւ բռնել, թեպէտ և սրտիս եռանդն և ե-
րևակայութեանս ցնորքն տակաւ մի կը մեղմացնէին
այնոր պահանջմունքն, կարգացած միպատանութեանց
զիս յարմարցնելով և քերթողութեան տալով ինք-
զինքս, մինչև որ յետոյ բոլորովին ազատութիւն վա-
յելելու համար՝ իմաստասիրութեան ատպարեղն ի-
լայ, և մինչև այն ատեն որ հաւատացեալ էի՝ պատիւ
համարեցայ ինձ լինել անբանձ ազատախոհ: Ալ մի
անգամ իմաստասիրական ուսմանց զիս տալէն ետև՝

բոլորովին նորա մէջ ընկզմեցայ իմ մտացս բովանդակ
զորութեամբն. և վարժապետացս զասուց և օրինա-
կին հետեւելով՝ կը համարեի թէ իմ խելքս բաւական
էր՝ առանց յայտնութեան օգնականութեանն, իբր լու-
սովն միայն վերանալ ՚ի ներհայեցութիւն բացարձակ
ձգմարտութեան. ալ անտի և անգր կրօնքն ու քրիս-
տանկութիւնն ՚ի բաց թողի, որովհետեւ վարժապե-
տութեան աստիճան հասնելու համար անցած զպրօց-
ներուս մէջ՝ այնոր խօսքն անգամ ոչ լինէր, իբրև թէ
աշխարհիս մէջ այնպիսի կրօնք մի չկար: Աւ համա-
րեալ թէ կրօնքն՝ մեր պարունակէն դուրս էր և մեզ
հետ վերաբերութիւն չունէր. պատճառաւ որ կեն-
թադրեալ թէ հաւատոց ներքոյ անկեալ միայն՝ կա-
տարեալ իւր ազատութեան իրաւունքն չէր կարող
բանեցնել. և երկրորդ կը համարեալ թէ բացարձակի
գաղափարին ներհայեցութիւնն զմեզ շատ աւելի
վեր կը բարձրացընէր՝ քան թէ հաւատոյ մութ վար-
ժապետութիւնն՝ զոր նոցա միայն օգտակար կը հա-
մարեալ որք չէին կարող գիտութեանց գաղաթն
բարձրանալ: Որով և զմարդիկ երկու զասուց կը
բաժնէալ, առաջին իմաստասիրութեան համբակներն
որ զգիտութիւն ունին յանձինս և զնոյն պիտի ու-
սուցանեն աշխարհի. և երկրորդ կրօնից հետեւող
ներն՝ որ հաւատալ միայն կարեն, որովհետեւ գիտել
կարող չեն, և հաւատքն յարամեաց անլափահասու-
թեան մէջ ունի զնոսա՝ որ է տեսակ իմն ազայու-
թիւն: Այսօրինակ տեսութեանց մէջ շատ տարիներ
շարունակեցի, և մեծ պարծանք համարեի ինձ որ
այնպիսի գերազանց ու կարեւոր զասու մի կը պա-
հանիմ, ուստի գիշեր ցորեկ կաշխատեի որ հրապա-
րական զաստիասութեամբս արժանի լինիմ նորա
փառացն, և սնապարծութեամբ կը յուսայի նորօրի-
նակ վարժապետութիւն մի հնարել և իմաստասիրա-
կան գրութիւն մի հաստատել՝ որ իմ զարուս լըյս և

Հնարողիս փառք համարի: Ամեն տարի դասերս սկը-
սելուս՝ Սիսիփոնի պէս կը ջանայի իմ ժայռս լերին
գլուխն հանել, և ամեն տարի կը տեսնէի որ այն դար-
ձեալ վար կը գլորէր մեծաւ շառաչմամբ. այնպէս որ
ստիպեալ էի միշտ նորէն սկսանիլ իմ տաժանական և
անպատու աշխատութիւնս: Վերջապէս հասակն ու
փորձառութիւնն իմացուցին ինձ թէ սրչափ ընդու-
նայն էին իմ սնապարծութիւնս ու ջանքս. ուստի ի-
մաստասիրական ազանգի մի գլուխ լինելէն հրաժա-
րեցայ. և այժմ մտքէս ևս ոչ անցանէ նոր իմաստա-
սիրութիւն մի հնարել և պանծանօք զայն աշխարհի
ուսուցանել. և սակայն գոնէ ես ինձ համար կուզեմ
իմաստասիրութիւն մի ունել՝ որ իմ կենացս կարաս-
ցէ առաջնորդել, որպէս զի վերջապէս գոնէ դիտա-
ցից թէ զի՛նչ եմ ես և ո՛ւր եմ, և կենացս մնացորդն
ինչպէս գործածելու եմ որ իմ ապագայիս օգտակար
լիցի:

Քրիստոնէութիւնն նոր բանի մի պէս քննելու բե-
րում մի կը զգամ՝ որոյ հաւատքն և գործադրու-
թիւնն զիս երջանիկ արարեալ էին՝ ի մանկութեան,
և զոր յետոյ անտես արարի, և շատ անգամ ալ թիւր
կերպով դատեցի և զրպարանցի՝ աւելի նախապա-
շարմամբ և տգիտութեամբ քան թէ համոզմամբ և
շարահամութեամբ: Արդեօք իմաստասիրական խու-
զարկութիւններն չե՞մք կարող քրիստոնէութեան
ալ մերձեցնել և գիտութիւն մի յօրինել՝ իմաստա-
սիրութիւն քրիստոնէութեան անուամբ:

Իմաստասէրն եւ ժողովրդապետ

Յ Նշոյեմբեր :

Շատ անգամ ինք զինքս զիւզի երիցու հետ կը բարդաստեմ, և հարկ է խոստովանիմ որ զիս շատ վար կը գանձեմ: Մեր հրահանգաց մէջ երկուքնիս ալ նոյն իննգրոց վրայ կը խօսիմք. միայն կերպերնիս տարբեր է, և եզանակն զանազան: Երկուցունցս ալ վախճանն նոյն է, որ է ուսուցանել զմարդիկ՝ զերենք լաւագոյն և երջանիկ տանելու համար: Բայց երեչն այս առաւելութիւնս ունի՝ որ իւր խօսքն քան զիմս աւելի հեռուն կը ծաւալի. որովհետև այս աշխարհիս երջանկութենէն աւելի՝ յաւիտենական երջանկութիւնն իրեն նպատակ եղեալ է: Ապա ուրեմն իւր վարդապետութիւնն քան զիմս աւելի ընդարձակ է, և մարդոյ սահմանեալ վիճակէն ալ անգին կանցնի:

Բաց աստի իւր խօսքն աւելի հաստատ է, և աւելի վստահութիւն կուտայ. որովհետև եկեղեցին կատարելապէս ճշգրտ և սահմանած է զայն, որ աւանդապահ է այն խօսքին որ յերկնից իջած կը համարուի: Արդ երեչն թարգման լինելով եկեղեցւոյ՝ ամենեկին շտարակուսիք իր՝ ի պարտուց ուսուցածին մէջ. ինչպէս որ ինձ շատ անգամ կը պատահի, որ իմաստասիրութեան վարժապետ լինելով, և ծանր նիւթոց վրայ ըստ հարկի աւուրց խօսելով, իմ հաստատութեանցս ուրիշ արահովութիւն չունիմ՝ բայց եթէ մտացս աշխատանքն, և այլոց խորհուրդներէն և գրքերէն քաղածններս՝ որք վերջապէս որպէս զիմս մարդկային մտածութիւնք են: Անոր համար շատ անգամ հանգիստած է որ նիւթոյ մի վրայ

յանպարտատից և եռանդեամբ խառած ժամանակս՝
և առաջարկութիւն մի իրրն Յշմարտութիւն հաս-
տատած առեւն՝ ես ինք իրենս զարմացմամբ հարցու-
ցած եմ՝ թէ արդեօք ապահով եմ առացածիս վրայ։
Ո՛րչափ անգամ կարծեւում թէ անսխալ տեսութիւն
մի գտեր եմ գիտութեան մի մասն բացատրելու հա-
մար, և երբ զայն ուղեր եմ՝ ի գործ գնել, տեսել եմ
որ իմ կարծեալ սկզբունքս որ միայն ՚ի պարզ բանէ
մտաց յառաջ եկած էր և կամ հանրական փորձով
հաստատեալ՝ անբաւական եղած է ուղած բացա-
րութեանս, կամ այն է որ շատ գործոց շարժարե-
լով և կամ այն է որ ծանր և անլուծանելի ընդդի-
մութիւններ առջիս ելնելով։

Քահանայն և իմաստասէրն աստուածախառն-
թեան, ընազանցութեան, մարդարանութեան և բա-
րոյտիանի վրայ կը խօսին. բայց ճիշտ ասարեք ե-
զանակաւ, և ճիշտի զանազանութեամբ իրենց հրա-
հանգաց մէջ։ Առաջինն Աստուծոյ, տիեզերաց, մար-
դոյ և աշխարհիս կառավարութեան վրայ որ խօսի՝
միշտ ճիշդ և որոշ սրատասխաններ ունի՝ որ Քրիստո-
նէական վարդապետութիւն ասացեալ գրքուկին
մէջ ամփոփուած են. որոց մէջի հաւասոյ խնդիր-
ներն իրարու համաձայն և ճշգիւ իրարու հետ կա-
պակցեալ՝ այնպէս պարզ են՝ որ նոյն իսկ ազիտաց և
աղայոց հասկանալի են։ Իսկ ընդհակառակն իմաս-
տասէրն գիտութեան շքեղութեամբ շացեալ և իւր
հակառակամարտ կարծեաց ամբոխէն շուարեալ՝ ոչ
կարէ իւր ուսուցածն ճշգիւ ամփոփել և ամենուն
հասկացողութեանն յարմարցնել. այնպէս որ նոյն
իսկ ազատական կրթութիւն մի սունոյ շափահասից
մէջ շատերն կան՝ որ իմաստասիրաց ճառերէն և
գրքերէն բան մի ոչ հասկանան։ Այսոր համար և որ
մեր երկրին ամենէն անուանի իմաստասէրներէն մին
սակր, թէ բոլոր Աւրոպիոյ մէջ հազիւ տասն հոգի

գտանէր զինքն հասկցող, թէ և իւր ունեկնորք յոյժ շատուօր էին: Իսկ չէկէլ ալ աւելին կը զգուցեր՝ հաստատելով թէ մարդ մի եւթ զինքն հասկցեր էր՝ այն ալ ոչ բովանդակապէս:

Իրաւ որ երկցուն վախճանն զմարդիկ իմաստուն աննել չէ՛ այլ հաւատացեալ, բայց ինչ հոգ, կենաց ընթացից մէջ հաւատքն ալ նոյն արդիւնքն յառաջ անէ՛ ինչ որ զխառնութիւնն, այսինքն ընդունած ճշմարտութիւնն գործով ալ կատարել, որոյ մէջ հաւատքն աւելի ուժով կը յաջողի, ինչպէս որ կը ցուցանէ աշխարհիս պատմութիւնն, և մանաւանդ քրիստոնէութեան վեպքն՝ իւր ամեն սեռէ հասակէ և պոչմանէ ունեցած անթիւ վկայներովն: Վասն զի հաւատքն ամենուն գիւրամերձ են՝ նոյն իսկ աղայոց: մինչդեռ զխառնութիւնն վերագոյն է մարդկանց մեծագոյն մասին, և իւր պարունակին մէջ այնպիսի բարձրութիւններ կան՝ ուր յոյժ սակաւք կարեն հասանել: Աստի կը հեռեի որ բազմութեան վրայ աղքեցութիւն անտելու համար՝ աւելի հաւատաց գիտելու է՝ քան թէ բանավարութեան, և այսօր համար ամեն ժամանակ և ամեն աղքաց մէջ կրօնից հեռեողներն շատ աւելի են՝ քան թէ իմաստասիրութեան, և իւր աղքեցութիւնն յոյժ առաւել հզօր եղած է մարդկային գործոց վրայ:

Բայց մեր իմաստասէրքս իրաւունք շունիմք պահանջելու՝ որ մեր խօսից հաւատք ընծայուի, նախ որ մարերնիս գրած եմք զամենայն ինչ բանավարութեամբ գործելու, և երկրորդ որ խօսածնիս մեր խօսքն է՝ որով և մարդկային՝ մեր նմանեաց պէս, և հեռեապէս միշտ սխալական և սարակուսական: Աւստի ստիպուած եմք՝ զբուցածնիս միշտ հաստատելու և ապացուցանելու, և շատ անգամ խօսից աղքեցութիւնն հակառակամարտ պատճառնեքով կը թուլնայ, և անտի յառաջ էկած սարակայան ու երկմտութիւնն՝ գործադրութեան եռանդն ալ կը դադրեցնէ:

Իսկ քահանայն այսպիսի շփոթութիւն ոչ գիտե-
ինքն խօսի յանուն Աստուծոյ՝ որոյ խօսքն 'ի ձեռն
եկեղեցւոյ իրեն հասած է, որով իրաւունք ունի հա-
ւատացելոց հրամայելու որ հնազանդին, եթէ ճշը-
մարտապէս աստուածային է այն խօսքն և անպլլայլ
ընկալեալ 'ի նմանէ: Արդ ինքն քահանայն արդէն
համոզուած է նորա աստուածայնութեան վրայ՝ աս-
տուածաբանութեան ցուցած փաստերով, և ապա-
հով ալ է զայն անխառն աւանդելու՝ եթէ ճշգիւ
հետեի եկեղեցւոյ վարդապետութեանն՝ որ նորա ե-
րաշխաւորն է: Ինչպէս կարեւ գիտագարձել մար-
գու՝ որ գայ քեզ հաւատոյ իշխանութեամբն զրու-
ցէ. լուարուք՝ Աստուծոյ խօսքն է որ ձեզ կը քարո-
զեմ: Իսկ արդ Աստուած անհուն ճշմարտութիւն է.
և եթէ յիրաւի Աստուած խօսած է քանի մի մարդ-
կանց ձեռքովն, ինչպէս որ ամենայն կրօնք կը համա-
րին, հաւատացողին ուրիշ բան ոչ մնայ առնելու՝
բայց խոնարհիլ և հնազանդիլ. ապա թէ ոչ ո՛վ որ ոչ
հաւատայ՝ լինի անհաւատ և խմատասեր, այսինքն իւր
խելացն հետեւող կամ պարզապէս խօսելով ազատա-
խոհ, որ մարդկանց շատերուն համար աւազելի բան
է, որովհետեւ շատերն կամ ամեննին կամ յոյժ սա-
կաւ կը խորհին և կամ վատթար կը խորհին: Արտի
յառաջ դան այնչափ մարդկային մտաց ցնարմունք
որոց շատ գիւրամեա են մարդիկ և նոյն իսկ իմա-
տասերք. որովհետեւ արդէն Աիկերսն իւր ժամանա-
կին համար ասացած էր՝ թէ շկայ անհետեթ վարդա-
պետութիւն մի որ իրենց վարժոցաց մէջ աւանդուած
չլինի: Արդեւք մեր ժամանակին համար ինչ պիտի
ասէր:

Իմաստասէրն եւ ժողովրդապետ

(շարայարութիւն)

6 Նոյեմբեր .

Երէցու եւ իմաստասիրի բազմաառեմիւնս առաջ կը տանիմ. եւ որչափ ալ իմաստասէր եմ՝ նորա բազմին կը նախանձիմ հոգեւորական իրաց հրահանգին մէջ ասել կուզեմ :

Նախ կը նախանձիմ նորա հաւատաց վրայ՝ որ հանգերմեալ աշխարհի ամեն կարեւոր խնդրոց վրայ առնեան պատրաստ չուծու՛մ մի ունի, մինչքեւ մեք որիչ բան ոչ ասնեմք՝ բայց եթէ պապանձիչ մնալ եւ կամ վիճարանել եւ ցնորարանել : Իսկ քահանայն ամենայն գիտել կարեւոր նիւթոց պատասխանն ունի. եւ քան զմեզ լաւ գիտէ՝ որովհետեւ իւր պատասխաներն որոշ եւ գործադրելի են : Եւ լաւագոյնն այն է՝ որ իւր ամենայն ասացածներն՝ ՚ի գործն կ'առաջնորդեն. իսկ մեր հայեցողականէն գուրս ոչ ելանեմք, մարդկանց կեանքն ինչպէս կուզէ թող լինի, վարժապետն այս բանս ոչ հոգայ : Մեր իմաստասիրութիւնն՝ միայն դաս տալու եւ գիրք հրատարակելու վրայ է. եւ նոյն իսկ մեր վարդապետութիւնն մեր անձին վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն մի չունի. այսոր ապացոյցն ալ այն է որ՝ ես շատերն ձանաչեմ որ եպիկուրեան լինելով հանդերձ՝ բարի մարդիկ են, եւ սլլատանեաններ՝ որ վատթար կեանք կ'անցընեն :

Երբ մեք իմաստասէրքս դասերնիս ծախեցինք աւարակցինք կամ գրուածնիս հրատարակեցինք՝ սոք ես մեր ունեկնդիրքն կամ ընթերցողներն տեսնելիք չունիմք, այնպէս որ մեր խօսքն կամ նոցա մտաց մէջ ցանած սերմանքն՝ ինչ իրեն պիտի բուսնին առանց

մշակութեան, ինչպէս որ բուսնին: Մեքիմեր պարաքն կատարեցինք, կամ ինչպէս շարածճի մի կարե ասել՝ մեր խաչն խաղացինք: որովհետեւ լաւ խօսեցաք լաւ գրեցաք, և յոյս ունիմք որ պաշտօնէր լինի. այլ ուրիշ հոգ չունիմք և չեմք կարող ալ ունել: որովհետեւ մեր իմաստասիրութեան վարժացնեմն Պիւթագորայ գաբոցաց շէն նմանիւր, և ոչ իսկ Սոկրատայ՝ գոնե ինչպէս կը նկարագրէ զնոսին Պլատոն:

Իսկ քահանային կերպն ուրիշ է. վասն զի իւր ժ. զովորեան երկնային նիւթոց վրայ խօսելէն ետև՝ նոցա հոգւոյն մէջ ցանձած տերմն կը մշակէ՝ անձամբ այց ելնելով, մանաւանդ իրենց կենաց ծանր պարագայներուն մէջ, իրենց վշտաց հիւանդութեանց և մահուան ժամանակ. սիրով նոցա հետ կը խօսակցի կը մխիթարէ և քաջալերէ զերիտասարգս և զմերս, զմեծն և զփոքրն, զարս և զկանայս. միշտ պատրաստ է առանձին սգնութիւններ ալ առնելու, և կարտեւրց ընտանեկան խորհուրդներ ալ տալու, և իւր հրապարակաւ առ հասարակ առւած հրահանգներն՝ մտերմական խօսակցութեանց մէջ կը բացատրէ և իւրաքանչիւրոց պիտոյիցն կը յարմարցնէ: Այս կերպով ամենեցուն ամենայն լինի, և չկայ վշտացեալ ու բարեզգած հոգի մի՛ որ չընդունի ՚ի նմանէ սփռփանս առաջնորդութիւն և սգնութիւն:

Ի՛նչ գեղեցիկ հաստատութիւն է խորհրդական խօսատվանութիւնն, և ինչպիսի զօրութիւն ունի հագինեմն ուղղելու ամբացնելու և լաւացնելու: Հաւասարապէս սգտակար քահանային՝ ինչպէս իւր սազաշխարողաց. որովհետեւ այնու ինքն ալ անհամեմատ փորձառական ծանօթութիւն մի կը ստանայ մարդուս վրայ. և յերկնից ընդունձած իշխանութեամբն իրզճմտանաց մեռօք ուղղակի նորա կամաց վրայ կազդէ: Երբ քահանայն ասէ թէ Աստուած այսպէս կամի՝ սով կարէ առանց խռովելու հակառակն գործել: Իսկ

ապաշխարողն որ խորին քննութեամբ իւր յանցանքն
խոստովանելու պիտի պատրաստուի, քան զայս ա-
ւելի ինքզինքն ծանաչելու ըստ միջոց կարէ լինել. ոչ
ապաքեն ՚իւղչիտի պատգամին ճշմարիտ գործագրու-
թիւնն է այս՝ թէ Մանիբ զքեզ, որովհետև ինքզինք
Ծանաչելու միջոցն՝ զանձն գիտելն է, և խղճի քննու-
թիւնն ամենէն նուրբ և բարակ գիտողութիւնն է:
Շատ անգամ ասացած եմ որ խոստովանութեան
հաստատութիւնն մեծ իմաստասիրական գիւտ է յաշ-
խարհի. և եթէ Աստուած հաստատած ոչ լինէր
զայն՝ իմաստասէրք պէտք էին հնարել: Բայց դժ-
բաղդարար նոքա քահանայից պէս խոստովանահայ-
րեր չէին կարող գտանել, որովհետև այսպիսի պաշ-
տաման իշխանութիւնն՝ յերկնից միայն կարէ արուիլ:
Քահանայն իւր աշակերտելոց մէջ կայրի, և ամեն
դիպաց մէջ զիրենք իւր խոսքովն կը անուշանէ, և
այսոր համար է որ իւր ոչխարներն կամ իւր հօտն
կը կոչուին. և երբ կը քարոզէ ու կը յորդորէ՝ խոր-
հորդոց առած շնորհքն ալ զնոսա ՚ի բարեգործու-
թիւն կը քաջաւերէ: Այլ միայն ինչ որ պէտք է առ-
նել կը զրուցէ, այլ և նոցա կամայն ալ կոզնէ ասա-
ցածն կատարելու, մինչև վերջն համնելու պէտք է-
զած ուժն ալ տալով: Իսկ մեք գտներնիս աւանգե-
լէն ետև, և եթէ հարցանող գաուի քանի մի ընդհա-
նուր բացատրութիւններ տալէն վերջ, և մեր շնանչ-
ցած մարդոց քանի մի տարտամ խորհուրդներ տա-
լով մեր պարտքն վճարած կը համարիմք, և մնացածին
միայ հոգ չեմք առնէր և պատասխանատուութիւն
մ'ալ չունիմք. և աներնիս գառնալով մեր աշխատա-
նաց կամ մեր զուարճութեանց կը նայիմք. և հան-
գիստ քուն ալ կը քաշեմք՝ առանց կասկածելու որ
մեր ունկնդրաց թշուառութիւնն խղճմտանքն կամ
հիւանդութիւնն գիշերն մեր քնոյն արդէլք պիտի
լինին կամ զմեզ արթնցնեն: Իսկ ժողովրդապետ քա-

հանայն՝ ամենեւին ոչ գիտէ թէ արդեօք գիշերն իւր անկողնոյն մէջ պիտի անցնէ թէ չէ. մարմնոյ բժշկի պէս՝ ինքն ալ հոգւոյ բժիշկ լինելով՝ միշտ պատրաստ պիտի կայ՝ հոգեվարաց խրատուց մտիթարուծիւնն և կրօնից յետին օգնութիւններն հասցնելու :

Վերջապէս ինչ մեծ տարբերութիւն իմաստասիրին և քահանային անցուցած կենաց մէջ : Անեկեայ զեղ-խութեան փափկութեանց մէջ և հարստութեան չքեղութեանց մէջ կը ցանկար հարստութիւնն արհամարհել և աղքատութեան սիրող լինել . ինքն իւր ամեն հաճոյքն ունելով և բանի մի կարօտ չլինելով՝ ինչ լաւ կը քարոզէր այլոց շափաւորութիւն ՚ի ցանկութիւնս և զբարեխառնութիւն : Տարակոյս չկայ որ մեր աւուրց իմաստասէրք Անեկեայի պէս հարուստ չեն, և տակայն շատերն լաւ թօշակներ ունին, և ոմանք ևս, մանաւանդ երես լինե՞րն՝ քանի մի պաշտամանց վարձատրութիւններն միանգամայն կը վայելեն, և ընկերութեան մէջ հանգիստ պատուաւոր ալ կը համարուին :

Իսկ քահանայից շատերն՝ մանաւանդ մեծ քաղաքներէն գուրս՝ հազիւ թէ օրական ապրուստնին ունին, և գիւղօրէից երիցունք գրեթէ ամենքն ալ աղքատ են և միանգամայն ստիպեալ են իրենց հարկաւորն ստարի ալ տալ : Այս բանս գիւղի մէջ բնակած տաննս շատ անգամ կը տեսնեմ, որովհետեւ հոն ընտանեկան գաղանձք չկայ, ամեն մարդ գրացւոյն ինչ լինելն լաւ գիտէ : Այս խեղճ քահանայք չեն կարող երկու ստակ իրարու վրայ գնել՝ իրենց Ծերութեան նպաստ լինելու համար, որովհետեւ արդէն թօշակնին ոչինչ է, և աղքատներն ալ բողբոմն պատած են : Յիրաւի ինձ շատ գժուար պիտի լինէր եթէ նոցա պէս ապրելու ստիպուած լինեի, միշտ ստարի ծառայելով, և իմ վիճակս բարւոյքելու յոյս մի չունելով : Ինձ մեծ անիրաւութիւն կ'երևի և ընկերութեան նախաափնք կը համարեմ՝ որ մարդ երեսուն,

քառասուն, յիսուն տարի ժողովրդեան ծառայելէն ետե՛ ծերութեան ասեն կտար մի հաց ապահով չունիցի ուտելու: Եւ սակայն այս է ժառանգաւորաց վիճակն, որք ծանրութիւն որ գայ՝ հասարակաց պաշտօնեաց կը համարուին, ամեն աշխատանք վրանին բեռնաւորելով, իսկ վարձատրութիւնն զլանալով, որովհետեւ քահանային համար՝ ուրիշ պաշտօնատարաց պէս անկարգութեան ասացեալ հասցիմն չկայ. և երբ հասակն առնելով կամ հիւանդութեամբ անկարող լինի աշխատելու՝ ստիպեալ է Տէրութենէն կամ թեմէն մուրանալ, որ Ծիշք այնչափ միայն կուտայ որ անսթութենէն շնորհի:

Խմաստասէրն եւ ժողովրդապետ

(չարայարուրիս)

9 հոյեմբեր.

Քահանային վրայ աւելի նախանձելի բանն՝ իւր պաշտաման յառաջ բերած արգիւնքն է՝ երբ մարդ նորա իշխանութիւնն պատուէ, և խօսիցն ունկնդիր լինի: Տարակոյս չկայ որ շատերն ոչ միայն շինե երթար նմա մտիկ առնելու՝ այլ և կը ծաղրեն. և այս բանս բնական է, որովհետեւ ինքն ժողովրդեան բարեկարգութեան և արգարութեան առաջեալն լինելով, և իւր պաշտօնն անկարգութեանց դէմ կուրիչ և զայնս արգիլէլ լինելով՝ հարկ է որ անկարգութեան մէջ ապրողներն՝ նմա դէմ ելնեն, որ ոչ կամին իրենց ախտերն սանձի տակ ընկճել և նեղել:

Մէք խմաստասէրքս այս հոգես ազատ եմք. որովհետեւ մարդու վրայ ծանր ազգեցութիւն մի չունեւէնուս՝ չեմք նեղեր զնոսա: Եւ որչափ ալ միացս գրած եմ որ ունկնդրացս սակաւ մի օգուտ գործած եմ,

տակայն այն ալ այնպէս ընդհանուր կերպով եղած է և անշայտ՝ որ չեմ կարող ասել թէ ո՛ւմ և ո՛րչափ բարիք գործած եմ այս իմ պաշտամանս երկայն ժամանակին մէջ: Իմաստասիրութեան դասերն ալ գրահանութեան և ճարտարիտութեան դասերուն պէս կ'աւանդուին, և եթէ համալսարանի աստիճանի մի հասնելու՝ անմիջապէս հարկաւոր չգտաուէր, շատերու համար դո՛նէ՛ այնոր համար ծախուած ժամանակն անօգուտ կը սեպուէր. ինչպէս որ կան մարդիկ որ առանց այնոր օգնութեանն ալ ուզած պաշտամանն կը հասնին. թէպէտ և կընգունին որ իմաստասիրութեան կարգաւորեալ դաս մի, երիտասարդաց շատ օգտակար է:

Բայց ճշգիւ խոսելով արդեօք իմաստասիրութեան դաս մի կարէ՞ բազմատուիլ առաջին հազարգութեան արդեանցն՝ որ բոլոր կենաց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի 'ի բարին կամ 'ի չարն' ընդունողին արասն. գրութեանցն համեմատ: Առաջին հազարգութեան մէջ գերազանց և զերմարդկային մանաւանդ թէ աստուածային ազդեցութիւն մի կայ՝ որ հօգւոյն մէջ թափանցելով՝ անեղծանելի կնիք մի կը տպաւորէ: Ինչպիսի խորհուրդ է՝ ընդունել զԱստուած իւր սիրուն, այնպէս որ եթէ սիրով և հնազանդութեամբ հաւատարիմ լինիմք նմա, նորա շնորհած զօրութեամբն կարող լինիմք զամենայն ինչ կամակար 'ի ծառայութիւն և 'ի փառս նորա նուիրել: Որպիսի սանձ է ընդդէմ չարեաց երկիւզն ամենազիւսին և ամենակարողին՝ որ իւրաքանչիւրոց իրենց գործոց համեմատ պիտի վճարէ: Որպիսի յարգօր բարեգործութեան՝ սէր այնորիկ որ 'ի սիրոյ սակզմ զմարդ, և դարձեալ 'ի սիրոյ փրկանաւորեց զնա իւր կենօքն, թէպէտ և նա ապերախս գտեալ էր: Քրիստոսի կեանքն և մահն՝ եթէ յիշաւի այնպէս են՝ որպէս ուղղափառք ուսուցանեն, քան զամենայն իմաստա-

սիրութիւն սուրբ են և վեհագոյն. և շեմ զարմա-
նար որ զայն ընդունողաց մէջ այնչափ անձնանուիր-
ման և զթութեան հրաշք գործուին :

Իմաստասէրք աշխարհի՛ իմաստութեան սիրողք և
արուեստապետքն են, և այսու է որ երբեմն զար-
մանալի գործեր ալ կը կատարեն՝ մանաւանդ գեղա-
գիտութեան նկատմամբ, որ աւելի ժողովուրդն հրա-
հանգեցու և զուարճացնելու կուգան քան թէ նոցա
բարքն ուղղելու և շուտցնելու : Իսկ քրիստոնէու-
թեան ուսմունքն զմարդ արդար և սուրբ առնէ-
և որովհետեւ առաջին առաքինութիւնն զոր հրամայե-
խոնարհութիւնն է, արմատ ամենայն առաքինու-
թեանց և էական պայման հաւատաց, ուստի և աւե-
տարանական կատարելութիւնն ալ աւելի ներքա-
պէս քան թէ արտաքսապէս աշխատելու վրայ կա-
յանայ : Մարդոց հանելուճ շահանելուճ ընայիք, այլ
աստուածային պատուիրանաց պահպանութեամբն
և Յիսուսի Քրիստոսի սիրոյն ներշնչմամբն իւր խիղճն
գոհացնելու կը ջանայ :

Վերջապէս քրիստոնէական կրօնքն ամեն ժամա-
նակ և ամեն պայմանէ վկայներ մարտիրոսներ յառաջ
բերած է. ազայք, կանայք, ծերք, տղայք, իմաս-
տունք, աղքատք, հարուստք իրենց մարդացեալ Աս-
տուծոյն օրինակովն ու խօսքովն զօրացած՝ յանձն ա-
ռած են մահն ու քսամենքի տանջանքն, ոչ միայն ի-
րենց հաւատքն բռնութեանց դէմ պաշտպանելու
համար, այլ և զայն տարածելու համար ՚ի փաստ
Աստուծոյ և մարդկանց փրկութեան գիտմամբն :
Այս կրօնիս մէջ ամեն ժամանակ տեսնուած են և
հիմա ալ ևս կերեւին շատ մարդիկ՝ որ հրաժարելով
կենաց ամեն օգտակարութենէն, վայելքէն և երջան-
կութենէն՝ ինքզինքնին նուիրած են Աստուծոյ և ըն-
կերաց ծառայութեանն՝ ամեն տաժանելի և ըստ աշ-
խարհի անարդ գործեր յանձն առնելով : Շատ ան-

գամ շած եմ որ բողոքականութիւնն իւր ամեն ճա-
խութեամբն և ձեռքն ունեցած ժամանակաւ որ իշխա-
նութեամբ՝ չէ կարողացած Քոյր գթութեան մի յա-
ռաջ բերել. ես ալ երեսուն տարուան փորձովս հա-
մոզեալ եմ՝ որ իմաստասիրութիւնն մարտիրոս մի
պիտի շունենայ:

Կէտ մահուան

40 Նոյեմբեր:

Լսեցի որ Եսկար մեռնելու վրայ է. պէտք է եր-
թամ զինքն տեսնեմ. բայց ինչ պիտի առեմ զինքն
մահուան պատրաստելու համար. և ինչ բանի կու-
գայ այս պատրաստութիւնս, և ինչո՞ւ ես ամ իրեն
այս գոյժս և վերջին մնացած վայրկեաններն վշտացը-
նեմ, և ինչո՞ւ զինքն խռովեմ մահուան և նորա հե-
տեանաց յիշատակովն, քանի որ ես ալ մտիթարու-
թիւն յոյս և զգրութիւն մի շունիմ իրեն տալու:
Ինչպէս որ Թորախտութենէ բռնուողներուն բնա-
կան է՝ ինքն ալ ինքզինքն կը խարէ, և կենաց տապն
որ զինքն կը լափէ՝ կարծէ թէ այնու կեանքն պիտի
երկարի: Ինչո՞ւ շիտոզում զինքն իւր երեսկայեալ ա-
պահովութեան մէջ. որովհետեւ ձեռքէս ալ բան մի
ոչ գայ՝ իւր կենաց սպառնալից վտանգին առջեմ
առնելու:

Եթէ իրեն խնայնեմ թէ ալ աշխարհքս պիտի Թո-
զու երթայ, հարկաւ տազնապելով ինձ պիտի հար-
ցնէ՝ թէ արդեօք ինքն ինչ պիտի լինի, արդեօք ոչ
ինչ, թէ բան մի, և ինչ. պիտի հարցանէ թէ ար-
դեօք մահն պիտի խզէ՞ այն կտապն որ զինքն իւր կենջ
և զաւակաց հետ կտաքած է, թէ զերկզմանէն անգին
ալ հաղորդակցութեան կերպ մի կայ՝ իւր աշխարհիս

զրայ թողած սիրելեաց հետ: Պիտի հարցանէ ինձ
թէ արդեօք մեր բարեկամութիւնն պիտի շարունակի
հեռաւորութեան մէջ. և այլ հազարամի հարցու-
մներ պիտի առնէ՝ որոց ամենեկին տալոյց պատասխան
մի շունիմ տալու:

Երբ մեր քաջողութեան ժամանակ իրարու հետ
այս նիւթոց զրայ կը խօսէինք՝ խելքերնուս փշածն
կը զրուցէինք, և մեր խօսքն հեռեանք մի ոչ ունե-
րեակացութեանցս սանձն թողած կը վազէինք՝ ա-
ռանց իրականին փասս մի տալու: Ի՞նչ տալոյց կեանք
և առողջութիւն ունեւոյ՞ և մահն ՚ի մենջ հետի համա-
րելոյ՞ հանգարա և անհոգ այնոր զրայ կը խօսէինք՝
ծածուկ մտքերնէս անցընելոյ՞ որ գեռ ժամանակ ու-
նէինք այնոր զրայ մտածելու, և թէ նոյն ժամուն խօ-
սածնիս ու խորհածնիս կարեաք յետոյ ետ առնուլ:

Իսկ այսօր խնդիրն ծանր է և շատ ծանր: Ահաւա-
սիկ իմ խեղճ Եսկարս իր ասպարիզին ծայրն հասել
է, և սակաւ ասեմնէն զինքն հանդերձեալ աշխարհին
զատող գուռն պիտի բացուի. ոչ ժամանակ չէ ցնո-
րած կերպով ենթադրութիւններ և մտազածին
գրութիւններ հնարելու, որովհետեւ անհրաժեշտ
հարկին առջև հասած եմք՝ որոց կատարումն բան մի
կարող չէ արդելելու: Ուրեմն ամեն խօսք կարեւ-
րութիւն մի ունի այս ժամուս մէջ, մանաւանդ ի-
միներս, որովհետեւ զիս իւր վարժապետն կը կոչէ,
և իւր պատանեկութենէն ՚ի վեր առանց իմ խորհր-
դոցս բան մի գործած չէ, և իմ ուղղութեանս հե-
տեւելու վարժած է: Տաս տարիէ ՚ի վեր մեծ ազգե-
ցութիւն ունեցած եմ իր վիճակին զրայ նախ իմ
ուսուցածովս և յետոյ իմ բարեկամութեամբս.
և զինքն սրտանց կը սիրեմ, որովհետեւ սիրա և տա-
ղանդ ունի. բայց այս սերս որ մինչև ցարգ քաղցր էր
ինձ կը սկսի զիս խառնել՝ երբ հեռեանքն կը մտա-
ծեմ:

Ետևար ասանու վեց տարուան էր՝ երբ իւր շեանա-
յին գաւառէն իմ քովս հասաւ՝ լի հաւատով և ող-
մասութեամբ. ինքն բարի կաթողիկեայ մի էր՝ քրպէս
իւր հայրենակիցքն և իւր խոկ գերդաստանն, և որ-
չափ ալ խելացի էր՝ սակայն կրօնքն քննելու և դա-
տելու ոչ գործածէր զայն. ինչ որ իւր պատերն հաւ-
տացել էին և իւր ծնողքն կը հաւտային՝ ինքն ալ
սրբազապէս այնոց կը հաւտար: Իմաստասիրութեան
ուսումն իւր խելքն արթնցուց, և ուսոյց նմա որ իւր
մտաց իրաւունքն և ազատութիւնն բնառէ: Ես նմա
ուսուցի որ կարգեսիրտս պէս իւր հասկացողութիւնն
նորոգէ, բայց ոչ նորա պէս հաւատոյ նիւթերն 'ի
բաց անելով: Աւստի ամենայն ինչ ուղածնուս պէս
քննեցիմք գառեցիմք վճռեցիմք, և մեր յանգուզն
և յամառ խաղարկութեանց արգիւնքն ուրիշ բան
չեղն՝ բայց եթէ շատ բան աւրել և քիչ բան շինել.
մեր հոգւոյն և մտաց մէջ մեծ խանգարմունք գործե-
ցիմք, որոց կերպով մի գարման չկարացաք առնել և
ոչ տեղն ուրիշ բան գնել, մեր վերջուծութիւնն ա-
մենայն ինչ անգամատեց կարատեց, և իրական
կեանքն վերացմանց մէջ ընկզմեցաւ: Կարճ խօսելով
խելք՝ Ետևարս որ հաւատով և գործով քրիստոսնեայ
էր՝ եղև ինձ հետ և ինձ պէս բանաւորական, ընտրա-
կան և ազատախոհ, միով բանիւ թերահաւատ. յի-
րաւի իւր վսեմ հոգին միշտ սարսափմամբ կը վախ-
չէր 'ի զգոյսականութենէ և 'ի գրականութենէ, և
նիւթն ոչ երբէք նորա վրայ իշխեց. Թեպէտ և քրիս-
տոսնէական հաւտայն կորուսանելով՝ կորոյս նաև
մարմնոց վրայ ունեցած իշխանութիւնն, և իւր մտաց
բարձրութիւնն գիտելովս և իւր գիտմանց յանգգնու-
թիւնն ինձ ծանօթ լինելով՝ կասկածիմ թէ աւելի
համաստուածութեան, բնութեան իմաստասիրու-
թեանն և Հեկէլի ազանգոյն կը հակամտէր:

Ինչ որ է՝ իւր հոգւոյն այժմեան կացութեան մէջ

եւ աչ մեծ մասնակցութիւն ունիմ, և այս որս ոչ միայն իրեն համար այլ և անմիա համար կը վախեմ՝ տեսնելով այս հոգիս որ մտա է աշխարհքէս էլնելու տարակուսական վիճակով մի որոյ մէջ գանուելուն ես աչ մասնակից եղէ, և որ նոր կենաց սկիզբն պիտի լինի:

Եւ սակայն ինչ արարից, ինչ ասացից զինքն լուսաւորելու, և այս սարսափելի անցից մէջ զինքն սրտապնդելու համար, որովհետեւ վերջապէս իմաստասիրի մի ոչ վայելէ պատրանաց մէջ ապրիլ և այլոց աչ պատճառ լինել, և եթէ մարգս պարտական է ծանր պարագայից մէջ ճշմարտութիւնն ասելու իւր ընկերոջն, տարակոյս չկայ որ այս պարտքս այն մարդուն վրայ աւելի կը ծանրանայ որ իմաստութիւն սիրող համարելով ինքզինքն, պարտք ունի ճշմարտութիւնն որոնելու, և երբ բարեբաղդարար զանիկայ գանձ՝ այլոց աչ պէտք է որ ուսուցանէ:

Իայց իմաստութիւնն ինչ կարող է ասելու հոգեվարք մարդու մի, և ինչ ճշմարտութիւն ուսուցանելու է նմա. ինչոքոյն գթուարութիւնն հոս է, և լուծումն գթուարագոյն: Երբ հրապարակաւ յընդհանուրս կը խօսիմ կենաց և մահուան պարագայներէ գուրս՝ ես աչ վստահութիւն ունիմ իմ գաղափարացս կարծեացս և տեսութեանցս վրայոք, բայց հիմա որ հոգեվարք բարեկամի մի պիտի խօսիմ՝ որոյ բնութիւնն ու գոյութիւնն կը լուծուի կը քայքայուի՝ ասելիքս ոչ գիտեմ: — Եւ յիբաւի վախն ու չփոթութիւնն զիս պաշարած են. այս հանձարեղ աղայն որ զիս թողու վրայ է, այս երիտասարդս՝ զոր որպէս յորոքոցի իմ վարդապետութեամբս անուցի, և երկար ժամանակ իմ խօսքերովս մեծցուցի, այժմ տեսանեմ որ միտիմարտութիւն յոյս և զօրութիւն մի չունիմ նմա տալու:

Մահուան առջեւ ի՞նչ կարեւոր առնել

41 հոգեւորներ:

Հիւանդութիւնն ծանրանայ, մահն մտանայ, և ես գեռ սիրտ շարարի երթալու տեսնելուզնա. արդեօք իմ կողմանէս վատութիւն մի է այս, և գտաւարութիւն կը կրեմ հոգեվարքի տեսարանն տեսնելու: Իրաւ բնութիւնն այս բանէս կը սարսափի. բայց արդեօք բնական սարսափն է որ զիս կ'արգելու. ապա ուրեմն իմաստասիրութեամբս հանգերձ աամիկ մարդկանց շափ տկար եմ և ես. կարելի է որ... բայց ոչ, իմ աստամտութիւնս այսօր յառաջ չգար, որ յիրաւի շատ ամօթ լինէր. ուրիշ պատճառ մ'ալ կայ՝ որ ես գիտեմ. այս է որ հոգեվարքին քով դանուխս զիս պիտի շփոթէ:

Ինձ անվայել բան է՝ իւր վիճակն յիւրմէ ծածկել, և սակայն իմացնելն ալ ինչ բանի կուգայ, որովհետեւ այս գոյժէն յառաջ դալու շարեացն ալ գեղ մի, ճարակ մի չունիմ. ապա ուրեմն զուր տեղ զինքն պիտի խռովեմ, եթէ հարուածն անուշցնելու և ցաւն մեղմացնելու համար միջիծարութիւն և յուսոյ նշոյլ մի չունիմ: Երթամ ևս ինչ ասացից իրեն, աշխարհիս սովորական խաղերն. այս պարագայիս մէջ ես չեմ կարող, նմա ալ բոլորովին անագոււտ լինին ասելիքս. յայտնի բան է որ մերկ աշխարհ էկող մարդ մի՛ որ ամեն բան կը ձգէ կերթայ՝ աշխարհիս մէջ թողաններովն միջիծարել ոչ լինի: Մարդկորէն մահուան մէջ իրեն համար ցաւէն և կակիծէն զսա ուրիշ բան չկայ, կարուսանել սիրելի կին մի և զաւկներ՝ որ նմա կարտաութիւն ունին, բազմն զոր հաղիւ սկսեալ էր վայելել, վիճակն որ այն ինչ կարգի կը մտնէր, համ-

բանն որ կը տարածուէր, և վերջապէս երկայն աշխատութեամբ և մեծ ջանքով յառաջ եկած ամեն յաջողութիւններ, այս ամեն բանս պիտի կորուսանէ. և տեսարանն բոլորովին պիտի փոխուի, և հոգին զմարմինն թողլով՝ նոր պարունակի մի մէջ պիտի մտնէ՝ որ մեր աչքէն բոլորովին անտես է:

Թերևս այս նոր մտնելու աշխարհին վրայ խօսելու է, բայց է՛կ տես որ այնոր վրայ ալ բան մի չեմ գիտեր. կը հաւատամ որ կայ, որովհետեւ կենաց բնագլխեցութիւն մի է հաւատացն թէ կեանք սասցեալն պիտի մշտնջենաւորէ, և երկրորդ որ մարգուս արգի կեանքն ինձ կատարեալ բան մի ոչ երևի, և այս աշխարհէս ելած ատեն որչափ որ ճշմարտութիւնն ճանչցած լինի և առաքինութիւնն գործագրած՝ սակայն տակաւին շատ հեռի է իր ըմբռնած կատարելութեան գաղափարէն: Բայց սասի այս կենացս անկարգութիւններն՝ հարկ է որ ուղղուին, բարին ճշմարտն և գեղեցիկն իրենց բնիկ տեղն բռնեն: Բայց արգեօք ինչ պիտի լինի այս նոր վիճակս, և ինչպէս կարեմ զինքն յորդորել որ կամակար ընդունի զայն՝ զոր ես ալ ոչ գիտեմ, կամ գտնէ մութ և անստոյգ գաղափար միայն ունիմ: — Ո՛հ, եթէ անցեալ տարիներուս հաւատքն ունէի, ամեն բան կը գիւրանար. պիտի ջանայի իւր հաւատքն արծարծել՝ իւր առջևն զնելով Յիսուսի Քրիստոսի խաչն՝ զնշան և զգործի փրկութեան, և պիտի յորդորէի զինքն՝ եկեղեցւոյ օգնութեանց գիմելու՝ իւր հոգին մաքրելու համար, և հաղորդութեամբ Փրկչին հետ միանալու, և այսպէս Աստուծոյ մեռքն յանձնելու զայն: Անտարակոյս շատերուն համար այս բանս պարզ գիւրին և զօրաւոր ճամբայ մի է. բայց այս բանիս համար հաւատք ունել պէտք է՝ զոր երկուքս ալ շունիմք:

Սակայն գտնէ Աստուծոյ վրայ խօսելու եմ. որովհետեւ Աստուած ամեն տեղ լինելով՝ տարակոյս չկայ

որ աշխարհէս հրատարած ասեմն իր առջևն պիտի
էլնէ : — Բայց իմաստասիրաց մէջ ամենէն աւելի հօ-
գեկանութեան հաւատացողներուն Ասատուածն ալ՝ վե-
րացական բան մի է և հակ մտաւորական, իսկ նորա
անձնաւորութիւնն ևս յանաչողներուն համար աչ-
ցուրտ և անկարեկիր և ուսուցիչ էակ մի : Իրաւ է որ
մեք նորա գոյութիւնն կը հաստատեմք բնազանցա-
կան բարոյական և արեղերացրական ամեն փաստե-
րով, բայց նորա էութիւնն և բնութիւնն և մանաւանդ
մեզ նկատմամբ ինչ լինելն ամենեին ոչ գիտեմք. ուս-
տի որչափ ալ բանավարութեամբ իւր գոյութիւնն
կընդունիմք իբրև բանախոսական հեռուութիւն, սա-
կայն սրտով սիրով և ազգմիւք իրեն շեմք մտանձար.
և իւր մտածութիւնն անպտուղ կը մնայ մեր մտաց
մէջ, և եռանդուն հազարգահցութիւն մի ոչ հաստա-
տուի նորա և մեր մէջ :

Աննաւանդ թէ Ասատուոյ ընդ մարդկան ունե-
ցած հազարգահցութիւնն ալ հանրական կերպով մի
միայն կըմբռնեմք՝ ինչ որ ուրիշ արարածոց հետ ալ
ունի՝ արեղերական օրինաց ձեռքով, որք անփոփոխ
և հարկաւոր լինելով՝ ամեն եակաց վրայ ալ առ հա-
տարակ կը տարածուի՝ որոց զարգացումն ալ ձիւղ
կերպով սրտուած է : Այսօր համար է որ ազգմքն
ալ անօգուտ կը սեպեմք և անվարձան բան մի, և
մեզ այնպէս կերեւի թէ ազգմքն ուրիշ արդիւնք մի
չունի՝ բայց պատրանք իւր թշուառացեւոց յոյն
արծարծել : Բայց ըստ վարձանին անօգուտ և ընդու-
նայն է՝ որովհետև մարդկանց պաշտատնքն իրաց հար-
կաւոր ընթացքն և արեղերաց անխախտ կարգն չէ
կարող փոխել : Աւստի շեմ կարող ստիպել զինքն որ
ազգմէ. սրովհետև համոզեալ եմ որ բանի մի չգար.
և ինքն ալ ինձ պէս կը մտածէ :

Աստուածային արգարութեան վրայ արգեօք իս-
սիմ, այլ աւանդ, ինքն ալ շատ լու գիտէ այս բանս,

և շատ անգամ գրուցել եմ նմա որ Աստուծոյ արգարութիւնն, ճակատագրի ճշմարտութեան և բնութեան անբռնազատ օրինաց պէս անողորելի է. այս կողմանէս ալ միտարարեան բան մի չունիմ նմա ասելու. և նախասահմանութեան առջև գլուխն խոնարհեցնելէն զատ ուրիշ բան չկայ առնելիք. եղածն եղած է և չէ հնար փոփոխել: Արդիւնք 'ի պատճառաց յառաջ գան, հեռեութիւնք 'ի նախագրելոց, և պատուքն 'ի սերմանէն: Այժէ յանցանք գործած է' ինչպէս որ ամեն մարդ ալ կը գործէ, պէտք է որ քաւէ զնոսա, և ոչ ոք կարէ զինքն ազատ առնել' առանց արգարութեան գէժ գործելու:

Արդեօք աստուածային ողորմութեան վրայ խօսիմ, և այն միջոցներուն որովք իր հոգւոյն վրայ կարէ իջանել, որով և մահուան գառնութիւնն մեղմացնել. և նոր կեանքն գիւրացնել: Բայց ողորմութիւն ասացածնիս ինչ է, բայց եթէ սրտի կարեկցութիւն այլոց (Թշուառութեան վրայ) որ ուրիշի միջան թեթեւցնել կը ջանայ նորա կրիցն կարեկից լինելով. այս բանս կենդանի մարդկանց մէջ գտուելուն խելքս կը պառկի, բայց ինչպէս նոյն բանն կարեմ մտածել արեգեբրական Էսկին վրայ' որ բացարձակ սկիզբն է ամենայն գոյացութեանց, և հաւասարապէս կենդանացնէ զնոսա իւր լուսովն ջերմութեամբն և կենօք: Աւ որովհետեւ իւր ազդեցութիւնն հանրական օրինօք կը ներգործէ' որ իւրաքանչիւրոց միմեակին հաւեմատ հարկաւ սահմանեալ է, ինչպէս հուզես որ Աստուած այն գրած կարգն զազրեցնէ փոխէ կամ շարժարե' մահկանացուաց իրարու հակառակամարտ ըզմից հաւեմատ: Այս փոփոխականութիւնս 'ի զեկամարութեան աշխարհի' արեգեբաց արբողն համար անվայել բան է, և այնու նոյն իսկ իւր էութիւնն չկարէ պահուիլ:

Ահաասակ այսոր համար է որ մեք հրաշից ալ ոչ

հաւատամք, և զնոսա անհնարին համարիմք, և ազութիւք զնոյն հայցելն ալ անմասութիւն կը սեպեմք: Աթէ զԵսակարն յորդորէի իւր առողջութիւնն ընդունելու համար ազութելու, ոչ ապաքէն անտեղի բան մի նմա առաջարկած լինէի, որովհետեւ ըստ օրինաց բնութեան և ըստ վճռոյ բժշկական գիտութեան անպիտի չապրի:

Աերջապէս ինչ կարացից ասել զինքն միտթարելու համար ընդ կորուսա կեոջն և որդւոց և բարեկամաց: Արեւմ վստահացնել զինքն որ օր մի զնոսա պիտի տեսնէ, և հասարակաց երջանկութեան մէջ նորէն պիտի գտնէ այն քաղցր զգացմունքն՝ որ իւր վայելքն էին աշխարհիս մէջ: Տարակոյս չկայ որ այս բանիս հաւատըն իրեն միտթարութիւն մի պիտի լինի, բայց ինչ գիտեմ: Աս ալ նոյն նախազգացումն նոյն յոյսն և փափաքն ունիմ, բայց ապահով չեմ, և գերեզմանէն անդին եղած հոգւոց վիճակին վրայ ինձ ամեն բան մտթ ու խաւար է: Աթէ տակաւին քրիստոնէական հաւատքն ունէի՝ կարէի իրեն հետ խօսիլ երկնից և հոմտեղի ուրախութեանց վրայ, հոգւոց միանալուն վրայ յԱստուած և հազորդակցութեան ընդ Յիսուսի Քրիստոսի աստուածային փառաց և երջանկութեան մէջ: Իրեւմ որ այս գեղեցիկ նկարքս, այս յաւիտենական ճամնանչալոյս նկարագիրս սքանչելի ազգեցութիւն և քաղցր հրապոյրք մի ունի վստուան երեակայութեանց և բուզիս սրտերու վրայ: Իայց իմաստասիրի մի համար՝ որ մտաց անտած գատած և հաստատածն միայն կընդունի՝ այսօրիկ մտգական հայելւոյ հրաշարի երկոյթներ են, և քրիստոնէական քերթողութեան կեղծիք, հեթանոսաց Ալիսեան գաշտերէն տակաւ մի աւելի բանաւոր, և կամ աշխարհիս անուանի մարդկանց աստուածարելուն կամ աստուածոց կարգն անցնելուն նման առասպելներ:

Աւա՛ղ, աւա՛ղ, ապա ուրեմն այս գորովանքք սիրած հոգեզգարքիս համար մեռքէս բան մի չգտնի ասնելու, ես որ մինչև ցայսօր կենաց ամեն դժուար պարագայներուն մէջ իրեն սքնեցի, հիմա դժուարագունին մէջ որ է իր մահուան ժամն, անկարող և զինամտօք դժտանիմ, Կարծեցի թէ նմա ուսուցի ապրիլն, բայց մեռնիլ ուսուցանել չեմ կարող: Ո՛վ Աստուած իմ, ինչ ասնելու եմ այս ողբալի վիճակիս մէջ: Աւելի լաւ չէ որ զինքն ամենեին շտեմնեմ, երբ սքնութիւն մի չեմ կարող ասնել իրեն, և իմ անկարող ներկայութիւնս արդեօք չաւելցնե՞ պիտի իւր տագնապն՝ զիս ինքն խռոված տեսնելով: Ոչ, այս բանս վատութիւն է, ուղեմ չուղեմ պիտի երթամ զինքն տեսնելու, որովհետև սիրաս զիս կը մղէ, պիտի երթամ գոնէ անգամ մի ալ իմ սէրս իրեն ցուցանելու, և իւր սիրոյն վերջին գրաւականն ընդունելու համար:

Վերջին տեսաւորութիւն

12 Նոյեմբեր:

Տեսի զինքն, և հաւանական է որ ալ ես շտեմնեմ, իմ այցելութիւնս կարծես թէ առջի բերան շատ հաճոյ եղև նմա, բայց յետոյ վերջի աստիճան տագնապ մի նկարեցաւ իւր գիտաց վրայ և զինքն տխրեցուց: Հասնելունս պէս միտքս գրել էի որ իր գանձուած վիճակն և այնոր կարելի հետեանքն իրեն իմացնեմ, և կուզէի ճշմարտութիւնն իրեն զրուցել, ինչպէս մտերիմ բարեկամի ևս առաւել իմաստասիրի մի կը վայելէր: Բայց ներս մտածիս պէս իւր կիներն ահուգողի մէջ բռնուած զիս զիմաւորեց ու ազալեց որ և ոչ իրեն ասեմ թէ սրչափ փոխուած կը տեսնէի զինքն, որպէս զի իւր պատրանքն չփարատեմ և զինքն շխտ-

վեճ, որով կարէր իւր փիճակն ծանրանալ և կարծէ-
ցընել իւր մնացած օրերն: Սակայն ես նմա ցաւակից
լինելով ևս՝ բան մի չխոստացայ:

Երբ անկողնոյն մտա հասի՝ շատ այլաչափ լինելուս՝
կը վախեի որ ինքզինքս չկարողանամ բռնելու, վախ
նմա յայտնելով: Իսկ շատ զարմացայ երբ զինքն ու-
րախ և հանգարտ գտի, թէպէտև ներսէն այլաչափ
էր: Զիս համբուրելէն և այցելութեանս շնորհակալ
լինելէն ետև, շուտով սկսաւ իւր փիճակին ջերմա-
գին եռանդեամբն՝ բաշտմներն համբել, գործածած
զփղերն, բժշկաց և ընտանեաց խնամքն պատմել,
ատելով թէ հիւանդութիւնն անցած կերեկը, և
ինքզինք աւելի լաւ կը գտնէր և կուրծքն ալ աւելի
հանգիստ էր, և կուզէր Պիբենեանց ջրերն երթալ
ժամ մի առաջ բոլորովին առողջանալու համար: Յե-
տոյ սկսաւ իւր ապագայ յոյսերուն վրայ՝ գործոցն
փափաքանաց և զուարճութեանց վրայ խոսիլ, այն-
պէս որ մահուան գրան առջև կենաց այս կոխն անս-
նելով՝ ապշած մնացիւ և ինձ նոյն տպաւորութիւնն
արար՝ ինչ որ կանթեզի մի սլալաշոռք բոցն որ մարե-
լու մտա աւելի կը լուսաւորուի, արագ կը թռչտի և
բոլորովին խաւարելէն առաջ կայծեր ու լոյսեր կը
ցայտեցնէ: Եւ այս բաներս այնչափ վստահութեամբ
կը զրուցէր՝ որ սիրտս առաջ ոչ երթար իւր խաբուած
լինելն իրեն խնայնելու: Ոչ գիտեմ թէ այս բանս իմ
կողմանէս վատութիւն էր թէ մարդասիրութիւն-բայց
յիբաւի անթութիւն կը համարէի այս պատրանքս
իւր մտքէն փարատել և այնոր տեղ արտուր շնոր-
տութիւնն իրեն ցուցանել, որ այնչափ աւելի սրտին
պիտի գալէր և զինքն այլաչափ՝ որչափ որ մտքէն ոչ
անցանէր: Այսօր համար ՚ի բաց թողի ինչ որ միայն
գրել էի իրեն խնայնելու, որովհետև վրաս կարողու-
թիւն ալ չէր մնացած այս բանս առնելու, և որպէս
զի իւր խօսքերուն բոլորովին անզգայ լինելովս կամ

պաղ լուսթեամբս և ձեացեալ խօսքերովս զինքն չվախցնեմ, ես ալ ուրիշներուն պէս ասացածներուն հաւանութիւն կը ցուցանեի, և սուտերով իւր յետին պատրանաց մէջ զինքն կը հաստատեի. բայց կը խոստովանեիմ որ այս բանագատեալ կեղծաւորութիւնս սիրտս առնուզբայ առնէր, և ես յինէն և ասացած խօսքերէս կ'ամաչէի: Ինչ բանի հուզայ իմաստասէր լինելն, ասեի ինքնիրենս, երբ մեր ալ ուրիշներուն պէս գերի եմք շինծու պատշաճութեանց և նախապաշարմանց աշխարհի, թողլով բարեկամնիս մերձակայ վտանգի մէջ և չհամարձակելով գտնէ խօսքով մի վտանգն իրեն իմացնելու: — Այլ աւաղ, ուզիզն զբուցեմ, որչափ ալ որ կ'ամաչէի՝ վատութիւնս բանի անզ չգրի, և թէպէտ խիզձս կը զարնէր լուսթեանս և սուտերուս վրայ, սակայն հիւանդին ցուցած սիրովս ու իմաստբովս կը ջանայի խզմիս ձայնն լսեցնել: Ինեղձ Եսեկարն ալ շնորհակալ լինէր. և թերեւս այսպիսով բաժնուելէս յառաջ քանի մի քաղցր վայրկեաններ անցնել առւի իրեն, որովհետեւ ալ յոյս չունէի նորէն զինքն տեսնելու: Բայց ինչ բանի հուզային իրեն այս խօսքերս, անցեալ կենաց ամեն հաճոյական յիշատակութիւններն՝ ապագային մի յուսոյ ճառագայթ ոչ արժեն: Այն սարսափելի ապագայն որ սակաւ ժամանակէն ներկայ պիտի լինի՝ աչքերնուս առջև բերելու կը վախեիմք, և սակայն նա մեր առջև կեցած է իւր խորհրդական մեծութեամբն ապառնայից ուրուականի մի պէս:

Քառորդի մի շափ իր հետ մինակ մնացի, և պէտք է խոստովանեիմ որ իրեն վրայ ունեցած սիրովս հանդերձ՝ շատ երկայն կ'երևէր ինձ այս ժամանակս, և կը նայէի որ կերպ մի գտնեմ կծիկն զնեմ՝ հեռանալով ոչ այնչափ մահուան մտանալուն տխուր տեսարանէն փախչելու համար, այլ աւելի կեղծաւորական և իմ միժակիս անպատիւ գիրքէս ազատելու համար:

Բարեբաղդարար քանի մի բարեկամներ վրայ հասին
և անկողնոյն բոլորտիքն շարուեցան՝ որոյ ամենուն
ալ խնաուս երես յուշնելով՝ գրեթէ ինձ սասցած-
ներն իրենց ալ կրկնեց իւր առողջութեան ու ճամ-
բորգութեան վրայ խօսելով: Բայց խօսելէն հոգնե-
լով՝ յանկարծ սաստիկ հազ մի բանեց զինքն և սկսա-
արիւն փսխել, այնպէս որ կոնքն լեցուեցաւ, և ինքն
անկաւ փռուեցաւ՝ հանգերձ ջերմի սաքութեամբ:
Կանայք վազեցին շորս կողմն առին կարելի եղած
զարմաններն առնելու, իսկ ուրիշներն տեղերնին դա-
մուած մնացին ինչ առնելիքնին և ասելիքնին չգիտելով
ու ահուգողի մէջ անկանելով: Իսկ հիւանդն գրեթէ
բոլորովին անզգայացած ոչ կը լսէր ոչ կը տեսնէր, և
եթէ խօսելու համար սակաւ մի ինքզինքն բանագա-
տէր՝ բանն բուսած էր. մեր ամենքնիս ալ լեզունիս
կապուած՝ աչքերնիս հոգեվարքին վրայ անկած՝ կար-
ծելինք թէ հիմա պիտի մեռնի, իսկ ես առանձինն կը
մտածեի թէ սրչափ անզոր են բոլոր աշխարհիս օգ-
նութիւններն մահուան ժամանակ. հոն եսմն ութ
հոգի ողջ առողջ մարդիկ՝ որ սրտանց հիւանդն կը
սիրելինք և կը փափաքելինք կերպով մի նմա օգնելու՝
և սակայն ասելիքնիս առնելիքնիս ոչ գիտելինք, և
ակամայ մտքես կանցնէր թէ կայ մարդ մի՝ որ ուրիշ-
ներուն բան մի չկրցած ասեմն՝ ինքն կարէր կերպիւ-
իւրք օգնել իրեն՝ եթէ ոչ խօսքով զոր հոգեվարքն
կարողութիւն շուներ լսելու, գոնէ մտակցնելով իրեն
խաչելութիւնն զնշանն փրկութեան՝ զարթուցանե-
լով իր հոգւոյն մէջ անցեալ յանցուածոց զիղջն և
զփափաք քաւելու զնոսա իր մահուամբն, և տալով
նմա նշոյլ իմն յուսոյ և ակնկալութեան: Եւ ինքն
իրենա ասելի թէ Յիսուսի Քրիստոսի քահանայն իւր
պաշտաման իշխանութեամբն և խորհրդոց զօրու-
թեամբ, կենաց և մահուան համար օգնութիւններ
ունի՝ երբ աշխարհիս օգնութիւններն բանի ոչ գան:

և ես խմաստասէրս՝ որ 'ի բազմաց հեռե եկեղեցին
սաք կոխած շեմ, բայց մանկութեանս հաւատքովն
քահանային ինչ լինելն կը շանաչեմ, ահամայ կը
ցաւէի որ մէջերնիս քահանայ մի չկար, և մահուան
ամենէն աւելի հարկաւոր մարդն մեզ կը պահէր:

Յետին օգնութիւն

13 հոյեմբեր:

Ամեն բան աւարտեցաւ. Ետկար այս գիշեր հօգին
աւանդել է. երեկուան իմ ահանատես եղած ճգնա-
ժամին չէ գիմացել, բայց մեռնելէն առաջ քահանայ
մի գանուել է քովն և միտիմարուել է. և եկեղեցւոյ
պաշտօնէին ձայնն՝ նորա սրտին մէջ զարթուցանելով
իւր մանկութեան հաւատքն՝ քրիստոնէական զգաց-
մամբ վախճանել է. ուստի այն բանն զոր երեկ կը
փափաքէի և կը ցաւէի՝ մերձակայից անկարողու-
թիւնն տեսնելով՝ եղել կատարուել է. ես ալ ուրախ
եմ, որովհետև մեր առջ չկարողացած խաղաղու-
թիւնն ու միտիմարութիւնն ընդունել է. մնացածն
ինչ որ կուզէ թող լիցի: Եւ այնպիսի զարմանալի
կերպով մի եղել է այս բանս՝ զոր չէի կարող գու-
շակել. այն բանն զոր իմաստասէր և իմաստուն ու
գրագէտ բարեկամք չէին կարողացած շնորհել հո-
գեվարքին՝ որ է մահուան մտ յոյս և խաղաղու-
թիւն, բարի կին մի կարողացել է տանել, և այն
վայրկեանին՝ որ հոգւոյ յաւիտենական ապագայն
պիտի որոշուի՝ խեղճ աղախին մի պատճառ եղել է
նորա փրկութեանն՝ եթէ փրկութիւն ասացած բանդ-
կայ. գեթ իւր հաւատքովն և քաջասրտութեամբ՝
զմեզ ալ մեծ տատամտութենէ ազատել է:

Մտկարին տունն իրեն երկրէն սպասաւոր կին մի
կար՝ որ ժամանակաւ իրեն ծծմայրն և իւր աղայու-
թեան ինամածուն եղած էր, և իւր զաւկին պէս կը
սիրէր, և թեպէտ աղախին էր՝ բայց իւր գրեթէ
մայրութիւնն և տիրոջն ալ իւր վրայ ունեցած սէրն՝
տան մէջ տանտիկնոջ իշխանութիւն մի տուած էին
իրեն. ուստի գրեթէ առանձնաշնորհութիւն մի ու-
նէր սրտէն կամ խելքէն անցածն զբուցելու. և ու-
րովհետեւ գերգաստանին բարորութեանն բուրբոյն
ինքզինքն նուիրած անձն մի էր, և բարիքէն զատ ու-
րիչ բան գործած չունէր՝ այնոր համար զբուցած-
ներն ծանր չէին գար և շատ անգամ ալ կը կատա-
րուէին:

Տիրոջն հիւանդանալէն 'ի վեր՝ Աստարինէին բու-
լոր կեանքն զայն գարմանել, նորա մօտն հսկել և ի-
րեն ծառայել էր. մանկութենէ նորա կազմուածքն
գիտելով խելքովն կը գտնէր թէ նա ալ պիտի շաղ-
րի, և մարմնոյն առողջանալէն յոյճն կարած՝ ետան-
գեամբ նորա հոգւոյն փրկութիւնն կը հոգայր, զոր
իւր բարի քրիստոնէութեամբն՝ կորստեան ճամբու-
մէջ կը համարէր, քանի որ իւր տէրն իմաստասէր
լինելէն 'ի վեր առաւօտեան և իրիկուան աղօթքն ոչ
կատարէր, և կիրակի օրերն սրատարագ ըսելու ոչ
էրթար: Արդէն շատ անգամ իւր տիկնոջն ասացել
էր՝ որ այսպիսի ծանր հիւանդութեամբ բռնուած
քրիստոնէայ մի, կրնից օգնութիւններէն զուրկ թո-
ղուլն մեծ մեղք է. և թէ մարմնոյն հեռ հոգին ալ
հոգալու է, և թէ իր երկիրն հիւանդութիւն մի
հասածին պէս՝ բժշկէն առաջ քահանային կը վա-
ղէին: Մտկարի կինն իւր սիրովն կուրցած՝ և աւելի
վախնալով որ մի գուցէ իւր այրն խառովի ու վախնայ,
նորա ազգարարութեանցն ահանջ չէր կախած, այն-
պէս որ խեղճ Աստարինէն՝ որ իւր հաւատոց աչքն
նորա վրայ կը հսկէր՝ անհանգարտ տազնապի մէջ էր

իւր արտոյն անկողնոյն մտա, գիտելով և առթի մի ըս-
պասելով որ նմա իւր սրտէն անցածն ասէ, զնա առ
Աստուած գարձնելու և քրիստոսնէական պարտքերն
կատարել տալու համար, ու գիշեր ցորեկ այս բանս
կը մտածէր:

Երեկոսան գեղջով ալ խեղճ պառաւին համբերու-
թիւնն հասաւ. ժամանակն յարմար էր. ուստի իւր
հաւատաց եռանդեամբն և գրեթէ մայրական խշտա-
նութիւն մի ցուցանելով՝ իր արկնով հեռ միձարա-
նել սկսաւ բարկութեամբ՝ որ պարագային ծանրու-
թեան նայելով ներքեի էր: Յայանապէս զբուցեց ի-
րեն՝ որ ալ ինքզինքն չխաբէ, վասն զի Եսկարին բանն
լմնցած էր և քանի մի առուր կեանք միայն ունէր, և
եթէ ոչ կամէր որ նորա հոգւոյն կորուսան իրեն
յաւտեան խեղճ լիցի՝ պէտք էր որ անյապաղ քա-
հանայ մի կողմ տար Աստուծոյ հեռ զինքն հաշտեցը-
նելու համար, և թէ ամօթ ու մեծ մեղք էր թողուլ
որ քրիստոսնայ մի առանց եկեղեցւոյ խորհուրդնե-
րուն մեռնի, և վերջապէս եթէ ինքն սիրա ոչ առնէր
հիւանդին հեռ խօսելու՝ ինքն իր վրայ կառնուր այս
բանս: Եւ այնչափ ուժով եռանդեամբ և միանգա-
մայն խանդաղատանօք խօսեցաւ՝ որ արկին Եսկարին
սիրան շարժեցաւ ու տակնուվրայ եղաւ: Մարդ-
կանց կողմանէ օգնութիւն մի չտեսնելով՝ Աստուծոյ
վրայ գրաւ յոյսն, և իւր երկան իմաստասիրութեամբն
իւր թմրած հաւտքն ալ վասնզն անսնելով արթնցաւ՝
ազախնոյն եռանդուն հաւատքովն, ինչպէս որ գայ-
լախազէն կայծ կը ցատքէ՝ երբ երկաթով կը զարնես:
Իւր խեղճն ալ որոյ գեժ կը բողբէր այն բարի
կինն, սարսափեցաւ՝ իւր պատասխանատուութիւնն
տեսնելով, և ինքն ուժ չունելով այս բանս առնե-
լու՝ Կատարինէի թողուց որ հիւանդին հեռ խօսի:

Իբարի կինն առանց տարտամելու՝ շխափ ձամբայն
բունեց, առանց երկայն գարձուածններու մեղձ զուր-

ցուածներու և ճարտասանական պատրաստութիւններու, և կարուկ կերպով իր վախճանին հասաւ, որովհետեւ կորուսանելու ժամանակ ալ չկար, լալով և առաւել ևս քրիստոնէական կարիք խոսքով խնայուց տիրոջն որ պիտի մեռնէր, և մահուան պատրաստուելու ժամանակ միայն մնացել էր իրեն: Յետոյ առանց ուրիշ խօսքերու՝ առաջարկեց որ քահանայ մի բերէ իրեն, որպէս զի պէտք եղածն կատարէ ինչպէս որ իր երկիրն առնէին, և ինչպէս որ իր ծնողքն և պապերն արարեալ էին, այսինքն բարի քրիստոնէի մի պէս մեռնիլ:

Հիւանդին սիրտն շարժեցաւ այս խեղճ կնոջ հաւատքէն և քաղցր սիրոյն՝ որոյ բարեպաշտ ու պարզ խօսքերն՝ կարծես թէ զինքն յանկարծ իր հայրենիքն և իւր հայրենի տունն փոխադրեցին, և միտքն բերին իւր մանկութեան կեանքն և հօրն ու մօրն քաղցր յիշատակն՝ որ մինչև վերջի շունչերնին հաւատարիմ կաթողիկէաց ասորած և եկեղեցւոյ միութեան մէջ մեռած էին: Այս կենդանարար մտածութիւնս հանգերմեալ աշխարհէն փչած անուշ հովի մի պէս իւր հոգւոյն ամպերն վանեց փարատեց, զովացուց և քաջալերեց, և պարզութեամբ հանգարտութեամբ և առանց այլայլելու պատասխանեց. որաւուք ունիս Կատարինէ, գնա՛ քահանայ մի բեր ինձ՝ որպէս զի մեր երկիրն ինչպէս որ կը մեռնին՝ էս ալ նոյնպէս կեանքս աւարտեմ:

Կատարինէն վաղեց իւր խոստովանահայրն բերաւ՝ որ պատուական և սուրբ քահանայ մի էր՝ թէպէտ իմաստուն չէր, որ մահուան տակն ալ աւելի լուազոյն է թէ իւր անձին և թէ այլոց համար. սակայն խեղճ կնոջ մտատանջութիւնն այնու չքմեցաւ: Արք քահանայն հասաւ՝ հիւանդն ձգնաժամ մ'ալ ունեցել էր, և բժիշկն անասարանօք դալով և պէտք եղած հանգարտեցուցիլ գեղերն տալով՝ ասպարել

էր որ ամենեւին մարդ չմտնէ հիւանդին քով և շխտի, ասելով թէ իր կեանքն անտի կախումս էր, և խօսքով հոգնութիւն մի կամ ո՛ր և իցէ յուզումն՝ կարեւր արեւն փոխել ասլ՝ որ վերջինն պիտի լինէր: Պատուական քահանայն համբերութեամբ երկու ժամ սպասեց՝ որպէս զի հիւանդն սահաւ մի հանգչի և զտրանայ, և այս ժամերս իրեն աւելի ծանր եկին ակկին Նակարին հետ ունեցած վիճարանութեամբն. վասն զի այս կինս յուսահատութենէն ինչ ասացածն չցիտելով՝ կարծէր թէ քահանայն իւր այն փրկելու գիտամբ՝ նորա մահն պիտի փութացնէր: Քահանայն քաղցրութեամբ բայց միանգամայն և հաստատութեամբ դեմ գրաւ, և վերջապէս թողուցին որ ներս մտնէ, որ երբ անկողնոյն մտեցաւ՝ հիւանդն սիրով ընկալաւ զնա՝ նորա խօսքերն լսեց և խոստովանեցաւ՝ խելքն կատարեալ գլուխն լինելով՝ թէ պէտ և մարմինն տկար և ցաւոց մէջ էր, և կէս ժամ քահանային հետ մնաց՝ առանց արկած մի հանգիստելու. այնպէս որ երբ իւր յուսահատ կինն ներս մտաւ զինքն տեսնելու, զնա հանգարաւ և զուարթ տեսնելով շատ զարմացաւ: Սիրով և խանդաղատանոք համբուրեց իւր կինն, և վերջին մնաս բարոյն ասաց՝ նմա յանձնելով իւր զաւկներն, ասելով թէ Աստուծոյ նախախնամութիւնն զիրենք պիտի հոգար, որովհետեւ ալ հայրերնին կը կորուսաննին. շնորհակալ եղև կնոջն որ թողել էր քահանային իւր քոյնը զաչու, որովհետև իւր այն վիճակին մէջ ամենեւն մեծ ծառայութիւնն արարեալ էր իրեն այն բանով:

Այս բաներս նոյն խոսկ կինն պատմեց ինձ երկրորդ օրն՝ երբ առաւօտուն զնացի հիւանդն հարցնելու. որ նոյն զիչերն հանգարաւ մարել մեռել էր գրեթե առանց հոգեվարք քաշելու, ձեռքին մին կնոջ ձեռաց մէջ, և միւսոյն կուրծքին վերայ սեղմելով փոքրիկ խաշելութիւն մի՝ որ իւր առաջին հաղորդութեան

ասան տուել էին իրեն, և զոր Կատարինէն բարեպաշտութեամբ պահել էր մինչև այն ասան, երբ պառաւ ազախինն անկողնոյն ոտքն ծնկան վերայ եկած՝ բոլոր սրտով հոգեվարաց ազութքն կը կատարէր :

Արդեօք աւելի քրիստոնեայ քան թէ իմաստասիրի պէս մեռնելն ըստ արար թէ չէ, բան մի չեմ կարող զբուցելու, և ոչ կարեմ ալ զինքն մեղադրել: Այս միայն գիտեմ որ ես իմաստասէր և իւր վարդապետան լինելով բոլոր իմ գիտութեամբս չկարացի բան մի ասելու և առնելու իւր վերջին վայրկեաններն քաղցրացնելու և ապագային վերայ յոյս մի տալու համար, մինչքեռ խեղճ ագեա կին մի լի հաւատքով իւր հաւատոց իրեն շնչած առաքինութեամբն և քաջութեամբ՝ եկեղեցւոյ օգնութիւններովն եւ նմա մեթութարութիւն զօրութիւն և յոյս:

ԹԱՂՈՒՄՆ

14 Նոյեմբեր:

Սաստիկ հոգնած եմ, ոչ այնչափ այս աւուր աշխատանքէն՝ որչափ սրտիս ալեկոծութենէն՝ ու անհանդստութենէն. մահուան երկայն ժամանակ անած տեսարանն՝ վերջապէս զմարդ արամութեամբ կը լեցընէ. շատ տարիներէ՝ ի վեր սիրելի եղած բարեկամի մի մահն սիրտս կը վերաւորէ ու կեղեքէ, մանաւանդ երբ կը մտածեմ որ ալ պիտի շտեմեմ զինքն. իսկ իր վերջին ժամուց սպարազայներն՝ զիս իր թաղման հրաւիրեալ բարեկամաց առջև տաղնապոզական փնտակի մի մէջ ձգելով աւելի կը վհատեցնէ: Այս բարեկամներէս սմանք յիբաւի արամած կերեկէին Եսկարի վաղահաս մահուան վրայ, իսկ շտաեքն հոն կու-

գային՝ միայն ընկերական պատշաճից խարստք մի կատարելու գիտմամբ, իրենց երեսաց վրայ արտառութիւն տպաւորուած, և սուղի գշեատներ հագած: Յաճ ձայնով կը խօսէին վախճանելոյն քրիստոնէաբար մեռնելուն վրայ, և իրենց հայեցումներէն կը հասկնայի թէ շատ զարմանք կը բերէր իրենց այս բանս, և զիս ալ այս եղածիս պատճառ կը համարէին, բայց յանիրաւի. կամ գոնէ կարծէին որ եթէ ես ուղէի՝ ուրիշ կերպով կարէր աւարտիլ այս բանս:

Կարելի է... բայց այսպէս ուղեւոր համար՝ ես ալ պատճառ ունեւոր էի՝ զոր շունիմ: Պէտք էր որ ես ալ համեզուած լինէի՝ որ իմաստասէրն ալ ստոյգի կեանի մի պէս ամբարտաւանութեամբ մեռնելու է, կամ եպիկուրեանի մի պէս անհոգութեամբ, կամ վերջապէս անասնոց մի պէս ապշութեամբ և անբանութեամբ: Իսկ արդ որովհետեւ ես ոչ Ջենտի աշակերտ եմ և ոչ Եպիկուրոսի և անբան անասուն մի չլինելուս վրայ ալ կը պարծիմ, ապա ոչ կարելի բարեկամիս այնպիսի խորհուրդ մի տալ՝ զոր ես ինքն չէի կարող գործադրել այնպիսի դիպումով մի մէջ: Ինչ առնելու էի ուրեմն՝ ես ալ ոչ գիտեմ, և հաստատապէս միտքս գրած եմ որ ինչ եղև՝ լաւ եղև, որովհետեւ գոնէ ամենէն աւելի ապահով կողմն է մեր տատամսութեանց մէջ:

Նրաւիրելոց մէջ կային նաև խելացի մարդիկ և շատ քրիստոնէայիներ՝ յորոց ոմանք ասել կուզէին թէ ամեն մարդ ազատ է ուղածին պէս մեռնիլ, և ուրիշներն իրաւունք չունին այս բանիս մէջ խառնուելու, որովհետեւ վերջապէս փրանն ու վտանգն իրեն անկանի. ոմանք ալ շատ գոհ կ'երեւէին որ վախճանեալն եկեղեցւոց հետ հաշտուելով՝ որչափ որ կարէր իւր հոգւոյն փրկութիւնն հոգացել էր: Այսին շատերն ալ որ կարծեա թէ բան մի ոչ մտածէին, թաղման համար հրաւիրուած լինելով ներկայ կը դատուէին՝

որպէս թէ պսակի հանգէս մի լինէր, փոխանակ ուրախակցութեան ցաւակցութիւննին յայանելով, և ուրախ գիմաց տեղ՝ արտուս՝ երես ցուցանելով:

Ճամբայ ելաք եկեղեցին երթալու՝ որ անէն բաւական հեռու էր: Թափարին կարգի մանեւն, հրաւիրելոց տեղերնին զետեղիչն և բազմութեան շարժումն՝ սոցոյ տխուր խորհուրդներն հանգիստականաց մտքն սակաւ մի փարատեց, և բանադրուած արխութենէն զիրենք ազատեց. ճամբուն զով օրն ալ սրտերնին բացաւ, և ժողովրդեան բազմութիւնն որ իրարու վերայ գիզուած հանգիստատես լինէին՝ մշաքերնին սթափեց: Եւ որովհետև մտանոց գիտող չկար որ զմեզ բանադատեր՝ զսպուած բնութիւնն արձակութիւն գտնելով՝ փողոցին խառնաշփոթ ազազակին մէջ այր ընդ ընկեր խօսակցութիւնն սկըսաւ նոյն օրն հազիւգածներուն վրայդ: Թեպէտ և ցած ձայնով սակայն ամենքն ալ ժամանակին նիւթոց վերայ կը խօսէին, քաղաքականութեան, գրամատան և սրագրաց՝ որ աշխարհիս ամենէն աւելի կարենոր նիւթերն կը սեպուին. որովհետև պատշաճութեան համար թատրոններու և հանգէաներու վերայ չէր խօսուեր. այսպէս է ահա աշխարհիս ընթացքն գէթ աշխարհասիրաց և իմաստասիրաց մէջ: Իսկ քրիստոնեայք պատկառելի ըսութեամբ մի իրենց մեռելին ետեւն կերթային. իսկ ես որ ասես՝ այնչափ արամած և շփոթած կի՛ որ բան մի ոչ դատնէի խօսելու:

Եկեղեցին հասնելով խեղճ Ետեարիս մարմինն կառքէն վար անելով առճարն մտուցին՝ ուր որ՝ ի հող դառնալէն առաջ ուստի որ անուռած էր, վերջին օրհնութիւն մի պիտի արուեր իրեն: Յիրաւի գեղեցիկ արարողութիւն՝ որ յայանապէս Ծանուցանէ որ մարդս ուրիշ անասնոց պէս անբան մի չէ, և թէ իւր մնացած մարմինն ևս նախորական է՝ որով

հետև զինքն կենդանացնող հոգւոյն վերջին մեացորդն է: Մանաւանդ թէ նոյն իսկ մարմնոյն յարսւթեան նշանն ու ակնկալութիւնն կը համարիմ այս բանս. որովհետև եթէ այս ակնկալութիւնս չլինէր՝ պատճառ մի չկար այսչափ արարողութիւններ կատարել և այսչափ պատիւներ շնորհել փոշւոյ մի՛ որ քիչ ատենէն սուրիչ տարերաց հետ պիտի խառնուի և կորսուի: — Եսա ասեն էր որ եկեղեցի մասած չէի՝ գեթ թաղման համար, ուստի շատ զգածուեցայ. պատարագն ազգու և վսեմ է, և եղանակներն ալ շատ լաւ յարմարած են սրբազան ասացուածներուն հետ. Սէ բարեհաւան երգն վսեմ, իսկ Ն Թորոյ կորդալին զմարդ կ'ընկճէ ու կը ճնշէ: Հոն կրմանաս անբողոքելի աննողքելի դասաւորին առջև կեցող մարդուն խեղճութիւնն: Ակամայ կերպով միտքս եկան մանկութեանս հաւատոց յիշատակներն, և ասննոք անեցած բարեպաշտութեանս եղծեալ գրերն երևակայութեանս մէջ նորոգուեցան, և այս ստուերակերպ պատկերներս Եսկարին ուրուականին հետ խառնուելով և նորս հանգստարանին շուրջը բոլորելով՝ այնպիսի ազգեցութիւն մի արարին վրաս՝ որ գրեթէ յանզգաստից և ակամայ եկեղեցւոյ ազգոցից մայնակից լինէի՛ իմ խեղճ՝ բարեկամս հոգւոյն համար: — Աւանդ, ինձ հանգիստակից եղողներէն շատերն՝ իրենց աչաց առջին եղածներուն չէին մասնակցեր, թէպէտ և արատքուստ պատկասանոք՝ արարողապետին նշաններուն հետևելով՝ որք կելնէին ծնրագրէին ու կը նստէին: — Եստերն ալ կերևէր որ բան մի ոչ իմանային. սուրիչներն ալ անտարակոյս կորովամատութիւն ցուցանելու համար՝ և հաւատքն իրենց փոքրոգութիւն համարելով՝ կը ձեացնէին թէ ամենեկին մասնակից ոչ լինէին արարողութեանց կատարուելուն. աչուրնին աստիս անդին նաև ետևնին զարմնելով, ձեռուրնին գրպանն կամ կոնականին գրած, որպէս զի

իրենց արհամարհութիւնն կամ գոնէ անտարբերութիւնն աւելի յայտնի ցուցանեն, որ ունայնամասութեան վերջի աստիճանն էր. և իրաւցնէ մարդ չկարէ հասկնալ թէ ինչպէս բանաւոր արարած մի այս յիմարութիւններս իրեն պարծանք կարէ համարել. մարդկօրէն խօսելով երեսնին ապտակ զարնելս կուգար:

Որչափ որ անհաւատ եմ՝ այս բաներս զիս կը դայ. թակզեցնէ. վասն զի վերջնապէս մարդս պէպէս է որ պատկառելի բաներն պատուէ՝ եթէ ոչ համոզմամբ գոնէ առ պատշաճի և մարդավարութեան: Այս մարդիկս իրենց աւուր գործն աւարտեցին՝ որ այնչափ անշնորհք կերպով կը կատարէին՝ շտապաւ օրհնելալ ըսին սրսկելով գաղաղին վրայ՝ առանց գործածնին գիտելու. այսչափ միայն հասկնալով որ զիրենք ձանձրացնող և խռովող հանդէան աւարտելու վրայ էր: Բարերազգարար քանի մի բարի հոգիներ ալ կային որ կուշտցին ու սրտանց կազմէին, և յուսած որ իրենց արցունքն և աղօթքն՝ եթէ ուժ մի ունին, հանգիստեանց անհաւատութեամբ Աստուծոյ գէժ գործած նախասինքն քաւած լինի՝ իմս ալ միտակ:

Գերեզմաննոցն հասնելունս՝ յուզարկաւորաց շատերն թողել գնացել էին, և գերեզմանին բոլորախքն քանի մի աղքատեաներէ բարեկամներէ ու ծառայներէ զատ ուրիշ մարդ չկար: — Ընտանիքն ինձ աղաչել էին որ գամբանական մի խօսիմ. բայց ես հրաժարեցայ. և անցած գնացածն գիտելով՝ շատ վրայ շտուին, և հասկցան հրաժարմանս պատճառն. և ինչ կարէի խօսել: Այնօր անզ երկու պաղապուր ծառեր խօսուեցաւ. ոմն որ հանգուցելոյն պաշտմանկիցն էր նորա վաղահաս մահն կողրար՝ որ ընկերութեան կարևոր անդամներէն միս յափշտակել էր՝ որ նմա շատ ծառայութիւն կարէր մատուցանել, և սոյն իսկ այս երբիտասարգս իւր երկայն աշխատութեանց պրա-

զէն կը զրկէր՝ Ինչո՞ւ նոյն ատենն երբ իւր ցանկացած վախճանին պիտի հասնէր։ Աւտախ այս խելացի պարտնն մահն ուրիշ բան ոչ համարէր՝ բայց եթէ յառաջագիտութեան արդեւիք ու խափան մի։ Իսկ այս աշխարհէս ելնելէն ետե գալի ապագային վրայ բան մի չգրուցեց. հաւանականաբար այս բանս և ոչ մտքէն անցել էր։ — Ազգականներէն մին ալ ճառ մի կարգաց՝ պարագային համեմատ սովորական սաղաւարտեալ խօսքեր ասելով, և յաւիտենական հրաժեշտի ողջոյն մի տալով Եսկարին, որով կենթագրուէր թէ զինքն երբեք նորէն տեսնելու ակնկալութիւն մի չունէր. և նորա արդի վիճակին վրայ ուրիշ բարեմաղթութիւն չունէր ասելու՝ բայց այս միայն որ իւր զիական վրայ ծածկուելու հոգն թեթեւ լիցի։ Զողջ թեթեւ. — Զգայութենէ զուրկ մարմնոյ հոգն ծանր եղել է թեթեւ եղել է, աստի ինչ իրեն հոգւոյն՝ որ ալ հոն տեղն չէ։ — Ահաւասիկ ամեն որ այսպիսի խնթութեան խօսքեր կը զրուցուին՝ ինեքքոյ արեգական՝ քրիստոնէոյ երկրի մէջ մեռելոց շիրմն վրայ, գերեզմաննոցի խաչին առջևն և քահանային օրհնութենէն ետե։ Եւ մինչդեռ բոլոր մեռելոց գաշան՝ հոգւոյ անմահութիւնն և հանգերմեալ կեանքն կը ասարփողէ՝ կը հասնի հոն տեղն Փարիզու քաղաքացի մի և կամ ասմիկ գործաւոր ոմն՝ որ ամենեին այս սարսափելի խնդրոցս վրայ մտացած անգամ չէ, և իւր տգէտ անհաւատութեամբն զանց առնել կը մեկացնէ՝ այնոր վրայ խօսելն, մանաւանդ թէ երբեմն անհանձար խօսքերով կը յանգզնի զայն ուրանալու։ Եւ այս բանս կը շտեմք ու կը տեսնեմք իննևասաներորդ գարուս մէջ, և քաղաքակրթեալ աշխարհի մայրաքաղաք սեպուած երկրին մէջ։

Իարեւաղգարար այս սգոյ կատակերգութիւնն՝ անկեղծ և ճշմարիտ ցաւոց տեսարանով մի գոցուել չաւ՝ որ իմ զգացած վշտացս ալ մեծ սիրտիմք եղև։

Պատաւ ազախինն մինչև հան իր արտղ մարմնոյն և անէն եկած էր՝ զոր մանկութեան ժամանակն իր գիրկն մեծցուցել էր։ ուստի երբ դագաղն հողն գրին և ամեն մարդ օրհնեալ ըսին սրակեց, ինքն ալ յետոյ մտակցաւ և ըրոյն հետ ՚ի մասին իւր արասասուքն ու հեծեծանքն ալ եհեղ այնոր վրայ։ Այս անկեղծ ցաւոց արձագանքն ես ալ սրտիս մէջ զգացի և մտի-թարուեցայ, արցունքն աչքերուս մէջ լեցուեցան, և թէ որ տեղն անյարմար չլինէր՝ այն բարի կիներ պիտի համբուրէի. բայց բաւական սեպեցի երթալու ժամանակս նորա ձեռքն սեղմելու։

Գերեզման փորողներն իրենց գործն կատարեցին հողն դագաղին վրայ ծածկելով, և այն ահագնագը, զորդ տեսուր ձայնին՝ հանգիստակիցք ցրուեցան՝ իւրաքանչիւր ոք իւր գործին կամ զուարճութեանն փութալով, մահուան տեսարանովն սակաւ մի արխրագէտ։ Բայց շատերն և ոչ անգամ մտածէին որ թերեւ վաղն կարգն իրենց պիտի գար։

Մեռելոց հետ հաղորդակցութիւն

13 Նոյեմբեր։

Սակարն երազիս մէջ տեսի, և զէս մինչև հիմա առ ուշ զգացում մի կը զգամ. ինչ և ինչպէս լինելն մտքես ելին, և մանրամասն չեմ կարող պատմել. այս միայն մտքս մնաց որ ինքն թշուառ ոչ երևէր, և ինձ սրգոզած ոչ տեսնուէր. ընդհակառակն զիս տեսնելուն վրայ շատ ուրախացաւ, և թեպէտ ամեն ասացածն մտքս չէ, տակայն իւր առջի սերն ու բարեկամութիւնն կը յիշէր։ Ո՛հ սիրելի հոգի, ինչպէս կողքի գիտել թէ ուր է արդեօք հիմա և ինչպէս է. որչափ ցանկալի է ինձ մեր զգացմունքն և խորհուրդ-

ներն իրարու հաղորդել՝ ինչպէս որ երկրիս վրայ երկայն ժամանակ անեկինք. և որովհետեւ ինքն հիմա ազատած է մարմնեղէններէ՝ այ երկրաբար ծամբութենէն՝ անուշտ կարեւանգիւն աշխարհքին վրայ լուրեր տալ ինձ՝ որոյ վրայ այնչափ կը ցնորաբանեկինք մեր իմաստասիրական խոսակցութեանց մէջ թերեւս այնչափ ստոյգ անգեկութեամբ որչափ որ կոյր մի գունոց վրայ կարեւանգիւն: Մեզք որ անգիւն մարդ մի եկած չէ՝ որ հոն եղածներն մեզ պատմէ, արդեպք այս արգարացի հետաքրքրութիւնս ամենին պիտի չագենայ: — Եւ սակայն պէտք է որ կերպ մի լինի անգիւն աշխարհքին հետ հաղորդակցելու, և հոն եղողներն բոլորովին անմասն լինել չեն կարող՝ իրենց թողած աշխարհքին մարդկանց հետ: Մարդկային ազգի մեռեալ մասն շատ աւելի բազմութիւն են՝ քան թէ նոքա որ կ'ապրին և պիտի ապրին 'ի ներքոյ արեգական, և անկարելի է որ մի և նոյն գերգաստանէ ելեալ անհատքն՝ որ հետեւապէս նոյն մարմնոյ անգամքն են՝ իրենց մէջ կենդանի յարաբերութիւն սիրելութիւն և մասնակցութիւն չպահեն. որովհետեւ ամենայն ինչ որ 'ի մութենէ յառաջ գայ՝ գառնոյ անգրէն 'ի նոյն մութիւն. ապա ուրեմն և մարդկութիւնն ալ 'ի սկզբան անգ մի լինելով 'ի կարողութեան, պէտք է որ իրականապէս մի լիցի իւր կատարեալ բարգաւաճութեան մէջ: Ապա ուրեմն կայ տեղ ուր որ մի ամենայն մարդիկ պիտի համահաւաքութիւն այս կամ այն կերպով, և ուր որ ազգ մարդկան իւր լրմանն պիտի հասնի: Անտարակոյս մինչև այն աստի՛ նոքա որ յառաջագոյն մեկնած են այս աշխարհէս՝ փոփոխանոց իրենց սիրելեացն կը սպասեն. այս վերջիններս ալ զգալի կերպով իրենց սերն փոփոխակի իրարու հաղորդել շարժանալուն համար միայն՝ ոչ ենթագրեն թէ իրենց սերն բոլորովին մարած է: Եթէ իրենց սերն մաքուր է՝ իւր առար-

կայն. նորէն տեսնելու յուսով կը պարարի. ինչպէս որ բացակայք՝ բացակայից գարձին յուսովն կը մտն. թարուին:

Ճշմարիտ սերն՝ որոյ արմատն հոգւոյն մէջ է՝ և ոչ թէ միայն զգայարանաց և երեսակայութեան, իրարու հետ զերեւեք կը զօգէ, որովհետեւ քան զսեր աւելի հզօր բան չկայ, և զոր Աստուած միացուցած է՝ բան մի չէ կարող զնոսա անջատել: Մայրն կը յուսայ միշտ իւր կորուսած զուակն գանելու, որովհետեւ իր արգանդին պատուէն է, ոսկեր յոսկերաց և մարմին՝ ի մարմնոյ իւրակ, և իւր արգանդին ու գրկաց մէջ կրելու ժամանակէն ի վեր՝ նորա հօգին իրենին հետ կպած է, և զայն իրրե իւր մասն պիտի պահանջէ. այնպիսի ներքին կապ մի չէ հնար որ բոլորովին խզի: Աինն որ իւր ընտրած այրն ողջախոհ և միակ սիրով կը սիրէ՝ ամենեին ոչ հաւատաց թէ մահն ի սպառ պիտի բաժնէ զինքն ի նմանէ. իւր հոգւոյն կէան միւսոյն կը ցանկայ, և այս աշխարհիս մէջ զինքն որ մի գանելու յուսով միայն կապրի, որ Ճշմարիտ և ստոյգ այրեաց մտնթարութիւնն է: Աերջացես Ճշմարիտ բարեկամութիւնն ալ՝ որ սիրելւոյն համար ամեն բան զոհելու պատրաստ է, այնչափ աւելի կենդանի է՝ որչափ որ աւելի մարուր է և ի սպառ շածից ի շահուց և յարկածից բազդի ազատ, և մահուամբ ալ ոչ աւարտի, որովհետեւ աշխարհիս նիւթերէն աւելի գերազանց բարւոյ վերայ հաստատեալ է. այնոր համար է որ մահուամբ բաժանուին զայն ոչ եղծանէ, թէ և կը արամբ առ ժամանակ մի իւր առարկայէն բաժնուելուն համար: Եւ իւր արամութեան մէջ՝ բարեկամութիւնն սրտի խորն կը քաշուի՝ մինչև ցարմատն բունը կորուսած ծառի մի հոյզին պէս. բայց ինչպէս ծառն՝ այսպէս ինքն ալ շուտով պիտի ծլի ու ծաղկի երբ իւր սիրելի առարկայն առջևն տեսնէ, որում վատահութեամբ

կը սպասէ: Հիմա իմ յոյսս ալ ձիւղ այսոր պէս է. մահն իմ հոգւոյս հասարն և ամենէն գեղեցիկ ձիւղերէն մին կարեց նեանց. բայց որովհետև մեր մէջ իրարու հազորգակից հոգեկան հոյզ կայ՝ կը յուսամ որ հեռաւորութեան մէջ ալ կենաց սիրելչութեան շրջան մի կայ մեր մէջ, մինչև որ նորէն նոյն բունին վրայ գառուելու երջանկութիւնն ստանամք:

Բայց այս հազորգակցութիւնս ինչով լինի, արգեօք այս սիրելչութեանս գիտակցութիւնն կարող եմ ունելլ և ինչ միջոցներով այս խորհրդաւոր հազորգակցութիւնս հնար է հաստատել՝ մահուան անգունգով իրարմէ բաժաննալ երկուց հոգւոց մէջ, անգունգ մի որ մեր զգայարանաց անմերձենալի և մեր մտաց անչափելի է, և նոյն իսկ երևակայութեամբ անգամ չենք կարող ՚ի միտս պատկերել: Մարդկային գիտութեամբ բացարձակապէս բան մի ոչ գիտմք՝ գերեզմանէն անգին եղաններուն վրայ. թերևս մեռելաբ մեզ բոլորովին մտա են, և քոզ մի միայն ՚ի մէնջ զնոսս կը ծածկէ. բայց վերջապէս ինչ ալ լինի այս քոզ՝ միմին է և անթափանցելի, և ամենէն աւելի սրատես մտաց աչքն բան մի չէ կարող տեսնել այնոր մէջէն:

Ապա ուրիմն իմ մտացս բնական շուստն միջոց մի ոչ գտանեմ իմ բարեկամսս հետ հազորգակցելու. այքս բան մի ոչ տեսանեն և տկամըքս բան մի ոչ լսեն նորս վրայք. իւր ներկայութեանն նշան մի չունիմ, և իմ սիրոյս խանդաղաւանացն պատասխան մի ոչ առնում: Եւ միայն յիշատակով և երևակայութեամբ զինքն կրմբանեմ. բայց այս յետահայեաց պատկերաւորութիւներս ալ ուրիշ բան ոչ ներկայացնեն՝ բայց եթէ անցելոց նկարն և ապագային համար ենթագորութիւններ: Ինչ որ իւր վրայք էս իմ մտացս մէջ կը զարթուցանեմ պարզ ենթակայեան է, (այսինքն էս ինքն եմ իմ մտացս մէջ զայնս զար-

Թուշանոզն) շիրիմ մի է զոր խորհրդոցս մէջ կը բա-
նամ՝ գէթ մի անգամ ալ իմ սիրոյս առարկայն տես-
նելու և սիրտս գոհացնելու համար: Բայց այս շի-
րիմն գատարկ է. այս գամբանիս բոլորն իմ արամնու-
թիւնս կը յանի կը Թափառի կոչելով զհոգին որ հե-
ռի է, և զոր ամեն ուժովս ալ չեմ կարող գտնել վայր-
կեան մի հոն բերել՝ գէթ իւր ներկայութեան Թեթև
նշանով մի: Ելեկարահան մտլխոյ մի կարօտութիւն ու-
նիմ այս երկու եզերքս իրարու հաղորդելու համար,
որպէս զի այս զմեզ բաժնող Ովկիանոսէն անցուցա-
նեմք մեր սրտից շարժմունքն և մեր մտաց և խորհր-
դոց նշաններն:

Երազ

17 Նոյեմբեր:

Դարձեալ Ետհարն յերազեցի, և այս անգամ գտնե-
լ երևոյթն միաքս մտաց. արտում էր բայց ոչ յուսա-
հաս. և Թէպէտ ասացածներն միաքս չեն, բայց իմա-
ցայ որ իմ օգնութիւնս կը խնդրեր՝ ազալելով որ ազո-
թեմ և ազգթեղ տամ: Այսոր վրայ ազլած զարմա-
ցած՝ կարծեմ թէ երևակայութիւնս զիս կը խարե-
ազգթեղ իրեն համար՝ մինչ ես ինձ համար ևս ոչ ազո-
թեմ, միաքս գնելով թէ անօգուտ բան է, և միայն տկա-
րամտաց օգտակար՝ որ այնոր վրայ վստահութիւն
ունելով այնու կը զօրանան: Եւ յերաւի իմաստուն
մարդ մի ինչպէս կարէ հաւատալ՝ որ բարեմիտ կնոջ
կամ որ և իցի մարդու ազալանօքն բնութեան կարգն
փոխուի, և տիեզերաց ընդհանուր օրինաց զանցա-
սութիւն լինի: Կրնգունիմ Աստուծոյ նախախնա-
մութիւնն որ զաշխարհս կը կառավարէ, բայց նա-
խախնամութիւն և անհուն իմաստութիւն լինելուն
համար իսկ՝ պէտք է որ ինքն իր հետ միաբան լինի, և

իւր Թրագիրն և այնոր կատարումն՝ ազխտաց հակա-
ուսկանարս ինդրուածքովն և մարդկանց կրից հա-
մեմատ շխտօսիս :

Ասակայն այս երազոցս կրկնութիւններուն մէջ
կարգէ դուրս բան մի կայ՝ որ զիս կը նկզէ : Աս միշտ
ուսուցել եմ որ երազն երկու տեսակ է . կամ թէ
երազին զանազանելու է տեսիլք ասացեալներն՝ որ
աւելի կցորգութիւն և աւելի իմաստ մի ունին և
զորս ամենայն ազգք մասնաւոր պարագայից մէջ՝
խորհրդական ազգեցութիւն մի համարած են՝ ու-
րիշ աշխարհէ առ մեզ հասեալ . որուն հետ կը հա-
զորգէ զմեզ բունն՝ որ ինքն իսկ խորհրդաւոր
բան մի է : Հրէից և յունաց հին քերթութեանց մէջ
ինչպէս որ Հոմերոսի և Սոսուածաշնչի մէջ կրն-
թեանաւք . տեսիլքներով շատ բաներ եղած կը սե-
պուին . գերազոյն աշխարհի բացուած դաներն են՝
ուստի կը հասնին առ մարդիկ Ալիսպոսի աստուած-
ներուն կամ Եհովայի երկնաւոր գեսպաններն . եր-
բեմն ալ զժոխոց և նորա արբանեկաց թելազրու-
թիւններ են՝ հոգիներն անկարգութեան և մեղաց
մէջ ձգելու համար : — Յիրաւի յինէն ազգժք խըն-
դրելու մէջ շար բան մի չկայ . շատ շատ անխել
քութիւն և անտեղութիւն մի է . որովհետեւ ազգժից
զորութեանն ես ոչ հաւատամ . ուստի քնոյ մէջ հան-
դիպած ցնորմանց ալ կարեւորութիւն մի պէտք չէ որ
սամ :

Ասկայն որչափ ալ բանի տեղ ոչ գնեմ . այսու ա-
մենայնիւ միտքս միշտ այնոր վրայ կը բանի . . . Երազ
ասացածդ ընդհանրապէս աւուր մէջ հանդիպածնե-
րուն և տպաւորութեանց՝ պատկերողութեան մէջ
խառնաշխտ կրկնութիւնն է . որովհետեւ քնոյ Ժա-
մանակ կամքն ալ զպատկերողութիւնն ոչ կարեւոր
զել . շատ անգամ մարմնոյ միմեակեն և մանաւանդ
մարտողութենէն առաջ կուգայ և մեր սովորութեանց

և սրտի և մտաց արամազբութեանց հետեանքն է : Բայց ինձ հանգիստածն բաշխուցին սարբեր բան է , ու բողհեան ննջեցելոյ օքնութեան համար յինէն խընդրուած ազմբն՝ իմ կարծիքէս ու անսութենէս բաշխուցին սար է . և արթնութեանս ատեն այնչափ այնոր վրայ ոչ մտածեմ՝ որ երազիս մէջ յաւիտեան անսնեղիք շունէի . և շատ սարինէրէ՝ ի վեր աչ ամենեկին այնոր վրայ մտածամ չէի , և միայն երեկ չէ առջի որ ննջեցելոյն պաշտանն կատարուած ժամանակ՝ ոչ գիտեմ ինչ զգացում մի եկաւ վրաս՝ որ միայն ջու չէր . այլ ընթանանգութեան պէս բան մի : — Ուստի ես աչ ոչ գիտեմ թէ արգեզք սրտիս այլայլելուն հետեանքն է , թէ երկնային ազգարարութիւն երազի խորհրդական ճամբով ինձ հասած : Որովհետե քունն այնպիսի զարմանալի միճակի մէջ կը ձգէ զմեզ՝ գիտակցութիւնն և ազատութիւնն բառնալով , որ հոգին գրեթէ պարզ կրական էակ չինի՝ արթնութեան ատեն ունեցած յարարբութիւններէն զազբած , և սարորինակ ազգեցութեանց ներքոյ անկած , այնպէս որ ամենայն ինչ կարելի է , և ենթադրութեանց ընդարձակ ասպարէզ կը բացուի : Ազիպաացւոց և Հրեկից մէջ երազ մեկնելն աստուածային արուեստ մի էր , և եղան մեկնելնէր և մարդարեւներ՝ որ կը համարէին թէ այն արուեստն ունին : Գովսեփ երազի մեկնութեամբ մեծ բազդի և հարստութեան տէր եղև Փարաւունի արքունեաց մէջ , և միւս Գովսեփ աչ Մարիամու այրն՝ երազի մէջ հրեշտակէն հրաման առաւ որ զինքն շարձակէ , և Մարիամու ու Մանկան հետ Ագիպոսս քաշուի՝ շերտովքեփի կատարածէն ազատելու համար :

Վերջնապէս թողունք ինչ որ է . եթէ ոչ ինչ և ունայն պատկեր մի է քունիս մէջ մտքես անցածն՝ ինչպէս ամայն օգին մէջէն կանցնի , յետ սակաւուց պիտի ցրուի . իսկ թէ որ ուրիշ բան է , կամ այնոր սը-

պաւտօսթիւնն մտացս մէջ շարունակէ և զիս նեղելու որ լինի՝ այն ատեն կը խորհիմք ու կը մտածենք :

Մեռելադարձ Ուրուականք և Ոգիներ

48 Նշեմքեր :

Քանի մի սրերէ 'ի վեր միակերպ միացս կուգան ինչ որ ուրուականներու վրայ շեր եմ, մանաւանդ իրիկունները՝ իմ կանթեզիս առջին մինակ նստած ժամանակս և մութն կոխած ատեն՝ ինձ այնպէս կուգայ որ Ասկարն պիտի տեսնեմ այս կամ այն կերպարանոք . և այս տարօրինակ վիճակիս մէջ՝ Թեթեւ յայն մի որ շուրի կամ ակտու մի որ Խանչէ՝ անգէն գող կ'եղնեմ . և ես իմ իմաստասիրութեանս վրայ կը խաղնիմ՝ այսպիսի տկարութեանց ներքոյ անկամ լինելուս համար : Թէ որ հրապարակաւ այս նիւթոյս վրայ խօսել պէտք լինէր՝ շատ պատճառներով կարելի այնոր պարտադրան լինելն ցուցանել և ծաղրել . և սակայն հիմա վրայն մտածելն անգամ զիս գող կը հանէ : Աւա՛ղ . հիմա կիտանամ որ մեք ուրիշի համար աւելի իմաստասէր եմք՝ քան Թէ մեզ . ինչպէս քժիշկներն որ իրենց հիւանդներն կարծութեամբ կը գար . մանեն, իսկ զիրենք ինձանել ոչ գիտեն . վերջապէս գիտութիւնն ինչ ալ ատնէ և խօսի՝ քնութիւնն միշտ նմա կը յաղթէ :

Բոլոր կենացս մէջ մեռելադարձ մի տեսած չեմ, և տեսնող մ'ալ ոչ գիտեմ . և սակայն հին և նոր աշխարհք նոցա պատմութիւններովն լի է : Բայց ակասած չլինելէս՝ ոչ հետեի որ չկան և մանաւանդ չեն կարող լինել : Կերակ թէ օրէնք է որ իրենց մարմնէն բաժնուելով այս աշխարհքէս ելած հոգիներն՝ նորէն հոս ոչ գառնան . որովհետեւ ալ իրարու հազարգուե .

լու միջոցներն շունին: Բայց արդեւք աւելի նուրս և եթերական մարմիններ չկան՝ որոց ամպամե շոգիատիպ մեներն մեզ զգալի լինին, ինչպէս օրինակի համար հայեւոյ մէջ երեցած կերպարանքն կամ անապատներու մէջ կրկնեընոյթ ասացեալ երեւոյթն: Բնաբանութեան ուրուագէտ ասացեալ գործին ինձ կասկածեղ կուտայ թէ այսպիսի երեւոյթներ շատ կարեն լինել: Կարելի է որ այս ուրուական ասացեալն ՚ի մարմնոյ բաժանեալ հոգի մի է՝ որ էակաց սովորական կարգին զանցառութեամբն՝ կերպիւ իւր կարողանայ իւր կերպարանք մեր աչացն երևիլ, կամ զինքն յայտնել՝ օգոյ բարախմամբ անյնիւ խօսքով հեծութեամբ կամ սր և իցէ ազմիս: Ի՞նչ կարէ անհնարին համարել այս բանս, որովհետև հակախօսութիւն մի չկայ այնոր մէջ՝ որով անակզի բան մի համարուի մանաւանդ երբ այս անգիի աշխարհէ հասած երևութիւ պատճառն՝ գերագոյն էակին կամքն յայտնել և կամ երկնից ազգարարութիւն մի մեզ իմացնելու համար է ¹: Այս պարագայիս մէջ ուրուականներն՝ հրեշտակաց պաշտանն կատարած լինին:

Ուրիշ պատճառ մի ալ կայ՝ որ աւելի իմաստասիրական կարէ երևիլ: Մէք երկրիս վրայ ապրած ատեններս՝ մեր հոգին և մարմինն միշտ հազորդակցութեան մէջ են՝ կենաց պիտոյից կարևոր եղած նիւթերուն հետ՝ որովք կը սնանին ու կը վայելեն. մեր հոգին փոքր ՚ի շատե այս նիւթոցս հետ կը կապուի՝ թէ անձ լինի և թէ իր, մասնաւոր յարակցութեամբ մի՝ որ սիրոյ արմատն է, որ մինչև բուռն կիրք կարէ զանաւալ, և հոգին գերի առնել իւր սիրածին: Ուս-

1 Ընթերցողն պետք չէ մոռնայ՝ որ զբոյս հեղինակ պատահան և իմաստուն քահանայն՝ զեռ անհաստատութեան մէջ զանաւոր իմաստասիրի մի բերնն կը զբուցէ այս խօսքերս:

աի երբ այս երկրաւոր իրաց հետ բուռն սիրով կապուած ժամանակ՝ մահն զինքն բռնութեամբ կ'անջատէ՝ որչափ ալ ստիպուի զայն թողու՝ բուռն ցանկութիւնն իր մէջ կը մնայ . և ասկեց զիջլ մի առաջ կուգայ՝ որ զինքն յետս յետս կը ձգէ, և եթէ կարելի լինի կամքն ետ կը գտնուայ իւր սիրածն գտնելու, և գահն զիւր գանձն, սիրելին զսիրելին, մայրն զիւր զաւակն, բարեկամն զբարեկամն: Ուր մեր գանձն է՝ հոն է մեր սիրան, ասէ Աւետարանն. ուստի եթէ սիրան իւր բոլոր ցանկութեամբն հոն գտնուայ՝ կարող չէ կերպ մի գտնելու իւր գարձն և ներկայութիւնն իմացնելու: Սակայն հոգւոյն համար այս բանս ասնջանք մի պիտի լինի՝ որովհետեւ իւր ցանկացածն չէ կարող վայելել, և թերևս զարարածս և զկորստահան իրս աշխարհի շափազանց սիրելուն համար ալ պատիտ մի:

Կտինիք ալ այսպիսի բանի մի կը հաւատային, և այնոր համար մեռելոց ուրուականներն Սաիւքսի եղբրն կը թափառին ասէին, մինչև որ նոցա ազատութեանն համար ողջակէզներ ու զոհեր մատուցուլով՝ Ալիստան գաշտերն կը մտնէին: Արդ հոգւոյն ընդ մէջ երկնի և երկրի եղած միմտակին ժամանակ՝ որով զեռ նիւթականացս հետ կապուած է՝ իրեն կարելի է թերևս զգայի եղանակաւ մի յայտնուիլ շափով մի և ոմանց միայն՝ կամ անգրի աշխարհին իրերն յայտնելու համար՝ որ այն աստն պաշտօն մի վարած լինին, և կամ իրենց զեռ ունեցած ցանկութիւնն կատարելու համար՝ որ այն աստն իրենց պատիտ համարելու է:

Սակայն այս բանիս մէջ ալ կատարեալ ազիտութեան մէջ եմք, որովհետեւ այնպիսի աշխարհի մի մէջ կարգիմք՝ որոյ անհարթագոյն կերպարանքն միայն մեզ ծանօթ են՝ իսկ նուրբ մատուցն բոլորովին անըմբռնելի: Կիտակի և մանրացուցի հնարուելէն՝ ի

վեր՝ անսանելի աշխարհիս սահմաններն ընդարձա-
կեցան՝ յանսահմանս մեծ և փոքր էակներու վրայ
տարածուելով: Հիմա գիտեմք որ մեր բոլորն և մեր
մէջ բիւրաւոր անտեսանելի և անշուշտօքելի էակներ
կան՝ որ մեր բարեաց և չարեաց պատճառ լինին: Այ-
սոր շատ հիւանդութեանց պատճառ կը համարուին
այն աննկատելի որդւոնքն՝ որ արեան հետ խառնուե-
լով զայն կապահանեն, և բաց աստի սննդեամբ և
շնչառութեամբ մահուան անտեսանելի սերմունք միշտ
մեր գործարանաց մէջ մանեկու վրայ են: Այժմ բնա-
կան կարգի մէջ այսպէս է՝ ինչ պետի լինի ապա հո-
գեղէն աշխարհի մէջ՝ զոր մէջ ՚ի մեզ միայն գիտա-
կցութեան ըմբռնմամբը ճանաչեմք, իսկ արտաբուսա-
միայն մեր նմանեաց խօսքովն՝ որով կարելի չէ զամե-
նայն զգացմունս և զխորհուրդս բացատրել: Տարակոյս
չկայ որ շատ աւելի գիտուարին է ըմբռնել զոգիս քան
զմտորմնս՝ որչափ ալ այս վերջիններս նորին և շո-
գեական ալ լինին, և հետեւապէս թերևս կարեմք
հաւատալ՝ որ ամեն տեսակ ոգիներ մեր բոլորափքն
առած կը չըջին՝ փոքր ՚ի շատէ մեր հետ վերաբերու-
թիւն ունեւորով, և որոց նորին ազգեցութիւնն խոր-
հրդարար մեր հոգւոյն կենաց վրայ ալ կազգէ, ինչ
պէս նաև այնոր արամազրութեանցն որոշմանցն և
գործոց: — Աստի յառաջ գան թերևս զազանի շարժ-
մունք, ծածուկ մղմունք, անակնկալ ազդմունք, բա-
րի կամ շար թերշագրութիւնք, և վերջնապէս օգտա-
կար կամ միասակար ներշնչմունք մեր կենցաղապա-
րութեան մէջ կամ արուեստի գործոց և կամ հան-
ձարոց յայտարարութեան մէջ՝ որովհետև ամեն ներ-
շնչմանց մէջ՝ ներշնչող մի պէտք է որ լինի, և ոգե-
ղէն իրաց մէջ՝ շարժումն տուողն պէտք է որ ոգի
լինի: Աստի քերթողն որ զմուտայն յօգնութիւն կո-
չէր՝ ցնորք մի չէր իւր կողմն, և սարսածոյնօքոյն միտն
որում պէտք կը զգար՝ կենդանի միջնորդով մի իրեն

կը հասնէր: Աս հաւանական է որ նոյն բանն կը հան-
գիւղի այն ամեն անգամ երբ սգասկար խորհուրդ մի
կ'ունենամք՝ որոյ վրայ ամենեին ոչ խորհէաք, կամ
մեծ բանի մի մեռք զարնելու յորգոր մի կ'ունենամք՝
որում կարող և մեանհաս ոչ համարեալք զմեզ: Ասկ-
բաս՝ իւր ժամանակաց ամենեկն իմաստունն՝ ընտանի
սգուոյ մի կը հաւատար՝ որ վտանգն իրեն ազգելով կը
զգուշացնէր, որ քրիստոնէութեան պահապան հրեշ-
տակաց հետ շատ նմանութիւն ունի, և այս երկու
որինակս ալ շուշանեն թէ՛ կը հաւատամք որ երկրիս
վրայ շատ անգամ առանց կասկածելու յարարելու-
թիւն ունիմք սգեղէն եակաց հետ՝ որ մերինին նման
մարմնոյ հետ կարուած չեն, կամ այն է որ մահուամք
յայնմանեկ մերկացած լինելով, կամ այն է որ ամե-
նեկն մարմնազգաց եղած չեն, ինչպէս հրեշտակք:
— Արդ սվ կարէ անհնարին համարել՝ որ այս սգե-
ներս յորոց ըստ բնական կարգի ընդունիմք գիտա-
կցութեան և հանձնարոյ ներշնչմամբն՝ չկարացնն
յայնմուիլ մեզ գերբնական եղանակաւ՝ զգալի և
բևութիւ, կամ իրենց երկրիս վրայ ունեցած կեր-
պարանգքն՝ ինչպէս ուրուական ասացեալներն, կամ
ուրիշ որ և իցէ երևումք: Գարձեալ ասեմ որ այս-
պիսի բան մի ասած չեմ, բայց որովհետև շատ բնն
լսած եմ որ ասեամ են՝ այնոր համար ապահով եմ
որ որ մի Ետկարն ալ ինձ պիտի երևի՝ որոյ պատկերն
միշտ ետեւէս կը չրջի: Յիրաւի որչափ ալ զինքն կը
սիրեմ՝ սակայն այս բանիս ոչ փափայքիմ, և մաս-
մեկով միայն որ այս բանս որ մի կարէ հանգիստիլ՝ կը
փշարագիմ: որովհետև ինչ որ բնութենեկ գուրս կամ
վեր է՝ զիս անհանգիստ առնէ ու կը վախցնէ:

Երկիւղ մահու

19 Նշեմքեր :

Ուրիշ մտատանջութիւններն և անհանգստութիւններն հերիք չէին՝ մաղձացաւն ալ վրայ հասաւ . շատերն կը բանուին, շատերն ալ կը մեռնին . բայց ինչ է արդեօք մաղձացաւն և ինչ ասնելու է : Նախ այն զրուցեմ որ բժիշկներն իսկ ոչ գիտեն, և բժշկական դպրոցին մէջ որչափ գլուխ կայ՝ այնչափ ալ կարծիք կայ այս ինքզրոյս վրայ . այս ալ գիտելու է որ բժիշկներն երբ կը միմեն՝ սովորաբար ոչ մարանին, շատ շատ հիւանդի մի համար խորհրդակցութեան որ նստին նորա ընտանեացն առջին, այն ալ գայթակղութիւն չապշու համար . մանաւանդ թէ այն պարագային մէջ իրենց մտաց հակառակ եղած կարծեացն ալ կը հաւանին, որովհետեւ խորհրդակցութեան համար կոչուած բժիշկն պատասխանատու չէ, և միայն իր կարծիքն զրուցելու պարտական է : — Ուստի բժիշկներն ոչ գիտեն մաղձացաւին ինչ լինելն, այս այս կերպով կը դարձանէ՝ այն այն կերպով, հիւանդներն ալ այս կամ այն կերպով կ'առողջանան կամ կը մեռնին : — Բայց արդեօք իմաստասէրներն ինչ ասեն, սոքա ևս բժիշկներէն աւելի բան մի ոչ գիտեն . միայն իմաստասիրութիւնն այնպիսի խնդիրներ կ'առաջարկէ՝ որոց վրայ իր ընկերն ու համամիան սեպուած բժշկութիւնն ամենեւին չմտածեր :

Իմաստասիրութիւնն կը հարցանէ թէ ուստի կուգայ այս հարուածս, որ աստեն աստեն ոչ գիտես ուստի կեղնէ և երկրիս վրայ չըջան մի ասնելով մարդկանց տանին մին կառնու կը սանի, և չգիտցաւ իր ալ թէ ինչով այնոր ջարդին առջին ասնելու է . յան-

կարծական հրտակ մի է՝ որ ինչպէս սկսաւ այնպէս ալ կը դադարի առանց պատճառի: Եւ սակայն առանց պատճառի արգիւնք ոչ լինի. ինչ է ուրեմն այս կտորածիս սարսափելի պատճառն. զարմեալ արգեօք գիպուածական և առանց պատճառի բան մի է որ բերաւ որ մարգիկ յանկարծ երկրիս վրայ կնջնջուին: Սակայն արեգերաց մէջ զեկաւարութիւն մի կայ, որովհետեւ արարիչ և նախախնամող մի ունի, և չեմք կարող համարիլ որ գոնէ առանց իւր թոյլտուութեանն համի այս գոթազգութիւնս, եթէ իւր հրամանովն ևս չէ:

Արգեօք մտղձացաւն ալ իւր մեռաց հարուածներէն է՝ յանցաւոր մարգիկն պատժելու համար, ինչպէս որ կը համարիմք ուրիշ ամեն մեծ թշուառութիւններն ալ՝ որ ընդհանուր կերպով ազգաց վրայ կը հասնին: Այս բանիս վրայ տարակոյս չկայ, եթէ նախախնամական կառավարութիւն մի կայ՝ պէտք է որ իւր զորութեամբն գրուած կարգն ու կանոնն պահէ, և անկարգութիւնն պատժելով իւր զորութիւնն ցուցանէ: Սրինազանցներն պատժելն ամեն կառավարութեան հարկաւոր հաստատութիւնն է: Հին կտակարանն այսպիսի սրինակներով լի է, այնպէս որ Աստուծոյ ժողովուրդ կոչուածն՝ աստուածային պատուի բանքն արհամարհելուն պէս՝ ուղանայեալ պատահան անվրէպ վրանին կը հասնէր:

Եւ յոյժ արգարացի ալ է այս բանս՝ եթէ յիրաւի սրինաց զանցառութիւն եղած է. միայն քննելու է թէ այս պատահասս ալ անտի յառաջ կուգայ թէ չէ. եթէ զմարդկային գործս կառավարողն՝ աստուածային նախախնամութիւնն է՝ այս բանիս վրայ չեմք կարող տարակուսիլ:

Արդ հիմա ինչ ամենչու եմք. նախ և առաջ գրոթազգութեան զեմ կարծութիւն բանեցնելու եմք, որպէս զի վախնալ չցուցանեմք, և քան զնոյ տկար.

ներն ալ որ են կանայք մեր և մանկունք և ծառայք
քաջալերեմք : Արդէն ես նոցա մէջ եղած առենս՝ ան-
հոգ կերպ մի կը ջուշանեմ, որպէս թէ նոր բան մի
կամ վախճալու պատճառ մի չկայ : Բայց ինձ որ հար-
ցընես՝ ես ալ ուրիշներու պէս կը վախեմ, և ոչ հաս-
կընամ թէ ինչպէս կան մարդիկ որ կը պարծին թէ
վախ ասացած բանն չեն գիտեր : Ամենէն սարսափելի
թշնամին այն է որ քու բոլորդ կը պաշտի՝ յանակըն-
կալս քու վրագ յարձակելու համար, այնպէս որ
միշտ նորա հարուածոցն ենթակոյ ես և ինչզինքդ
չես կարող պաշտպանել : Այսպէս է մաղձացաւն ալ
որ յանկարծ կը հասնի քաղցի գերգաստանի տան
վրայ՝ առանց առախճան պայման հարստութիւն և
առողջութիւն խորելու : Իր հարուածոց դէմ եղած
ամեն զգուշութիւն, և զինքն վանելու համար ամեն
ընէք փուձ կը հանէ. այնպէս որ ուր որ այս հիւան-
գութիւնս կ'երևի՝ հոն եղող մարդիկ փարախի ոչ
խորներուն կը նմանին՝ որ այսօր կամ վաղ՝ պիտի
ելնեն՝ սպանդանոց երթալու համար, և ոչ որ գիտէ
թէ կարգն երբ իրեն պիտի գայ : — Թեւոյցի մարդն
անկարելի է որ այսպիսի պատուհասէ չվախէ՝ որով
մահն միշտ վերահաս և սպառնալից զմեզ կը գիտէ :
Իսկ արգ ամեն մարդ ալ թէ բնազգմամբ և թէ խոր-
հրդածութեամբ երկնջի՝ ի մահուանէ : — Բնազգ-
մամբ՝ որովհետև ամեն կենդանի արարած ապրիլ կը
ցանկայ, և բնականաբար կը վախէ ու կը փախի այն
ամեն բանէ որ իւր գոյութիւնն կարէ եղծանել կամ
փրակել, այս բանս յառաջ գայ իւրաքանչիւրին կե-
նաց պահպանութեանն համար առեւալ ինքնածին
որեկքէն : — Թորհրդածութեամբ ևս՝ վասն զի մահն
բոլորովին կը փոխէ մեր ներկոյ կեանքն՝ մարմինն ՚ի
բաց բաձալով՝ որ նորա կէսն կը սեպուի, թերևս
չատերուն համար կէսէն ալ աւելին : Ուստի առակին
ասացածին պէս կորուսածնիս գիտեմք՝ բայց վասակե-

լիքնիս ոչ գիտեմք: Հողւոյն մարմնէն բաժնուիլն ցաւալի բան է, և սարսափելի պատերազմ լինելն անտի ևս կ'իմացուի՝ որովհետև հոգեվարք կը կոչեմք զայն: Իսկ անգիտի աշխարհի անցքն ալ մութ ու խաւար է, և ոչ ոք գիտէ թէ ծայրն ինչ պիտի դանէ, և ինչ հիւրընկալութիւն պիտի ընդունի:

Անտարակոյս ոչք որ արգարութիւն գործած են, և միայն բարին կամել և գործել են՝ վստահ կարող են լինել, և մահուան մի միայն մտիծարութիւնն ալ այս բանս է՝ գիտեմ: Իայց մտանց նայելով այսպիսիս քանի՜ հոգի կը դանեմ՝ զիս ալ 'ի միասին հաշուելով: Ո՛վ կարէ պարծիլ թէ անիրաւութիւն մի չէ գործած, մանաւանդ սաարի փրաստիլն իր շահն չէ բնաւած՝ նոյն իսկ արգարութեան՝ թերևս և գլխութեան իսկ պատրուակաւ: Մարգս ինչ գիտէ արգեղք սիրոյ թէ ասելութեան է արժանի, ինչպէս որ ասէ Պաւլոս առաքեալ: Եւ երբ կը լսեմ որ նոյն իսկ սուրբերն՝ այսինքն նորա որ ամենայն մարբութեամբ յաշխարհէ հրաժարեալ ապրած էին՝ իրենք զիրենք մեծ մեղաւոր համարելով՝ մահուան աստեննին կը գողային կը սարսափէին, ևս ինձ կը հարցնեմ թէ ո՞վ ուրեմն կարէ զինքն վտանգէ ազատ համարիլ և չվախնալ: Որասիրտի կեզձամ սոցիկեան արգարն՝ որ նոյն իսկ երկինք ալ գլխուն վրայ փլչեւու լինէր՝ յսէքն ոչ կ'անչմտէր՝ ինձ միշտ իմաստասիրական բանգագուշանք և քերթողական զրախօսութիւն կամ ապարթանութիւն մի երևցած է: Այսպիսի բաներ կը զրուցուին և կը գրուին՝ մարդկանց ցնցում մի տալու համար ինչպէս թատրոնից տեսարաններն, բայց իրօք եզամ չեն, կամ յոյժ գծուարագիւտ են:

Աստի ո՞վ որ կը պարծի թէ 'ի մահուանն ոչ երկընչի՝ ստախօս է ինքզինք կը խարէ, ևս առաւել այն որ մահուան կը փափայքի՝ նման այն փայտաւորին՝ որոյ բեռն շատ ծանր կ'ուզար և մահն կը կոչէր և

Երբ մահն քովը հասաւ՝ շուտ մի բեռն կոնսակն առաւ. ապա ուրեմն կամ խենթ է կամ խելառ: Կիրքն մարդուս խելքն գլխէն կ'առնու, և այն ստեն բնական է որ մահուան գեմ կը խիզախէ՝ կիրքն յազեցնելու համար. սակայն այս բանս ալ անտեղի և անմիտ բան է՝ որովհետեւ նոյն իսկ մահն իւր սիրելի առարկային ստացումն իրմէ կը վերցնէ: Իարձեալ բնական է վտանգի վարժելն՝ ինչպէս զինուորն և անփորձ արջայն որ կրակի հետ կը խաղայ, բայց այս ալ ՚ի սովորութենէ առաջ եկած անհոգութեան արգիւնք է կամ ազիտութեան հետեանք, և երկոցուն մէջ ալ պարծենալու բան մի չկայ. և երկուքն ալ անմտութիւն է՝ որովհետեւ իմաստութիւն չէ զինքն մահուան վտանգի մէջ գնել՝ առանց Ծոզոպրելու միջոց. ներն ալ մտածելու՝ եթէ վտանգն կարելի է, կամ կարծութեամբ պատեցազմելու՝ եթէ անհրաժեշտ է:

Թեբևս ասացեն ոմանք որ այս իմ ուզած մարդիկս կարի՞մ զինուոր չեն կարող լինել. այլ ամեն վրասանքի մէջ կանգ առնլով մամտալու են, և զիրենք յստաջ վարելն խթաններու կարօտ է: Դատ գիպաց մէջ ասացածնիզ իրաւացի է, այսինքն այն պատեցազմերէն շատերուն մէջ որոց վախճանն անձին օրինաւոր պաշտպանութիւն կամ ժողովրդոց փրկութիւնն չէ, այլ կասկարութեանց և իշխանաց փառասիրութենէն ու կրից յառաջ եկած, ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահի: Իսկ ընդ հակառակն արգար պատեցազմաց մէջ ուր կենաց պաշտպանութեան վերայ է խաբն՝ և ուրիշ ճար չկայ զայն փրկելու՝ քաջարտութիւնն չպակսիր. ինչպէս որ ամենէն սկար անասնոց վերայ ալ կը տեսնեմք: Բայց երբ զինուորն ոչ գիտէ թէ ինչու և որու գեմ կը պատեցազմի՝ ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահի մեր մշտական բանակներուն՝ քաջութեան ստոյգ շարժառթին պակասութիւնն լեցնել կը ջանամք՝ զի-

Նուսրահան պատիւ կամ գրչակի փառք ասացեալ
բառերով. և սիրտ տալու համար պէտք է գինեղի-
նել զնոսա՝ զինուորներն նուագարանօք և վառօգա-
խառն սղիով, իսկ տպայներն ուսանացներով և շքա-
նշաններով: Միով բանիւ քաջութիւնն կը յուզենք
փոքր 'ի շտակ վայրագ կրից գրգռմամբ, ուստի սե-
սակ մի ապշութիւն առաջ կուգայ՝ որով վտանգն ալ
չտեսներ և մահուան դեմ կը խեղախել. և այս բանս
փառք կը սեպուի՝ քան զայլ ամենայն փառս գերա-
զանց, հեռեանքն ինչ որ կ'ուզէ թող լիցի. մինչևս
մահուան գիտագրաւենն այն ասան միայն փառաւոր
է՝ երբ ճշմարտութիւնն և արդարութիւնն պաշա-
պանելու համար է:

Նըջող սեղանք

20 հոլիմբեր.

Երեկ շըջող սեղանի փորձի մի ներկայ գանուեցայ՝
որ Ծագրածութիւն մի երեցաւ ինձ, ոչ եթէ փորձող-
ներու կամօքն և ուզելովն, այլ այս կողմանէ որ
գրական հեռեանք մի առաջ չեկն անտի, և նոր բան
մի շկարացի իմանալ: Որովհետև գիտութիւնն ինձ
միջոց մի ոչ ցուցանէր՝ մեռելոց հետ տեսնուելու՝
ինչպէս որ կը փափաքէի՝ այս վախճանիս համեղու
համար խորհրդաւոր ճամբայներն ուզեցի փորձել,
որովհետև սմանք կը համարին թէ աս միջոցով հեա-
րաւոր է անդիի աշխարհին հետ հաղորդել:

Կանն Ք... որ ընկերութեան մէջ պատուաւոր
մարդ մի է և քրիստոնէութեան զգացողութիւն ու-
նող՝ ոգեկոչութեան եռանդով մի ըսնուած՝ ուրիշ
ներն ալ կուզէ հաւանեցնել, ուստի զիս ալ հրաւի-
րեց որ իր ատուն լինելու փորձերուն ներկայ գըա-

նուիմ, անտարակոյս փառփաքելով այս զարմանալի յայտնութեանց վրայոք խնայատարի մի կարծիքն ալ իմանալու: Ես ալ հաւանեցայ՝ նախ 'ի պարզ հետաքրքրութենէ՝ որովհետեւ խնայատարէն պէտք է որ քննէ իմանայ հօգեկան կենաց երևոյթներն, և երկրորդ այս ծամքով մեռեալներն և անդիմաշխարհի հօգիներն կոչելու և նոցա հետ անմուշուելու, ինչպէս որ ինքն կ'ապահովցնէր թէ կարելի է: Եւ որովհետեւ զինքն անկեղծ մարդ կը ծանաշեմ՝ որ զիս խարելու ալ շահ ու պատճառ չունի, ուստի վտահ էի որ վախնալու բան մի չկար ոչ 'ի պատրանաց և ոչ 'ի ճարտարահնար պատրաստութեանց և 'ի շաղակրատութենէ, այլ շատ շատ համարէի թէ ինքն և իւր բարեկամներն խարուած երեւակայութենէ մի բանուած էին՝ որ նոյն իսկ խելացի մարդկանց ալ կարէ հանգիսել:

Ուստի երեկ երեկոյ իւր տունն գնացի՝ ուր տան տասուերկու հօգի ժողոված էին՝ ամենքն ալ պատուաւոր գասէ մարդիկ՝ նախրակներ գատաւորներ գիտուններ, և բաց 'ի նոցանէ երկու ալ եկեղեցականք. ուստի որպէս ասացի այսպիսի պատուաւոր ընկերութեան մէջ վախնալու բան մի չունէի, և միտքս գրի որ ամեն բան լաւ գիտեմ և քննեմ աւանց նախապաշարման, և անկողմնասէր կերպով ալ գատաստան տանեմ:

Ուստի փորձն սկսաւ՝ միայն մի յենարանի կամ սուրբ վերայ կեցած կէտր սեղանի մի վերայ որ գրէթէ մի մետր բարձրութիւն ունէր, այն անձն որ քան զամենեւին յարմարագոյն կըլուրդ կը համարուէր՝ մեռնածներ սկսաւ տաւանց սեղանին զայլելու՝ մագնիսական շղաններ տալու պէտ մեռքն շարժելով, և յետոյ մատունքն սեղանին վերայ գրաւ տաւանց շարժելու. քանի մի վայրկեանէն նայիս սեղանն սկսաւ գողալ, և յետոյ սկսաւ փորձաւորին մեռաց ներքին

գառնաչ . և պատգամին եռտասանին պատրաստ լինելով խորհրդաւոր ոգին սկսաւ յայանուիլ :

Իսոյց որովհետեւ ոգին սեղանին միջնորդան կը խօսէր՝ որ ձայն չունի՝ իր միտքն սեղանին զարնուած քօփն կը յայանէր՝ որ իւրաքանչիւր հարցման վեր վեր կը նետուէր . և այբուքենի գրեթեւն որոշեալ թուով զարնուածք սահմանելով զանգաղ ու գծուարին կերպով բառերն կը կապէին , և կրցածնան շափ կը բացատրէին : Այս կերպս ինձ շատ տարտամ շփոթ և մութ երևցաւ . մեկնութիւնն ալ իւրաքանչիւր որ իր կողմն կը քաշէր : — Երբ սեղանն շարժել կը սկսէր՝ միջնորդն իրեն կը հարցանէր : Ո՞վ է հոն . և շատ այլանգակ պատասխաններ կառնուր : Երկուսուց և յունաց հին ժամանակներն այլանգակ և անձանսթ անուններ՝ որ կուգային քրիստոսնեայ իննևտասան րորդ դարու կենդանի մարդկանց հետ խօսակից լինելու՝ աննշան ու պարտալ բաներ իրենց զրուցելու համար . և որչափ որ միջնորդը կը ջանար որոշ հարցումներով կարևոր բան մի հասկնալ՝ այնչափ աւելի պատասխաններն խառնաչփոթ և մթին լինէին : Երկայն ատեն անցուցինք այս խաւարին և տղայական թափառմանց մէջ . և ինձ այնչափ անբանաւոր և ցատկըտուկ երևցաւ այս ոգեկոչութիւնս՝ որ մասնակից լինել շհամարձակեցայ . թեպէտ և շատ կը փափաքէի Եսկարին և իւր նոր վիճակին վերայ անզեկութիւններ առնուլ . ինձ այնպէս կ'երևէր որ այս պարագայից մէջ և այս եղանակաւ իւր հոգին կոչելն սրբապղծութիւն էր , և միանգամայն ներհակութիւն մի կը զգայի գերեզմանէն անգին գառուած անձանսթ հոգիներու հետ՝ զորս չէի կարող որոշել՝ որ և իցէ եղանակաւ վերաբերութիւն ունել , և որոց կարծեցեալ պատգամներն ալ՝ վստահութիւն մի ոչ տային ինձ . ուստի լուռ կեցած կը գիտէի :

Սակայն շեմ կարող ուրանալ որ տարօրինակ և

արտարձական (բնականէ գուրս) բան մի կայ այնոր
մէջ: Այն պատուաւոր և անկեղծ մարդն որ միջնոր-
գութիւնն ասնէր՝ ոչ խարեութիւն կը գործածէր
և ոչ շաղակրատութիւն, և խնաստուն մարդ ալ լի-
նելումն՝ չէր կարող խարուիլ, և ոչ ալ շահ մի ու-
նէր՝ եղած հարցմանց պատասխան այնպիսի անյար-
մար բաներ հնարել: Եւ որովհետև հանգիստականք
ալ պատուաւոր և ուսեալ մարդիկ էին, և ոչ դիւ-
րախար, ինչ հաւանական կ'երևի որ յիրաւի՝ այն
սեղանին ձեռքով խորհրդաւոր հարցորդակցութիւն
մի հաստատուեցաւ իրենց և անգիտ աշխարհին էա-
կաց մէջ, որոց եթէ կ'ուզես ոգի անուանն սուր՝ որով-
հետև այսպէս կ'անուանեմք այն ամեն բան որ մեր ըզ-
գայարանաց ներքև ոչ անկանին: Բայց արդեօք ինչ
տեսակ ոգիներ են, և տիեզերաց որ պարունակին
կը վերաբերին այս անտեսանելի էակներս և ուստի
կուգան՝ բարի են թէ չար, ոգիք լուսոյ թէ խաւա-
րի, հրեշտակ ձգմարտութեան թէ սատարք մուրու-
թեան, պաշտանեցչք երկնից թէ արբանեակք գը-
ժտիաց: Ահա զայստսիկ կը մտածէի ես, և տեսա-
ծովս ու շածովս չէի կարող այս բաներս որոշել:
Եւ բաց աստի՛ այս ոգւոց ասացածներն այնչափ
մութ անորոշ և անխմտա բաներ էին՝ որ այսպիսի
պատասխաններ և լուրեր բերելու համար՝ անգիտ
աշխարհէն գալն ոչ արժէր: Ահաւասիկ սոքա են՝
այս կարծեցեալ յայտնութեանց՝ իմ վրաս գործած
տալաւորութիւններն: — Միայն հանգիստականաց մին
իս սակաւ ինչ յառաջ վախճանեալ ազգականին վե-
րայ հարցում մի ասնելով՝ ընդունած պատասխանին
վերայ շատ զարմացաւ և շատ այլայլեցաւ. որովհե-
տև ասած պատասխանաւոյն մէջ այնպիսի ծածուկ
գաղանիք կը նշմարէր որ միայն վախճանեալն կարէր
գիտել, և այս բանս ամենուն վերայ մեծ տպաւո-
րութիւն արար:

Այս փորձերուս մէջ գլխաւորապէս բան մի գիտեցի որ այս խաւարային գործոց սատարներն՝ ոչք որ են՝ քրիստոնեական նշաններէ մեծ խորշում մի չուցանեն։ Յիսուսի Քրիստոսի անունն զիրենք կը խոսովէ, խաչակրքին զիրենք կը շփովէ. և երբ իրենց որոշակի հարցանես թէ արդեօք բարւոյ թէ շարի գործիք են, Աստուծոյ թէ սատանայի, իրենց պատասխաններն կը կամակորեն կը ծածակեն, ու այս կամ ոչ պատասխան մի ոչ ասն։ Տեսի նաև որ սեզանին վերայ սրբազան բան մի որ ուղեցին գնել՝ սեզանն ետ ետ կը նետուէր. և սեզանին վերայ գրուած կօզովն՝ որ մեռնածութեամբ սկսել էր դառնալ՝ երբ Աւետարանն իրեն մտակցուցին, զի պէս սողալով սկսաւ փախել։

Ես առ այժմ պարզապէս տեսածներս և լսածներս կը պատմեմ, և ուրիշ հետեանք ոչ ուղեմ հանել՝ բայց այս միայն՝ որ յերաւի կայ արտաքնական բան մի՝ զոր մարդուս միտքն չկարէ բացատրել, բայց միանգամայն իրաւունք չունի ուրանալու՝ թէ որ անկողմեաներ է, որովհետև եզամներն հաստատեալ բաներ են։ Եւ որովհետև ես բոլոր այս փորձերուս ժամանակ հանգարտ ու անխռով էի, ապահով եմ որ ամենին պատկերողութեանս պատրանք չըլացայ. որովհետև երեւակայութիւնս ալ կերպով մի չայլայ, լեցաւ և հանգիստականաց մեռնածութեամբն չարտեցաւ. բանզի ամենքն ալ անկեզծ և անկողմեաներ մարդիկ էին, և անձնական շահ մի չունեին այս բաներուս մէջ։

Աւրեմ այս բանիս մէջ միջոց մի կայ վախճանելոց հետ յարարութիւն ունելու. սակայն այս միջոցս ինձ գտուարին շփով մութ և սակաւ ապահով կ'երեւի. բայց աստի եթէ իրենց վիճակին վրայօք տեղեկութիւն ևս առնու՞մք՝ այս անստոյգ և տարտամ ծանօթութիւնս մեզ գիւրտութիւն մի ոչ ասոյ՝ իրենց

օգուտ և օգնութիւն մի առնելու. ապա ինչ բանի
կուգայ: Ընդունայն հետաքրքրութիւն որ հաւանա-
կանաբար իւր վտանգներն ալ ունի, և մարդու օգուտ
չունի ոչ կենդանեաց և ոչ մեռելոց:

Եւ սակայն այս բանս զիս ոչ արգելու հաւատալ
որ կերպ մի կայ անգիտի աշխարհին հետ յարարե-
ութիւնն ունելու. և կը տեսնեմ որ այս բանիս միշտ
հաւատացող եղած են թէ հեթանոսք և թէ հրեայք,
և նոյն իսկ քրիստոնէից մէջ: Աստուածաշնչին մէջ
կընթեանում որ Սաւուղի ուղեւորին՝ վհուկ կին մի նս-
րա առջևն հանեց Սամուէլի հոգին, և այն սարսափելի
խօսքերն զորս մարդարէն իրեն ասաց և ճիշդ ալ կատա-
րուեցան նորա մահուամբն, կը ցուցանեն որ այս
հոգեկոչութիւնս խարէական ու շինծու բան մի չէր:
Իսկ արդ Աստուածաշունչն՝ որ խորայեւացուց և քրիս-
տոնէից իրրեւ երկնից յայանութիւնն արուած է և ի-
րենց կրօնից հիմն է՝ այսպիսի իրեր կը յիշատակէ,
ապա պէտք է որ այս գործոց մէջ ճշմարտութեան
հիմ մի լինի, զոր որչափ ալ ժողովրդեան պատկե-
րողութիւնն այլայլած և շափազանցի տարած է՝
սակայն ուսմիական մեծափառաշատութեանց քողին
ներքեւ պահուած է՝ այսչափ դարերէ ՚ի վեր և գրե-
թէ ամեն ազգաց մէջ:

Այսու ամենայնիւ իմ խեղճ Ետկարիս մի՞նակին վե-
րայ նոր բան մի ոչ ուսայ. ուստի պէտք է որ իմ խու-
զարկութիւններս շարունակեմ. թերևս համբերու-
թեամբ և յարատևութեամբ վերջապէս դուռ մի
գանեմ որ իմ հոգիս գիտութեան հասցնէ:

Մագնիսութեան փորձ

25 Նոյեմբեր.

Երեկ ուրիշ փորձ մի աչ փորձեցի՝ բայց առջինին պէս այս աչ իմ խաղաքեղած նիւթոյս լոյս մի շառու մագնիսութեան պատգամներն աչ ոգեկոչութեան փորձերուն պէս արգիւնք մի շունեցան. բարեկամներէս միոյն առնն եղև այս փորձս՝ որ նոր ետանդեամբ այս բանիս ետեկ անկած է, և այլոց աչ հասացնել կը ջանայ. փորձն անական և ինձ համար միայն լինելով հրապարակաւ եղածներուն պէս պարաստութիւններ չկար: Եւ բարեկամս որ լաւ գիտէ թէ ես մեկրով ու ճստմարանութիւններով ոչ խաբիմ՝ անկեղծութեամբ առաջ կ'երթար. և որովհետև այն անձն աչ որոյ վերայ փորձերն լինէր բարի գեղացի ազլիկ մի է՝ որ հազիւ թէ ինչ լինելն կը հասկնայ՝ ուստի խաբեութեան և աչպարարութեան վախ չկար: Այս ազլիկս ջղային հիւանդութենէ ետև՝ յանկարծ և ինքնարերարար քնաչքիկ եղել է, և այս բնութեան սկսածն՝ արուեստով զարգացել է. մագնիսացուցիչն սովորական մեծածածութեամբ գիւրաւ գինքն կը քնացնէ, և սակաւ մի յետոյ յստակատես սիճակն մանելով ինչ որ հարցնեն՝ պատասխան կուտայ:

Ուստի կը յուսայի որ անգրի աշխարհին վրայոք քանի մի լուրեր տար ինձ, և առանձինն իմ բարեկամս Եսկարին սիճակին վրայոք. այս վախճանաւ շատ հարցումներ արարի բայց իր պատասխաններն այնչափ տարտամ, անորոշ, մութ և անկցորդ էին և այնչափ ստատամեկով կը խօսէր՝ որ շուտով իմացայ թէ իր յստակատեսութիւնն շատ բարձրերն ոչ հա-

սանէր, և մեր հարցմանցն քան զմեզ աւելի տեղեկու-
թիւն չունէր: Հաստատապէս իմացայ որ քնաչրջական
տեսութիւնն որչափ ալ աստիճան մի գերզգայական
լինի՝ որովհետև զգայութեանց բնական կարողու-
թեանէն անգին կ'անցնի և զքայարանաց ալ կարօտու-
թիւն չունի գործելու համար, սակայն իր ազգեցու-
թիւնն այս աշխարհիս սահմանէն անցին ոչ հասանէ,
այնպէս որ առժամանակեայ կերպով այն ոգւով ու-
գեարած հոգին՝ մասնաւոր գրգռմամբ կարողութիւն
կը ստանայ միայն աւելի նրբապէս և այլապէս տես-
նելու՝ քան զայլս 'ի մարդկանէ: Կարեմք տակ թէ
ոգւոյն տեսութեան վերայ մանրացոյց կամ հեռա-
գիտակ մի աւելցած է՝ որով զօրութիւն կը ստանայ
իւր սովորական վիճակին կարողութեանէն հեռի ե-
զած երևոյթներն տեսնելու: Ար հետեցնեմ ուրեմն
որ եթէ արտաբնական բան մի ալ կայ այս բանիս
մէջ այսինքն մեր Ծանօթութեան կերպին սովորա-
կան պայմաններէն դուրս կամ 'ի վեր, սակայն գեր-
բնական կամ բնութեան ուժէն դուրս բան չէ. ուս-
տի այս Ծանօթով չեմք կարող անգիի աշխարհի իրերն
նկատել և կամ այնու գերագոյն լոյս մի ընդունիլ
գիտութեան կամ հաւատոյ վերաբերեալ նիւթոց
վերայ:

Տեսածներէս համոզուեցայ որ ինքնաբեր կամ
մագնիսութեամբ գրգռեալ քնաչրջութեան վիճակին
մէջ ստացեալ երկրորդ տեսութիւն ասացեալն երբ
յստակ է՝ կարէ տեսանել զիրս՝ զորս սովորական
տեսութիւնն չկարէ տեսանել. և թէ այս աւելի նրբ-
րին տեսութիւնս՝ աչք ոչ լինի՝ որ գոցուած են,
այլ ուղղակի ըզային գրութեամբ ստանց երեւելի
լուսոյ, և թէ այս տեսութիւնս գիմահար մարմին-
ներէ ալ կը թափանցէ, և նոցա բաղկացութիւնն և
վիճակն կ'որոշէ, մանաւանդ կենդանի մարմնոց ախ-
տակրական կերպաւորութիւններն և նոցա յարմար

քանի մի գեղոց յասկութիւններն . գարնեալ նոյն տեսութիւնն ընդարձակութեան միջոցի մէջ փոքր 'ի շատե հեռաւոր տեղեր կը տարածուի , և որպէս յական բթթեւ կը տեսնել հեռաւոր տեղեր հանդիպածներն կամ սովորական տեսութիւնէ Ծածկուած բաներն , ջուշանելով այնոց եղած տեղն որ մարգոյ մտքէն ոչ անցանելր :

Այս ամեն երևոյթներս տեսի և շեմ տարակուսիր . որով կ'երևի թէ մազնիսական ազդեցութեան գրգռմամբ՝ ուղեղն և բոլոր ջղային գրութիւնն այնպէս կը յուզուին՝ որ գործարանաց սովորական վիճակի մէջ գանուած ժամանակին մէջ ունեցածին աւելի կենդանութիւն և գերազոյն զորութիւն մի կ'աւելուն , և իրենց պաշտօնն տարօրինակ կերպով կը կատարեն : Այս վիճակիս մէջ ընդ մարմնոց միացեալ հոգին՝ որ սովորաբար նորա գործարանոց կը գործէ , այն գործարանաց շատ կարտեսութիւն չունի և նորոց չկաշկանդուիր . կամ թէ մարմինն մազնիսութեան զորութեամբն այնպէս յուզեալ է՝ որ աւելի գիւրաւ կը յարմարի հոգւոյն կարողութեանց շարժմանցն և զարգացմանց : Այս վիճակս մտաց համար տեսակ մի յափշտակութիւն և վերացումն է՝ որ զինքն իր սովորական վիճակէն վեր կը հանէ , և կարծես թէ առ վայր մի աշխարհիս մթնոլորտին մէջ կը խոյանայ :

Մազնիսութեան՝ մարմնոց վերայ ազդեցութիւնն երբեմն մեղմ է երբեմն բուռն՝ ենթակային և գործագրին տրամագրութեանց համեմատ : Ճիգն սկսելուն պէս աչքերն կամ կը գոցուին կամ շափաղանց կը բացուին և անշարժ կը մնան ապակւոյ պէս փայլելով : Կերպարանքն ալ կ'այլափոխի . աստն աստն խազազ ժպտով մի երջանկութիւն մի կ'երևի վրան , որպէս թէ քաղցր ազդեցութեամբ լեցուելով . աստն աստն ալ տիրադէմ սահմակած և խռոված կէ-

րնի, որպէս թէ սարսափելի տեսիլք մի զինքն վախ-
ցնէր: Իմ տեսած ենթակայս այսինքն այն վերայա-
սացեալ գեղացի ազնիկն՝ փորձին ժամանակ առաջ
ընացին գրգռում մի ունեցաւ և յետոյ ուղղադա-
րութեան վիճակի մէջ անկաւ կէս ժամու շափ. և
այն միջոցին քնաչըջիկն անշարժ և անշարիր մնաց,
սրունքն առանց տեղ մի յենչոյ սարածուած, բա-
զուկներն առանց յենարանի վեր բարձրացած՝ հոգ-
նութիւն չխնանալով՝ որ սովորական վիճակի մէջ ան-
կարելի է: Երբ արթնցաւ ամենեկն եղածէն բան մի
ոչ յիշէր, բայց բոլոր անգամներն ջախջախածի պէս
էին:

Վերջապէս այս փորձս ալ թեպէտ իմ գիտել փա-
փաքածս ինձ շարվեցուց, սակայն ուրիշ նկատմամբ
ինձ օգտակար եղև: Կարացի ապահովապէս ստու-
գել այնպիսի տարօրինակ իրեր՝ որոց վերայ կը տա-
րակուակի՝ թեպէտ և բացարձակ ոչ ուրանայի: Եւ
փորձով իմացայ թէ կայ ոգեղէն սկիզբ մի որ
բնականին վերայ կիշիտ՝ թեպէտ և նորա ազդեցու-
թեանն ներքոյ անկեալ է, և յորմէ երբեմն բոլորո-
վին կ'ազատի՝ աւելի զգրաւոր կերպով յայտնուելու
համար: Այսա ուրեմն հոգի տաացեալն մասամբ և
առ ժամանակ մի եւեթ մարմնոյ գործարաններին կը
կախուի. և որովհետեւ նոյն իսկ աս աշխարհիս մէջ
ալ սովորական միջոցներէ գուրս և աւելի բարձրա-
գոյն և աւելի հզօր կերպով կը գործէ, ապա ու-
րեմն կարեմք հետեցնել թէ՛ այն ատեն իւր ամեն
զորութիւնն պիտի վայելէ՝ երբ բոլորովին ՚ի մարմնոյ
ազատի, կամ անտի բաժնուելով և կամ այնոր վե-
րայ բոլորովին իշխելով: Այսա ուրեմն այս ալ աւելի
պատճառարանութիւն և ապացոյց մի է ոգեկանու-
թեան կողմն՝ ընդդէմ նիւթականութեան: Եստ ու-
րախ եմ որ ուրիշ բան բնաւելուս ատեն՝ այս բանս
գտի: Նոյն բանն հանգիստած է տարբարանութեան

որ երկայն ատեն իմաստասիրական քարն գտնելու աշխատելով թէ և ոսկի շինելու մեծ արուեստն չգրտաւ՝ բայց մարմնոց բաղկացութեան գաղտնիքն երևան հաննց: Երանի թէ հոգեխօսութիւնն ալ նոյն բաղջին հանգիպէր:

Կաթողիկէայ յիշատակութիւն

25 Նոյեմբեր.

Միտքս եկն որ առաջին հազորգութեան պատրաստուելու համար ընթերցած Քրիստոսնէական վարդապետութեան մէջ գրած էր թէ՛ մարգս կարեալ զգոթքով և սրբոց բարեխօսութեամբն մեռելոց հետ հազորգակցիլ. վախճանելոց գիտմանն ալգոթք և բարեգործութիւն անելով, և սուրբերն բարեխօս բրանելով՝ որ փառաց մէջ են, որպէս զի իրենց միջնորդութեամբն և իրենց արգեանց կերպով մի մասնակցելով շնորհաց օգնութիւնն ընդունին այն հոգւոց համար՝ որ թեպէտ Աստուծոյ հետ հաշտուած են բայց իրենց քառութիւնն և մարքութիւնն աւարտած չեն: Աւրեմն կաթողիկէ վարդապետութիւնն ուսուցանէ՝ որ այս աշխարհս զոր զինուորեալ եկեղեցի կ'անուանէ՝ կենդանի յարաբերութիւն ունի 'ի միոց կողմանէ ստորնադոյն և միին աշխարհի մի հետ՝ որ շարչարազգեաց եկեղեցի անուանի, և 'ի միւս կողմանէ բարձրագոյն և լուսաւոր աշխարհի մի հետ՝ անուանեալ յաղթական եկեղեցի՝ որ և աբքա յութիւնն երկնից: — Այս անորոշ կերպով մտքս մնացածին վերայ խորհրդածելով ինձ այնպէս երևցաւ որ թերևս այնոր մէջ գտաւի անգիի աշխարհին հետ հազորգակցութիւն անելու փնտաած ծածրայաբայց որովհետև շատ տարիներէ 'ի վեր բրիտաննութեան վարդապետութիւնն և ընթացքն 'ի բաց թո-

զամ եմ՝ վստահ չեմ թէ արդեօք այս է ստուգապէս Եկեղեցւոյ միտքն ալ. ուստի ամենէն առաջ հարկ եղև որ այս բանս իմանամ. և այս հասկնալու համար սաստիկ եռանդ մի ունեւորով միտքս գրի՝ որ որչափ ալ ինձ ծանր գայ՝ անտարակոյս մարդկային նկատման համար, երթամ այս բանս հարցանեմ ինձ ծանօթ եկեղեցականի մի՝ որ քով աստուածարան կը համարուի, և իրաւամբ մեծ համարումն ստացած է իւր գիտութեամբն և սիրով:

Այն արժանաւոր քահանայն որ իմաստասէր լինելս գիտէ՝ որ անտարակոյս բարի ընծայական մի ոչ համարուէր իր առջևն ելնելու, առջի բերան զարմանք եցոյց իմ այցելութեանս վերայ՝ չգիտելով թէ ինչ բանի համար էր: Բայց երբ գալուս պատճառն իրեն ծանուցի՝ վստահութիւն առաւ՝ ու նաև ուրախացաւ հաւանականապէս յուսալով որ աստուածային շնորհքն էր զիս հոն տանողն և գարձի գալու մտք: Ես ալ պատշաճ շեղակցի իւր այս յոյսն՝ ի գերեւ հանել երևցնել, սակայն հաստատելու համար ալ բան մի չգորուցեցի: Մտքես ասէի որ այսու աւելի հանց կարեմ լինել, և նորա զիս համոզելու փափաքըն աւելի եւս գրգռել, և համարէի թէ այսու իւր խոսքն ալ առաւել ևս եռանդուն և յստակ պիտի լինէին: — Ահաւասիկ գրեթէ իր ինձ տուած պատասխանն.

«Այս նիւթոյս վրայօք Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն քանի մի բաւով ձեզ բացատրելն՝ ինչպէս որ կը փափաքէք, դժուար բան է, սիրեցեալ Տէր, որովհետև շատ խորին նիւթ է. և թէպէտ սովորական մտքերն ալ սոյն բանս լափով մի կ'ըմբռնեն, որովհետև նոյն իսկ փոքր տղայոց կը սովբեցնեմք զայն իբրև հաւատոյ մասն, սակայն այնոր գերազանց ճշմարտութիւնն այն մտքերն միայն կ'ըմբռնեն՝ ոչք որ նորա սկիզբն և բովանդակութիւնն կարեն հասկանալ:

Տարակոյս չունի՞մ որ դուք ալ կարէք զնոյն ըմբռնել եթէ Տնտեսութեան անկեղծ փափաքով փնտաւելու ելած էք և ոչ յունայն հետաքրքրութենէ: Այսու ամենայնիւ Աստուծոյ ձեռք գործիք չպահար, և նոյն իսկ մարդկանց ունայնասիրութիւնն իրենց առաւած սութիւնն և սրտին անհանգստութիւնն ձեռք կ'առնու՝ զիրենք առ ինքն զարձնելու համար, և ձեզ պէս շատ իմաստուններ ալ եղած են՝ որ իրենց տեղեկութեանն համար միայն Աւետարանն ընթեռնելու ժամանակ՝ և նոյն իսկ զոյն դատաքննելու և հերքելու համար կարգաշարժ ասեկնին՝ այնոր ուռկանին մէջ բռնուած են: Բայց ինչ և իցէ՞ որովհետեւ դուք վարդապետութեան այն մասին վերայ իմ հաւատոյս հաստատութիւնն ու պատճառն կը հարցնէք, իմ ալ պարտքս է պատասխան տալ, և Աստուծոյ կ'ազալեմ որ ընդունայն չլինի: Ինչոքոյն զլիաւոր կէտերն միայն բացատրելն՝ կարծեմ բաւական պիտի լինի զձեզ այս նիւթոյս մէջ շուսաւորելու:

«Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն հանրական է, որովհետեւ աստուածային խօսքին վերայ հաստատուած է՝ որ նոյն ինքն Տնտեսութիւնն է վերագոյն քան զժամանակս և զվայրս, յախտեմական և բացարձակ որպէս ինքն Աստուած: Այս այսպէս լինելով բանն աստուծոյ բովանդակէ զտիեզերս ամենայն՝ իւր ամեն պարունակներովն և գիտէ որ ինչ 'ի նմա բովանդակի' որովհետեւ ամենայն ինչ եղև Բանին աստուծոյ, ապա ուրեմն ինքն միայն ուսուցանէ մեզ զամենայն ինչ՝ որ օգտակար է մեզ գիտել: — Աւտի մարդկային ազգի անցեալին ներկային և ապագային ալ դալով ինքն ասէ մեզ թէ ուստի եկած է ուր պիտի երթայ և վախճանն ինչ է: Ինքն պատմութեան պէս մինակ այս ինչ երկրի և այն ինչ դարու մարդկանց վերայ ոչ խորհի, այլ յայտնէ մեզ զվախճանն բովանդակ մարդկութեան, և զյարարե-

բութիւն նորա ընդ աշխարհի՛ ուր որ հիմա կ'ապրի,
և ընդ երկնից ուր որ պիտի հասնի:

«Քանի որ մարդիկ այս աշխարհիս մէջ կ'ապրին
իրենց ազատ անձնիշխանութեամբն բարւոյ և շարի
մէջ գտուելով միշտ շարի հետ պատերազմելու հետ
են՝ որ 'ի Թագման անդ իրենց յազմեց: և ուստի թո-
ւորովն շին կարող ազատիլ՝ բայց եթէ շարհիս Աս-
տուծոյ մարդացելոյ՝ զոր Եկեղեցին Փրկիչ կ'անուա-
նէ, որովհետեւ 'ի միոյ կողմանէ մարդկանց անզն ան-
սահման արդարութեան հասուցմանը արար՝ նոցա
անօրինութիւնն քաւելով, և 'ի միւս կողմանէ իւր
աստուածային կեանքն նոցա հազորդելով զիրենք
իւր զորութեամբն զբացուց Աստուծոյ և մարդկան
Թշնամոյն յազմելու: Այսոր համար է որ մարդ-
կային ազգի այն մասն որ գեռ մնչն հիմա շարի հետ
կը պատերազմի 'ի ներքոյ արեգական՝ Զինուորեալ
եկեղեցի կ'անուանի:

«Նոքա որ Աստուծոյ Թշնամոյն և շարի իշխա-
նին հետ գաշնակեցելով նորա արբանեակներն եղած
են՝ երկնային արքայութենէ դուրս անկած են և
անզի շուներն յերկինս, որովհետեւ կամեք բաժնուա-
ն են 'ի Նմանէ որ հան կը Թագաւորէ: Սոքա են զժո-
խոց բնակիչքն որ արտաքին խաւարի Թագաւորու-
թիւնն է կամ միհ անգարմանելի շարեաց. վասն զի
նոքա որ հան գահաժխտած են՝ իրենց գլխոյն հետ
միտանդ Իշխարութեան զկտ կտաազարար պատե-
րազմելով և արգարութիւնն մեթելով աստուածային
գթութեան ամեն միջոցներն ցամբեցուցած են: —
Մարդկութեան այս աւազելի մասն՝ երկրիս հետ ու-
րիչ հազորդակցութիւն չունի՝ բայց եթէ փորձու-
թիւններով զայն խաղելու համար՝ երբոր Աստուած
Թոյլ կուտայ: Երկնից հետ ալ ուրիշ յարարբու-
թիւն չունի՝ բայց եթէ այնոր անողորբի արդարու-
թիւնն խմանալով՝ որոյ գործադրութիւնն գասա:

պարտելոց տանջանքն է և Աստուծոյ փառք դժոխոց մէջ — Եկեղեցին մեզ ոչ ներկ հազորդակցելու՝ դժոխային աշխարհին հեա՛ ուր որ մեր նմանիք կը տանջուին, ընդ հակառակն կը հրամայէ մեզ բոլորովին փախչելու հեռանալու, այնոր համար կը դատապարտէ այն գաղանարոգայթ գիտութիւններն և խաւարային արարողութիւններն զորս մարդիկ կը գործադրեն՝ կերպիւ իւրիք այս մահաբեր վերաբերութիւնս հաստատելու համար:

Ահա հուան մէջ ալ նոյն բանն կը հանգիսի՝ ինչ որ կենաց մէջ, իւրաքանչիւր ոք իւր ազատութեամբն իւր վիճակն և գիրքն կ'որոշէ: Այն հոգիք որ այս աշխարհէս մաքուր և անարատ կեննեն շիտակ կը վերանան առ Աստուած՝ զոր 'ի վեր քան զամենայն ինչ սիրեցին և հաւատարմութեամբ պատուիրանքն պահեցին և գթութիւն գործեցին, իրենց հոգեղէն պատանքն մերկանալով կը մտանեն 'ի փառս՝ հազորդելով 'ի Յիսուս Քրիստոս աստուածային կենաց, և նորա երանութիւնն կը վայելեն, մարդկութեան այս փառաւորն ալ մասն Յազթական եկեղեցի կ'անուանի:

Այն հոգիներ ալ որ 'ի շարիս ազակդելով և յանկարգութիւնս խանարհելով՝ մահուանէ առաջ իրենց յանցուածոց վերայ զզջացան, և անկեղծ խտտովանութեամբ սրտերնէն զայնս գուրս նեակցին, հաստատ կամեք քաւելու զնոսա, և որչափ որ կարեն ուզղելու: Երբ ալ թէ և Աստուծոյ հեա հաշտուեցան՝ իրենց ապաւինած Փրկչին շնորհւելն, սակայն գեռ Աստուծոյ հեաի են իրենց մեացած անմաքրութեանց և իրենց անցած կենաց արատներուն համար: Եւ որովհետեւ ոչ ինչ անմաքուր ոչ մասնէ յարքայութիւն երկնից, ապա ուրեմն հարկ է որ հան մանելու համար՝ իրենց պարտուց մինչև յեաին բնիանն վնարեն, և իրենց խղճին ամենայն ազակերն մաքրուին, որ մաքրողական հրով

լինի՝ որ զիրենք կայրէ մինչև 'ի խորս : պատուական մեաազի մի պէս՝ այնոր կզկզանքն զասելով՝ և երկնային զուս ոսկի գարձնելով : Այսոր համար է որ մարդկային ազգի այս մասին՝ քաւչական մարբութեան ցաւերն քաւչելու տեղն՝ Քաւարան կ'անուանի : և հոն եզողներն Ակեղեցի շարչարագցեաց :

« Այսպէս ահա այս երեք եկեղեցիներն զինուորեալ : շարչարագցեաց և յազթական՝ մի եկեղեցի կը կազմեն՝ որ է ընդհանրական կամ կաթողիկէ Ակեղեցին՝ Յիսուսի Քրիստոսի խորհրդաւոր մարմինն : Բայց այս սրբազան մարմնոյս մէջ՝ մինչև 'ի վախճան գարուց՝ յորում երկնից թագաւորութեան միութիւնն յիւր լիութեան պիտի նորոգի, պիտի գառնի երեք վայրք զանազանք՝ նոյն կենօք կենդանացեալք : 'ի զանազան աստիճանս՝ շնորհաց ամեն միջոցներով և փառաց շքեղութեամբն : Ինչպէս որ ամեն կենդանի մարմնոց մէջ կան երեք գլխաւոր մասունք՝ զորս բնախօսք եռօտանի կենսականութեան անուանեն, և որոց որիչ գործարանքն՝ զանազան սահմանեալ պաշտամունս վարելով մի և նոյն վախճանի կը ծառայեն, 'ի միոյ սկիզբէ մզումն առնելով և նոյն արեան շքանօգն :

« Այսոքիկ են երեք բաժանմունքն մարդկութեան վերասին ծնելոյ՝ 'ի Յիսուս Քրիստոս, և որք բաժանակից են փոքր 'ի շատե Էշմարիտ կենաց՝ հեղմամբ հոգւոյ նորս և ճաշակմամբ և զմայլմամբ աստուածային արեան : Այսու նկատմամբ միայն կարեւ տեսութիւն մի ունել քոյ որունամ խնդրոյդ՝ թէ արգեօք կարելի է իրական ինչ հաղորդակցութիւն կենդանեաց ընդ մեռելոց : Միայն ուշ զիր այս զըրուցած նախագրելոցս հետեաննացն :

« Ամենայն հոգիք մկրտութեամբ վերածնեալք յարեան Յիսուսի Քրիստոսի, և միացեալք միով հաւատով բանիցն նորս, կազմեն զասացեալն Ակեղեցի

այսինքն զրովանդակութիւն անդամոց խորհրդաւոր մարմնոցն Քրիստոսի: Այս հոգիներս իրարու հազորդակից են՝ թէ այս աշխարհիս մէջ թէ անդին՝ կեզրոնին որ միացուցանէ զնոսա ՚ի մի կեանս: որպէս ամենայն շառաւիղք շրջանակին իրարու հազորդեալ են կեզրոնին՝ յորմէ յառաջ գան և յոյր վերայ դառնան: Կամ աւելի յայտնի օրինակաւ խօսելով որպէս ամենայն գործարանք կենդանի մարմնոյ համակրութիւն և համազօրութիւն ունին ՚ի մեռն սրբ: ար որ արեան ակն է և կենդանացուցիչ նոցին: Աստի կեզրոնին հեա խորհրդաւոր հազորդակցութիւն ունելով ասնջանաց մէջ եզոզ հոգիներն՝ կարեն ազոթիւք օգնութիւն հոյցել ՚ի նոցանէ՝ որ երկնային կեանքն կը վայելեն: և այս երանեալ հոգիներն՝ մայրողական հրով ասնջուողներուն վերայ խղճալով կարեն շնորհաց մեքով նոցա խնդրած օգնութիւնն ընդունիլ Աստուծոյ: Երկրիս վերայ եղած զինուորեալ Եկեղեցին ալ՝ որ կրած պատերազմներուն զխնդրելու համար՝ շնորհաց ամեն մի լոյցներովն ձոխացած է (և աստի զուրկ են քաւարանի սգիք՝ իրենց փորձի ժամանակն անցած լինելուն համար) կարել իւր ազոթիւքն և մատուցեմաք արեանն Երուսալ Քրիստոսի և արգեանց սրբոց և ճգնութեամբք իւրոց հաւատացելոց՝ վասն ննջեցելոց՝ օգնական լինել նոցա՝ որպէս զի իրենց մարբութիւնն կատարեն և իրենց ասնջանքն թեթեանն: Այսպէս արեգերական հազորդակցութիւն մի կը հաստատուի որ մինչև ՚ի վախճան դարուց պիտի յարատեւ այս և անդիի աշխարհին մէջ, մեր երկրին և յայնմանէ վեր ու վար եղածներուն մէջ. այնպէս որ այս երեք պարունակացս հոգիներն՝ որ այժմ ժամանակաւոր արգելքով իրարմէ բաժնուած են՝ բոյց աստուածային կենսոյ միացեալ գոլով որում ամենքն ալ աստիճանաբար կը մասնակցին, գոգցես այս կենացս

կենդանին զիմեղով՝ հաւատով յուսով և սիրով, բարե-
բաղդարաբ իրարու կարեն օգնել, երանեալքն իրենց
բարեխառութեամբ և զինուորեալք իրենց ազսմիւք
բարեգործութեամբ և մատուցեամբ սուրբ պատա-
րագին: — Տարակոյս չկայ որ մարմնաւոր աչք այս
հազորգահցութիւնս ոչ տեսանեն ինչպէս զամենայն
գերբնական իրս, բայց հաւատոյ աչաց առջև՝ այս
բանս յայանի է, որ հաւատոյ թէ ամենայն նորա-
ծնեալ հոգիք զորութեամբ արեան Յիսուսի Քրիս-
տոսի՝ ի միութեան են ընդ նմա, և այսու կազմի գեր-
զաստան որդւոցն Աստուծոյ, կամ խորհրդական
մարմին նորոյ մարգոյն՝ որ է Եկեղեցի:

« Այսպէս, սիրելի Տեր, կենդանեաց և մեռելոց
մէջ եղած հազորգահցութիւնն՝ որոյ միջոցն դուք
ձանաչել կուզէք՝ տեսական կամ պարզ ուսումնա-
կան հետազոտութիւն մի չէ, այլ իր գործադրական
վախձանովն կենդանի և զբաւար գործ մի է. վասն
զի ուսուցանելով մեզ թէ ինչպէս կարեմք գերեզ-
մանեն անդին եղած մեր բարեկամաց հետ յարարե-
րութիւն ունել՝ ցուցանել միանգամայն և կ'աւանդել
մեզ յիբաւի զբաւար միջոցներ մեր սելին նոցա յայս
նեղու, նոցա ազատութիւնն փութացնելու օգնելով,
և նոցա փրկութիւնն կատարեալ առնելով:

« Արդէն ամեն բանի մէջ աչ այս է Աւետարանին
օգին. տեսական շնորհաութիւն մի կամ վարդապե-
տութիւն մի ոչ ուսուցանէ՝ որ գործնական վախ-
ձան մի չունենայ. այնպէս որ Աւետարանի գալբոցին
մէջ հաւատարիմ աշակերան միշտ բարեգոյն լինի՝
աւելի ևս շուսաւորուելով: Այս կնքովս է որ Աւե-
տարանն կականապէս կը զանազանի ի գիտութենէ
և ի պարզ մարգկային յիմաստասիրութենէ, և այս
բանս մարդ գիբաւ կ'ըմբանէ՝ երբ յիշէ Քրիստոսի
առաքման վախձանն որ էր աւետարանել աշխատաց
և փրկութիւն ամենայն մարդկան ॥

Արչափ որ կարացի Ճշգիւ համառօտեցի այս սրա-
տուական քահանայիս խօսքերն՝ որ սիրաս թափան-
ցեցին թէ իր ցուցած հաւատոյ ետանդեամբն որով
խօսէր, և թէ առած լուսաւոր բացատրութիւննե-
րայն: Անցեալ հաւատացս եղծեալ ընթեալ հեաքն
սրախ մէջ նորոգուեցան, և կը ստիպիմ խոստովա-
նելու որ Ճանչցած իմաստասիրութեանց և կրօնից
միջոյն մէջն անգամ շեմ գաւած այսպիսի բացաշայտ և
Ճշմարտանման մեկնութիւններ՝ մտացս մէջ եղած
ինգիբն լուծելու: Միայն այս շղթայաշար հետեւու-
թիւններս ընդունելու և մանաւանդ գործադրե-
լու համար՝ հարկ էր համադրւած լինել քրիստոնե-
ութեան սկզբան Ճշմարտութեան վերայ: Ահաք է
ընդունիլ որ Աստուած մարգարեալ է՝ անկեալ
մարգրիթիւնն վերականգնելու համար, որուն դեռ
ևս խելքս չպահիր՝ հաւատալու համար մարգոս
անկեման և Փրկչի կարեւորութեանն. կամ գոնէ այն-
չափ գթուարութիւններ աւ մթութիւններ կը տես-
նեմ այս բանիս մէջ՝ որ ոչ գիտեմ թէ ինչ մասածեմ:

Նախախնամութիւն .

28 Նոյեմբեր .

Արգեաք այն քահանայն իրաւունք ունէր, և աստ-
ցածներն Ճշմարիտ էին: Արգեաք յիրաւի անգիտի աշ-
խարհին հետ ապահով կերպով հաղորդակցութիւն
չէմք կարող ունել՝ բայց եթէ զմեզ անտի բաւնող
վհին վերայ գերբնական կամուրջ մի միայն ձգելով-
թէ մինչև որ անտի եկող մի շահանեմք աւ շտեմք՝ չեմք
կարող հոն եղածներն գիտել: Ինչպէս Փրիստասիր
Քալանդարս պարտապատեղ նոր ցամաքի վերայ կը մը-
սածէր՝ մինչև որ անձամբ հոն երթալով և աշքոյն

տեսնելով ապահով եղև թէ յիրաւի կայ եղև: Բայց իր փնտաած ցամաքն մեր հողագնախա վերայ եր, իսկ իմ փնտաած աշխարհն քաղաքն մեռելոց հողագնաւս անգին է. այնպէս որ մարդկանց կարծիքն որչափ ալ մեզ ցուցանեն այնոր գոյութիւնն՝ սակայն ստուգապէս չեն կարող զայն ապացուցանել և այնոր հետ զմեզ կենդանի յարաբերութեան մէջ մուծանել:

Այս ալ ստոյգ է որ ամեն ատեն մարդիկ հաւատացել են թէ երկինք երկրիս հետ կը հաղորդակցի, նաև երկիրս գծոխոց հետ: Ամեն դիցարանութիւնք այս հաւատքս կ'ենթադրեն, և որչափ ալ զանազան ու անտեղի բաներ ալ հնարած են իրարու հակառակ՝ սակայն այս նիւթիս մէջ կը մտարանին, և ամենքըն ալ կընդունին թէ կայ հաղորդակցութիւն ինչ՝ նաև մարմնաւորապէս, ընդ մէջ աստուածոց և մարդկան, ուստի յառաջ եկած կը համարին երկրիս վերայ գիւցազանց և կիսաստուածոց աստուածային ձեւեր: շեթ անուական կրօնից մէջ կայ Աստուածութեան մշտնջենաւոր մարդակերպութիւն մի՝ միանալով ընդ մահկանացուաց, և մարդկութեան անգագար աստուածափոխութիւն մի՝ զորդիս աշխարհի աստուածարելով: Տարակոյս չկայ որ այս ցնորական արարողութեանցս մեծ մասն երևակայութենէ յառաջ կուգայ, սակայն մէջն գանուած ճիմնական գազափարն՝ զոր ամեն անց կը տեսնենս՝ կ'երևի թէ մարդկային մասց հանրական թելադրութիւն մի է. այսինքն անխղելի հաղորդակցութիւն մի կայ մեր աշխարհին և վերնադոյն պարունակին մէջ յորմէ ինքն կը կախուի. կամ ուրիշ կերպ խտելով կարելի չէ որ արարելն աշխարհի՝ ի սկզբան մի անգամ նետած լինի զնա տիեզերաց ընդարձակութեան մէջ թողլով զինքն այն շարժիչ զորութեան ձեռքն զոր նմա շնորհել է և այն հանրական սրինաց՝ որք այս շարժմէս պիտի բարեկարգեն, առանց իւր նախախնամու-

Թեամբն նորա զեկազարութիւնն շարունակելու ,
իւր զօրութեամբն զայն պահելու և իւր սիրովն ջեր-
մացնելու :

Մէք իմաստասէրք՝ Թեպէտ և մշտ ոչ զբու-
ցեմք : բայց կը համարիմք Թէ Արարիչն այս մեծ
ժամացոյցս այսինքն տիեզերքս ստեղծելով՝ զինքն
մշտնջենապէս բանելու համար ըտեղ է մշտնջենա-
ւոր շարժում մի տալով իրեն , և որ մինչև զբուսն
գարուց պիտի շղագրի , եթէ կայ գարուց վախճան
մի՞ զոր այն աչ ամենեկն չեմք գիտեր : Այսպէսով Թէ
և զԵպիփուրոս կը նշումեմք , սակայն մեր Աստուածն
աչ այն իմաստասիրին Աստուծոյն կը նմանի , որ եթէ
կայ աչ՝ երկրիս գործոցն ամենեկն չխառնուիր , որ-
պէս զի այնոր անընդհատ անկարգութիւններն իր
երանութիւնն չխառնին . որով երկնից Թագաւորն աչ
պարտապորզ Թագաւոր մի լինի , զոր մարդկանց ընդ-
հանուր կարծիքն ոչ երբեք ընդունած է , և յիրաւի
այսպիսի կարծիք մի ընդունելու համար իմաստա-
սէր լինելու է : Իսկ ոգևորական իմաստունք՝ որ
այս աստիճան անտեղութեան ոչ հասանեն , այս զը-
ժուարութենէս իրենք զիրենք կ'ազատեն՝ երկրիս
կառավարութիւնն նմանցնելով սահմանադրական
կառավարութեանց՝ որք Թագաւոր մի կ'ընդունին՝
բայց պայմանաւ որ գործի չխառնուի այսինքն Թա-
գաւորէ առանց կառավարելու , գոհ լինելով միայն
ծիրանուոյ պսակի և գաւազանի փառքովն , և իւր
պաշտօնէից Թողով զեկազարութեան հոգն ու վը-
տանդներն : Այսոր համար է որ մէք իմաստասէրք՝
որ զմեզ ամենէն աւելի մարդկանց մէջ իմաստունի
տեղ գրած եմք , և արարչին պաշտօնեայներն կը հա-
մարիմք : զԱստուած յերկինս տարագրելով՝ մեր
նմաններն աշխարհիս վերայ կառավարել կ'ուզեմք , և
մեր ուղածին և մեր գազափարնէրուն համեմատ կը
լանամք աշխարհիս վախճանն ուզղել , գրասուանց շը-

նորհելով Աստուծոյ իւր անուան և պաշտամանց վերաբերեալ պատիւն :

Բայց այս խնդրոյս մէջ ժողովրդեան ողջամտութիւնն ոչ Եպիփուրոսի կը հաւասար և ոչ մեզ. ոչ այն իմաստասիրին անտեղի կարծիքն կ'ըմբռնէ և ոչ մեր սահմանագրական կեղծիքն : Այլ կը մտածէ թէ մեքենայ մի որչափ ալ կատարեալ է՝ կարէ աւրուիլ, և պէտք է որ ասեն ասեն զայն շինողն զինքննորոգէ ու շարէ : կը մտածէ որ արարածոց 'ի սկզբանէ 'ի վեր արուած շարժումէն զսա՝ և զնոսա ուղղելու ընդհանուր օրէնքէն դուրս՝ պէտք է որ ակրօջ աչքն ալ միշտ նոցա վերայ լինի՝ ամբողջութեանն և իւրաքանչիւր մասանց վերայ հսկելու համար, իւր մեռքըն մերթ այս և մերթ այն կողմն տանելով, որպէս զի այնոր աւրուածներն շակէ կամ առաջն առնու, և պէտք է զամէ ասեն նոր ուժ մի ալ տայ գիմափալութեանց յազմելու համար, որպէս զի իւր գիտմունքն կառարուի և իւր գազափարն գործադրուի. և այս բանս ժողովուրդն նախախնամութիւն կ'անուանէ, ոչ եթէ իմաստասիրաց պէս վերացեալ բան մի սեպելով զայն՝ այլ իրական ինչ, մանուանող թէ իրական անձնաւորութիւն մի որոյ աչքն և մեռքն ամեն տեղ է, նախ անարարկոյս հանրական օրինաց գործողութեան մէջ, և երբեմն ալ նոցա ազգեցութենէն դուրս ու գեր 'ի վեր : Ժողովուրդն այնպէս կը հաւասար որ ակրօջն այս միջամտութիւնն օրէնքն շեղծանէր, այլ մասնաւոր պարագայից մէջ այն օրինաց գործն կը գազրեցնէ միայն կամ կը շարժարէ, ստուածային կարողութիւնն աւելի ևս պայծառ երկցնելու և մարդկանց աւելի սգաակար լինելու համար : Աստի յառաջ կուգան ամեն կրօնից մէջ հրաշք ասացեալներն որ աշխարհիս զեկազարութեան մէջ տեսակ մի կառավարութեան անակնկալ յեզափոխութիւններ են. և ամեն տեղ այս յեզափոխութիւններս

կարելի և եղած կը սեպէ, և նոյնն ամեն տեղ ժողովրդեան աստուածային կարողութեան վերայ ունեցած հաւատքին ամբուժիւնն է, այնոր ազութիցն գլխաւոր շարժառիթն, և այս աշխարհէս անգին ունեցած յուսոյն հիմն:

Աւրիչ կողմանէ ալ՝ ինչպէս որ ժողովուրդը միշտ հաւատացել են թէ Աստուածութիւնն այս կամ այն կերպով մարդկութեան հետ կը միանայ, նոյնպէս հաւատացել են նաև թէ մարդկութիւնն ալ կարէ հազորդակից լինել աստուածային բնութեան, և ասկէց առաջ եկած են այն հեթանոսաց մէջ յաճախեալ աստուածարարութիւններն, այսինքն զմարդիկ աստուածոց կարգն անցուցանելու սովորութիւնն: Հռովմայեցիք գրեթէ բոլոր իրենց կայսերքն կ'աստուածացնէին՝ նոյն իսկ նոցա կենդանութեան ասեւն, և երկնից սաշտան կը մասուցանէին, թէպէտ և մեռնելէն ետև նոցա արձաններն ազմերու մէջ 'ի քարչ ալ կ'անէին: Երկինքն շատ մի փառաւորեալ մարդիկ կային կամ աստուածոց շնորհիւն կամ ժողովրդեան շողորդութեամբն, որ ցուցանէ թէ աստուածային և մարդկային բնութեանց միաւորութիւնն 'ի մի անձն' քրիստոնէութեան գլուա չէ, և քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւնն որ կ'ընդունի թէ Աստուած մարդացեալ է՝ մարդկանց երկնից իրերն ուսուցանելու համար, և նոցա օգնելու համար որ կարարելութեան և գերագոյն բարւոյն գիտնն, ամեն ժամանակ ընդունելի եղած է այս կամ այն կերպով, թէ և մեր աւուրց բանասրահաններն այս բանիս սաստիկ կը հակառակին. որովհետև ժողովրդեան ողջմասութիւնն այնպէս կը հաւատայ՝ որ մինչև աստուած մի չցայ մեզ ուսուցանելու անգիի աշխարհին իրերն՝ մեր այնոր վերայ ստոյգ բան մի չեմք կարող գիտել: Արդէն Պլատոն ալ նոյն բանն ասացած է, և Սկիւերոն ալ անտի առեալ նոյն բանն կը կրկնէ կար-

ձեռք իր Տաւրուսեան ասացեալ գրոց մէջ: Ապա ուրեմն ինչպէս լինի որ արդի խնամաստեղբ' որ Ալա-տանի աշակերտ լինելուն վերայ կը պարծին' որոց մէջն եմ ես ալ, ոչ կամին ընդունել զԱստուածն մարգացեալ Աւետարանի, որ անտարակոյս շատ աւելի գերազանց' է քան հեթանոսաց մարգացեալ աստուածներն և աստուածացեալ մարգիին, յորոց սմանք անառակք էին և սմանք ալ հրեչք կատարէք: մինչդեռ Քրիստոս ասացեալն ո՞վ որ է' ամենէն աւելի վսեմ խօսքեր և ամենէն աւելի զարմանալի օրինակներ թողած է աշխարհի: Յ. Յ. Ռուսոյ անգամ մի էսանցն բարբաբելով կը գոչեր. « Այո, եթէ Աստուածն որդւոյն մահն' խնամեաց մահ է' Մարիամա որդւոյն մահն Աստուծոյ մահ էն. քիչ թեոյ որ ես ալ ասեմ: Եթէ Յիսուս Քրիստոս Աստուած չէ' Աստուած լինելու արժանի է, որովհետև մարգիկ միշտ աստուածացնել ուզած են զխնամաստեղծիւնն և զառաքինութիւնն:

Յիշատակութիւն անցելոց.

1 Գեղատներ.

Աս որ երեսուն տարի է ՚ի վեր Քրիստոսի, քրիստոնէութեան և եկեղեցւոյ վերայ ամենեին ոչ խորհէի' ինչէն է որ հիմա միշտ այս բաներուս վերայ կը մտածեմ, որպէս թէ ուրիշ տեղ փնտաւելով չը գտածս' այնոց մէջ պիտի գտնեմ: Ժամասէրներն եթէ գիտէին' անշուշտ պիտի ասէին թէ Աստուծոյ շնորհքն իմ ետեկս անկել է զիս դարձի բերելու' և խնամ-

1 Յ. Յ. Ռուսոյ կը սխալի Սոկրատոյ մօրն անունն էր փեմաբեա մանկարարն, իսկ հօրն Սոկրոտիկոս անդրիպոյոսն 470 Ն. Ք.

ասակին առաքեալ զարմնելու համար: Քայց զեռ
շատ հեռու եմք աստի, որովհետեւ անգիբ աշխարհի
ծանր խնդրոյն վերայ որչափ որ կը ջանամ լոյս մի
ստանալու՝ այսու ամենայնիւ պայծառ բան մի ոչ
տեսանեմ, և խաւարի մէջ շոշափելով քաղաղ մար-
դու նմանիմ:

Արդէն երկայն ասեմէ 'ի վեր Աւետարանի և Ե-
կեղեցւոյ վերայ մտածած շինելով և առ այժմ իմ
փնտռած նիւթոյս ալ շատ կարեւորութիւն չունե-
լով՝ առանց մնասու ուրիշ անգամի կարեւր թողուլ
զայն. որովհետեւ պէտք է հանգարտութեամբ և խո-
հեմութեամբ ծանր ծանր մտածեմ այս բանիս վերայ
առանց շտապելու, ինչպէս որ իմաստասիրի կը վայե-
լի. մանաւանդ որ արդէն ինձ ծանօթ աշխարհ մի է
այն՝ որ իմ առջև կ'եղնէ՝ թէ և շատ անզեկութիւն
մի չունիմ վերան. արդէն աղայութեամբ ասեմ հա-
ւառք ունէի, և ասի թէ բոլորովն ոչ ընէի նոցա
սրտից մէկէն՝ ոչք 'ի մանկութենէ խելքերնին բա-
ցուած ասեմ ընդունել են զայն: Քայց պատանե-
կութենէս ետէ՝ այս հաւառքս իմ սրտիս մէջ շատ
զեղեկեցաւ՝ երբ կրօնական կրթութիւններն 'ի բաց
թողի, որ զքայարանաց և երեսակայութեան եռան-
դեան մէջ ինձ ծանր կուգային: Կենացս այն մա-
սին մէջ ամենէն աւելի շարագոյն եղի, թէ որ ան-
հաւատութիւնն յանցանք մի է՝ և ոչ անհրաժեշտ
հետեանք հասակի՝ ամենն մարմնոյ և մտաց: Այս
հասակս երբտասարգի համար վտանգաւոր հասակ
մի է, որովհետեւ մարմնոյ արտապատութիւնն՝ միտքն
կը խաւարեցնէ և սիրան կը խառացնէ, և անբանա-
կան զգածմանց եռանդեամբն՝ անասունի պէս բան
մի կը գտնայ, և հոգեղէն ամեն ազգեցութեանց
գեմ կը գնէ: Այս հասակիս մէջ եր որ քրիստոնէկու-
թեան զգածմանքս շատ պակսեցաւ, և Եկեղեցւոյ
թշնամի գարձոյ՝ նորա լուծն թսթուել ուզելով, և

այս վախճանաւ իւր վարդապետութիւններն, պատուիրաններն և արարողութիւններն ծաղր առնելի՛ անպատշաճ կատակարանութեամբ. բայց ամեն անգամ ալ սրտէս խոսվութիւն մի կ'իմանայի խիզճս զարնելու պէս:

Սակաւ մի յետոյ՝ երբ ինքզինքս խնայտասիրութեան տուի՝ կրնից նկատմամբ լեզուս փոխելցի. իմ միտքս գիտութեամբ բարձրացած և առջի յաջողութիւններովն խորխառացած՝ հաւատքն՝ ի բացթողուց, որ կանանց և մանկանց համար միայն կարեւոր կը համարէր, և յանդգնեցաւ ամենայն ինչ իւր խորհրդոց ուսովն բացատրելու իրաւունքն և զորութիւնն ձեռք առնելու: Այս անպարծութիւնս ես իմ վարպետներէս ուսոյ՝ որ հանձարեղ տաղանգաւոր մարդիկ էին և աշխարհի մէջ մեծ համբաւ ունէին, այն պէս որ առանց ետե առաջ մտածելու՝ ամեն տեսակ խնդրոց վերայ խնայտասիրելցինք, հետզհետե կենաց ամեն կարեւոր առաջարկներն քննելով ու բան մի ևս չկարելով լուծանել, և առ ժամն ամենեկն աւելի ճշմարտանման երեցած կարծիքն ընդունելով, կամ երբ բաւական լուծմունք չէինք գտներ՝ բան մի չէինք հաստատար, այլ բաւական կը սեպէինք ուրիշներու կարծիքն ու սխալներն նշանակելու: Այս դրական խնայտասիրութիւն մի յորինել չկարելով՝ նորա պատմութիւնն կը գրէինք, որով բանի ընտրական խնայտասիրութեան մէջ անկայք, որ փոքր ի շատե մտին և հակառակամարտ գրութեանց խառնուրդ մի է, և որ ամեն ժամանակ նոցա վարդապետութիւնն եղած է՝ որ իրենց յատուկ խնայտասիրութիւն մի չուներն: Բայց այս ալ պէտք է խոստովանիմ որ թէ պէտք քրիստոսնեութենե գուրս կ'իմաստասիրէինք՝ բայց այնոր հետ ոչ մարտակիւնք, և պատկառանքնիս այնչափ էր որ այնոր մերայ չէինք խօսար, ոմանք որովհետե չէին գիտար ինչ առնն, ոմանք ալ վախճանով որ չտփէն աւելի յիստին:

Վարժապետութեանս առաջին տարիներն այս կերպով յառաջ վարեցի՝ գարոցիս մէջ տարվածներովս և երևելի իմաստասիրաց ասացումներովն ապրելով։ Արիչ հոգ շունեի բայց և թէ իմ երթիտասարգական հասակիս վրայ գրուած ծանր պաշտանն կատարելու, զոր ըստ կարի առաջ կը տանելի անդունջ ընթեռնելով և աշխատելով որպէս զի արիշնէրու դադարաբարներն ինձ յառկացնեմ և իմիննէրուս հետ մտլեմ, որ թիտ վարութեան գատապարտելոց աշխատանքին կը նմաներ, սաքս չգիտայով արիշի հետ կապուած լինելուն համար. սակայն խղճմտութեամբ յառաջ կը վարեի՝ մեծ համարումն ունելով իմ կարծեցեալ առաքելութեանս վերայ՝ զոր համարեի թէ կը կատարեմ։ Մըսքովս համոզուած լինելով թէ միայն իմաստասիրութիւնն կարէր յագեցուցանել մարդուս մտաւոր փափաքն, և թէ ես ալ կոչուած էի մարդկան աղջի բարձրագոյն գասուն ընարեւազոյն մասին վերայ նոյն գործն կատարել՝ ինչ որ կրօնք և քահանայք առնելին ժողովրդեան ստորնագոյն գասուն վրայ։ Ինչպէս որ սովորած էի՝ կը համարեի թէ գիտութիւնն ՚ի նկատողութիւնն բացարձակին բարձրանալով գերազանց էր քան զկրօնս՝ որ միայն բացարձակի կերպարանքն կրմբանէ։ Ուստի միաքս գրել էի՝ որ չե թէ միայն մեք պէտք չունէինք կրօնից զմեզ շուսաւորելու համար, ալ թէ մեք այնոր աւելի պայծառ ընս մի տալու կինք, և մեռն տալ նմա որ աւելի բարձրերն ելնէ։

Մինչև հիմա ալ գեռ նոյն կարծեաց մէջ եմ, թէ պէտ և ստացած փորձերովս՝ անմեապատասանութիւնս պահած եմ. իմ խեղճ բարեկամս Ստեփոս ալ որուն հաւատաց տկարանալուն թէ ոչ բողոքովին մտրելուն պատճառ եղէ, այն ալ ինձ պէտ կը մտած էր՝ մինչև իւր մահուան հանգիստւոր ժամանակն, յորում ինքն ալ իմացաւ թէ այն բանն որ ըստ ապրելու համար անբաւական սեպելով կարհամարհէր՝ ըստ մեռ.

ներու համար շատ հարկաւոր է եղել: Հիմա այս երկու բանս զիս շատ անհանդիսաւ առնեն. առաջին այն մասնակցութիւնս որով այնպիսի ողջամիտ հաւատացեալ երիտասարդն անհաւատութեան փոխուեցաւ, և որոյ պատասխանատուութիւնն իմ վրաս անկանի, և երկրորդ նոյն իսկ իմ այժմու գառուած կեղակարծ վիճակս՝ այնպիսի վարդապետութիւն մի ուսուցանելով՝ որ հայեցողականի մասին միայն բան մի կարծէ, թէպէտ և մեք զայն իմաստութեան զարոյցի մի պէս կը ցուցանեմք, և որոյ մէջ օգնութիւն և միութարութիւն մի ոչ գառնի, ոչ կենաց վշտաց մէջ և ոչ մահուան տագնապից մէջ, ինչպէս որ աչոքս իսկ տեսի:

Ոչ հասկանամ թէ մեք ինչպէս մինչև հիմա քրիստոնէութիւնն անտես արարեալ եմք, որոյ մէջ կապրիմք, և որ մեր քաղաքականութեան օրէնսգրութեանց սովորութեանց և գրականութեան յարգարողն եղած է, և որ այս օր իսկ իւր ողբովն մեր ընտանիքն կը կտաւվարէ, և ընկերութեան մէջ կարգն ու խաղաղութիւնն և պատիւն կը պահէ, այնու հանգերմ որ քրիստոնէից շատերն՝ որ մեզ պէս անուամբ միայն քրիստոնեայ են՝ իրեն թշնամի են կամ գեթ անտարրեր: Վասն զի վերջապէս գոնէ կանայք մեր քրիստոնեայ են, և վայ էր մեզ եթէ չլինէին: Նոյն իսկ կրօնից ամենէն կատարի թշնամիներն՝ երբ իրենց զաւակաց գառախարակութեան վրայ կուգայ խօսքն՝ կրօնից ազգեցութեանն կը թաղուն զնոսա, և յայժմակաւ են այնպիսի՝ որ ուզեն զրկել զնոսա ՚ի միջրատութենէ և յառաջին հաղորդութենէ: Եւ նոյն իսկ մեր մեռնելէն ետև կը պահանջեմք որ կրօնից արարողութիւններն մեր վրայ կատարուին զորս ՚ի կենդանութեան կարհամարհելիք - և գերզաստանք մեծ նախաախնս կը համարին իրենց՝ եթէ Եկեղեցին իւր սաճարն չընդունի զգիակ միոյ յանդամնց նոցա, ուր ՚ի կենդանութեան իւրեանց ոչ երբէք ռաբ կոխած են:

Որպիսի ակնյայտի հակախօսութիւն. կորովաւիս
ասիմք և տկարամասաց ամենայն խեղճութիւններն
ունիմք. կը պարծիմք թէ կրօնից ուսուցածին չեմք
հաւատար, և սակայն հաւատոց նախապաշարմունքն
վրանէս ոչ կարեմք թօթուել, գոսողութեամբ գեր-
բնական իրերն կը մերժեմք՝ պատրանք չբացուին թե-
րես և անմտութիւն իսկ կոչելով զնոսա. և սակայն
ղկանայս մեր և զորդիս քան զամենայն ինչ սիրելիս՝
կը թողումք ՚ի ձեռս մոլորութեան և ստութեան. և
եթէ նոքա ևս մեր անհաւատութեանն ուղեն հետե-
ւիլ այս բանիս մէջ կը սկսիմք մեր և նոցա ապագային
վրայ վրդովիլ ու խռովիլ, թեպէտ և մարքերնիս գրած
եմք որ մեր անհաւատութիւնն շնամարտութեան վե-
րայ հաստատուած է:

Վերջապէս մեր ընտրողականքս որ կուզեմք կա-
տարեալ իմաստասիրութիւն մի յորինել՝ իմաստասի-
րական գրութեանց մէջէն շնամարտան հաւաքելով ա-
ւետարանական վարդապետութիւնն բանի տեղ չեմք
չներ: Եւ սակայն այս վարդապետութիւնս ալ ի-
մաստասիրութիւն մի է, որովհետև ուսուցանէ զի-
մաստութիւն գերազանց բնազանցութեամբ և զա-
ռաքինութիւն անարատագոյն: Որչափ որ հայեցո-
ղականի կողմանէ գերազանց է, այնչափ ալ ան-
հերքելի է որ քան զամենայն իմաստասիրութիւնս
աւելի գործնական և ժողովրդական է, և կենաց
և մահու ամեն պարագայից մէջ քան զամենն օգ-
տակար: Եթէ անկեղծութեամբ հաւապիմք՝ թէ
յայտնութեան ձեռք ուղղակի յՍտուծոյ եկած է՝
մեր այնոր նկատմամբ բռնած լուսութիւննիս հակախօ-
սութիւն ոչ համարէր. իրաւունք ունէինք ասելու
թէ գերբնականն՝ մտաց հասողութենէն վեր լինելով
իմաստասիրութիւնն այնոր վերայ չէր կարող զբաղիլ,
որովհետև իմաստասիրութիւնն լուսով բանի և եթ
կը գործէ: Բայց այսպէս չէ. մեր գերբնական իրաց

Նկատմամբ ունեցած անհաւատութիւնն իս' զոր ան-
հնարին և անարդի համարիմք, որովհետև մտայ հա-
կառակ կը սեպեմք, այս ըքմեղութիւնս ալ 'ի բաց
բառնայ 'ի մէնջ. վասն զի որովհետև քրիստոնէու-
թիւնն հազար ութ հարիւր տարիներէ 'ի վեր աշխար-
հիս մէջ հաստատուած է' եթէ աստուածային գործ
չէ' ուրեմն պէտք է որ մարդկային գործ լինի, բա-
նաւոր մտայ ծնունդ մի, ինչպէս որ և իցէ իմաստա-
սիրական գրութիւն: Ապա ուրեմն այս ալ այլոց պէս
իմաստասիրութիւն մի է զոր մարդ ինչպէս որ կարէ
պիտի մեկնէ, և պէտք է որ այնոր ալ տեղի մի շնոր-
հեմք' իւր բովանդակած շնորհատութեանն և գործած
բարւոյն համար, մեր յարինել ուզած ընարդական
իմաստասիրութեան մէջ, ասել կուզեմ' այն գերա-
զանց իմաստասիրութեան' զոր մտքերն իս' գրեթէ մեր
շնորհել աշխարհի:

« Զո' ասնն զինէն Թէ իցեմ »:

Յ Գեկտեմբեր:

Յիտու Քրիստոս որ մի իր սշակերացն հարցուց.
« Ժողովուրդն ինձ համար ո՞վ է ասե »: Նորս ալ պա-
տաստան տուին. « Ոմանք ասեմ թէ Եղիան ես, ո-
մանք ալ թէ Եսէհաննէս Մկրտիչն յարուցեալ 'ի մե-
ռերոց »: — « Հապա գուք ինչ ասեք », ասաց Քրիստոս
Պետրոսի: — « Ես ասեմ թէ դու Քրիստոսն ես որ-
դի Աստուծոյ կենդանւոյ » գալեց պեան առաքելոց,
որ նախ առաջին բարձրաձայն դաւանեցաւ իւր օրոյն
աստուածութիւնն: Ժամանակէ մի 'ի վեր ես ալ նոյն
հարցումն ասեմ, և բոլորախքս եղածներուն կը հար-
ցանեմ առ անձինս կամ առ գիրս նոցա ուղղելով խօս.

քրս, և զանազան՝ մանաւանդ թէ հասկառակախօս պատասխաններ կը լսեմ:

Հրեայք և իրենց մերձաւոր Մահմետականք ինձ կը պատասխանեն. Յիսուս ուրիշ մարգարեից պէս մարգարէ մի է, ինչպէս Աբրահամ, Գաւթ, Նզիա կամ Յովհ. Մկրտիչ: Իմնաւորական իմաստասիրաց մէջ ամենէն աւելի բարեմարգիկներն ասեն. Յիսուս իմաստասէր և իմաստուն մի է՝ զոր ժողովրդեան սընտախաղաչութիւնն Աստուծոյ տեղ գրաւ: Սկեռատականք կամ երկմտականք համարին թէ ճարտար բանասրկի մի է՝ որ ժողովուրդն և իւր աշակերտներն շրջուց: Վերջապէս նոքա որ սպիտակ կամ սեւասապեալ մտքութեան կամ զազանորոգայթ գիտութեանց կը հաւատան՝ համարին զինքն գիւթ կամ գունէ մազնիսացնող և հոգեկոչ: Իսկ երբ Նկեղեցւոց կը հարցանեմ որ երկու հազար տարիներէ ՚ի վեր երկու հարիւր միլիոն կաթողիկեաց ժողովրդով իրեն երկիր պագանէ՝ իւր զլխոյն Պետրոսի հետ միաձայն կը գուշկ. Ինքն է Քրիստոս որդի Աստուծոյ կենդանոց:

Վերջապէս այսոց մէջ որո՞ւ հաւատարու է. ես ալ ինչ պիտի ասեմ, որովհետեւ ինձ ամենթ մի կու գայ՝ որ մարգիկութեան այսչափ կարեւոր ինչորոշն մէջ որոշ կարծիք մի չունիմ: Ոգեւորական իմաստասիրութեան պատուոյն ալ նախանձախնդիր լինելուս՝ կը ջարխմ որ ինքզինքն կրնապէս ալ սեպելով թէ և ոչ բոլորովին կաթողիկեայ՝ այսպիսի նիւթի մի մէջ չեղօք կեցել կը լսէ կամ առ պատկառանաց կամ առ խոհեմութեան. առ պատկառանաց՝ թէ որ լսելուն պատճառն այն է որ ոչ գիտէ թէ ինչ ասէ, առ խոհեմութեան՝ եթէ ոչ համարձակի յայսանապէս ուրանալու զոր ներսէն ոչ հաւատար, վախնալով որ յանցաւոր անկանի տիրող կրնից առջև կամ գոնէ քաղաքական իշխանութեան զիմաց՝ որուն թերեւ

աս վերջինս ալ ոչ հաւատայ՝ բայց ժողովրդեան կրթութեանն ու կառավարութեան համար հարկաւոր կը սեպէ :

Սակայն ինձ գծուար կերեւի զՅիսուս ուրիշ մարգարէից պէս մարգարէ մի համարիլ : Հին կառակարանի մարգարէից մէջ չկայ ոք որ նորա բարձրութեանն հաւատարի . ինքն ոչ միայն գուշակութիւններ և հրաշքներ արար՝ այլ և մարդկան ազգի քաղաքակաւնութիւնն բոլորովին յեղափոխեց՝ նորա այնպիսի անձանթ շէմարութիւններ և առաքինութիւններ ուսուցանելով որ մարերնէն անգամ ոչ անցանէր : Եւ որ աւելի մեծն է և իրեն միայն սեպհական՝ երկրիս վրայ Եկեղեցի անուամբ նոր ազգ մի չիմեաց անձման այլոց , և չսաստատելով յաշխարհի հոգևոր թագաւորութիւն մի՝ որ միայն հոգւոց վրայ իրաւասութիւն ունի , և զոր խօսքի ուժով միայն կը կառավարէ : Աւթեաան դարերէ ՚ի վեր և աւելի՛ աչխարհիս մէջ կայ բարոյական ընկերութիւն և հանրական միաբանութիւն մի՝ որ ամեն երկիր կը տարածուի , և ամեն ժամանակ և ամեն տեսակ քաղաքական կառավարութեանց ներքե կապրի , և որուն մէջ կը մտցուի միրաութեամբ . կը կապուի հաւատքով և կը հրահանգի խօսքով որ աստուածային կը սեպուի և ամենեկն ոչ փոփոխի . և այն հաւատացելոց խղճին , այսինքն իրենց հոգւոյն խորոց կառավարն՝ Հոովմայ մէջ նստող ծերունի մի է՝ փոխանորդ Յիսուսի Քրիստոսի և յաջորդ Պետրոսի , որ յաւիտեանական քաղաքին բարձրերէն՝ կայսերաց պէս բոլոր աշխարհի կը տիրէ , ոչ եթէ բանակներով և բանութեամբ՝ այլ ոգւոց իշխանութեամբ և խօսքի ուժովն : Պատերու իշխանութեանն ինչ անուն կուզեն թողաան , և իւր աշխարհի թագաւորութիւնն ժամանակաւորակարութեանն համար թող արհամարհեն , սակայն այսու ամենայնիւ այս իշխանութիւնս աշխար-

Հիս ամենէն մեծ միապետութիւնն է . Թէ իւր ընդար-
ձակութեամբն որ մինչև 'ի ծագս աշխարհի հասանէ ,
և Թէ իւր տեսողութեամբն ընդ այնչափ դարս , և մա-
ւանդ իւր ազգեցութեամբն՝ որ միայն մարգաւա մը-
տացն և սրտին խօսելով ուրիշ գործիք չունի ձեռքն՝
բայց միայն Յշմարտութեան համոզումն և զտիրա-
պետութիւն սիրոյ : Այս բանս աշխարհիս մէջ մի
միայն է , և այսպիսի մեծապանծ գործ մեկնելու հա-
մար՝ աւելի մեծ պատճառ պիտի է :

Միայն Մահմեան եղած է որ այսօր նման կամ
մտաւոր բան մի գործած է , բայց բոլորովին տարբեր
միջոցներով . ինչն ալ կարացել է ընդարձակ տէրու-
թիւն մի հիմնել՝ յոգւոյ կրօնից տիրապետեալ՝ յո-
րում Ղուբանն հիմն և կանոն եղած է ամենայն օ-
րհնադրութեանց . բայց սրչափ տարբերութիւն հի-
թարկութեանն և արգեանցն մէջ :

Այս բանս մեկզի ալ ձգելով մեր իմաստասէրքս որ
գերբնականի շեմք հաստատար և անկարելի ալ հա-
մարիմք զայն՝ առանց ասելու Թէ ինչու , մարգարէ
ասացածդ ալ պիտի չընդունինք՝ ինչպէս որ շեմք
ընդունիր զԱստուած մարգարեալ . վասն զի մարգա-
րէն ալ յանուն Աստուածութեան պիտի խօսի՝ ոչ
ճիշդ իմաստնոյն պէս որ յանուն Յշմարտութեան
կը խօսի , ինչպէս օրհնական ալ յանուն արդարու-
թեան , այլ գրական իմն առաքելութեամբ՝ որպէս
զեսպան յանուն Թագաւորի՝ որ նորա կամբն յայտ-
նելու պաշտանն ունի : Ապա իւր խօսքն՝ աստուածային
խօսք պիտի լինի , և այնպէս ալ ընդունուի , ինչպէս
որ Աստուածաշնչի մէջ կը տեսնեմք հրէական Ժո-
զովբեան մէջ , որ ըստ իս քան զամեն ազգս աւե-
լորդապաշտ էր , Թէ և հանձար կամ բազդ ունեցել
էր , միաստուածեան կրօնք մի ունեւոր՝ որ հին աստե-
միակ էր : Արդ խորայեղացիք մարգարենէն յերկնից
առաքեալ կը համարէին , մերթ նոցա խօսիցն պատ-

զամի պէս ունինգիր լինելով և կառավարութիւննին նոցա յանձնելով, և մերթ էրբ նոցա մայնն զիրենք կը նեղէր՝ հալածելով և սպաննելով:

Ապա ուրեմն մէք զՅիսուս Քրիստոս և ոչ իրրև մարգարե կարեմք ընդունիլ, որովհետև մարգարեութիւն ասացեալն ալ քահանայից և իշխանաց զիւս համարիմք ժողովուրդն զսպելու և ընկձելու համար հնարուած: Իսկ կանխատեսութեանց դաշով՝ մտաց կանխատեսութեանց միայն կը հաւատամք՝ որ փորձ առութեան և գիտողութեան վրայ հաստատելու են, նախատեսութիւնք փոքր ՚ի շատե հաստատեալք ըստ պարագայից, որք որչափ ալ մտացիք և խոհանան ալ լինին՝ մեզ համար առաւել կամ նուազ հաւանականութենէ աւելի բան մի ոչ արժեն:

Ապահովագոյն է պատգամս քան զԿարգասին:

Արդեօք Յիսուս Քրիստոս իմաստասէ՞ր մի է:

4 Գեկեմբեր:

Դարձեալ միշտ այս հետազոտութեանս ետեւ եմ՝ թէ արդեօք ով և ինչ է այն Քրիստոսն՝ որ այսչափ մեծամեծ գործեր գործեց յաշխարհի, որովհետև ստիպուած էմք խոստովանելու որ իւր Աւետարանն աշխարհս կերպարանափոխ արար, և իւր հոգին մինչև հիմա զայն կը կառավարէ՝ սոյն իսկ իննևատանէրորդ դարուս շուսաւորութեան մէջ, թէ և արդի իմաստասիրութիւնն կը յամառի զայն բանի աւել չգնելու, որպէս թէ ամենևին եզած չլինէր կամ առասպելեալ անձ մի լինէր, միայն գնելով թէ առանց նորա ամեն մարդկային գործերն կարէ մեկնարանել և ուղղել, թէ և բան մի ոչ գիտէ, ուստի զինքն ամեն կողմանէ նեղող քրիստոնէութիւնն վրայէն թօ:

Թուել չկարելով՝ որ Թէ՛ի տեսականին և Թէ՛ի գործնականին զինքն կը ճնշէ, միտքն գրած է որ այնոր վրայ բնաւ չխօսի:

Սակայն կան անկեղծ իմաստասէրք ալ՝ որ պատրաստ լինելով գովելի բանն գովել ուր որ ալ գտնեն, քրիստոնէական վարդապետութեանց գերազանցութիւնն կը ճանաչեն, աւետարանի բարոյականին անարատութիւնն կը գովեն, և քրիստոնէութեան փրկհարար ազդեցութեան վրայ կը զարմանան. կը խոստովանին որ նորա հիմնադիրն պէտք էր որ իմաստուն մի լինէր՝ Յունաստանի իմաստնոց պէս, Թերես նոցանէ աւելի բարձր, և Պիւթագորայ, Սոկրատայ և Պլատոնի պէս իմաստասէր մի՝ որք ժամանակակցաց վրայ մեծ ազդեցութիւն ստացան, և որոց գործերն կամ աւանդութիւնն դարերու մէջէն անցնելով և ամեն ազգաց մէջ տփռելով՝ հասին մինչև առ մեզ, որ իրենց վարդապետութեանն ալ տիեզերականութեան կնիք մի կը տպաւորէ: Միայն այս կայ որ Քրիստոս բազմ ունեցաւ իւր վարդապետութեան համար մեռնելու՝ որով և մարդկանց ասլն ալ մեծ իշխանութիւն մի ստացաւ: Իր առաքելալներն ալ նոյն բանն ասնելով՝ աստի առաջ եկաւ աշակերտաց յաւրդութիւն մի՝ որ այսպիսի օրինակներով վառուած ու զլուխնին սարքած՝ իրենց արեան հեղմամբն Ակեղեցւոյ հիմունքն կանգաղեցին:

Ես ալ երկայն ատեն գրեթէ այն բանս ասելի և խորհելի ինքնիրենս, գրեւն մտածածս յայանել չուզելով, որպէս զի եկեղեցականաց հետ և յետոյ տերութեան հետ ալ շաւրուիմ: Իսկ այսոր ստիպեալ եմ խոստովանելու՝ որ այս մեկնութիւնս խարխուլ կէրելի ինձ, էթէ շատեմ նաև բոլորովին անխելք, իբրև Թէ մեզ նեղութիւն ասուող ծակ մի՝ խիցով մի ուղեինք գոցել. որովհետև քրիստոնէութիւնն արգի աշխարհիս մէջ այնպիսի գիւրք մի բըռ-

նած է՝ որ եթէ ուզեմք զնա այն անդէն վերցնել կամ այնոր ազգեցութիւնն ընթել, Ճշմարտապէս ասեմ որ անզն գնելու բան մի չէինք գտնելք, և ոչ գիտեմ այնոր բացուած վիհն ինչով պիտի շիջնեկինք:

Նախ և առաջ այս Քրիստոսի ընծայուած խնամաստիքութիւնն՝ պարզ ենթագրութիւն մի է, և պատմական արձանագրութեամբ չէ հնար զայն հաստատել, մանաւանդ թէ քրիստոնէական վարդապետութեան կամ Աւետարանաց կերպն բոլորովին այս կարծեաց հակառակ է. վասն զի Նոր կտակարանաց գրոց մէջ գրութեան հետք մի կամ խնամաստիքական դպրոցի ուսուցման եղանակ մի ոչ գտանեաւ. այնչափ որ քրիստոնէութեան ընդգիմախօսաներկն շատ մեծ թերութիւն կը սեպեն իրեն այս բանս՝ ասելով թէ Աւետարանի գրոց մէջ ոչ կարգ կայ ոչ կապակցութիւն և ոչ եղանակ ուսուցանելոյ, մանաւանդ թէ շատ անգ ընդգիմախօսութիւններ ալ կան այնոր մէջ:

Աւետարաններու մէջ ասոյ մի չկայ՝ որով ցուցուի թէ Յիսուս Քրիստոս իւր ժամանակի դպրոցներն յաճախած լինի, կամ այս աւուր լեզուաւ խօսելով իր ճարտասանութեան և խնամաստիքութեան դասերն աւարտելով՝ համալսարանէ մի իւր ուսումնական աստիճաններն ու վաւերագրերն ընդունած լինի: Այսու հանդերձ գեռ տասուերկու տարուան եղած ասեմն՝ տաճարին մէջ Եսայիի վարդապետներն կը զարմացնէր՝ Գրոց վրայ տուած խորին մեկնութիւններովն: Ետքն ալ երբ իր լի խոհեմութեամբ հանձարով և խնամաստիքամբ պատասխաններովն՝ փարիսեցիներն կը պապանձեցնէր, և խնամանց և ազիսաց երկնից և երկրի Ճշմարտութիւններն կուսուցանէր, ժողովուրդն զարմանքով կը գոչէր. «Ո՞նչ պէս սա՝ հիւսան որդին՝ այս ամեն բաներս գիտէ, որ ամենեկն սովբած չէ»: Գոնէ իրեն համար ալ ասա.

յեալ ընէր ինչ որ Մովսիսի համար գրուած է՝ թէ Եգիպտացւոց ամենայն գիտութիւններն և արուեստներն սովորած էր. բայց չէ՛ իրաւ Քրիստոս ալ Եգիպտոս տարուեցաւ՝ բայց իւր մտառալ մանկութեան ժամանակ, և այն տակնէն մինչև իւր առաքելութեան սկիզբն՝ ձեռագործ արուեստի կ'աշխատէր Յովսէփայ հիւան գործատունն:

Ուստի ուրեմն ստացաւ այս գերազանց իմաստութիւնն, այս վերամբարձ իմաստաստութիւնն որ իւր ժամանակի գիտութիւններն կը յաղթահարէ, սակաւ ժամանակի մէջ յազդս ամենայն կը տարածուի, և քաղաքականութեան ամեն մասերն կը նորոգէ: — Եւցա որ գերբնականի կը հաւասան՝ պատասխանն զիւրին է. Յիսուս Քրիստոս է Արդի Աստուծոց, Բանն մարմնացեալ և Աստուած մարգացեալ. և այսոր համար ՚ի մանկութենէ իւրմէ հազորդ է տիեզերական գիտութեան Հօր և Հոգւոյն սրբոց: Ինքն իսկ է յայանութիւնն կենդանի կամ ինքն իսկ Զմարտութիւն որ ՚ի զանազան ժամանակս զանազան եղանակաբ խտելով ընդ հարս մեր մարգարէիւք՝ ՚ի վախճան ժամանակաց եկն անձամբ առ ՚ի սուսցանել զմարգիկ, և առ ՚ի պատրաստել զնոսա յազատութիւն և ՚ի փրկութիւն. Աստուած խտեցաւ յանձին Քրիստոսի:

Իսկ մեր որ ոչ գերբնական ինչ ընդունիմք և ոչ զյայանութիւն, այս պատասխանս զօրութիւն մի շունի. ուստի կը ստիպուիմք միշտ նորէն նորէն մեր մեզ հարցնելու թէ ի՞նչպէս կարելի է որ աշխարհիս հեռաւոր ծայրն, հարձակեցւոց իշխանութեան ներքե փոքրիկ ժողովրդեան մի մէջ, հեռի ՚ի կեդրոնէ քաղաքականութեան այնց ժամանակաց, և զիսկ ՚ի հազորդակցութենէ գիտութեանց և զրականութեան յունաց և հռոմոց, գառի մարդ մի՞ որ ծանուցեալ վարժապետ մի շունելով և առանց վար-

ժերոյ գպրոցաց, և առանց կարևոր հրահանգաց, և իւր առաքելութենէն առաջ աստար, ոչոց և ուսն միայն բանեցուցած լինելով, այսպիսի գերազանց վարդապետութիւն մի ուսուցանէ, և իմաստասիրաց միոյն անգամ չեղած բազդն այս իւր վարդապետութիւնն ունենայ՝ իրեն քաշելու ձգելու աշխարհիս ամեն կողմն գանուող հանձարեղ մտքերն և բարձրաթափչ հոգիներն, և նորք կազմելու հոգևորական ընկերութիւն մի՝ որ կը յարասեկ իւր միութեամբն իւր կառավարութեամբն իւր հաւատքովն իւր բարոյականովն և իւր բարեկարգութեամբն երկու հազար ասրիներէ՝ ի վեր:

Այսպիսի բան մի ոչ երբէք տեսնուած է ՚ի ներքոյ արեգական: Ամեն ատեն Պիւթագորայ, Պլատոնի և Արիստոտելի հեանողներ եղած են, բայց պիւթագորեան պլատոնական կամ ձևմական աղջ մի տեղ մի տեսնուած չէ, իրենց վարժապետին խօսիցն բացարձակ հաւատք ընծայելով, և բոլոր ջանիւք զայն կատարելու աշխատելով: Այլ յիմաստասիրաց զբոլորոց մի ունեցան՝ ոչ եթէ պետութիւն, աշակերտք՝ բայց ոչ և ժողովուրդ: Իսկ իմաստասերն Յիսուս՝ եթէ իմաստասեր կարեմք տսել, տիեզերական ընկերութիւն մի հաստատեց՝ Եկեղեցի անուամբ՝ յորում բիւրաւոր քրիստոնեայք իրենց հաւատոց համար կեանքերնին տուին և գեռ ևս կու տան: Իւր տեղն կամ անժողով անանջբայեա յաջորդողներն ալ այն ասեմէն ՚ի վեր ճիշդ նոյն բանն ուսուցել են, որ այս ալ տեղ մի եղած չէ, և իննեառան զարբումիջոց՝ միշխարաւոր աշակերտներ յամենայն սեռէ հասակէ և պայմանէ՝ վարժապետին կամ նորա անուամբն խոսողներուն իշխանութիւնն պատուելով ջանացել են ապրիլ և մեանիլ ըստ օրինակի և ըստ պատուիրանաց նորա:

Եթէ Քրիստոսս այս իմաստասեր է՝ հարկ է խոստովանիլ որ միակ է իր ցեղին մէջ:

Զմիարանութիւն :

6 Գեղեցեցիք :

Անհաւատներն՝ ինչպէս նաև ես, թէպէտ և Քրիստոսի աստուածութիւնն ոչ ընդունին՝ սակայն զինքն մեծ մարդ և իմաստուն կը համարին. կը խոստովանին՝ որ ինքն մեծամեծ ծառայութիւններ արար մարդկութեան, և այսօր համար զինքն կը յարգեմք և պատկառանք կը խօսիմք իր վրայ : Միայն անարժան բան կը սեպեմք՝ որ ինքզինքն աստուածացնել ուզել է, և այն մարդկան բազմութիւնն որ իր ազնն երկրպագութիւն առնէ՝ կասալալա կը թուին մեզ : Ահեղեցին ալ իւր բարձրագիտակ շինուածքովն՝ մարդկային հաստատութիւն կ'երևի մեզ՝ շատ լաւ կարգադրուած՝ ժողովուրդներն իրեն քաշելու և զնոսա կառավարելու համար, որ միշտ իշխանութեան և արտաքին ցոյցերու կարու են. բայց հանձարեղ մարդիկ որ խորհել գիտեն՝ իմաստասէրներն ասեմ՝ այս մեքենաւորութեամբ և դիւթական հայելոյ տեսարաններովն չեն խարսիր՝ որուն թագուն զսպանակներն կը տեսնեն. բայ աստի, աւելի ոգւով ապրելով քան ձեով՝ բացարձակ ճշմարտութեան վերանալու համար այս մեքենայից կարտութիւն չունին՝ որք ճշմարտութիւնն՝ թէ ոչ բոլորովին սուտ, դոնէ անկատար կերպով կը ներկայացնեն :

Ասակայն՝ որչափ ալ ոչ ընդունիմք Ահեղեցւոյ իշխանութիւնն՝ մանաւանդ գործնականին մէջ, այսուամենայնիւ բացարձակապէս ուրանալէն ալ կը զգուշանամք կսմ առ խոհեմութեան կամ առ ակարութեան մտաց. թէպէտ և ներսէն թշնամի եմք իրեն, բայց գրտուանց իրեն հետ աւրուել ոչ կամիմք : Ուս.

տի նորա նկատմամբ բռնած գիրքերնիս կեղակարծ
բան մի է, զինեալ չէզոքութեան նման, ոչ բարե-
կամ եմք և ոչ թշնամի: Նաչաութիւն չէ մերն, ո-
րովհետեւ բանի մի մէջ ոչ միաբանիմք, այլ պարզ
զինադադար մի է, որ երկու կողմն ալ զիրար կը
զիտէ, և կասկածանաց մէջ կապրի: Աստի յառաջ
կու գայ մեր կողմանէ շատ անհետեւութիւններ կամ
չմիաբանութիւններ՝ մեր գաղափարներն ու գոր-
ծերն իրարու հակառակ լինելուն պատճառաւ. հայե-
ցականին մէջ անհաւաստ եմք, որովհետեւ զամենայն
ինչ գերբնական մերժեմք, իսկ գործնականին՝ այս-
ինքն կենաց ընթացքին մէջ հաւասարեցնոց պէս կը
վարուիմք, դո՞նէ նկատմամբ մեր կանանց և որդւոց:
Արդ եթէ համոզուած լինեաք թէ կրանից մէջ մոլո-
րութենէ ստութենէ կեղծարարութենէ ու պա-
րանքէ զատ ուրիշ բան չկայ՝ միթէ յիմարութիւն
մանաւանդ թէ սմիբ չէ՞ր սեպուեր մեզ՝ մեր ամենէն
աւելի սիրելիներն նորա ձեռքն յանձնել, և մի թէ
ընդհակառակն ամեն ջանք առնելու չէ՞նք զիրենք
անտի հեռացնելու և զգուշացնելու համար: Այս
չառնելուս պատճառն այն է՝ որ մեք մեր կարծեաց
վրայ վստահութիւն չունիմք. այս բանս զիս կամա-
չեցուցանէ:

Քրիստոսի գործոց զօրութիւնն :

7 Դեկտեմբեր :

Իրաւ է, մէք մեր կարծեաց վրայ վասահումիւն չունիմք, և մասամբ միայն իմաստասէր եմք. թէպէտ և կան ամանք որ մինչև ծայրն կերթան՝ իրենց գրած սկզբանց հետևանքեն ետ չգտնուելով, և սակայն որչափ որ իրենց ընթացքն բանաստասկան ալ սեպեմ՝ սակայն իրենց հետևել ոչ կամիմ :

Սոցա ասացածն սրարզապէս այս է. Որովհետև գերբնական բան մի չկայ՝ և գուշ անհնարին ևս կը սեպէք զայն, ապա յայանումեան վրայ հիմնեալ ամեն գրական կրօնք, և հետևապէս քրիստոսնէումիւնն իսկ՝ մարդկային հնարք են քահանայից կողմանէ ստումեան և կեղծաւորումեան գործ՝ հաստացելոց կողմանէ ալ երևակայումեան ու պատրանաց : Արեւմտե Գիտութիւն ալ ուրիշներու պէս բանսարկի մի է՝ որ ուղեց Հրեից թագաւոր լինել՝ գտնէ բարոյապէս՝ իւր վարդապետումեան գերազանցումեամբն, որոց մէջ շատ լաւ բաներ ալ կան որչափ ալ չափազանցումիւն գտնուի, ինչպէս Արեւելքէն եկած ամեն բաներու մէջ : Ինքն ճշխարանումիւն շնորհք ճարտարումիւն և հմտումիւն ունելով և ժողովրդեան սէրն իրեն քաշել ուղեւում այս ամեն հնարքներս բանեցուց՝ այն կրօնից գեմ՝ զոր կուզէր տապալել : Իսոյց ռամկին վրայ չափազանց վաստահայաւ՝ որ ամենէն վասնգաւսր ժամանակն՝ իշխանումեանէ վախնալով զինքն երեսի վրայ թողուց, ինչպէս որ միշտ կը սրատահի, մինչև սախարուեցաւ ալ ինդրելու որ՝ ՚ի խաչ հանուի, զայն որ սակաւ մի յառաջ յաղթանակաւ Արուսազեմ տարած էր. Տարպեական

ժայռն՝ Կապիտալիսնի միշտ մտա է: Սակայն պետք է
խոստովանիմք՝ որ Յիսուս քաջութեամբ մեռաւ և
իր խօսքն ետ չառաւ: Համառօտ ասելով ինքն ճար-
տար զաւաճան մի է կրօնից, որ հրէից ժողովարանն
ուզեց կործանել այնոր ակնն անցնելու համար, և
տանջանաց մէջ ալ մեռաւ:

Յերուսի ասեմ՝ որ այս խօսքերս զիս կը կատարեցը-
նեն. թէ Յիսուս Քրիստոս Աստուած չէ՝ կը հաւա-
տամ, կամ գոնէ կարծեմ թէ կը հաւատամ, որովհետեւ
ստոյգ չեմ գիտեր. բայց ոչ երբեք կրնգունիմ թէ
ինքն փառասէր ու նենգաւոր մարդ մի էր, և կուզեր
ժողովուրդն խաբել զրանին տիրելու համար, և կրօ-
նից իշխանութեամբ նոցա զլուխ և թագաւոր լի-
նել. և Աւետարանի պատմութիւնն ալ այս զրպար-
տութիւններս սուտ կը հանէ, և անփայել և անար-
ժան բան է մարդու մի զոց յանցանք ձգել՝ ենթա-
գրելով թէ ծածուկ գիտաւորութիւններ ունի՝ իւր
գործերուն բոլորովին հակառակ: Աս այնպէս կը
խորհիմ թէ ինքն մարդ խաբել ուզած չէ, այլ իր
ձգմարտիս հաւատացածն՝ ինչպէս որ կը ակննէր՝ պար-
զապէս ուզել է քարոզել, և ժողովրդեան զոց ալ
այսոր համար մեծ ազդեցութիւն ունեցել է՝ որով-
հետեւ նախ ինքն համոզուած կը խօսէր որով և պեր-
ճութեամբ, և երկրորդ որ իր ուսուցածներն ալ իր
բարերարութիւններովն ու առաքինութիւններովն
կը հաստատէր: Կը հաւատամ որ ինքն իւր վարդա-
պետութեան անկեղծ վկայութիւն մի տալով մեռաւ,
Սոկրատէն աւելի մեծանձնութեամբ՝ որ իւր վար-
դապետութեանց համար մղելիսինգ խմելն յանձն
տուել էր: Այսպիսի մեծապանծ գործի մի մէջ ու-
նայնամտութեան անարգ գիտմունք իրեն տալն՝ ցա-
ծութիւն ու փոքրոցութիւն է: Զգմարտան ասելով՝
Ռուսոյի պէս՝ ինձ ալ աւելի հրաշալի կերակի Քրիս-
տոս՝ քան Սոփանիսրեայ որդին (Սոկրատ), որով

հետև նա խաչի վրայ հոգին աւանդեց լքեալ Թո-
ղեալ յամենեցունց, և մեծաց և փոքունց ծաղրու-
ծանակ եղած և արհամարհուած, մինչդեռ Սոկրա-
տայ մահն Թատերական փայլ մի ունի, որպէս նաև
իւր աշակերտաց հետ խոտակցութիւնն, յորում
փոքր 'ի շատև անապարձութիւն մի ալ կ'երևի՝ գոնև
Պլատանի պատմութեանն նայելով:

Սակայն բան մի կայ որ Փրիստոսի վրայ ունեցած
զարմանքս կը խռովէ, և կը վախեմ որ մի գուցէ նորա
անկեղծութեան վրայ ունեցած համարումս նուա-
զեցնէ: Մատենագիրս ասն՝ որ բոլորովին սուա և ան-
նման նկարագրութիւն մի արարեալ է Յիսուսի Փրիս-
տոսի՝ զինքն հովիւ մանաւանդ թէ շոգամարար մի
ծպակելով ու ձևացուցանելով որ շողորորոք խոս-
քէրովն ամենուն սիրան կը վասարկէր, զնա անսկզա-
ղիր ասնելու համար՝ կը հաստատէ թէ ինքն իւր ան-
ձին ոչ էրբէք Արդի Աստուծոյ անունն տուած է-
բացց էրբ իւր աշակերտներն իրենց կարգէ գուրս մալ-
եռանդութեամբն իրեն տուել են այս անունս՝ ինքն
ալ գեւմ չէ կեցած իրենց նախանձաւորութիւնն քա-
ջալերելու և նոցա վասահութիւնն աւելցնելու հա-
մար: Աերջիչեալ մատենագրին այս խոսքս բոլորս-
վին սուա է, և յիրաւի զարմանալի բան է որ Յի-
սուսի Փրիստոսի վարք գրել ուզող մարդն՝ Աւետա-
բանն ուշագրութեամբ չէ կարգացել, որովհետև
Աւետարանին մէջ շատ անգ կը անանեմք որ Յիսուս
թէ իւր աշակերտաց մէջ և թէ քահանայից և օրի-
նաց վարդապետներուն և փարիսեացոց առին յայտ-
նի կերպով կը զրուցէ որ ինքն Արդի է Աստուծոյ,
մի ընդ Հօր, և ամենայն աստուածային կատարե-
լութիւններն ունող:

1 Կարծեմ Արեւանի համար է այս խոսքս որ այլանդակ
վարք մի գրած է Յիսուսի:

(Մանթ. Խորհրդանշան):

Արդ այն բանն որ այս մասեկնագիրս յանձնաչս կ'ուրանայ՝ զՔրիստուս իր խելքովն անմեղազիր ասնելու և արդարացնելու համար, այն բանն ինձ պատձառ կուտայ՝ Քրիստոսի գե՛տ բողոքելու և զինքն ամբաստանելու. վասն զի այս իր պահանջմունքն և ստուածային բնութեան թնկախութիւնն՝ որ ըստ Աւետարանաց անհերքելի է, և ստուածութիւն յափշտակել ուզելն՝ կամ ամբարտաւանութեան մոլեգնութիւն մի է՝ հոռովեական կայսերաց գործածին պէս՝ որ իրենք զիրենք կ'աստուածացընէին, կամ անկեղծութեան պակասութիւն և ստութիւն իր գասն յառաջ վարելու համար: Ինքն մարդ լինելով՝ Աստուծոյ տեղ գնել տալ զինքն, այս անգրագարձութեամբ իմ նորա առաքինութեան վերայ ունեցած համարմունքս բոլորովին կը վերնայ. միայն թէ իրաւ չքլայ սասցածն, և յիրաւի Աստուած չքլայ. արդէն այս բանս հաստատելու կերպին և խօսքերին ալ այնպէս կ'երևի ինձ՝ որ ինքն ալ այսպէս կը մտած էր, այսինքն՝ ինքզինք Աստուած կը համարէր. եթէ այսպէս է, ստութիւնն կ'արդարանայ, այս ինքն սուտ զրուցած ոչ լինի, բայց յիմարութեան կեղտով կ'արդարանայ. այսինքն եթէ սուտ զրուց ալ չէ՝ յիմար է: — Հասցաւ թէ որ սասցածն ճշմարիտ է, այս ինքն ճշմարտապէս Աստուած է. ո՛հ, ո՛չ ո՛չ, այս բանս անկարելի է. բնաւ չեմք ընդունիր որ մարդ Աստուած լիցի, սպաս թէ ոչ հեթանոսաց պէս կուս պաշտ լինելու էինք, կամ սամկի պէս յոյժ տկարս. միտ որ առանց խորհելու կը հաւատայ:

Տանջանաց մեջ մեռնիլն ալ իրաւ է, որովհետև սասցածնեմունն նայելով շատ շարձարուած պիտի լինի խալ էլնելէն առաջ և նոյն իսկ խալին վերայ՝ իւր վարդապետութեանն վկայ լինելով. քաշած տանջանքը մտածելն միայն զմարդ կը փշաքաղէ. բայց զուր տեղն տանջուեցաւ ասելն՝ սուտ է. վասն զի այսոր

չափ արգիւնաւոր մահ բնաւ եղած չէ, և իւր արիւնն հաւատացելոց սերմն եղած է: Իւր աշակերտներն շուտով բազմանալով հոգևորական ընկերութիւն մի կազմեցին՝ որով մեացաւ քրիստոնէական Եկեղեցին, որ այսօր աշխարհիս ամեն զին տարածուած է. որ ինձ մեծ յաջողութիւն կ'երեւի, տասնութ դարերու յաջողութիւն մի աշխարհիս ամենէն աւելի բարգաւաճեալ ազգաց մէջ որոց կենցաղն օրէնագրութիւնն և քաղաքականութիւնն՝ քրիստոնէութեան մեռօք բոլորովն պլափոխեցան: Աերջապէս իմաստասէր մի եղած չէ՝ ՚ի ներքոյ արեգական՝ որ այսչափ ինչ գործելու փառք ու բազմն ստացած լինի, և ոչ իսկ այնօր կէսն:

Քրիստոսի զօրութեան բնութիւնն ի՞նչ է: —

8 Գեկեմեր:

Մարտիրոսաց վկայարանութեանց մէջ կը կարգաճք որ հարածօղներն զիրենք Ծաղրելով կը խընդրէին որ հրաշք մի առնեն՝ տանջանքն ազատելու և իրենց հաւատոց ճշմարտութիւնն ցուցանելու համար, և երբ ուղածնին կը գործէին՝ որ քրիստոնէից ստացածին նայելով շատ անգամ կը պատահէր, զիրենք կ'ամբաստանէին՝ որպէս թէ զիւթութեամբ գործել են. ինչպէս որ փարիսեցիք ալ Քրիստոսի վերայ ամբաստանութիւն առնէին՝ ասելով թէ Իկեղ զերուզի մեռօքն սատանայներն կը հանէր: Մեր օրերս ալ նոյն բանն կը տեսնեմք. վասն զի կան մարգիկ որ կարծեն թէ Քրիստոս վհուկ մի էր՝ եթէ ոչ որպէս Մովսէս որ եգիպտացւոց իմաստութեամբն մեծցած էր, սակայն գտնէ հրէից մէջ գործածուած ամեն զիւթական արուեստներն զիտէր՝ ՚ի մանկու-

Թե՛նէ այնոց գազանեացն տեղեակ լինելով: Այսով է որ ասէն այնչափ ասորբինակ և զարմանալի գործեր կը գործէր՝ հրաշից տեղ զնելով զնոսա, որպէս նաև իւր աշակերաններն առնէին:

Այս ալ կարծիք մի է. միայն հարկ է ապացուցով հաստատել զայն. վասն զի ես Աւետարանին մէջ Քրիստոսի վրայոք պատմուած գործերուն նըկատմամբ մոգութեան գիւթութեան վարպետութեան նման բան մի չեմ տեսներ: Յիրաւի կան բաներ որ հրաշքի պէս կը պատմուին, յորոց ոմանք բնական կերպով ալ կարեն բացատրուիլ, ինչպէս որ բողոքական մեկնիչք գրոց փորձած են բացատրելու, և երբեմն ալ յաջողել են, բայց շատ անգամ բողոքովին Ծաղրական մեկնութիւններ տալով: Աւետարանի մէջ կան ուրիշ գործեր ալ՝ որ ինձ բողոքս, վին անբացատրելի կ'երևին. և ասեմ թէ աւելի կը հաւատամ որ տեսնողներուն կողմանէ պատրանք և շացութիւն կը՝ քան թէ գործողին կողմանէ նենգութիւն և չազակրատութիւն՝ անասրակոյս ժողովրդեան երևակայութիւնն՝ փոքր 'ի շատե զարմանալի գործերն փոխորցուցել է, և բերնէ բերան անցնելով և երթալով գեղեցկանալով գերմարդկային գործեր գարձել են:

Ուրիշ կողմանէ մեր ինգրոյն ի՛նչ գիւթութիւն կուտայ զՔրիստոս մեզ համարելն. մի թէ այս օրս մոգութեան հաւատացող կայ. իմաստասէրք որ Որդի Աստուծոյ ոչ ընդունին զինքն՝ մեզի անունն ալ չեն կարող տալ իրեն, որովհետև ոչ մի աստիճան գերբնականի կամ արտարանականի կը հաւատան. հրեայք և Հեթանոսք որ այսպէս ասէին՝ մոգական արուեստի կը հաւատային, և Քրիստոսի և աշակերտաց վերայ այս անունս զնելով գիտէին ինչ ասել կ'ուզէին. բայց մեզ համար անիմաստ բառեր են. և հետևապէս այս կարծիքս ալ ազիտաց և անասիապաշտից մէջ միայն զօրութիւն ունին:

Մոգութեան հաւատացողներէն ետե՛ որ մեր քրերն յոյժ սակաւ են, հօգէիւլ ասացեալներն կուզան, և այսպէս կոչուելուան պատճառն այն չէ՛ որ ուրիշներէ աւելի խելք ունին, հապա որովհետե կ'ընդունին թէ ուրիշ աշխարհքի մի հոգիներն՝ միշտ այս մեր աշխարհքիս մէջ ալ կը թափառին, և կը համարին թէ այս ոգւոց մերձակայութիւնն կարեն զգալի աննել տեսակ տեսակ կերպերով յորոց յառաջ կուզան տարբրինակ յայանութիւններ՝ որք շատ նմանութիւն ունին Քրիստոսի և առաքելոց գործած հրաշքներուն: Հոգեկոչներու այս վարկածն քնն անհիմն կ'երևի. ինչ որ իրենք ասեն թէ կարեն աննել ոգւոց միջնորդութեամբն՝ ես զայնս ոչ կը մերժեմ և ոչ կը հաստատեմ, թէպէտ և ասացածներուն շատն ալ մութ շփոթ և անարդիւն լինելն ալ գիտեմ: Բայց զայս ասեմ որ Աւետարանին մէջ երբեք ասեամ չեմ որ Քրիստոս ալ նման միջոցներ բանեցուցած լինի՛ ինչ որ իրենք կը գործածեն՝ շրջող սեղաններ, պարտոց կողովներ և այլն, որ մեքենական այրուրենի ձեռքով ոգիներուն խօսիլ կուտան, և այլ ուրիշ նման կերպեր: Քրիստոս պարզ խօսքով և գուշելով միայն կը գործէ, մասն խուշորու ահանջն կը գնէ, ՚ի ծնէ կուրին աշքին սակաւ մի թուք կը քսէ, տեսատես կիներ իր զգեստուոց զբաշելով կը բժշկէ, Ղազարու կը հրամայէ որ գերեզմանէն ելնէ, և ասնն գործածներուն մէջ պարզութիւնն պատիւն և մեծութիւնն կը փայլի. այնպէս որ եթէ մարդկանց մէջ գերբնական զօրութիւն ունեցող մի գտուեր՝ անշուշտ ինքն պիտի լինէր: Բայց նորէն կը զբաշեմ, մեք այս աշխարհքիս մէջ գերբնականի արտայայտութիւն կերպիւ իւրք ոչ ընդունիմք, այնոր համար մոգ եղել է հոգեկոչ եղել է՝ ինզորոյն լուծուիմք քայլ մի ևս առաջ չերթար՝ բանաւոր և խելացի մարդկանց առջնն՝ որ ոչ այսց կը հաւատան և ոչ այնց:

Վերջապէս մազնիսութեան հետևողք ալ իրենց կողմն քաշել ուզեցին զՔրիստոս՝ համարելով թէ իւր բազմութիւ բժշկութիւններն այս հնարիւքս առնէր, եթէ մազնիսութեամբ բժշկութիւն լինի, զոր աչքս տեսած լինելով չեմ կարող ուրանալ: Բայց մազնիսացուցիչ չեմ տեսել որ մեռեալներն յարուցանէ, և սահայն Քրիստոսի գործոց մէջ երբէ հաս կայ այսպիսի գործ, և ասի թէ իւր մահուանէն ետև իւր աշակերաններն ալ շատերն յարուցել են, նա և մեզ մտա տաններու մէջ ալ. որ այս ալ շատ մեծ զանազանութիւն մի է. մանաւանդ կը տեսնեմք որ Յիսուս և իւր աշակերաններն և Ակեղեցւոյ սրբացուցած անձինքն՝ ոչ երբէք մազնիսացուցչաց կերպերն և ձեռնածութիւններն բանեցուցած են: Իրաւ մազնիսութեան ետանդնաւք կը համարին թէ միայն կամաց ներգործութեամբ ալ առանց նիւթահան միջնորդի կարեն ազգեցութիւն առնել, բայց դեռ մինն անգամ ՚ի նոցանէ շխարհ պարծել թէ մեռեալ մի յարուցել է: Սահայն ինչ և իցէ մազնիսացուցիչ, մտք կամ հոգեկոչ սոքա ամենեքեան մի են իմաստասիրի առջնն՝ որ ուրիշ բան չընդունիր՝ բայց ինչ որ բանն՝ այս ինքն իսելքն, կարէ ըմբռնել և բացատրել:

Աղօթք Քրիստոս գաղափա՞ր ինչ է կամ անձն առասպելեալ :

9 Գեղեկեմքեր :

Նորէն կը հարցանեմ իմաստասիրութեան և գիտութեան ամեն արձագանգաց : Ինչ է Յիսուս Քրիստոս, և կը ըսեմ որ ոմանք ասեն՝ թէ Քրիստոս ասացածք չկայ և եղած չէ, և իր անունն ալ, ինչպէս Հովնրոսի, Պիւթագորայ, Հասմուչոսի և ուրիշ շատերու անուններ՝ զորս ժողովրդեան երեւակայութիւնն ազգաց նահապեաներ համարեցաւ և ջահ մարդկութեան՝ ուրիշ քան ոչ նշանակեն՝ բայց եթէ որոշեալ գարու մի մէջ մարդկային մտաց զարգացման երևութից անձնաւորութիւնն՝ որում հիմա առասպելեալ անձն ասեմք, այսինքն գաղափար մի մասնաւորոջ մե՛ ընդ կերպարանոց մարդոյ եկեալ յերականութիւն : — Այսու նկատմամբ Քրիստոս ասացեալն անձնաւորասպէս եղած չէ, այլ ինչ որ իրեն կ'ընծայուի զարգացեալութիւն և գործ՝ որ մասամբ իւրից շլմարիտ են՝ որպէս մարդկային մտաց ծնունդ, և մասնաւոր ժամանակի մի մէջ մարդկութեան զարգացումն, 'ի բաց ասեալ հրաշքներն և գերբնական իրերն՝ որ յետոյ յաւելեալ են 'ի սնտիապաշտութենէ ժողովրդոց, որպէս միշտ պատահէ :

Այս կարծիքս մեզ հասաւ յամերոսայինն Փերմանիոյ՝ որպէս նրբագոյն և եթերական մասն բողոքական մեկնարանութեան գրոց, ևս և վերամբարձական իմաստասիրութեան՝ որոյ պատգամախոս եղև հռչակաւորն Հեկեղ : Այս գրութիւնս իմաստասիրիս հնարած նոր համաստուածութեան հետևանքն է, յորում գաղափարն զսա իրական քան

չկայ, այնպէս որ էնթափայտական և առարկայական բացարձակապէս նոյն լինելով աշխարհքիս գոյութիւնն և զարգացումն ալ բանախտական ինչ լինի մշանթեմաւորապէս: Ըստ Հեկեղի նոյն ինքն Աստուած ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ անհուն բացարձակ գաղափար՝ յորմէ այլքն ամենայն յառաջ գան. արեղերաց կեանքն ալ՝ սոյն գաղափարիս հարկաւոր շարժումն է, և մարդուս միտքն իւր խորհրդոյ աշխատութեամբն՝ այնոր սատարն է, և նիւթն իրեն ձեւն է: Ապա և անհատից կեանքն ալ՝ անհուն կենաց մասնական և անցողական արտայայտութիւնն է՝ որ անգրագարձութեամբ ինքն իր գիտակցութիւնն ստանայ, կամ ոչ ետին կ'ընդգրկմանայ. որպէս զի գիտութեամբ նորին այն անհուն գաղափարին հետ նոյնանայ և բացարձակ հանդատեան մէջն ընկզմի՝ նորա ինչ լինելուն ծանօթութիւնն ստանալով, որ է իւր շարժմանց և կատարելութեան գերապոյն վախճանն:

Ըստ այսմ մեք ամենքս ալ մի մի առատապէշեալ անձինք եմք, այսինքն նշանակք և կոտորակք գաղափարաց, որ ուրիշ բանի համար ոչ երևեմք առ ժամանակ մի աշխարհքիս հորիզոնին վերայ՝ անցողական օգերելութից և ժամանակաւոր աստեղաց պէս, բայց եթէ վայրկեան մի փայլեցնելու համար մի և արեղերական գաղափարին մի մասն՝ որոյ ներկայացուցիչներն եմք մեք՝ իրականութիւն ասացելոյն մէջ որ է աշխարհքս: Եւ երբոր մահուամբ մեր խոյրն մասն աւարտեմք և պաշտանիս կատարելեմք՝ պիտի մանեմք մեծ բովանդակութեան կամ Համայնին և արեղերական նոյնութեան մէջ: Բայց եթէ ինչ պիտի լինի վերջապէս մեր անձնաւորութիւնն, այսոր վերայ բացարձակութիւն տուող չկայ: Ապա ըստ այսմ Բիտուս ալ այլոց պէս մարդ է, այլ և քան զայլս աւելի մարդ՝ որովհետեւ բացարձակին աւելի մեծագոյն մասն յայտնելու համար երևցած է յաշխարհի, և որովհետեւ

քան զայլա աւելի գործակցութիւն անկցած է մարդկութեան զարգացմանն գիտութեամբ և քաղաքականութեամբ, որով և արեղերական գաղափարին կամ աստուածութեան փառացն՝ աշխարհիս մէջ, ապա իրաւամբ կոչեցաւ մարդարեւ անսանոց և նոյն իսկ Որդի Աստուծոյ՝ որոյ ամենէն աւելի հրաշափա մարմնաւորութիւնն և զգրաւոր գործիքն եղև մեր մէջ՝ ի զգրութենէ ՚ի գործ անցած ժամանակն: Ասան զի ըսա չեկելի Աստուած է ՚ի լինել՝, այսինքն Աստուած հեղձեակ կառարեւադործուելու հետ է ՚ի ձեռն խորհրդոյ մտաց մարդոյ, և Քրիստոս ալ աշխարհիս ամենէն գերազանց միայն եղեալ է:

Այս այլանգակ հրէշ վարդապետութիւնս սիրաւեալ ամէ զմեզ, բայց եթէ գժուարութիւն գըժուարութեան վերայ կը գիղէ, ինչպէս Տիտանք կամ հսկայք որ զՊելլիան լեաան Ոսոյս լերին վերայ կը գնեին՝ երկինք հասնելու համար և ոչ հասանէին, և թերևս բացաարութիւնն՝ բացաարել ուղածէն աւելի անըմբանելի է. զիսին մնագամիս մեկնարանել ուղելով: Արբաւի իմաստասիրութեան և պատմութեան հիմունքն քանգելու և ամենայն կարգ եղծածնելու համար՝ զայնասիկ ասանէն չարժեք: Աթէ Քրիստոսի գոյութիւնն ոչ կարեմք ապացուցանել՝ սր բանի գոյութիւնն կարեմք ցուցանել, և ինչ բանի կուգան պատմական վկայութիւնն և ասանգութիւն և գաստքնմութիւն, եթէ ամենայն բացայայտութեամբ ցուցուած իրերն ալ կարեմք ուրանալ: Համբոս եղեալ է թէ չէ տարակուսելն՝ մինչև աստիճան մի կարեմ ըմբանել՝ որովհետև ժամանակաւ այլապի հետի է ՚ի մենջ, և իւր քերթուանոց մէջ պատմուածներն՝ առասպելիւալ ժամանակաց կ'երթան կը հանին. այսու ամենայնիւ այնոր մէջն ևս՝

ողջմտութեան և խելքի հակառակ մեծ աներկիւզութիւն պէտք է՝ հաւատալու համար որ այսպիսի զարմանալի և երկայն յարակից և շղթայաշար գրուած մի որ ամենայն ազգաց քերթաղութեան օրինակ եղած է, զանազան դարերու մէջ զանազան մարգիկներէ շարագրուած և յարմարուցած լիցի, կամ թէ ինքնին եղած լիցի սամկահան երգերու և աւանդութեամբ եկած քերթուածոց պատահական հաւաքմամբն: Ճիշդ նոյն բանն ասել է՝ որ գիրք մի շարագրելու համար պէտք եղած տպագրութեան գրերը շատ անգամ յօգս նեւեղով կարեմք զայն գիրքն շարագրուած գտնել երկրիս վերայ՝ առանց հեղինակին մտաց և գրաչարին մեռաց օգնութեանն:

Գարձեալ ինչպէս զպատմութիւնն այսպէս ևս զի մասաստերութիւնն ալ բանագրուել ասել է. որովհետև հոգեխառութիւնն՝ գիտակցութեան վիայութեանն վերայ հիմնեալ, արդէն մարդկային անձնաւորութիւնն ցուցանէ՝ ներքին զգացման, խորհրդոյ և կամաց գործերովն՝ որովք մարդկային կեանքն կազմի: Յիշողութեամբ մեր ունիմք զստուգութիւն մեր անձնաւորական նոյնութեանն, և եթէ արգի գոյութեանս յաջորդական վայրկեաններու մէջ՝ այն նոյնութիւնն կը շարունակէ՝ ինչո՞ւ անտի ևս անգին ալ պիտի չյարատէ: Գարձեալ եթէ մեր գոյութեան վախճանն՝ մեծ բովանդակութեան կամ համայնին մէջ խառնուիլ ըսել է, ուր մեր անձնաւորութիւնն պիտի եղձանի, ո՞ւր կը մնայ այս և անգի ի աշխարհին մէջ բարոյական պատասխանատուութիւնն, և ինչ հաստատութիւն կը մնայ աստուածային և մարդկային արգարութեան: Եթէ ամենքնիս՝ ինչ որ ասնեմք՝ բացարձակին մէջ պիտի կորնչիմք, ինչպէս գեաք Սվկիանոս, վառկք՝ ի գետս, առուակք՝ ի վտակս և կամ ի լէք ջրոյ յառուակս, ինչ բանի կողմայ ասպա բարոյ և շարի, արդարոյ և անիրաւի, բարոյական զանազանութիւնն:

և ինչ տարբերութիւն պիտի տեսնուի և առաքինութեան թէ իրենց էութեան և թէ իրենց վերջնական վախճանին նկատմամբ: Այս գրութեամբս բարոյականութիւնն և ազատութիւն միանգամայն եզմանին վասն զի այն ստան մարդկային գործք՝ անբան և անկամք բնութեան շարժմանցն նման՝ անհունի հարկաւոր փոփոխմունքն լինին, և անհրաժեշտ հարկի արտայայտութիւններ, այնպէս որ աշխարհքիս և ընկերութեան մէջ ինչ որ հանգիստի՝ պիտի ասեմք թէ իր գոյութեանն հեռեանքն է և իր գոյութենէն առաջ կուգայ: — Ամենայն դիմամտաբար՝ բազմաթիւ վերամբարձական միութեան մէջ կ'ընկզմին՝ որ նորասկիզբն է, և հակառակաց բացարձակ նոյնութիւնն՝ լրումն է ամենայն իրաց:

Բնազանցութեան բարձրարեւոյթ սանգուիս մի է այս բանս՝ ոտքն ունչութեան վերայ հիմնած՝ տիեզերքս վերաստեղծելու համար. վասն զի իմ խաղաղկած խնդրոյս ինչ բանի կուգայ ասելն թէ Կիսուս Քրիստոս առասպելեալ անձ մի է. մի թէ ասկէ ետեւ աւելի դիւրաւ կարեմք բացատրել նոյն իսկ առասպելեալ անձին կերպաւորութիւնն, այսինքն ցուցանել թէ ինչպէս այն ստեղծեալն, յանկեան ուրիշ աշխարհքիս, անձանօթ փոքրիկ ժողովրդեան մի մէջ՝ յունաց և հռոմայեցեաց քաղաքականութեանն անհազորգ, և ՚ի ժամանակին յորում տիեզերակալ պետութիւն վերջնոցս կերպաւորելու, ինչպէս ասեմ կը ձեանար գաղանարար ուրիշ պետութիւն մի՝ քանի մի անուսումն և անկիրթ ձկնորաց խաբոյժն և գործով, որ իրենք զիրենք կ'անուանէին առաքեալ և ներշնչեալ Արդւոյն Աստուծոյ որ աշխարհք եկել և մարգացել էր՝ լուսաւորելու բժշկելու և փրկելու համար զմարդկութիւնն անկեալ և թաղեալ ՚ի Ժառաջութեան շարի և սառեցաց մահու: Եւ մեծաբանձ գործոյս այսմիկ՝ որ հրէից գայթակղութիւն և հե-

Թանտաց յիմարութիւն էր՝ մեռն արկին տկարա-
գոյնքն և թշուառագոյնք ՚ի մարդկանէ, և ոչ իսկ
նոյն ժամանակի գիտութիւններն և գրականու-
թիւնն իրենց օգնական օւնելով, և հակառակ իսկ
ամենայն պետութեանց ժամանակին, և մանաւանդ
հասկնայեցուց ոք մինչդեռ ընկձէր զամենեւին՝ ինքն
յազթահարեցաւ ՚ի նմանէ: Վասն զի մինչդեռ հասկ-
նայեցուց պետութիւնն զինու զօրութեամբ բոլոր
աշխարհք կը տարածուէր՝ տէրութիւնն Քրիստոսի
միայն բանի՝ այսինքն խօսքի զօրութեամբն կը մեա-
նար. և այս երկու պետութեանց մինչև ՚ի մահ
բացուած մենամարտին մէջ՝ տկարագոյնն հզօրագու-
նին կը յազթէր և կը տապալէր զայն՝ ընդգէտ՝ ամե-
նայն մարդկային կարծեաց և իմարտանմանու-
թեանց, որպէս Իսաիթ զԳողթաթ. և նորա մայրա-
քաղաքն մաննելով Վասպիտայիտնի մէջ՝ նորա տեղն նքու-
տաւ, և այնոր տեղն սկսաւ զաշխարհս կառավարել՝
զօրութեամբ ողւոյ և եթ, որ մինչև յայնժամ եղած
բան չէր:

Եւ իրաւցնէ այս բանս պարզապէս բազգի խազ
համարելն կամ անհրատեշտ հարկի անձնողայրելի ար-
գասիք սեպելն՝ բանաւորութենէ հրատարել ասել
է՝ որ սովորաբար զհակառակսն հակառակք ոչ մեկ-
նարանէ, այլ կը ջննայ իր բացարձակութեանցն բաւա-
կան պատճառ գանել: Ես որ ոչ հեկեղեան եմ և ոչ հա-
մաստուանեանս և չեմ կարող ալ ըմբռնել թէ ինչպէս
ողջամիտ մարդն և մարդկային արժանապատուու-
թիւնն գիտցողն՝ կարէ նոցա կարգն անցնիլ, շատ
ասելի կ'ընարեմ ասել թէ զքրիստանկութիւնն՝ որոյ
ծագումն և հաստատութիւնն ոչ ըմբռնեմ, գործ է
Նախաինամութեան՝ որ խազ ասնէ զիմաստու-
թեամբ և զխորհրդովն մարդոյ՝ յորժամ կամի կեր-
պարանափոխ ասնել զաշխարհս և դարձեալ կը հաս-
տատեմ թէ Քրիստոս ալ ո՛վ և ինչ և է և ինչ ա.

նուն ալ իրեն արուի՝ գործիք եղած է այս բանիս :
Վերջապէս այս աւելի խելքի մտն և աւելի պայծառ
երևի ինձ, թէ և միտքս դեռ շատ մթին և անհասա-
նելի բաներ կը գտնէ այնոր մէջ :

Վերջապէս մտադրութեամբ քննեմք :

12 Գեկտեմբեր :

Մինչդեռ ուրիշ աշակերտներն՝ վարդապետին այս
հարցմանն թէ Ո՛վ առեն ինձ համար, ժողովրդեան
կարծիքն կը կրկնէին : Սիսն առանց տատանելու
պատասխանեց. « Դու ես Քրիստոսն՝ Որդի Աս-
տուծոյ կենդանոց » : Կը համարուի թէ այս պատաս-
խանոցս համար արժանի եղև գլխաւորութեան ՚ի
վերայ առաքելոց և արժանապատուութեան գլուխ
լինելոյ Նկեղեցւոյ : Եւ յիբաւի Յիսուս յեա ասելոյ
նա թէ մտաբնն և արիւնն չէր իրեն այս դաւանանքն
սորվեցուցած՝ զինքն Պետրոս անուանեց և արար
զինքն վճճ հաստատութեան Նկեղեցւոյ իւրոյ ասե-
լով. « Դու ես վճճ, և ՚ի վերայ այգբ վիմի շինեցից
զՆկեղեցի իմ » : Այն ատենէն այսինքն տանուեթ զա-
րերէ ՚ի վեր բովանդակ կաթողիկէութիւն կը կըրկ-
նէ այս խտրս, որ տիեզերաց առաջին տաճարին՝ այս
ինքն Հառվախոս Սուրբ Պետրոս եկեղեցւոյն գմբէ-
թին բազմութիւն գրած է :

Այս բանս միանգամայն իմ գծուարութեանս լու-
ծումն է. և հարկ է խոստովանիլ որ ՚ի չընան դա-
րուց և մեր սրերն իսկ յոյժ շատերն ունի իրեն կողմ
նակից. և գտնէ այս նկատմամբ՝ արժան է որ զինքն
յարգեմք և մտադրութեամբ քննեմք :

Ապա ուրեմն Յիսուս Քրիստոս՝ որ ըստ իս ոչ մար
գարկ է, ոչ խնաստակեր, ոչ մեզ, ոչ հոգեկոչ, ոչ

մաքնիսացուցիչ, ոչ դիւթ, ոչ խարերայ, և ոչ վեր-
ջապէս մարդ որպէս զայլս 'ի մարդեանէ, որովհետեւ
իրեւէ առաջ շտեմնուած գործեր գործած է, ար-
գեօք յիրաւի Որդի Աստուծոյ և մարդացեալ կամ
Բանն մարմին եղեալ, որպէս զառաջինն զաւանեցաւ
Պետրոս, և որպէս վարդապետն իսկ յայնմապէս
ասաց իւր սիրելեացն և թշնամեացւ. Վասն զի ծաղ-
րելի բան է համարելն թէ ինքն այս անունս ոչ էր-
բէք իրեն տուել է, այլ իւր աշակերտք ետանգա-
գին զարմացմամբ իրեն այս անունն ապշու ասեն՝
տկարութեամբ նոցա հաւանել է: Սուս է այս իտաքս-
որովհետեւ կը տեսնեմք որ քահանայապետին ասեալ-
նին առջև՝ հայհոյութեան յանցանօք ուրիշ բանի
համար չամբաստանուեցաւ ու չքատապարտեցաւ՝
բայց եթէ այսոր համար որ աստուածային բնու-
թիւնն իրեն կը տեպհականեր:

Աւրեմն հիմա ինչի հաւատալու է: Այս ինքիրս ար-
գէն տասնութ դարերէ 'ի վեր արգեամբ լուծուած
է՝ միլիարաւոր միլիար մարդեանց հաւատալովն, յորոց
ամանք իրենց հաւատացն համար կեանքերնին տուած
են, իսկ այլք ևս այս հաւատոց մէջ գտած են զաղ-
րիւր առաքինութեան, զմիթարութիւն յարկանս
կենաց և զքաղաչերութիւն 'ի ժամու մահուան, և
այս վերջնոցս մէջ գտանին յոյժ շատ մարդիկ ա-
նուանիք հանձարով գիտութեամբ և պերճախօսու-
թեամբ, և անտարակոյս արգի աշխարհիս մէջ հան-
ձարոց առաքինութեան և զարգացման կողմանէ՝ ինչ
որ շքեղ և լուսաւոր բան կայ՝ ամենքն ալ Աւետա-
բանի կողմն է, և քաղաքականութիւնն զոր իր ող-
ւովն վերանորոգած է՝ աշխարհորէն Որդի Աստուծոյ
գաւանած է զՅիսուս, և այնպէս ալ երկրպագու-
թեան պատիւն մատուցած է իրեն: Միայն գարերու
մէջ քանի մի յերուցան իմաստասերներ, որ յե-
տին երկուց գարուց մէջ սակաւ մի աւելցած են՝ յան

գրգնել են հասարակաց հաւատոց գեժ բողոքելու, և կամեցել են ժողովոցեան հոգւոյն մէջ գրգուեցուցանելու զայն և մեծագնելու: Իմաստասէրք այս կողմանէս շատ կը նեղուին՝ որ հասարակ կարծիքն և ընդհանուր հաւանութիւն ժողովոցեան՝ իրենց հակասակ է, և նոցա գրոշակիրներն՝ որ կը պարծին թէ ճշմարտութիւնն ժւր ալ գանեն իրենց ընդունելի է, պէտք է որ իրենց գաստիտուտեան մէջ անկեղծարար այս ծանր խնդրոյս վրայ խափն՝ որպէս զի վերջապէս գիտացուք և մասահութեամբ քարոզեցուք թէ արգելաբ իրրև զՊատուած պաշտելու է ըզՔրիստոս, թէ իրրև խաբէրայից ամենէն մեծն անարգելու է զնա:

Ես իմ կողմանէս՝ այս բանիս մէջ կ'ուզեմ սիրտս հանգարակցնել՝ զանէ ես իմ անձիս կառավարութեանն համար: Վասն զի մինչև հիմա այս առարկուածիս փախուստ առւած լինելուս վրայ ալ կ'ամաչեմ, որպէս թէ վախ ունեի այնոր երեսն նայելու: Այս ալ խոստովանելու եմ՝ որ ոչ միայն իմ անցեալ հաւատոցս յիշատակն և ներկայ կենացս անհոգութիւնն խղճիս կը զարնէ և զիս կը խռովէ, այլ և հոգւոյս մէջ ապագայէն վախ մի կը զգամ՝ որ խեղճ Եակարիս մեանելէն՝ ի վեր այլ աւելցաւ: Սակայն խոհեմութեամբ և լուսութեամբ առաջ երթամք, և զչուշանամք անխոհեմ խոսքերով իմ գիտաւորութիւններս հռչակելէ: որովհետև ինչպէս որ ասնն՝ այս տեսակ գործոց մէջ լուսութեամբ գործելն ամենէն լաւն է, ազազակն լաւ գործ չգործեր, լաւ գործքն ալ ազազակ չէաներ: Այս մեծ առաջարկութեանս վրայ ես իմ խղճիս մէջ պիտի խորհիմ՝ յԱռաւմուծոյ և յինէն գուրս ուրիշ մի չլինելով, և օտարի հետ ալ պիտի չխօսիմ՝ քայց եթէ պէտք եղած ժամանակն՝ երկու կողմանէ նոյն նիւթոյն հմուտ մարդկանցմէ խորհուրդ հարցնելու համար, երբ զիս

համեզեչու համար հարկաւոր սեպեմ Ահա այս դիւ-
մամբ է որ այս սրագրիս ալ մեռք զարկի, և զայն
պիտի շարունակեմ՝ մինչև որ թէ միտքս թէ խնդիրն
բոլորովին լուսաւորուի :

Քրիստոնէութեան իմաստասիրութեան գա-
ղափարն :

13 Գեղեակներ :

Եթէ Քրիստոս Որդի Աստուծոյ է՝ որպէս ինքն
հաստատէ, և Եկեղեցին զաւանի և ամենայն ճշմա-
րիտ քրիստոնեայք կը հաւատան, կը հետեի ուրեմն
որ շատ աստուածներ կան, կամ գոնէ երկու՝ Շայր և
Որդի, որ զմեզ 'ի բազմաստուածութիւն ասնի, ինչ-
պէս որ յերաւի մահմեդականք ևս և հրեայք քրիս-
տոնէութեան վրայ այս կեղտս կը դնեն, և կամ
Շայրն և Որդին մի Աստուած են գոչացութեամբ և
բնութեամբ՝ զոր և Եկեղեցին կ'ուսուցանէ Երբորգու-
թեան վարդապետութեամբն՝ ոչ միայն երկու՝ այլ
և երեք անմինս ընդունելով յԱստուած : Ապա զՅի-
սուս Քրիստոս կամ զՈրդին Աստուծոյ մարգացեալ
ըմբռնելու համար՝ նախ պէտք է զինքն խորհիմ աս-
տուածային որդիութեամբն իւր 'ի յաւիտենից ծը-
նընդեամբն, որովհետև Բանին մարմնաւորութեան
վարդապետութիւնն 'ի վարդապետութենէ Երբոր-
գութեան յառաջ գայ :

Աստուածարան չեմ և չլինելուս վրայ հիմա շատ
կը ցաւիմ, որովհետև սկսանայ կերպով ինքզինքս
վերամբարձ խնդիրներու առւած եմ՝ որ թեպէս
աստուածարանութեան առարկայներ են՝ սակայն ի-
մաստասիրութեան ալ յոյժ կարեւոր, գոնէ զինքն
խառնելու շարի : Ուստի իմ միտքս քրիստոնէութեան

հիմունքն քննել չէ՝ որ ինձ ոչ անկանի և կարողու-
թիւն ալ չունիմ: Միայն կ'ուզեմ արագ իմաստասեր
և իմ խիղճն գոհացնելու համար՝ պարզասէս և ան-
կեղծաբար քննել թէ արդեօք յիբրաւի քրիստոնեա-
կան վարդապետութեանց մէջ անտեղի կամ մարդ-
կային մտաց հակառակամարտ բան մի կայ թէ չէ:
Եթէ կայ, յայտնի է որ չեմ կարող զնոսա ընդու-
նել, և իմաստասիրութիւնն որ բանիւ վարի յամե-
նայնի՝ իբրուուիք ունի հետանալ 'ի նոցանէ. իսկ թէ
չկայ, ինչու քան զհասարակաց մաս մարդոյ գծուա-
րահաճ լինելու եմ, որ այսչափ զարեբէ 'ի վեր այն
վարդապետութիւններն կ'ընդունի և կը պատուէ:

Կան իմաստասերք որ քրիստոնեայ լինելուն վրայ
կը պարծին, և քրիստոնեայք որք իմաստասեր կո-
չուելով հանգերն՝ սրտի մտք ոչ միայն Աւետարանի
կը հաւատն, այլ և նոյն ճշմարտութիւնն իրենց գը-
րեանց մէջ կը հաստատեն կրկին ճամբով, այսինքն
յայտնութեամբ և բանիւ մտաց: Մեր օրերս հանձա-
րեղ մարդիկ մեծարոյ երկցուցին այս կարծիքս՝ յորմէ
յառաջ եկն իմաստասիրութիւն քրիստոնէութեան
ասացեալ գիտութիւնն, որոյ վախճանն ոչ այն է որ
հաւատոյ վարդապետութիւններն բանիւ մտաց չու-
ցանէ՝ որ խորհուրդներն բնական գիտութեանց ա-
տիճանն խոնարհեցնել լինէր, այլ Ակեղեցւոյ սահ-
մանած աստուածային խօսքն հիմն բունելով մարդ-
կային գիտութեան լուստիւ ալ զայն աւելի լուսա-
ւորել, որպէս զի մարդոյ և բնութեան խորին ծանո-
թութեան մէջ աւելի պայծառ հաստատութիւն մի
գտնեն յայտնեալ ճշմարտութեան: Յիբրաւի այս
բանս գեղեցիկ ձեւնարկ մի է, և ես ալ ամենայն ըզ-
միւ այնօր յաջողութիւնն փափաքողներուն առա-
ջինն եմ, որով մարդկային գիտելեաց երեք մասանց
մէջ ալ՝ որ են աստուածաբանութիւն, իմաստասի-
րութիւն և փեղեբարանութիւն, ներգաղնակու-

Թիւն մի հաստատուելով նոցա իրարու հակառակութենէն յառաջ եկած գայթակղութիւնն վերնայ :

Այս կերպով Ճշմարտութիւնն ամեն տեղ կարելի գտնուիլ՝ առանց իրարամարտ յարգարեղու այն վարդապետութիւններն՝ որ զայնս կը սորվեցնեն՝ իւրաքանչիւրն իւր եղանակովն և իրեն յարմար երեւցած կերպովն : Քանզի Ճշմարտութիւնն Ճշմարտա՛նմանա մարտ չէ կարող լինել՝ ինչ ճամբով ալ որ յայտնուի : Վասն զի եթէ Աստուած նոյն ինչն Ճշմարտութիւն է՝ ամենայն ինչ որ ՚ի նմանէ յառաջ գայ՝ Ճշմարտա է, թէ ուղղակի իւր խօսքովն մարդուս ուսուցած լինի զայն, և թէ հոգեկան և նիւթական ըստեղծուածոց գործովն նոցա յայտնած : Թաստովս նիւթ որ այս նոր ուղիս ինձ հաճոցական կ'երևի, և ինքզինքս երջանիկ պիտի համարիմ թէ որ այս ճամբէս վտառհուծեամբ յառաջ երթամ, գտնէ ես զիս գոհացնելու համար, և իմ առանձնական խորհրդածութեանցս մէջ :

Փորձելն վաստ շտար, որովհետև այլոց պիտի չի մտցնեմ իմ միտքս, և վերջապէս պարզ և անփաստ փորձ մի է գործածս, որովհետև կ'ուզեմ ես իմ անձինս ցուցանել թէ մարդս կարելի միանգամայն քրիստոնեայ լինել հաւատով և իմաստասէր մտք, կամ թէ ասեմք՝ կարելի է բանն ու հաւատքն ՚ի համբոյր հաշտութեան անել : Այս բանիս կարելի լինելուն համոզուած՝ կը միտնարուիմ, որովհետև ալ հոգնեցայ՝ որպէս իմաստասէր տարածայն գտնուելովս թէ և ոչ թշնամի՝ այնպիսի վարդապետութեան մի հետ՝ որ աշխարհիս երեսն յեղափոխեց և այս աւուր քաղաքականութիւնս յառաջ բերաւ, և որ մինչև ցայսօր կը կառավարէ զայն իւր գաղափարաց բարձրութեամբն և բարոյականին լսեմութեամբն՝ զոր իւր թշնամիքն անգամ ճանաչեն և խորատովանին :

Երրորդութիւն .

18 Դեկտեմբեր :

Արքայն Աթանասի հանգանակն՝ յորում գտանի Արքորգութեան վարդապետութեան ամենէն ճիշդ սահմանն՝ ասէ . « Կաթողիկէ հաւատք պաշտէ զմի միայն Աստուած յԵրրորգութեան , և զԵրրորգութիւն 'ի միութեան : — « Ասանց շփոթելոյ զանձինս , և ասանց անջատելոյ զչոյացութիւն . քանզի այլ է անձրն Հոր , և այլ Արգւոյ և այլ Հոգւոյն սրբոյ . և ասկայն Հայր Արգի և Հոգին սուրբ ունին զմի միայն աստուածութիւն , զքիտոս հաւատար և զմեծութիւն մշանջենաւորակից : — « Հայր է Աստուած , Արգի է Աստուած , և Հոգի սուրբ է Աստուած . և սոքա ոչ են երեք Աստուածք , այլ մի Աստուած » :

Եւ ասհա այսպէս հաւատալ արժան է՝ առ 'ի գլուսանիլ 'ի կաթողիկէայ ուղղափառութեան : Այս լսելով՝ ասլի բերան ես ալ կը ստիպուիմ աշակերտաց շատերուն պէս ասելու՝ երբ Յիսուս յայտնեց նոցա թէ ինքն էր հայն կենդանի իջեալ 'ի յերկնից , և զի ասանց ուտելոյ զմարմին նորա և ըմպելոյ զարիւն նորա՝ անհնար էր նոցա ունել զկեանսն յատենականս , զոր լսելով աշակերտք ասացին . « Խիտ է բռն այդ » :

Երրորգութիւնն 'ի միութեան է և միութիւն յԵրրորգութեան . այս չէ որ մարդուս միտքն կը շփոթէ , զան զի նոյն բանն գտանէ 'ի հոգեղէն և 'ի նիւթեղէն արարածս աշխարհիս , 'ի գործս բնութեան և արուեստի : Գերգաստանն կազմի յերկից անձանց որ են հայր մայր և զաւակ , և համաձայնութիւն երկցունցս սահմանէ զմիութիւն նորա : Երեք է զերբ են

'ի գիտակցութեան մարդոյ էան խոհուն, եան խոր-
հեալ և կցորդութիւն նոցա. Ծանօթութիւն 'ի միտս
ձեանայ անգրագարս ըմբռնմամբ ենթակային և ա-
ռարկային՝ միաւորութեամբ նոցին 'ի խորհրդեան,
որ և արտայայտի առաջարկութեամբ որ ունի ե-
զերս երիս: Ի բնական կարգի ևս ամենեկն պարզ ձեւն
երեք գծովք կերպաւորի, և ամենեկն պարզ հաստա-
տուն մարմին երեք տարածութեամբ լրանայ, և մար-
մին ինչ հաստատուն կալոյ համար երեք յեմարանի
կարօս է: — Կարծես իմն թէ յաստուածային էութեան
ալ նոյնպէս է, և ըստ այսմ՝ հանգիտութիւն
ինչ որոյ անհունի և հնաւորի գոյութեան մէջ: Բայց
այս հանգիտութեան շտփն անցնելու չէ, և որք ան-
գըր քան զաշխարհս և զմիջոց և զժամանակ կամե-
ցան ձգել զնա՝ անկան 'ի մտորութիւն՝ ասէ Կիկղե-
ցին, զասն զի այնու համարեցան ոչ այլ ինչ անսա-
նել Սասուած՝ բայց երբորդութիւն մի ստորագե-
լեաց, կամ գլխաւոր երեք եղանակ յայանի լինելոյ
և գործելոյ, որ է հերեաթկոսութիւն միաւորակա-
նաց:

Հոս է ուրեմն գծուարութեան կենտրոն, այսինքն
թէ կաթողիկեայց դաւանան երբորդութեան երեք
անուանք ոչ եթէ մի և նոյն էակի արտայայտութեան
երեք ժամանակներ են, այլ իսկապէս երեք անմիջ
զանազանք և անշփոթք 'ի մի և նոյն էակի, և 'ի միակ
գոյացութեան: Ամենայն գծուարութիւն անի բա-
սին վերայ է:

Արդ զինչ է անմն յալս բանի, բայց եթէ էակ բա-
նաւոր ունող զգիտակցութիւն իւր, և այս գիտակ-
ցութիւն որ հաստատէ զիւր եան՝ զանազանն զնա
յայլմէ եսէ և յոչ-եսէ, այնպէս որ ունի սքեզէն իմն
անթափանցութիւն, որպէս մարմինք ունին անթա-
փանցութիւն բնական, և արասքուստ՝ որ և է կեր-
պաւորութիւն ալ որ ընդունի՝ ինքն նոյն ևս թեայ:

և ոչ կարել զայլ գոյացութիւն յինքն ընկզմել և կամ յայլմէ գոյացութենէ ընկզմեալ լինել: Այսպէս բնական կարգի ներքին մութեան մէջ հոյրն որիչ է 'ի մերէ, մայրն 'ի հորէ, և զաւակն յերկոցունց ևս, և այսու է որ էական անհատականութիւնն պահի և իւրաքանչիւրոց յատուկ պատասխանատուութիւնն սահմանի անմնաւորական նոյնութեամբն:

Ապա ուրեմն եթէ երեք անձինք են յԱստուած, ապա և երեք գիտակցութիւնք անձին Հոր, անձին Որդւոց և անձին Հոգւոյն սրբոց, և այսպէս ալ կը վարդապետուի' թէ իւրաքանչիւրն յաստուածային անձանց' ճանաչելով զայլ երկունս՝ որոշի 'ի նոցանէ ծանօթութեամբ անձին իւրոց և սեպհական ներգործութեամբ 'ի ներքին կեանս Արրորդութեան, յորմէ յառաջ զայ անչփոթ զանազանութիւն աստուածային անձանց անմնաւորական սեպհականութեամբ և գործովք: — Բայց 'ի սեպհական գիտակցութենէ նոցա որով որոշին՝ ոչ զայ յառաջ անջատուին գոյացութեան նոցա՝ որպէս է յարարանս: Երեք անձինքս մեան մի միայն աստուածութիւն՝ մի և նոյն 'ի յաւիտեանական բնութեան՝ զանազանելով սակայն 'ի միմեանց՝ իւրեանց անմնաւորութեամբն: Եւ ահա այս ինչ զոր ոչ ըմբռնեմ, և կարծեմ թէ բանն ոչ երբէք ինչամնաւ լիցի այնմ:

Եւ ինչ կը հետեի աստի, մի թէ ասելնս եմ թէ Արրորդութեան վարդապետութիւնն ինչքի գէմ է, որովհետե միտքն զայն շհարկ բացատրել, որպէս թէ բանն մարդկային անսխալ չափ լինէր գերազոյն Նահիին, և ո՞ր և է կարելեաց: Ոչ, այլ անկեղծ և անկողմեսակը իմաստասիրի մի պէս կը խոստովանիմ որ յիբաւի այս նիւթոյս մէջ մեծ դժուարութիւն միայն կայ՝ մարդկային մտաց համար, վասն զի տեսանեմ որ այս վարդապետութիւնս յոյժ կարևոր իր եղած է յաշխարհի, որովհետե հիմն է՝ երկրիս ամե-

Նէն աւելի բանաւոր և ամենէն աւելի ազգու կրօնից՝ որ մարգկային բարոյականի կատարելութեան ամենէն աւելի ձեռնառու եղած է, և անկարելի է որ անմիտ և անտեղի սկիզբէ մի այնչափ գեղեցիկ հետևանք յառաջ գան, և կամ այնչափ ճշմարտութիւնք բղխեն 'ի մալորութենէ և 'ի ստութենէ, կամ այլապէս խտելով անկարելի է որ շար ծառ մի՝ այսչափ սքանչելի պատուցներ յառաջ բերէ:

Աւտի իմ քննութիւնս ուրիշ կողմանէ ալ յառաջ կ'ուզեմ տանիլ, որպէս զի ստուգեմ թէ արգեօք այս առերևոյթ կամ իրական ընդգիմագրութեանս մէջ յանցանքն մեր մտաց տկարութեան չէ՞, որ կ'ուզէ իւր շափն շաւիղն և գործին գործածել 'ի նոցանէ վերագոյն նիւթոյ մէջ. և անհուն էակին տիեզերական էութիւնն իւր բնական բանախօսութեան օրինօքն գատելու ժամանակ՝ որոց կարողութիւնն այս աշխարհէս անգին ոչ հասանէ, իւր գործածն զԱստուած մարգակերպ համարել ոչ լինի: Եւ յիրաւի մեր մտաց գործածն ուրիշ բան չէրայց եթէ հնաւոր արարածնէրէն որ աչքերնուս առջնն են՝ անհունին վերայ հետևանք հանել՝ որում խելքերնիս ոչ հասանէ, որ անտարակոյս հակախօսութիւն է: — Բաց աստի եթէ մարդս խելքն չհասնելուն համար՝ ուրանայ զերբորգութիւն յԱստուած՝ հասցա ինչպէս կարէ ընդունել զվարդապետութիւն միութեան և աստուածային անձնաւորութեան՝ զոր սակայն կ'ընդունի բնական կրօնք ասացածին մէջ անաստուածութեան գեմ պատերազմելու համար: առանց կարելու անտի յառաջ եկած ամեն գծաւորութեանց բաւական բացատրութիւն տալու: զոր և կ'ուզեմ աւելի մտանց քննել:

Բանաւորականութիւն :

20 Գեղեակներ :

Ոգեւորական իմաստասիրութիւնն՝ որում պատիւ ունի՝ պատկանելու՝ հանգեայ և 'ի վեր հնաւորին՝ ընդունի զանհունն . բայց երկու գլխաւոր գպրոց կը բաժնուի՝ իրարու հակառակ շարժք և վախճանալոր հասաննն . մին 'ի սոցանէ որ թերեւս աւելի տա, բաժուած է՝ բանաստեղծական գպրոց անուանի, և ի, թէն գլուխ ծանալէ զԱրիստոտել, և թէպէտ հնոց պէս նորա ամեն խօսքն պատգամի տեղ ոչ ընդունի՝ նա ասաց աւելով, տակայն նորա ոգին պահած է և նոյն ծամբէն երթալով աւելի բարձրերն հասած չէ : Բնական իրաց գիտողութենէն կը սկսի և գլխաւորապէս զգալի փորձերէ, և 'ի ձեռն վերացման հանրացման և բանավարութեան՝ վերացեալ գաղափարներ կը ձևացնէ 'ի միտս՝ որք իրաւամբ էակք մտաւորականք անուանին : Այսպէս հնաւոր իրաց գոյութենէն՝ անհնոց գոյութեանն կը հասնի՝ 'ի պատճառաւորութենէ ստիպեալ . հետեապէս անհնոց ծանօթութեան գաղափարին մէջ իրաւամբ սերիչ որակներ ոչ հնար է ենթացրել՝ բայց ինքէ հնաւորի սրահներն՝ իրենց բարձրագոյն և վերջին զորութեամբն մտածեալ, այսինքն զայն ամենայն կատարելութիւնս զորս կարծէ տեսանել յաշխարհի՝ անտահման չափի մէջ զնոսին ըմբռնելով . որովհետեւ սահմանաւորութիւնն անկատարութիւն կամ թերութիւն է : Այսու անհնոց գաղափարն արուեստական գաղափար ինչ լինի՝ որոյ հանգեաւ առարկական բան մի չկայ տիեզիբաց մէջ . այս կերպով պարզապէս բանաւորական իմաստասիրութիւնն՝ միշտ

տարտամ անտառագութեան մէջ մնայ նկատմամբ ան-
հնոյ, որովհետեւ իւր պարզ ենթակայական խորհրդ-
գութն՝ չկարէ ճշմարիտ առարկայ մի գտանել՝ որոյ
հետ զազափարն բաղդատելու է՝ ճշմարիտ լինելն
ձանաչելոյ համար։ Միով բանիւ բանախոսական գը-
պրոցն անհոյ տեղ անահանն գնէ՝ հնարքին որակներն
յանհունս բարձրացնելով և յանասմանն զնսփն
հասուցանելով։ — Աստի կը հետեի որ անհնոյ և ակ-
եղերական էակի և Աստուծոյ վերայ ունել կարծե-
ցեալ ծանօթութեան մէջ իրականապէս ուրիշ բան
չկայ՝ բայց ինչ որ ՚ի բնութեան կամ իւր մէջն գտա-
նէ՝ անհուն առաւելութեամբ և առանց շափոյ և
սահմանի։

Այսպէս է կապէս բանաւորականութեան ըն-
դունած Աստուածն ալ, որ է զազափար ինչ՝ կամ
լաւ ևս տեղ ծանօթութիւն իմն վերացեալ, բանա-
խոսապէս սահմանեալ, որինաւորապէս արտածեալ
և ներածեալ, բայց ըստ էութեանն պարզ վերացումն
մի բոլորովին ենթակայական, որ ըստ տեղոյ Փանթի
ոչ այլ ինչ է բայց մարդկային հասկացողութեան
մէջ անհնոյ պորոգութիւնն, զոր և բանաւորու-
թեամբ հաստատել ուզած ժամանակ՝ որպէս հիմն
գիտութեան՝ ընդհակառակն գրգռեցուց զայն իւր
հակախոս որինչքն, և ՚ի հիմանց տապալեց՝ զայն
հաստատողաց դէմ հակառակամարտ պատճառներ
բերելով և ցուցանելով թէ այն զազափարն պարզ
ենթակայական էր և անհազորք առարկայի, և ինչքն որ
Արիստոտելէն ետև ամենէն հզոր բանախոսն կամ
արամարանն էր՝ ակամայ անկաւ զաստըննական տա-
րակուսութեան կամ սկեպտիկանութեան մէջ, Ա-
վերջնապէս աւելի անհասկնալի հակախոսութեամբ՝
երբ իւր բարոյականն հաստատուն հիման մի վերայ
ուզեց գնել, ընկալաւ զԱստուած կամ զեակն ակե-
ղերական ինչքն յինքեան և ՚ի վեր քան զմասն՝ որպէս

սկիզբն պարտուց և սրպէս հիմն և հաստատութիւն բարոյական պարտաւորութեան՝ զոր ինքն սորոգութիւն կրեալն կ'անուանէր :

Բանաւորականաց համար Աստուծոյ գաղափարն՝ հեռեւացելս և Աստուած ինքնին վերացական և մտաւոր ինչ կակ լինելով՝ սգւոյ վերայ շատ ազդեցութիւն չունի, և միայն գիտութեան գառարկութիւնն լեցնելու կը ծառայէ, և բանաւորական աստուածաբանութեան բանախօսական կատարքն կը համարի- իակ սրտի վերայ ամենեկն ազդեցութիւն չունի, սրովհետեւ վերացեալ գաղափար մի՛ անմնասորութիւն չունեցով ոչ կեանք ունի և ոչ զորութիւն : Այստեղ համար է որ բանաւորականք որչափ ալ կը պարծին Աստուծոյ գոյութեան հայեցողական ապացոյցներ գտած լինելնուն վերայ՝ սակայն գործնականի որ գայ՝ Աստուծոյ վերայ շատ ոչ մտածեն. վասն զի իրենց համար Աստուած սահմանադրական թագաւոր մի է՝ զոր մարդուս միայն ստիպուած է ընդունել 'ի վեր քան զգոյութիւնս որ յաշխարհիս՝ այնտեղ մէջ երեցած սկիզբն և կարգն բացաարելու համար բոլոր շին կարող 'ի միտ աւնուչ զարարչութիւնն որ զայն կարգս սահմանեց, և ոչ զնախախնամութիւն որ ըզնոսին պահպանէ : Աստուած մի է զոր բանախօսութիւնն կարեոր ծանաչէ, բայց չէ կարող ասելու թէ ինչ է նորս կուսութիւնն և զինչ գործ նորս 'ի ակեղերիս, և այս ազանգին շատերն կարծեն թէ Աստուած ալ երկրիս թագաւորաց պէս՝ որոց նախաախօս է, կը թագաւորէ առանց կառավարելու : Եւ այսպէս մտածելնուն ապացոյցն ալ այս է որ՝ ամենեկն պաշտան մի ոչ մտասուցանեն նմա, ոչ ազոթեն և ոչ յազնութիւն կոչեն զնա, անասրակայս կարծելով թէ իւր ակեղերական լքութեան մէջ չկարէ անթիւ և յանհունս մանք էակաց վերայ խորհել որ յիւրմէ կը կախուին և իր սաղն ոչինչ բաներ են. մանա-

ւանդ որ այս մասնական հոգերէն աղատելու համար
ալ ստեղծագործութեան աստե՛նէն հանրական օրէնք
սահմանած է, և այն օրէնքն այնպէս կարևոր գործա-
գրութեամբ և անփոփոխ կարգով կը կառավարեն
զաշխարհն՝ որ մահկանացուաց ազգութքն և սրազատան
քը չէ կարող բան մի փոփոխել:

Այսպէս նկատելով զԱստուած՝ կը հետևի թէ
կրն՞ք ասացեալն անօգուտ է, և իմաստասիրի միակ
պաշտանն այն պիտի լինի որ Աստուծոյ գազափարն
ցուցանէ և հօշակէ, որպէս կարևոր կատարք զուս
բանի և ստորագութիւն անհնոյ յոր երթման յանգին
մարդկային հոգւոց ամենայն զգածմունքն իզձք և ե-
րևակերպութիւնք: Բայց որովհետև այս անփոփոխ
էակիս համար բան մի չկայ տանելու, եթէ յիրանի
այնպիսի էակ մի կայ, և արեղերաց հարկաւոր և ան-
փոփոխելի օրինաց համար ալ՝ ՚ի նմանէ բան մի չեմք
կարող ընդունիլ՝ ուստի բոլորովին անօգուտ թէ մե-
ծարել զնա և կարգալ յօգնութիւն, որպէս և ոչ
իսկ սիրել զնա և երկնել ՚ի նմանէ, և Իշմարիտ ի-
մաստասերն՝ որ առանց պատճառի բան մի ոչ տանէ՝
այս ունայն արարողութիւններէ ազատ կը համարի
զինքն:

Դարձեալ կը հետևի՝ (և այս բանս մեր ներկայ
ինչորոյն կը վերաբերի) որ Աստուած կամ լսիեղե-
բական էակն՝ աշխարհիս մէջ գառաւմներուն վերա-
ցումն և հանրացումն լինելով յանհունս նոցա որակ
ներն ընդարձակած և յանսահմանս տարածուած,
ըստ Իշգագոյն բանաբասութեան Աստուծոյ գազա-
փարին մէջ ալ այն միայն կ'ընդունուի՝ ինչ որ յիրս
աշխարհի տեսանեմք: Արդ հնաւորի պարունակին մէջ
ոչ երբեք տեսանեմք մի էակ յերիս անձինս, ապա
վարդապետութիւն Երրորդութեան՝ որ երիս ան-
ձինս զնէ ՚ի մութ գոյացութեան՝ եթէ ոչ հակառակ
գոնէ օտար է ՚ի բանէ, վասն զի իւրաքանչիւր անձն

ունի զսեպհական գոյացութիւն, ապա ուրեմն այս կարծիքս ընդունելի չէ:

Այս է ահա Երրորդութեան խնդրոյն վրայոք՝ պարզ բանաւորականութեան մտածածն: Եւ ալ երբեմն այս մտաց համակարծիք էի մինչև 'ի կէտ մի, որովհետև որչափ ալ միտքս այնպէս կը ջուշանէր՝ տակայն խիղճս 'ի ծածուկ կը բողբէր, և յետոյ աւելի լուսաւորուեցաւ, և իմաստասիրութեան վարդապետութեան մէջ աստիճանաբար յառաջ երթալով տեսի որ այս բովանդակութիւնս կամ եզրակացութիւնս՝ բաւական պատճառաց վրայ հաստատուած չէր. ինչպէս որ պիտի ջանամ ես ինձ ջուշանել վաղուան սրագրութեանս մէջ: Այս որ այսչափս հերիք է, գլուխս հօգնեցաւ:

ՊԼԱՍՏՈՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

21 Գեկեմերեր:

Երրորդութեան յետուած վարդապետութեան զեմ՝ բանաւորականութեան հանած բովանդակութիւններն կամ եզրակացութիւններն ընդունելի չեն սասցի, որովհետև բանն հնաւորն անհունի վերայ յարմարցնելով ուրիշ բան ոչ առնէ՝ բայց եթէ մըտաց մէջ հնաւորի գաղափար մի տալ յանսահմանն ձգտեալ, որ պարզապէս բնութենականութիւն կամ մարդակերպութիւն է՝ անկարող տալոյ զճշմարիտ ծանօթութիւն անհնոյ: — Իսկ սգևորական պլաստոնականութեան մէջ այսպէս չէ՝ որ անհնոյ առջև բանաստեղծութիւն ոչ գործածէ՝ այլ բնազանցութիւն և էականութիւն, և ուղղակի առ նոյն ինքն էակն կը գիտնէ՝ նորա զգրութեամբն հօգուց մէջ այնոր ծընած գաղափարն ըմբռնելու համար: Եւ այս գաղա-

փարս ամբողջ մեացնելու համար վերացումն և հան-
րացումն ոչ բանեցնէ՝ յորոց ուրիշ բան յառաջ ոչ
գան՝ բայց եթէ մտաւորական կեանքն՝ որ առար-
կայական գոյութիւն չունին:

Պլատոնականութիւնն որ աշխարհս շուտաւորով
խնաստաւորութեանց մէջ ամենէն գերազանցն է՝ մը-
տաւորական ներհայեցութեամբ անցանէ անգր քան
զառհմանս աշխարհի զգայութեանց և բանի: և ուզ-
ղակի և վերամբարս կերպով կը վերանայ ՚ի գաղա-
փարն ինքն իսկ իշակին: իշակն ևակաց կամ Այնտ՝
որ էն: Այսու բարձրագոյն ներհայեցութեամբ կեն-
դանի վերաբերութեամբ կը հաղորդի ընդ իշակին
կենդանոց, և ոչ թէ միայն մարդկային հասկացո-
ղութեան ծանօթութիւններովն սարագնէրովն և ըս-
տորողութիւններովն: Ըստ Պլատոնի՝ հոգին ողե-
կան իմն աչք է՝ որ իւրաքանչիւր ինչ տեսանէ իրին
սեպհական զգայութեամբ, զյնական իրս բնական
տեսութեամբ, և զբարոյականն՝ բարոյական զգայու-
թեամբ կամ գիտակցութեամբ: զաստուածայինն՝
աստուածային զգայութեամբ, որ զմարդ բնականա-
պէս կրնական էակ մի յարգարէ: Այս ամեն աստի-
ճաններուս համեմատ՝ փոքր ՚ի շատե շուտաւոր՝ և
ստոյգ ըմբռնողութիւն ունի՝ որ իւր ըմբռնածին ա-
ռարկայիկան գոյութիւնն աներկմիտ կերպով կը հաս-
տատէ՝ թէ և իւր փորձառութեան մկայութենէն
զստ ուրիշ արացոյց չէ կարող ցուցանել: Եւ որպէս
զգալի իրաց համար՝ եթէ զգայութեանց ստուգու-
թեան վերայ տարակուսիմք՝ մը և իցէ պատճառա-
բանութիւն անբուական է իրաց առարկայիկանու-
թիւնն հաստատելու: այսպէս ալ յաստուածայինս
և ՚ի բնազանցականս ակեղերական իշակին գաղափարն
կամ ծանօթութիւնն հաստատելու համար՝ բերուած
պատճառարանութիւններն՝ նորս առարկայիկան ըս-
տողութիւնն չեն կարող սալ՝ առանց աստուա-

ծային զգայութեան ներհայեցութեանն՝ որ է արժանա-
մարդկային հաւատոց գերմարդկային հաւատալեաց
համար :

Աւրեմն սլլատանականութեան մատարական և վեր-
ամբարձ ներհայեցութեանն՝ որ 'ի մարգուան եղան-
ատաւածային զգայութեան գործն կամ պաշտանն
է, հոգին անմիջապէս անհնոյն կը հարաւորի, և ոչ
թէ միայն նորա ստուերին և երկրաւոր ուրուակա-
նին՝ ինչպէս ձեռական աղանդն կը վարդապետէ :
Անհունն՝ զոր հոգին տեսնէ և թափանցէ՝ ոչ
եթէ անսահմանն է, այլ արեղերական կանն ինքնին
բացարձակ՝ ունող զխութիւն գոյութեան՝ որոյ ինքն
յաւիտենական ազրիւրն է, և այս կանկա կենդանի՝
որ քան զգոյութիւն գոյաւոր է՝ որովհետեւ ինքն իսկ
է կենաց սկիզբն՝ ունի անմտարութիւն անհուն, այս
ինքն կանս ամենազոր, գիտութիւն անսահման, կարս-
ութիւն անչափ, մտլ բանիւ զամենայն կարողու-
թիւնս ևականս ատաւածային բնութեան : Ան այս
անձն՝ մեր անձին և աշխարհիս հետ հազորդ է՝ իւր նա-
խախտմութեանն և սիրով, ուստի և մարդիկ կա-
րեն իրենց սխաղից և թշուառութեանց ժամանակ
գիմել առ նա՝ օգնութիւն և բարիք բնգունելու հա-
մար : Այն է 'ի նմա հոգի՝ մարգուս հոգւոյն պատաս-
խանող, և որպէս օրենսդիրն կամ պետ՝ որչափ ալ
իւր գրած օրինացն հետեւի, 'ի նոցանէ ոչ կաշկանդի
որովհետեւ ինքն է զայնս հաստատողն, ապա ուրեմն
կարելի և յուսալի է որ մարդ այն օրինաց անխա-
տափելի հարկէն ազատի՝ գերագոյն կանկին գթու-
թեան և բարութեան գիմելով, և այսոր համար կր-
նական պաշտամունք և նոցա սգին տեսած ազօմ-
քը՝ շատ բանաւոր է և զորաւոր և յոյս տաւող :

Ահաւաստի այսոր համար է որ սլլատանականու-
թիւնն ամբարցուցանէ զկրօնս և ստանդակէ նմին՝ մո-
խանակ տապալելոյ զնոյն և աւերելոյ՝ որպէս անէ

բանաւորականութիւնն, որ զԱստուած վերացեալ
ինչ համարելով՝ ազօթքն և պաշտան անտեղի կամ
դոնէ անօրուս կը համարի: Դարձեալ Երրորդու-
թեան վարդապետութեան նկատմամբ՝ պլատոնական
նութիւնն այնոր գէժ առարկութիւններ ոչ հանն
աշխարհիս և մտաց օրէնքն նորա գէժ զինելով՝ որոց
հակառակ կ'երևի վարդապետութիւնս, որովհետեւ
ինքն իսկ այս օրէնքն չկաշխանդուելով՝ մարդուս
կատարելութիւն համարի զայնս խղելն՝ վերնագոյն
աշխարհքին հետ հազորդակցելու և աստուածու-
թեան մերձենալու համար: Կ'ուսուցանէ որ Աստու-
ծոց և երկնային իրաց վրայ մարդս բան մի չէ կարող
գիտել՝ բայց ինչ որ Աստուած ինքնին ուսոյց մարդոյ
անձամբ կամ ի ձեռն այնոցիկ զորս զրկեց յամե-
նայն տեղիս և յամենայն ժամանակի, այսոր հա-
մար է որ Պլատան այս նիւթոց մէջ՝ ՚ի վկայութիւն
կոչէ զաւանգութիւնս նախնեաց և զմարդարեական
յայտնութիւնս աստուածարելոց անձանց կամ ոգ-
ւոց՝ որ են պաշտանեացք ընդ մէջ երկնից և երկրի:
Եւ այս խնդրոյս մէջ շատ բաներ ալ ուսոյց՝ զորս
այսոր իւր աշակերտներն ոչ ընդունին, թէ և նորա
գրած բարոյական և աստուածային զգայութիւն-
ներն կը ճանաչեն, բայց զերժնական իրաց և երկնա-
յին յայտնութեանց ոչ հաւատան:

Արդեօք իրաւունք ունիմք թէ չէ, արդեօք Պլա-
տան քան զմեզ ակարամբիս որ էր, թէ մեք քան զինքն
կորովամբս, և աւելի Ճշմարիտն այն չէ՞ որ մեր այս
հակասական գիրքի մէջ զանուիլնիս ուրիշ բանէ յա-
ռաջ չգար՝ բայց եթէ մեր ծածուկ ընդգիտնութենէն
զոր ունիմք քրիստոնէական յայտնութեան գէժ
նորա ազդեցութենէն և իշխանութենէն ազատելու
համար: Առ ժամն այսոր վրայ բան մի չէ՞մ կարող
տանել, և մեր խնդրէն ալ դուրս է, բայց զայս ինչ՝
կարե՞մ հաստատել՝ որ Պլատանի Ճշմարիտ աշակերտ

մի Երրորդութեան վարդապետութեան համար չէ կարող ասել թէ անմտութիւն կամ անտեղութիւն է և անընդունելի՝ թէ և զայն ինքն շընդունի. վասն զի նոյն ինքն Պլատոնի համար կը զրուցուի թէ այս խորհրդոյս վրայ նախազգացութիւն մի ունեցած էր և կերպիւ իւրք մարդարեացել էր թէ և շատ մթին խօսքերով զորս ևս ալ մինչև ցայժմ աննշան խօսքեր համարէի:

Միութիւն անհուն:

25 Գեկեմբեր:

Որչափ ալ իմաստասէր եմ՝ սակայն չհասկցած կամ մեկնել չկարացած բանս ուրանալ կամ մերժելն ինձ իրաւունք ոչ համարիմ. և ոչ կարծեմ թէ իմ մտքս ճշմարտութեան շարին է, և այնչափ անպարծութիւն չունիմ որ ինքզինքս իրականութեան անբողոքելի գատաւորն սեպեմ. որովհետև թէ գիտութեանց և թէ գործնական կենաց մէջ շատ սկզբունք և գործեր կան՝ որ ինձ համար անբացատրելի են, թէ և ամեն ասէն առջևս կ'եննեն և ստիպեալ եմ զայնս գործածելու իմ մտքս բանեցուցած ժամանակ: Այսոր համար է որ Երրորդութեան վարդապետութեան անհասանելի լինելն՝ ինձ բաւական պատճառ ոչ երևի՝ զայն մերժելու համար, մանաւանդ թէ Պլատոն ալ ինչպէս որ կարծուի՝ գաղափար մի ունէր այնոր վրայ՝ թէ և շփոթ: Մանաւանդ որ զայն մերժելով ալ շատ բան մի ոչ վատակիմք. վասն զի նոյն կերպով և նոյն պատճառաւ Աստուծոյ միութիւնն և նորա գլխաւոր ստորոգելիքն ալ կարեմք հերքել. և այն ասէն՝ երեք աստուածներ ունելու վարկն՝ ինչպէս որ ասէն, ամենեւին աստուած չեմք

ունենար, որ իմ իմաստասիրութեանս ոչ երբեք կը
յարմարի:

Եւ յիբրաի թեպէս և բանաստեղծականութիւնն՝
անաստուած լինել չուզելուն համար՝ կը ջանայ Աս-
տուծոյ գոյութիւնն և մութիւնն ցուցանել ամե-
նայն տեսակ պատճառաբանութեամբք՝ որոց զորու-
թիւնն ոչ ուրանամ, սակայն ինչ գիտէ և զինչ ու-
սուցանէ մեզ անհուն Էակին վրայ՝ ինքն յինքեան նկա-
տեալ և այլ էակաց հետ ունեցած յարաբերու-
թեան վրայոք: Ենթադրելով ևս թէ պարզ վերա-
ցեալ գաղափար մի շահմարեացի զայն՝ իրբն բուր-
գի ծայրն յարմարագոյն կերպով աւարակու հա-
մար գրուած, որով բանի մի բացատրութիւն չը-
արուիր, և մայն զենթակայկան ինչ պայման բացա-
տրելու հու գոյ կամ մարդկային հասկացողութեան
ստորոգութիւն մի մեկնարանելու կը ծառայէ, և
համարելով ևս թէ բանաստեղծականութիւնն առար-
կայկան ինչ իրականութիւն ևս շնորհէ աստուա-
ծային գաղափարին և էութիւն ինչ ևս գոյացական
և անմաստեղծական, այսու ամենայնիւ չկարէ ցուցա-
նել թէ ինչ է այս Էակս էակաց և այս անհուն գո-
յացութիւնս, որ ամեն տեղ է, և ՚ի նմա շարժին
այլ ամենայն գոյացութիւնք եթէ ոգեզէնք և եթէ
նիւթեզէնք, անգողար տեղեբրական կենօք կենդա-
նացեալք, և ոչ բնաւ ՚ի նմա ընկզմեալք, և ուստի
ամենայն էակք մշտնջենարար ընդունին զիւրեանց
անունք՝ առանց իրենց բնութիւնն նորա մէջ նայնա-
լու՝ թէ և մէտ առ այն գիմեն, որ այն իսկ պիտի լի-
նէր իրենց կատարելութիւնն: Ինչ է արդեօք անձ-
նաստրութիւն մի անհուն և տեղեբրական՝ որ ՚ի մի
լոցէ և ՚ի ժամանակէ ոչ պարփակի և զամենայն ինչ
լնու, և ինքն յայլմէ ոչ լնանի, ով կարէ ՚ի միա առ-
նուլ զանբաւութիւնս զայս և զմշտնջենաստրու-
թիւն:

Դարձեալ եթէ խորհիմք՝ թէ այս ակեղերական գոյացութիւնս կենդանի խոհուն և սիրող անձնաւորութիւն ինչ է, և մէք մեզ հարցանեմք թէ ինչ է արդեօք նորա գործն իւր ամենաբերքութեան և յաւիտենականութեան մէջ՝ մանաւանդ յառաջ քան զսակզձագործութիւն հնաւոր էակաց՝ որ կերպիւիւիք առարկայ եղեն իւր սիրոյն և մտաց և գործունեութեանն, այս ամեն հարցումս աներաս մարդկային մտք պատասխան մի չեն կարող տալ և առիթ մի ցուցանել գործելոյ և պատճառ ինչ շարժման՝ այս ակեղերական միայնութեան մէջ և այս աստուածութեան անաստարին մէջ, կամ թէ կ'ուզես համարիլ այս միայնակ գոյութեան լրութեանն մէջ՝ յորում չբեկաց ինչ մի փոփոքելի և խնդրելի, որովհետեւ այնոր մէջ քան մի ոչ պակասի և բան մի չկարէ յաւելեալ լինել:

Այս հարցմանցս պատասխան տալ ուղեւով բանասրահանք՝ 'ի յաւիտենից այսպէս եզամ է տանն, և ստիպեալ իսկ են այսպէս տակաւ, և որովհետեւ սկիզբն եզամ չէ՝ վասնան ալ պիտի չլինի, այնպէս որ մարդուս մտքն՝ եթէ ակեղերաց օրինաց հարկաւորութիւնն և հանրականութիւնն քարոզէ՝ անձնազուրկի հակառակաստարտ օրինաց մէջ կը բռնուի: Ասանց պատճառի արգասիք ոչ լինի ասէ միտքն, և աստուածայի այս գիպումածիս մէջ կ'ընդունի գործ մի՝ որ պատճառ չունի, և թէպէտ պատասխան տայ թէ գործս այս միակ յիւրում սեռի ոչ է արգասիք՝ որովհետեւ ոչ յուսմքէ յառաջ եկեալ է, սակայն յայտնի է որ Աչ արգասիք ասանց պատճառի առանն կամ սկիզբն պատճառաւորութեան՝ որ մտաց և խորհչոյ գոյ հիմնական օրինաց մին է, այս պարագայիս մէջ բացասութիւն մի կ'ունենայ՝ կամ գոնէ առժամանակեայ գաղաթում մի, զոր հրաշից վրայ գրուցուած ժամանակ ոչ ընդունի, և եթէ ընդհակառակն պատ-

Ճառաւորութիւն ասացեալ օրինաց զօրութիւնն
պահպանելու համար՝ զնոյն անհուն Էսակին վրայ
ալ զնե՛ որպէս հնաւոր կահաց՝ հարկաւ համա-
առւածութեան մէջ անկանի՛ որ կը պարծի իւր ա-
ռւածագործութեան վրայ՝ թէ և մեզ ոչ ասե թէ
ուստի նորա նիւթն առած է։ Եւ շնորհանութեամբ
կ'ուզէ ազատիչ ասելով թէ կարելի չէ յանհունա
պատճառե պատճառ վեր ելնել՝ այլ վերջապէս հարկ
է ՚ի վայր ինչ զիայ աննուշ. որում կարեմք պատաս-
խանել թէ իմաստասիրաբար և թէ բանաւորաբար
այս բացառութեան հարկաւորութիւնն մեր ոչ տե-
սանեմք : որովհետե պատճառաւորութիւն ասա-
ցեալն արեղեքական օրէնք է :

Հասցա ինչ ասելիք ունին նորա որ զաիեզերս յո-
չընչէ սակզծեալ կը համարին՝ որ բոլորովին քրիստո-
նէութեան գաղափար է . ինչպէս ոչնչիւ բան մի կարե
լինել։ Գնչն ոչնչ ասե առածն բանաւորական, և ամե-
նայն նախկին իմաստասիրութիւնն՝ Պլատոնին ևս ՚ի
միասին ասեալ, այս առածիս վրայ հաստատուելով՝
կ'ընդունէին թէ աշխարհս իրե մի եղեալ է, կամ որ-
պէս արտագրութիւն կամ ծաւալումն ինչ անհնոյ՝
ուստի յառաջ գայր համաստուածութիւն՝ զաիե-
զերս յաւելեալ ինչ մասն համարելով Աստուծոյ,
կամ որպէս կերպաւորութիւն կամ յարգարումն
կանխագոյակ նիւթոյ՝ որով նիւթն մշանջնաւորա-
բակից լինի ընդ Աստուծոյ զերազոյն ճարտարապե-
տի, ստաի ալ յառաջ գայր մանկեքեցոց մտորու-
թիւնն կամ երկաւորութիւնն։ Արգ այս երկու
կարծեարս ալ արարելչ և արարչութիւն ոչ մնայ :
հասցա ըստ աստ՛նոյն՝ ծաւալումն ինչ անհնոյ, և ըստ
երկրորդին գործածութիւն կամ յարգարումն նա-
խագոյակ նիւթոյ։ Այսպէս բանն չկարե ընդունել
զսակզծագործութիւն յոչնչէ՛ զի հակառակ է օրի-
նաց Գնչն ոչնչ. որովհետե բան մի սակզծելու հա-

մար կամ հնաւորն յանհունէն հանելու է՝ որով լի-
նի համաստուածեան, կամ յաւիտենական նիւթն
գործածելու է՝ որով լինի մաներեկեան:

Այս գոթաւարութենէս ուրիշ մ'ալ կը ծագի՝
նոյնչափ ծանր, որ է այս. Ոչնչաւ Աստուածն միակ որ
իւրով անբաւութեամբն զամենայն ինչ ընոյր և իւր
միայնութեան մէջ անհուն երանութիւն կը վայելէր՝
այն երանութիւնն որ Կահկն չրումն և կատարելու-
թիւնն է՝ թէ և չեմք կարող հասկնալ թէ այն բացար-
ձակ միայնութեան մէջ ինչ երջանկութիւն կարէր լի-
նել, ինչո՞ւ ստեմ իր անհնութենէն և կատարելալ
հանգստենէն ելաւ, և հնաւոր էակներ ստեղծեց՝ որ
այնչափ սակաւ արժանաւորութիւն ունին իւր սի-
րոյն ինամոնցն: Որովհետեւ սաի թէ անդէն ՚ի սեղջրան
իբնն դէմ ապրտամբեցան, և թէպէտ մարդ ինձ պէս
սեղջրանական մեղքն ալ չընդունի՝ զոր չեմ կարացած
հասկնալ, սակայն չէ կարող ուրանալ որ այս էակ-
ներս իբնոց անկարգութիւններոջն և ոճիրներով
բիւր կերպերով անզազար զինքն կը նախասեն:
Դարձեալ Ոնքն որ անփոփոխելի է, և ՚ի յաւիտենից
ունեցած է զխորհուրդ և զկամս ստեղծելոյ հնաւոր
էակս՝ ինչո՞ւ արար զնոսա աւելի այն ստեն և ոչ ու-
րիշ ժամանակ, կամ ուրիշ կերպ ստելով ինչո՞ւ իւր
յաւիտենականութեան առջին զժամանակն կար-
գեց: Խնչուն էակ մի, ևս առաւել խոհականութիւնն
զերազոյն անպատճառ գործ մի ոչ առնէ, և ոչ առանց
բաւական պատճառի: Հանգստ իմաստասէրք՝ գուք որ
ձեր մտաց վրայ կը պարծիք և սուք թէ ամենայն
ինչ մեկնելու էք, և ինչ որ միտքն կը մեկնէ զայն մի-
այն ճշմարիտ համարելու է, և թէ ամենակարող Աս-
տուծոյ կը հաւատաք որոյ անհուն իմաստութիւնն
զաշխարհս ստեղծեց և իւրով նախախնամութեամբ
զայն կը կառավարէ, կ'երգուընցընեմ զձեզ ծանու-
ցեք ինձ թէ ընդէր և ինչպէս եղած է այս խորհուրդս.

ւոր անցքս յԱստուած՝ յինքենեւ առ արտաքս, որով
Աստուած ելնելով իւր ինքնագոյութենէն և անփո-
փոխելիութենէն, իւր անհաւն ետին առջն՝ որումք բան
մի ոչ պահասի ոչ փառք և ոչ երանութիւն, գրել է
ասհամանաւոր և անկասար ոչ-եւեր, որ զերկինս և
զերկիր պիտի խոսովելին :

Վերջապէս ինչպէս պիտի աւարտի այս ամեն բան,
նւր պիտի յանդի ստեղծագործութիւնն և ինչ պի-
տի լինի այնոր վախճանն : Տարակոյս չկայ թէ 'ի բա-
րին, որովհետեւ Նախահմանութիւն մի կայ և գերա-
զոյն իմաստութիւնն շարեւ վերայէլ 'ի կատարուիլ
ածելոյ իւր գիտանալն և հասանելոյ 'ի վախճան իւր :
Բայց ոչք են իւր վերջին վախճաններն, և ինչ պիտի
լինի արարչագործութեան մեծ արարուածոյն հան-
գոյցին լուծուիլն այսչափ կրած և գեռ վերջն շհա-
սած կրելի փոփոխութիւններէն ետեւ : Վասն զի
չարն այս աշխարհքիս մեջ կայ և կարծես թէ կր տի-
րէ ես : Մարդկանց կեանքն մշտնջենաւոր պատե-
րազմ մի է ընդ երկնից՝ ընդ միմեանս՝ նաև իւրաքան-
չիւր որ ընդ անձին : Ինչ պիտի լինի վերջնական վախ-
ճանն այս մեծ պատերազմիս՝ որ անընդհատ կը նորո-
գուի գարուց 'ի գարս : Աւ եթէ անվախճանն որ է
Աստուած վերջապէս յազմող պիտի ելնէ՝ որումք
տարակոյս չկայ, ինչ պիտի լինին յազմեալքն 'ի տիե-
զերական նորոգութեան իրաց՝ երբ բարին յազմէ
և Աստուած թաղաւորէ : Աթէ շարն իւր սկզբան
մեջ պիտի ապրի մնայ՝ այսինքն յազմահարելոց կամաց
մեջ որ թէ և յազմեալ բայց միշտ ապստամբ պի-
տի մնան՝ թէ և ընկճեալ և անզոր 'ի զորութենէ երկ-
նից բարձանց՝ որ զնոսին պիտի նուաճէ՝ բայց պի-
տի շարեւ հնազանդեցնել, որչափ ալ այս ամբարիշտ
հոգիներն թաղուած ևս լինին խաւարի և ցառոց
վհին մեջ որ գծովք կը կոչուի, սակայն այսու ամե-
նայնիւ յաւեթական լուսոյն քով սասուեր մի պիտի

չհամարուի, և հիւանդութիւնն ակեղեքական կենաց մէջ, և արան աստուածային գործոց վրայ, թշուա-
սութիւն յերջանկութեան, և միով բանիւ չար մի
'ի բարւոջ: Արդեւք չարն ալ իւր յաւիտեանականու-
թեանմբն պիտի մշտնջենաւորէ:

Այս որ աւելի հետի ոչ կամիմ երթալ: Ինչ կ'երևի
թէ բաւական է այդպիսի ցուցանելու համար՝ որ ե-
թէ վարդապետութիւն մի բացատրելու գոտարու-
թիւնն կամ անհնարութիւնն բաւական պատճառ
լինէր զայն ուրանալու՝ նոյն պատճառն կարէ նոյն-
չափ յարմարիչ աստուածութեան միութեանն վրայ՝
որչափ Արքայութեան, որովհետեւ աստուածու-
թեան երեք անձնաւորութիւնն աւելի գիւրբմանե-
լի չէ մի միայն և ակեղեքական անձի վարդապետու-
թիւնն ալ. և սակայն որչափ այս վերջինս ալ գոտա-
րին և միմին է՝ սակայն պիտրական բանաւորականք
ընդունին զայն, այսինքն զմի Աստուած անձնաւոր թէ
և ոչ գիտեն թէ ինչ բանի գործածեն զնա՝ ոչ ինչն
յինքեան իւր յաւիտեանականութեան մէջ, և ոչ իւր
յարարելութեաննց մէջ ընդ այլոց կակաց 'ի ժամա-
նակի: Եւ հանրական օրինաց առջև՝ որոց անփոփո-
խութիւնն բարձրանայն կը հաշակեն՝ Կախարհա-
մութիւնն ալ զիրենք կը շփոթէ, և աստուածային
զթութիւնն ու սերն ալ չեն կարող ըմբանել. բայց
վերջապէս ինչ որ է կ'ընդունին՝ գոնե տեղ մի չենե-
լու համար՝ որ մի գուցէ ուրիշ բան նորա տեղն բանէ:
Այս բանիս համար ոչ հասկանամ թէ ինչո՞ւ այնչափ
գոտարութիւն կը քաշեն Արքայութեան նկատ-
մամբ. ինչ այնպէս կ'երևի որ Արքայութեան 'ի
միութեան բացատրութիւնն կամ գոնե մտք յղա-
ցուիտե կամ ըմբանուիտե՝ այլ աւելի ընդունելի է՝ քան
թէ միութիւնն բացարձակ անբաւ անհուն և անփո-
փոխ յիւրում միայնութեան յառաջ քան զտեղ-
նագործութիւն, առանց զանազանութեան առանց

յարարեբունժեան և առանց իսկ պատճառ մի ունե-
նալոյ 'ի գործել, թէ և Աստուծոյ համար ասին թէ
պարզ ոգի մի է միշտ գործան:

Տեսութիւն 'ի վերայ երրորդութեան:

27 Դեկտեմբեր:

Միաւորականաց և երրորդութիւն ընդունողաց
կարծիքն ինձ համար բոլորովին անասարբեր խնդիր մի
է, մանաւանդ թէ իմ նախընթաց իմաստասիրական
ասպարիզիս մէջ աւելի առաջնոց կարծիքն ինձ ըն-
դունելի երեւցած էր: Բայց հիմա շատ օրեր այսօր
մտայ մտածեցին ետև' ինձ այնպէս կը թուի թէ շրջ-
մարտութիւնն այս երկու վարդապետութեանց միա-
ւորութեան մէջ է, զոր կարծես թէ կաթողիկէ Եկե-
ղեցին կը դաւանի Սրբոյն Աթմաստի հանդամակին
այս խօսքերովս: Զերրորդութիւն 'ի մասին գաղտնի: Մի
թէ չեմք կարող ասել թէ վարդապետութիւն եր-
րորդութեան' աստուածային միութեան վարդապե-
տութեանն զարգացումն կամ բացայայտութիւնն է,
և մի Աստուած զոր միայն հրեայք պաշտէին յառաջ
քան զԱբեաարանն' քրիստոնէական յայանութեան
մեռօք երրորդութեամբ յայանուեցաւ: այնպէս որ
Յիսուսի Քրիստոսի բանին' զարգացում մի եղև' ոչ
Աստուած որ անփոփոխելի է, և որ չկարէ լինել ա-
սե չեկեղ 'ի ժամանակի և 'ի միտս մարդկայինս, այլ
'ի գիտութեանն Աստուծոյ յաշխարհիս յայսմիկ, և
գրական ծանօթութեամբ աստուածայնոյ կշակին որ
առաւ մարդկան 'ի մեան Աբեաարանի:

Տարակիցս չկայ' որ իմ ասացածս Աստուծոյ գոյա-
ցական զազափարիս համար է' որպէս ընդունելին
հրեայք և ճմարիտ միաստուածեանք, և ոչ թէ բա-
նաւորականաց ընդունած աստուծոյ վերացեալ ծա-

Նովթութեանն վրայ է խաբս, որ մտաց անպատու
գիււա մի է, և կենդանի հեռեանք մի շտմի, և այսոր
համար ալ բանաւորականութիւնն կրննք մի սահմա-
նած չի, և ոչ իսկ սղջամիտ բարոյականի հրահանգ մի
կարացել է առալ:

Իսրայելի Աստուածն ինքզինքն կը կոչէ Այն որ էն,
Աստուած կենդանի, Աստուած հզօր, Աստուած նա,
խանձոտ, Աստուած ոչ մեռելոց այլ կենդանեաց:
Եւ յիրաւի իր ընտրեալ Ժողովրդեան հետ ունե-
ցած յարաբերութիւններն միշտ կենդանի են. իր
հրեշտակաց և մարգարեից ձեռքն նոցա հետ կը խո-
սի. և Ծանուցանի թէ ինքն է նոցա թագաւորն տերն
և իշխանն, և այսու անուամբ ապ նոցա օրինա և
հրամանս 'ի ձեռն Մովսիսի: Քանի որ իր խառքին կը
հնազանդին' կը Ծաղկին կը բարգաւաճեն, բայց ան-
ախ հեռացածնուն պէս՝ ամեն տեսակ թշուառու-
թիւն վրանին կը հասնի. այնպէս որ բոլորովին անձ-
նական կառավարութիւն մի է կամ թէ ասեմք ա-
ստուածպետական. բայց որովհետեւ միայն հրեից հա-
մար է այս կառավարութիւնս նոցա հետ ունեցած յա-
րաբերութիւններովն զինքն Աստուած Ծանուցել կու-
տայ՝ որչափ որ հարկաւոր էր՝ իրենց մասնական ա-
ռաքելութեանն համար որ էր Աստուծոյ Զլմարիտ
գաղափարն աշխարհիս վրայ պահել: Տէրն օրենագիրն
և դատաւորն՝ զեւ իրրն Հայր յայնուած չէր ի-
րենց. բայց այս յայնութիւնս երբոր հասնէր՝ ա-
ստուածայնոց իրաց գիտութիւնն ալ ամենամեծ յա-
ռաջագիտութիւն մի պիտի առնէր, և աշխարհս նոր
յայնութիւն մի պիտի ունենար: Արդ նախ և ա-
ռաջ Յիսուս Քրիստոս եղև՝ որ Որդի Աստուծոյ
զինքն Ծանուցանելով և մի ընդ Հօր իւրում, գործե-
լով ընդ նմա և վասն նորա, ասաց. « Հայր իմ՝ հայր
ձեռ է, և որպէս ես մի եմ ընդ նմա, դուք ես պար-
տիք մի լինել ընդ մեզ »: Որք հոգւովն Աստուծոյ

վարին՝ նորա որդիքն են, և իրաւունք ունին գտնելու յերկինս 'ի վեր Աբբայ, Հար, Հար, Ար որ իշխուէ: Այսինքն՝ թէ միայն Արարողութեան վարդապետութեամբն է որ աստուածային հայրութիւնն յայտնի եղև՝ յայնուօրէնամբ խորհրդոց աստուածային ծննդագործութեանն՝ կատարելոյ 'ի յաւիտեանից՝ զուգընթացութեամբ երկոց անձանց Սասուած, որ են Հար, Արդի և Հոգի սուրբ: — Յորմէ յառաջ գայ՝ զի 'ի նմա՝ որ 'ի յաւիտեանից է և անսկիզբն՝ զի ինքն իսկ է սկիզբն էութեան, զոյ արգարև ծննդագործութիւն՝ որ է գերագոյն գործ կենդանութեան, և 'ի նմանէ է սկիզբն և պահպանութիւն և յաւերժութիւն կենաց: — Ապա ուրեմն զոյ Սասուած գերգաստան իմն, որովհետև յաւիտեանական ծննդեամբն Արդին միշտ յանդիման կայ Հար, և սորա անբաժանելի միացեալք են սիրով կամ Ոգևով կենաց բոլիւնոյ յանգրագարձ գործոյ նոցին և 'ի հակագործութենէ:

Վասն որոյ անձահ է այլ ևս կոչել զՍասուած մենաւոր մեծ, քանզի է 'ի նմա մշտնջենաւոր և միասնական ընկերութիւն Հար և Արդոյ և Հոգոյ: Եւ որպէս ամենայն ուրեք յաշխարհի միշտ երեք եղերք պիտին առ 'ի կազմել բնական ինչ կամ բարոյական գոյութիւն, այսպէս ևս երեք եղերք են 'ի տիեզերական գոյութեան, որ և ամբողջն է 'ի հաստատութիւնս, քանզի 'ի նմա միայն երեք եղերք մի են գոյացութեամբ կամ թէ ասել համագոյական՝ որ ոչ երբեք գտանի 'ի հնար որ արարածս: Եւ աստի մարթիոյք համարել եթէ երբորդութիւն 'ի մութեան՝ միայն կրնական վարդապետութիւն չէ, այլ և նախակարգ և տիեզերական որեւք կենաց, և կրնից հիմն լինելուն պատճառն ալ այն է՝ որ գոյութեան ալ սկիզբն է:

Աստի գարձեալ 'ի միա անուամբ թէ ինչ գործեր

Աստուած յիւրում անբառութեան՝ յառաջ քան զասեղծագործութիւն. կեայր յանպատա և 'ի յաւեժական երանութեան իւրում վերանորոգելոյ միշտ յախանձական ծննդագործութեամբ, այս միջառչարժ ծաղմամբ իւրով յանձին Որդւոյ՝ որ և լոյս փառաց և նկարագիր էութեան նորա և պատկեր անձերի իւրոյ կատարելութեանն. և 'ի յաւեժական անգրագարմութենէ աստի Հոր և Որդւոյ՝ ջայտեր ակեղերական գիտութիւն Էակին՝ կամ ծառնութեանն զոր աստուածութիւնն ունի զանձնէ ներգործութեամբ Բանին իւրոյ, գիտութիւն անհուն յանհուն միաս, և յանպատելի լոյս աստուածային տեսութեանն յաւելոյր կցորդութեամբ Որդւոյն՝ անձառելի փափկութիւն անտահման սիրոյ ։ Արդ եթէ այսպէս է սրպէս եսս համարիմ այժմ՝ ապա առաւելուն իսկ գոն վայելչ մտաց և սրտի ընդ բովանդակ իսկ յախանձականութիւն. ապա 'ի զուր և հարցանել թէ զինչ գործ էր Աստուծոյ միայնոյ յառաջ քան զարարչագործութիւն ակեղերաց ։

Տեսութիւն 'ի վերայ երրորդութեան (շարայարութիւն) ։

50 Գեղեցեցիք ։

Այս սրերս միշտ երրորդութեան 'ի միութեան նիւթոյն վրայ կը մտածեմ, որ աստի ամիս մի յառաջ մտքէս անգամ ոչ անցանէր ։ Այս նիւթս գրեթէ իմ մտաւորական կենացս կեդրոնն՝ և խորհրդամութեանս միակ առարկայն եղած է, այնպէս որ ամեն տեղ նոյնն կարծեմ թէ կը տեսնեմ՝ թէ յանձին իմում և թէ յինն գուրս ։ Այս բանիս մէջ գոգցես Բաղասմու կը նմանիմ՝ որ զԽորայել անիծանելու հա-

մար կոչուելով զԱստուած կը փառաբանէր: Բայց ես չէ թէ Աւետարանի Աստուծոյն թշնամի էի, այլ միայն անտարբեր. որովհետեւ Քրիստոսի առաքելութեան և խօսքին վրայ հաւատք չունելով՝ ամեն անսակ յայտնութեանց և ամեն գրական կրօնից անխորտակ էի. և իմաստասիրական գիտութեամբս կը համարէի թէ Երրորդութեան վարդապետութիւնն որպէս նաև միւսերն քահանայից հնարք էին՝ իրենց անհասանելիութեամբն ժողովրդեան մտաց վրայ իշխելու և անբաղկատելու համար հնարուած, Տակիստոսի ասացածին պէս Անշուշէ լէ՛լ հաւարի: Սակէկս մի համոզուած էի որ մասնաւորապէս Երրորդութեան վարդապետութիւնն բոլորովին ազատ չէր 'ի կռապաշտութեան մեղադրանաց' ինչպէս որ կը բամբասէին հրեայք, մահճատեանք և միաւորականք: Այս նախապաշարմունքս հիմա մտքէս փարստած կամ գոնէ ակարացած է, և այս վարդապետութիւնս՝ զոր իմաստասիրական ամբարտաւանութեամբս կարծէի թէ ստորին կերպարանք մի է բացարձակի պարզ դազափարին, կամ անհունի մարդակերպական և գեղադիտական նշանակ մի է, այժմ պատկառանք իմե կը հայիմ այնոր վրայ՝ անանելով անտի յառաջ եկած պաղաւես հետեւանքն:

Սրինակի համար՝ տես ինչ անցաւ յանկարծ այս առաւօտ իմ մտքէս, և այն ինքնացո՛ւար՝ այնպէս որ ոչ գիտեմ թէ ուստի ունեցայ այս խորհուրդս, որ լուսոյ ճառագայթի պէս յանկարծակի լուսաւորեց ծանր ինդիւր մի՝ որ շատանց 'ի վեր զիս կը տանջէր: Թէ որ Աստուած, ասէի ինքն իրենս, իսկական գործունէութիւն մի է յինքեան, ապա ուրեմն չիք 'ի նմա անցք 'ի զորութենէ 'ի գործ, ապա ուրեմն նորա համար չկայ ոչ ժամանակ ոչ յաջորդութիւն ոչ փոփոխումն և ոչ զարգացումն: Աւ սակայն իսկական և անզազարելի գործն պէտք է որ առարկայ

մի ունենայ, առարկայ մի ծանուցեալ 'ի մտաց, սի-
րեցեալ 'ի կամաց և ծայրեալ 'ի գործունէութենէ :
Արդ սիրեղբարկան ծանօթութեան հարկաւոր ա-
ռարկայն է ճշմարտութիւնն բացարձակ՝ որ ինքն իսկ
Աստուած է : Ազա ուրեմն Աստուած նկատէ զճըշ-
մարտութիւն յանձին իւրում, և նորա հաւատարա-
ւոյքի ծանօթութիւնն ունի, երեք եղերօք որ են են-
թակայն որ նկատէ, առարկայն նկատեալ, և զօգն
միոյ ընդ մեւոյն : Բայց այս երեք եղերօք յինքեանս
մի են, որովհետեւ Աստուած է որ նկատէ զինքն, ա-
պա և համազոյական ալ են՝ որովհետեւ ամենայն ինչ
գոյացութիւն է յԱստուած, և միանգամայն որիչ
են 'ի միմեանց և անջիտթ : Արդեօք այս իսկ չէ՞ յԱս-
տուած երեք անձինք ասացեալն կամ երրորդու-
թիւնն 'ի միութեան :

Դարձեալ ինք իրենս ասէի. Աստուած պարզ սէր
է, և սէրն պարտի ունել զառարկայ ինչ. առարկայն
սիրոյ է բարին, և անհուն սէրն ոչ կարէ զայլ ինչ սի-
րել ընապէս՝ բայց զինքն, որովհետեւ ինքն միայն է բա-
րին գերազոյն : Արդ հարկաւորաբար երեք եղերօք են
'ի սէր նորա՝ ենթակայն սիրող, առարկայն սիրեցեալ,
և միութիւն երկոցունց որ անտի յառաջ գայ : Այս
երեք եղերօք նոյնակաճք են 'ի գոյացութեան, որով-
հետեւ նոյն կակն են՝ բայց որիչք և անջիտթ իւ-
րեանց գոյացութեամբն, են սոքա ճշգիւ երեք գո-
յացութիւնքն կամ էն-ի-յո-ւ-մի-ն-ս ըստ յունաց՝ զորս
լատինք կոչեցին անիւն :

Դարձեալ այսպէս ևս կարեմք ասել. իսկական
գործն սրբա է յարդիւնս անել զինն. արդ յառաջ-
քան զարարչագործութիւն զինչ յարդիւնս անէր
գործունէութիւնն աստուածային, և զինչ էին ար-
դիւնք պարզ և անգագարելի գործոյն : Միաւորա-
կանաց աստուածախօսութիւնն շատ դժուարու-
թիւն կ'իմանայ այս հարցմանս պատասխանելու. ու

որովհետեւ ոչ համարձակի հաստատել որ անհուն գործունեութիւնն բան մի ոչ արտագրէր, և թէ իւր շարժումն աննպատակ առանց առարկայի էր, որպէս մեքենայ մի որ դառարկութեան մէջ գտնուայ, որ անարժան և անվայել է տիեզերական զօրութեան: Իարձեալ իր բերանն առաջ շերթար ասելու թէ ոչ գիտէր, և իւր ազիտութեան վատթար ամօթն ծածկելու համար՝ կը ստիպուի ասելու թէ յԱստուած պարզ գործունեութիւնն ստեղծագործելու վրայ հաստատուած է, և այնպէս է այնոր առարկայն, առաք յառաջ գայ արարչութեան կարեորութիւնն՝ որպէս անամարինելի լլուսն առաւուժային զօրութեան, և հետեւապէս հարկաւորաբար անբաժան և կցորդ իւրոյ էութեանն: Արեւն ասէ, և ստիպեալ իսկ է ասելու թէ Աստուած 'ի յաւիտենից արարչագործ է. որովհետեւ շխարհ ներգործել առանց գործելոյ ինչ, և գործունեութիւնն յարակից է նմա:

Այս ասացածէն կը հետեւի ուրեմն թէ արարածք մշտնջենաւորակից են արարչին և մասն բնութեան նորա՝ որ ստեղծելովն զնոսին հասանէ յիւր անթերի կառարկելութիւնն. ապա թէ ոչ՝ անհուն գործունեութիւնն լինէր առանց առարկայի, առանց արգելանց, ուստի և ուսուցիւ և անպատճառ: Այս ասելն ակասակ մի անաստուածութիւն է, թերեւ աւելի նրբին քան զժաւաչումն և զարտագրութիւն անհնոյ համաստուածեանց, բայց միշտ գարձեալ կործիք համաստուածեան: Այսոր համար է որ մեր օրերս անուանի իմաստասէր մի շամուչեց ապագրութեամբ իսկ հրատարակելու թէ Արորդութիւնն աստուածային մեանայ՝ յԱստուծոյ 'ի մարդոյ և 'ի համագոյից, որով համագոյք և մարդիկ նոյնանան ընդ աստուածութեան, և լինին նմին համագոյակից, որ համաստուածութեան ծայրայեղն և շափաղանջագոյնն

է. ոչ արգարն Ա իննգոյն ասացեալ կերպովն, այլ ըստ Շէկելի որ Աստուած ասելով կը հասկնայ գօղտի զարգացումն՝ որ իւրեան գիտակցութիւնն կը ստանայ ամբողջական շարժմամբ իւրով որով դազափարն լինի առարկայիան, և զարժմամբն յինքն՝ որ այս զարժումն ալ զինքն իր ենթակայութեան մէջ կը հաստատէ, կամ ըստ Հէկելեան բառախօսութեան ին արեղերական գոյով յինքեան 'ի իօրէլաֆէան, ելանէ յինքեանէ գօրծով, առ 'ի գամնալ անգրկն յինքն՝ առարկայիանին և ենթակայիանին բացարձակ նօյնութեամբն: ¹

Ահա այսպէս իմանան և բացատրեն իմաստասէրք տմանք զԱրրորդութիւնն քրիստոնէական, որք Ա կեղեցւոյ նօւիրական բառերն կը գործածեն՝ բազմութիւն տարրեր իմաստ ասելով նօյնն և կամակորելով և սամկին կ'ուզեն կլիցնել թէ անհասանելի խորհրդոյն հաստ եղել են, և եթէ այս վարդապետութեանն մէջ Ճմարիտ բան մի կոյ՝ իրենց ասացածն է, որ ընդհակառակն զներհակն այսինքն զհերեաֆ կոսութիւնս ուսուցանեն: Ար խոստովանիմ որ այս կերպս զիս կը զայրացնէ, և որչափ ալ իմաստասէր եմ՝ թիւր անգամ աւելի ըստ կը համարիմ աշխատութիւնս խոստովանիլ կամ բազմութիւն հակառակիլ, քան թէ քրիստոնէութեան սուս երևոյթն վրաս ասնելով և նորս վարդապետութիւնն ազաւաղելով և ծամածռելով ժողովրդեան առջին փառք վաստղկիլ, և եթէ ասնն խաղաղութիւն ասնելին ետեալ՝ չհաւատամ այս խորհրդոյս՝ գանէ քաջութեամբ և անկեղծութեամբ անզն որ դայ՝ պիտի խոստովանիմ, և ոչ երբէք բառից և սարազուց նմանութեամբն ինքզինքս պիտի պարակեմ՝ վախնալով որ անմարտն շերեֆտ այն կրօնից հետ՝ որոյ հաւատա-

¹ In sich, aus sich, und für sich այսինքն յնժոռն, յնժոռն և իւն ինքն:

ընացն ոչ հաւատամ՝ վասնդաց և դժպատեհու-
թեանց մէջ շանկանելու համար:

Այս աւուր խորհրդածութեանս պատգն՝ (որ ինձ
կ'երեի որ թէ Երբորգութեան վարդապետու-
թեանն և թէ իմաստասիրութեան և ինձ համար աչ
կարեւոր է) այն է՝ որ աստուածային միութեան
մէջ երեք անձանց յարաբերութեամբն՝ որ միասնա-
կան են իրենց անհուն գոյացութեամբն և որիչ իրենց
սեպհականութեամբք և գործովք, շատ լաւ կը մեկ-
նուի արարչութենէ յառաջ Աստուծոյ պարզ գոր-
ծունէութիւնն, այսինքն թէ այս իսկական գործոյն
աւարկայն՝ նկատեամք մտաց և կամաց և զբութեան
Անհոյն, արարչագործութիւնն շէ - վասն զի եթէ
այնպէս լինէր՝ արարչագործութիւնն աստուածային
կենաց հարկաւոր պիտի լինէր, և հետևապէս իւր
բնութեանն էական, այլ ինքն Աստուած իւր անձին
ենթակայն-աւարկայն լինելով իւր գործունէու-
թիւնն կայանայր բացարձակ Զէմարտութիւնն խոր-
հելուն վրայ, և գերագոյն բարին սիրելուն վրայ,
որով և վայելէր զանսպաս երանութիւն՝ յանգրա-
գարն գործունէութեան անդ Հօր և Որդւոյ յեն-
թակայական միութեան իւրեանց՝ ի մեան Հոգւոյն
Սրբոյ:

Այսոր համար է որ Աթանասի հանգանակին մէջ
գրուած է. « Հայր ոչ յուսկէ է արարեալ, ոչ
ստեղծեալ և ոչ ծնեալ. Որդի ՚ի Հօրէ և եթէ է, ոչ
արարեալ ոչ ստեղծեալ, այլ ծնեալ. Հոգին Սուրբ
՚ի Հօրէ և յՈրդւոյ՝ ոչ արարեալ, ոչ ստեղծեալ և
ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ »: Ապա ուրեմն յաւիտե-
նական գործունէութեան յաւիտենական արդասիքն
է Բանն աստուածային կամ Որդին ՚ի յաւիտենից
ծնեալ ՚ի Հօրէ, յորոց յառաջ գայ Հոգին Սուրբ՝
կամ յօգ և շաղկապ սիրոյ նոցա, որ բղխէ յերկա-
ցունց: Այս արդասիք՝ եթէ այս բառս կարեմք

գործածել՝ առ 'ի շքոյե պլոց, և աստուածային դո-
 յութեան սահմանն, և մշտական հաստատութիւն
 աստուածութեան 'ի զորութեան իւրում և 'ի լոյս
 և 'ի սէր՝ անձաւելի երանութեամբ յաւիտենական
 Ժննդագործութեանն, և լիովին յայտնութեամբ ան-
 հուն կենացն: Սա՛մ որպէս նիկեական հանգանակն
 ասէ « Աստուած յԱստուծոյ, լոյս 'ի լուսոյ, Աս-
 տուած Զէմարիտ յԱստուծոյ Զէմարակ: » Աստուած
 յամենայնի և ամենայն տեղիս՝ Ծանաչելով զինքն և
 սիրելով յանբաւութեան և յանհունութեան իւ-
 րոց կատարելութեանց:

Տեսութիւն 'ի վերայ Երրորդութեան (շարայարութիւն):

1 Գումար:

Երկու որ յառաջ կը գրէի թէ ես որ ամիս մի յա-
 սաջ ամենեկն Երրորդութեան վրայ խորհած չեի՝
 այժմ ամեն անց նոյնն կը տեսնեմ, և նախ իմ ան-
 միս մէջ: Եւ յիրաւի ես ալ կենդանի երրորդու-
 թիւն մի եմ, իմ գիտակցութեանս մէջ, իմ խորհր-
 դեանս մէջ, և իմ Ծանոթութեանս մեացման մէջ,
 երբ կը դատեմ, կը բանաջարեմ և կը խոսիմ, և ա-
 մեն անգամ որ Զէմարիտ բարի և գեղեցիկ բանի մի
 վրայ կը հիանամ:

Յիրաւի աշխարհիս մէջ մարգա ուրիշ էակներէն
 այստե կ'որոշուի՝ որ ինքն ինքեան վրայ գիտակցու-
 թիւն ունի և ինչ որ իր մէջն կ'անցնի. իւր էան եզեալ
 հանգեայ ու էսի յորմէ կը զանազանի. աստի յառաջ
 գաց իւր անձնաւորութիւնն և ինքզինքն կը ստանայ:
 Արգ այս վախճանիս հասնելու համար՝ խոհուն էակն
 որ 'ի մեզ՝ ինքն իր վրայ կը դառնայ անգրագարմու-

Թեամբ զինքն տեսնելու համար, և այս գործողու-
թեանս մէջ յարում ինքն իսկ է միանգամայն ենթա-
կայ և առարկայ՝ կորուչով առանց բաժնուելու՝ ի
ես հայեցող, ի ես հայեցեալ, և յարարելութիւն
միայ առ միան՝ որ յերկոցունց մի կեանս գործէ:
Երրորդութիւնս այս որ ի մեզ՝ Հիմն է հոգեխօսա-
կան գիտակցութեան՝ որ ինքն իսկ ենթակայկան
խորխոր է խորհրդոյ և ծանօթութեան:

Նոյնն է գործեալ սասար եսի կամ ոչ եսի ծանօթու-
թեան մէջ ալ. պէտք է որ այնոր յանդիման զինքս
զնեմ՝ նորա ազգումն կամ ճառագայթն ընդունելու
համար՝ որ առնէ յիս ապաւորութիւն ինչ, և յե-
տայ պէտք է որ մտադրութիւնս գործածեմ եզած
ապաւորութեան և այնոր պատճառին վրայ: Այս
անգրագարմեալ գործոյս մէջ կը կատարի միութիւն
մի ի մէջ երկուց, կամ արգիւնք մի իրերահազարդ
թափանցութեան: Այսպէս առանց տեսողական
գործարանի առարկայ մի ոչ տեսանեմ, բայց գոր-
ծարան ունեն թուական չէ, պէտք է որ առարկայն
նորա մասն լինի, և առարկայէն անգրագարմեալ
լուսոյն ձեռք միայն տեսութիւնն կը կատարուի:
Ըստ ենթակայն ընդունելով յարինէ յինքեան զպատ-
կեր առարկային՝ յարարելութեամբն քր է ի մէջ եր-
կոցունց: Ազա այս երկու եզերք՝ երրորդի մի ձե-
ռք միանան, և երեքին միանգամայն նոյնանան յա-
ռաջրերութեան կամ յարդեան գործողութեանն՝
սակայն ոչ զազարեն ի լինելոյ որիչ և իւրարան-
չիւր առանձինն:

Երբ առանց ես յինէն ելնելու՝ որ և իցէ բանի մի
վրայ կը խորհիմ կամ կը պատ՛երեմ կամ կ'երևակա-
յեմ՝ հարկաւորապէս կը բաժնուիմ յենթակայ
խորհող՝ որ է միանգամայն գործող և վայր պատկերու-
ղութեան, և յառարկայ խորհեցեալ՝ այսինքն պատ-
կեր իմն կամ ծանօթութիւն կամ գաղափար նախա-

գոյակ 'ի միաս իմ', և հեանապէս մասն համարեալ
անմինս՝ զոր գողցես անջառեմ 'ի նմանէ՝ առ 'ի առ-
նել զնա մասնաւոր աւարկայ գիտողութեան մտացս
կամ մտադրութեան նորա: Բայց այսչափով շաւար-
ախք գործն. այլ ընդ մէջ ենթակայի և առարկայի՝
խորհրդոյ գործն կը մտնէ կամ մտաւորական գոր-
ծողութիւնն՝ որով ենթակայն թափանցէ զառար-
կայն, մինչդեռ առարկայն ալ ենթակային վրայ կ'ազ-
գէ իւր ոգեւորական շուսմն. ինչպէս որ նիւթա-
կան իրք ցոլացուցանեն յաչս զգալի լոյս՝ որ զնսսին
սեւանեղիս գործէ: Ապա երեք կարեւոր եզերք են
'ի կերպաւորութիւն խորհրդոյ՝ որ ըստ նշանակու-
թեանն անբաժանելի է 'ի միութեան. այլ երբեակ
'ի յայանութեան իւրում, որ է երրորդութիւն 'ի
միութեան:

Ամենէն պարզ խորհուրդն գառութի է՝ որ է եր-
կու առարկայից մէջ յարարերութիւն կայ թէ չը-
կայ անտնել: Եթէ գառութի հաստատական է, երեք
ինչ են 'ի նմա վերածեալ 'ի միութիւն. այսինքն եր-
կու առարկայք բազմատեալք և յարարերութիւնն
մտածեալ 'ի մէջ նոցա, որ է շաղկապ միութեան
նոցին: — Գառման այս էական երրորդութենէս
յտաւր զայ և երրորդութիւնն առաջարկութեան՝
որ գառման բացատրութիւնն է, առաջարկութիւնն
ալ երեք եզերք յարինի՝ որ գառման եզերաց կը
համապատասխանեն, և են սոքա ենթակայն առա-
ջարկութեանն, մակդիրն և բայ՝ զոր քերականք
իրաւամբ զոգ անուանեցին՝ որովհետև լեզուի մէջ
կապակցութեան կամ իտարի տարերքն միացընելու
պաշտանն ունի: Նոյնպէս յագաւոր բարբառոյ մէջ
բան մի կատարելապէս չեմ կարող բացատրել՝ ա-
ռանց առաջարկութեան երեք մասանցն, ինչպէս որ
երկրաչափութեան մէջ ալ երեք գծերէ պակասով
մն մի չլրանար ասեմք, այսինքն ամենէն պարզ մեն
ալ գտնէ երեք գծերով կը մնանայ:

Եւ ինչպէս որ դատուժ մի չե՛մ կարող արտաբե-
րել՝ առանց առաջարկութեան երեք եղերաց, այս-
պէս ալ պատճառարանութիւն կամ շարարանու-
թիւն մի յարինել չկարե՛մ առանց երեք առաջարկու-
թեանց, յորոց առաջինն որ մեծագոյն անուանի՝ ցու-
ցանէ զշարարեքութիւն մեծ ծայրին ընդ միջին եզրի,
երկրորդն կամ փոքրագոյնն զշարարեքութիւն նոյն
միջին եզրի ընդ փոքր ծայրի, և երրորդն կամ բա-
զանգակութիւնն՝ հաստատէ զպատշաճութիւն եր-
կուց ծայրից ընդ միմեանս, վասն զի իւրաքանչիւրն՝ ի
նոցանէ յարմարի ընդ միջնոյն, ըստ առածին թէ եր-
կու իրք երբ իւրաքանչիւրն երրորդի մի հետ կը յար-
մարի՝ իրարու հետ ալ կը յարմարին. Որ մի են ընդ
միում երրորդի՝ նոյն են ըն գմեմեանս: Ապա ստտ ևս
կը տեսնե՛մ որ շարարանութեան ալ հիմն երրորդու-
թիւն է, որ և ետստանի քանակարութեան:

Նոյնն գարձեալ հիմն է առաքինութեան. վասն զի
առաքինութիւն կամ գործոյ մէջ բարոյակամութիւն
լինելու համար՝ երեք բան հարկաւոր է, ծանօթու-
թիւն օրինաց ՚ի մեան խղճի, կամք կամ գիտումն
կատարելոյ զնոյն, և գործագրութիւն կամաց գոր-
ծով՝ որ համեմատ իցէ օրինաց, կամ կատարումն
գիտման: Ինչ որ ըստ հայեցողական կարգի ա-
սացաք ծանօթութեան յարնուածոյն համար՝ գոր-
ծնական կարգի մէջ ալ նոյն է. որինքն որ չէ յի-
նէն՝ է ենթակայականն գերագոյն, կամքն որ է յիս՝
կը միանայ ազատութեամբ՝ հասանելու այնմ, և լիա-
պէս իր չդառնար՝ բոյց լրացմամբ իրենց յարաբե-
րութեանն ՚ի կատարումն առաքինական գործոյ:
Ապա առաքինութեան մէջ ալ երեք եղերք թէ և
անջատք՝ սակայն մի են: Ապա երրորդութիւն բա-
րոյականի ալ հիմն է՝ որպէս և գիտութեան:

Չնոյն գտանե՛մ գարձեալ գեղադիտութեան մէջ
ալ որ գեղեցկին հայեցողութիւնն է, վասն զի իրա-

ւամբ տաացեալ է թէ գեղեցկութիւնն է զանազանութիւն 'ի միութեան, և ուրիշ բան չէ բայց եթէ բազում գեղեցկութեանց նոյնութիւնն առ 'ի կազմել զմի գեղեցկութիւն: Բայց զայն Ծանաչելու և սքանչանալու համար՝ հարկ է որ իմ պատկերազութեանս կամ երեսակայութեանս մէջ գեղեցկին գազափարն ունենամ, որ իմ գեղազփարական դատմանս սկիզբն և շարին է, և բանի մի գեղեցիկ լինելն ուրիշ բանով ոչ հաստատեմ՝ բայց եթէ այս տխարիս հետ ունեցած յարմարութենէն, այսինքն փոքր 'ի շատե այն գազափարին նման լինելէն կամ այնոր կնիքն ունեղն: Ապա այսոր մէջ ալ երեք եզերք հարկաւոր են՝ գազափարականն, իրականն և նոցա յարմարութիւնն ըստ դատման կամ ըստ հանութեան մտաց իմոց՝ որ զնոսին միացուցանէ ըստ իւրեանց պատշաճի: Ապա ուրեմն երբ բանի մի համար ասեմ թէ յերաւի գեղեցիկ է, ասել կ'ուզեմ թէ գազափարական գեղեցկութեան մասնակից է, ապա և նորա կենացն յաւեժակից, զոր և ես ինքն վայելեմ երկու եզրերն միացնելով, որ թէպէտ անջատք են՝ բայց իմ մտացս մէջ մի են: Աստի յառաջ զայ այն ներքին և անխառն վայելքն և յափշտակութիւնն զգայութեան՝ զոր կ'ունենամք ճշմարտապէս գեղեցիկ իր մի նկատած ասեմնիս:

Աերջնապէս կարեմք ասել որ երբարդութիւնն խորիխի է ընկերական կենաց, որպէս և անհատականին: Ընկերութիւնն 'ի գերզատանէ սկսի և 'ի Պետութիւնն աւարտի: Արդ գերզատանն երեք է. զերբք սահմանի՝ հոյր, մայր և զաւակ, որոյ անգրագարմ սեր միաւորելով զնոսա ասնէ մի: Նոյնպէս և Պետութիւնն՝ ինչ սահմանագրութեամբ ալ որ լինի եթէ միապետական, եթէ իշխանապետական, և եթէ սամկազարական, կամ այս երեք մեղսս խառնուրդը՝ միշտ պիտի ունենայ եզր մի գերազոյն կամ

պէս հրամայող, եզր մի ստորին կամ Ժողովուրդ հնազանդող, և 'ի մէջ երկոցունց եզր մի միջին՝ որ գերդաստանի մէջ մայրն է, որ պեաֆն և Ժողովրդական անդրազարձ գործերն իրարու հասցընէ, որ և կռչի կառավարութիւն, ղեկավարութիւն կամ պաշտանեայք պետութեան: Ամենայն սահմանադրական արգաց մէջ իշխանութիւն մի պէտք է՝ ուստի կ'ուղես եկած սեպէ, և ինչ կերպով որ հաստատուած լինի: Ազգն կարգով և խաղաղութեամբ յառաջ շերտար՝ բայց եթէ յիշխանութենէ գրուած օրինաց հնազանդելով, և այս օրէնսգրութիւնս միջին եզրի գործն է՝ որ երկու եզրերն իւր միջնորդութեամբն պիտի միացնէ: Ապա երրորդութիւնն քաղաքական կենաց և անական կենաց ալ հոգին է:

ՏԵՄԸԹԻՒՆ 'Ի ՎԵՐԱՅ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ (շարայարութիւն):

4 Յանուար:

Հիմա երբ իմ բողոքս եղած արտաքին աշխարհին վրայ կը գարձնեմ այքս՝ ամեն գոյութեանց մէջ ալ երրորդութեան պատկեր կամ նշոյլ մի կը տեսնեմ. այսպէս ամեն Ծաւալ կէտէ մի ելնելով՝ որ երթալով գիծ կը ձևանայ, բեւեռի մի կը հասնի ու կ'աւարտի, ուստի զօրութիւնն գարձեալ իր սկզբան կը դառնայ, և երթեկէ մի կը հաստատուի կեդրոնի և բեւեռի մէջ՝ որ իրարու հետ շառաւիղով կապուած են: Ամենայն գիծ ունի սկիզբն մէջ և վերջ: Առանկիւնն որ ամեննէն պարզ ձևն է երեք կողմունք և երեք անկիւններ ունի, միութիւնն ձևոյն բովանդակութեան մէջն է, և երրորդութիւնն իր երբեակ և մի մասանց մէջ: Առանց երբեակ տարածութեան հաստատուն

մարմին մի չեմք կարող ըմբռնել, և անշունչ մարմին մի կենալու համար՝ գոնէ երեք յեցման կեա հարկաւոր է: Երբեակն ամեն կշռահանութեան խարխախըն է, վասն զի գոյութիւն մի չկայ՝ որ երեքէ պահաս յեցման վրայ հաստատ կենայ: Ամեն տեղ կենաստորութիւնն կեդրոնէ մի ելանէ և ճառագայթաձև տարածուելով՝ վերջին կէտի մի վրայ կը բևեռանայ, և արամագիծն՝ առանցքին կեդրոնին վրայէն խաչաձև անցնելէն կը ձևանայ, ուստի բոլորի նաև շրջանակն: Ինտիսան Պիշա ասէր թէ գործարանաւոր կեանք մարդոյ՝ սրտի, ուղղոյ և ստամոքսի եռոտանւոյն վրայ հաստատուած է. և յիրաւի այս երեք գործարանքս մարմնոյ երեք գլխաւոր մասանց մէջ կը փրկեն՝ ուր որ կենսական շարժումն ալ կը բանդփրան կրծոց մէջ՝ որ է կեդրոնական վայրն, ուղեղն՝ ՚ի գլխի կամ ՚ի վերին բևեռի, և ստամոքսն՝ ՚ի վտորի կամ ՚ի ստորին բևեռի: Գլխաւոր գործարանաց և նոցա փրած վայրաց մէջ ալ այնպիսի եռանդուն կրակցութիւն և զօրաւոր գործակցութիւն մի կայ, որ միոյն կրածին կամ վայելքին համեմատ՝ միւսերն ալ կը վշտանան կամ կը խնդան, և յսիրոյ օրինակն մեզ կ'ընծայեն՝ որ այլոց բարին ալ իրենին պէս կը խնդրէ:

Այս գործերես և գիտողութիւններէս ինչ կը հետեի, յիրաւի ես ալ ոչ գիտեմ: Արդեպք ես ալ դարձի գալով Երրորդութեան վարդապետութեանն պիտի հաւատամ, ինչպէս որ կաթողիկէ Եկեղեցին սուսուցանէ: Ոչ կարծեմ, այս հաւատացս հասնելու համար՝ զեռ շատ արդեւք ունիմ մտացս մէջ, և զեռ ասեկնն հասած չէ, որովհետե զեռ գրական կրօնից հարկաւորութեան վրայ կը տարակուսիմ, և աշխարհիս մէջ գերբնական բաներ լինելուն համոզուած չեմ: Սակայն որովհետե այս գրածս ինձ համար է միայն՝ պէտք է անկեղծութեամբ խոստովա-

նիմ՝ որ քրիստոնէութեան այս հիմնական վարդապետութեան և բնական աշխարհիս օրինաց մէջ եղած այսչափ հանգիստութիւններն՝ զիս շատ կը զարմացնեն: Եւ որովհետեւ հիմա փորձով համոզեալ եմ՝ որ այս աշխարհիս ամեն գոյացութիւնք՝ ոգիք և մարմինք, հոգիք և գործարանաւորութիւնք, շնչաւոր և անշունչ կախք, կեանք և նիւթ՝ երբակի օրինոք հաստատեալ են, ես ինձ հարցանելու կու գայ թէ արդեօք նոյն բանն լինելու չէ՞ նաև կախաց Էակիին համար ալ, և տիեզերական կենաց սահմանադրութեան համար ալ: այնպէս որ վերջնապէս Արքայութիւնն կամ երբակի օրէնքն՝ որ կրօնական լեզուով վարդապետութիւն կ'անուանի, և հիմն է քրիստոնէութեան, թերևս իմաստասիրական լեզուով կաշուելու էր տիեզերական օրէնք գերազայն Էակի և այլ ամենայն կախաց, կամ որպէս ասէր Պիշա՝ եռասունի կենաց յամենայն պարունակա՝ սկսեալ յաստուածային անբաւարութենէն մինչև յարգն անարգ և մինչև զբոյս և զբարինս:

Այս օրագրիս մէջ արձանագրուած վերջին խորհրդածութեանց հետևութիւնն է այս գիտողութիւնս, և կարծեմ թէ այս գիտողութիւններէս գեաւորիչ շատ հետևութիւններ ալ պիտի ելնեն, թեպէտ և առ այժմ մտացս մէջ մութ և անարտաժ բաներ են: Այսու ամենայնիւ այնչափ կարեւորութիւն ալ ոչ տամ այս աեսութեանցս՝ որով ներսի գիտխառնի և խիզճս շփութի: Գրածս պարզ գրաւոր զրազանք մի է, բայց ուրիշ զբազանցմէ աւելի հարկաւոր. նախ որ նիւթն շատ աւելի կարեւոր է, և երկրորդ իմ սրտիս և մտացս ներկայ հանգամանաց նաշելով՝ պէտք մի կը զգամ զգուշաւոր և գործնական համոզման հասնելու, չէ թէ պարզ կարծեաց և գրութեան: Միայն մտոք՝ մանաւանդ թէ աւա՛ղ շատ անգամ ալ միայն երևակայութեամբ իմաստասեր

լինելէն ձանձրացայ, այլ յայսմէնեակ կ'ուզեմ որչափ
և ճշմարտութեամբ խնայասանք լինել, այսինքն սըր-
տափս և զլիտփս, կենացս և խորհրդոցս մէջ, գոր-
ծով և բանիւ :

ԳԻՍՍՈՒԼԱՆԾ ՄԻ :

15 Ապրիլ :

Ահաւասիկ երեք ամիսք են որ օրագիրս բացած
չեմ, և ընդհատելուս պատճառն ալ ոչ գիտեմ: Աս-
տուածարանական հակաճառութեանց գեղեցիկ նա-
խանձ մի զիս վառեց, ամբողջ ամիս մի եռանդուն
և անխտնջ մտք հանդերձեալ աշխարհի իրաց ե-
տեհն անկայ, և մանաւանդ զլիտաւոր նիւթոյն որ է
անձնաւոր Աստուծոյ միոյ գոյութիւնն և իւր երբեակ
անձնաւորութիւնն. բայց ոչ գիտեմ թէ այս կող-
մանէս վախճանի մի հասի՞ թէ չէ: Ինձ այնպէս կ'ե-
րեի թէ շատ դաղափարներս լուսաւորեցան, և գոնե
կաթողիկէութեան գէմ ունեցած նախապաշար-
մունքս ակարացան: Իրաւ դեռ հաւատացեալ լինե-
լու համար շատ բան պետք է. բայց կը սկսիմ հաս-
կանալ թէ մտքդ կարող է հաւատացեալ լինել՝ ա-
ռանց անմիտ անհանձար և անբան լինելու, որպէս
ասէր Բազբալ: Միայն կ'երեի թէ որովհետեւ իմ աս-
տուածարանական եռանդեանս պատճառն խեղճ
Եակարիս վաղահաս մահն եղև, որ իմ բոլոր մտած-
մունքս և զգայութիւններս յուզելով սաստիկ փա-
փառք մի ասուա ինձ գիտելու թէ արդեօք ինչ եղև
նմա, և թէ կայ արդեօք իրեն հետ վերաբերութիւն
ունեցու միոյց մի, և հիմա որ ժամանակն անցնելով
զինքն մտաջայ՝ օրագիրս ալ այնոր հետ մտաջու-
թեան մէջ անկաւ :

Սակայն այսօր նորէն կ'ուզեմ ձեռք զարնել, որով

հետև սրտիս վրայ ծանրութիւն մի ունիմ՝ զոր ուրիշի չեմ կարող հազարգել. բայց սիրտս թեթեւցընելու համար՝ պէտք է որ առեմ, կամ գոնէ գրեմ: Օտարեւ աւելի կեանքս չեմ կարող բանալ այս նիւթս, որովհետև այս տաղնապիս պատճառն ալ ինքն է, թէ և անտարակոյս աննեղարար կամ գոնէ բարի զիտաւորութեամբ. այնպէս որ այս նիւթոյս մէջ ինքն միանգամայն դատաւոր և դատախազ պիտի լինի, որ անկողմնակցութեան ապահովութիւն չաւար: Բայ աստի որովհետև ուզած գիտմանն չհասաւ և պարայ տեղ չունչ հասցուց, ու ես ալ սակաւ մի խրատութեամբ մերժեցի զինքն՝ զոր կը խոստովանիմ, հիմա եթէ սակաւ ինչ անուշութեամբ իրեն հեռ այս նիւթոյս վրայ խոսիմ՝ այնպէս պիտի երևի թէ յաղթուել եմ և սիրան առնուլ կ'ուզեմ և ուզածն առնել. իսկ արդ այս բանս տանս մէջ շատ հետեւանք կարե յառաջ թեթել: Ապա ուրեմն թողու՛մ որ ինքն նորէն խօսք բանայ՝ ինչպէս որ ապահով եմ թէ պիտի առնէ, որպէս զի ես ալ գերդաստանիս գլուխ լինելու պատիւն պահեմ: Արջնայէս որովհետև իր սրբափն բարութիւնն գիտեմ, և այս փափուկ խնդրոյս մէջ մտնելն՝ իր խղճին պարտքն կատարելու համար էր, և իմ հոգւոյս փրկութեան ունեցած տաստիկ փափաքն յառաջ կուգար՝ ինչպէս որ ինքն կը համարի, միայն գրած եմ որ այսոր մէջ ալ զինքն չվերտացնեմ՝ ինչպէս ուրիշ բաներու մէջ ալ, և եթէ շորոչեմ ևս իր ուզածն առնելու՝ գոնէ մտածեմ թէ ինչ անոյշ խօսքերով կարեմ զինքն մխիթարել և յոյս տալ:

Շիմա դամբ եղածն պատմելու, քանի մի առեմնէ՝ ի վեր է որ զիւզն կը նստիմք՝ մտէս մեացած փոքրիկ կաշուածի մի մէջ, որ պարզ՝ բայց միանգամայն հանգիստ և սիրուն տուն մի է, և այս առաւելութիւնս ալ ունի՝ որ գեղի մէջ ալ լինելով՝ քաղքէն շատ հե-

ուի չէ, այնպէս որ իմ զբաղմանցս համար ամեն որ կ'երթամ կուգամ. օգն մաքուր, արևն պայծառ, հօրիզոնն ընդարձակ, և ամեն զին ծլած ծաղկած, միափարեչու և ազայոց խաղալու ալ ընդարձակ տեղ կայ: Իսկ կիրակի օրերն Բարիչ ոչ երթամ և շատ գոհ եմ. ամեն կիրակի ձայնաւոր պատարագ կը զբուցուի գեղի եկեղեցին, և զանգակներն շատ անգամ կը զարնուին բնակիչներն կոչելու համար՝ որք զժբազգարար ոչ երթան, ինչպէս որ սովորութիւն է մայրաքաղաքին մեռ եղող գեղերուն մէջ: Այս բանին վրայ կը ցաւիմ. որովհետեւ վերջապէս այս գեղացիներս անկիրթ և անուսուսն լինելուն՝ որպէս զմեզ բարոյականի սկզբունք և պատշաճից զլցած մունք շունին, որով միշտ իրենց անկիրթ զգածմանց և վատթար կրիչ մէջ կը մնան. եկեղեցին որ երթային՝ գոնե բարոյականի վրայ երկու խօսք կը լսեին. այս բարոյականին նկատմամբ մեք իմաստասերքս մտքերնիս գրած եմք թէ ժողովրդապետին ասացածներն ամենքն ալ դիտեմք՝ ուստի զմեզ ազատ կը համարեմք նորա յորդորակներուն գանուլէն՝ որ յիրաւի մեզ համար չեն:

Իսոց այս բանն մէջ նկատելու ուրիշ բան մի ալ կայ, և կինս ալ այն նկատմամբ այս նիւթոյս վրայ խօսք բացաւ, և միտքն զիս յանդիմանել չէր. այլ պարզտպէս խնդրեց յինէն որ ես ալ իրեն և սղջկանն հետ եկեղեցի երթամ, որպէս զի ժողովրդեան բարի օրինակ տամ, կամ գոնե իմ շերթալուծն նոցա ալ համարձակութիւն շատ՝ սրբազան պաշտամունքէն ես մնալու. մեզ չվայլեր, ասաց, հեթանոս և անհաւատ երեւիլ յաչս տգիտաց, և մանաւանդ ժողովրդապետին և հաւատացելոց. և թէ գիւղն քաղքի պէս չէ՝ ուր բաղմունքեան մէջ աչքի շարներ, այլ փոքրիկ գիւղի մի մէջ՝ ամեն բան տեսնող ու խոսող կը գտուի, և նոյն իսկ իմ գրիցս և պաշտանիս

Նկատմամբ՝ որ հասարակաց ուսմանց պաշտանաւոր
կը համարիմ, թերեւ ըստ բան չէ ասել առ թէ
կրօնք չունի, սրովհետեւ կրօնքն ալ դաստիարակու-
թեան հական մասն է: Բարիք եղած ժամանակներս՝
այս նիւթոյս վրայ բան մի չէի խոսած: ասաց, վասն
զի գայթակղութիւն չկար, սրովհետեւ հոն ամենեկին
հոգեւորն չէ թէ գրացին ինչ ասնէ ինչ ըսաներ,
ինչու որ սով լինելն անգամ ոչ ճանաչին: Թեպէտ և
նոյն իսկ հոն եղած ատեններս ալ բաւական զօրու-
թութիւն կը կրէի երբ ազնկանս հետ եկեղեցի գնա-
լած ժամանակս՝ աղայական պարզմտութեամբ կը
հարցաներ՝ թէ ինչու հայրս ալ հետերնիս չգար:
Վերջապէս իբրև վերջին պատճառ այս ալ ասել
ցուց կինս՝ թէ զինքն շատ պիտի ուրախացնէի՝ եթէ
ասնէի կերակին միասեղ եկեղեցի երթայի, և զիս
խոր քովն և Աստուծոյ առջին տեսնելով ասելի սրբ-
տանց պիտի ազտէիք ինձ և զաւելիս համար՝ Աստու-
ծոյ նախնալ տաճարին մէջ: Այս վերջի խօսքերս
զրուցելու ատեն՝ որ յայտնապէս իր սրտէն կը բղ-
խէին, և կ'երեւեր թէ ինքզինք բռնագատելով կը
զրուցեր՝ այնպէս այլայլեցաւ որ ձայնն անգամ կը
գողգողար, և շունչն բերանն համնելով բոլոր հոգին
ըզուին վրայ էր:

Ուրիշ ամեն պատճառներն ալ արգարացի էին,
բայց այս յետինս ասելի դպաւ ինձ, բայց երբ կար-
գըն ինձ եկն պատասխանելու՝ վերաւորուած ան-
ճնասիրութիւնս ինձ յազմեց, և նոյն իսկ ձայնիս
մէջ խառութիւն մի կը նշմարուէր՝ թեպէտ և կը ըս-
նայի ըստ կարի քաղցրացնելու: Կորս ասացածներն
յանգիմանութիւն մի կը համարէի ինձ, և չէի ուզեր
որ կինս զիս յանգիմանելու վարժի՝ նոյն իսկ յան-
գիմանութեան արժանի եղած ժամանակս: Ուստի
իրեն պատասխանեցի՝ որ ինչպէս ես ոչ հակառա-
կէի իր հաւատացած բաներուն և իւր կրօնական

պարտքերն կատարելուն՝ այսպէս ալ իրաւունք ունէի նոյնն իրմէ պահանջելու. և թէ այս խնդրոյս վրայ ՚ի հիմանց ոչ կամէի իրեն հետ հակամարտելու՝ վախճալով որ իր հաւատքն շատանեմ՝ որ մտքես աւհամբէս շատ հեռի էր. և թէ ինքն ալ գիտէր որ ես ալ բաւական խելք ունէի իմ ճշմարիտ պարտքերս ճանաչելու. և բաւական ալ արգաստեմբիւն զնոսա դորձագրելու թէ որ խիղճս զարնէր. սպա ինքն ալ համոզուելու էր թէ ես ալ բաւական պատճառ ունէի զայնս չկատարելուս համար, ոչ զինքն և ոչ ուրիշ կատարողներն մեղագրելով. և վերջնայեա ինքն ալ կարէր հասկնալ թէ ինչ որ կանանց և աղայոց օրտակար է՝ թէրես իմաստասիրաց համար այնպէս չէ. և իմաստասէր անունն կրելուս համար ալ՝ սամկին կարծիքն հօգս չէր. և անարտան բան կը համարէի ինձ առանց հաւատալու եկեղեցին երթալ՝ գեղացոց զբախտութիւնն արգիլելու համար: Այս ասելով պաղութեամբ մի իրմէ հեռացայ՝ առանց բարկու. թիւն երեցնելու: Բայց այնպիսի ստեղծ կերպով որ լինէն բաժնուած ժամանակ՝ տեսի որ աչքն արցունքով լեցուեցան:

Ահաւասիկ սպաննալից ամպ մի իմ ընտանեացս վրայ՝ որոյ արտեմութեանն ես պատճառ եղի: Գանձի բան մի չխօսիր, բայց կարծեմ թէ կը մտածէ աւ կը զգայ. ես ալ կ'իմանամ որ խօսքերովս զինքն ամենեւին չհամոզեցի, այլ իւր սերն պաղեցուցի, և իւր խիղճն և թէրես սակաւ մի անմնասիրութիւնն վերաւորեցի: Բայց այս ինչն և սիրոյ նիւթերն մեռնտակն՝ այնչափ փափուկ բան է՝ որ ոչ գիտեմ թէ ինչ ճամբայ բռնելու եմ զայնս հանդարտեցնելու համար՝ առանց յազմուած երեւելու, որ մի գուցե շարիքն մեղմացնելու տեղ՝ աւելի զայրանայ. այս անտակ բաներն որչափ պրպղտեա՝ այնչափ վտանգաւոր է: Բարեբաղդարար գեա շարժուն կէան եմք:

ուստի մինչև կիրակի երեք որ ունիմք խորհելու :
Եստ գոհ պիտի լինիմ՝ եթէ այնպէս յարմարցնեմք
այս բաներս՝ որ իմաստասիրական պատուոյս և այ-
րական իշխանութեանս վրաս մի շահանի, միանգա-
մայն այս խեղճ կնոջ ալ հաճութիւն մի պատճառե-
լով, որ ինքզինք բոլորովին ինձ նուիրած լինելուն
յայտնի նշանն ալ տուաւ այս խրատովս, զոր առ-
նելու համար մեծ դժուարութիւն քաշած լինելուն
ոչ տարակուսիմ : Հապա երբոր ազգիկս ալ՝ այն սար-
սափելի աղայն՝ մօրն ինչպէս որ հարցուցել է՝ թէ
ինչու հայրն ալ իւր կրօնական պարտքերն ոչ կա-
տարէ՞ զորս իրեն այնչափ կը պատուիրեն, և որոց
որինանն մօրն վրայ կը տեսնէ, պարզմտութեամբ
միտքն գրած լինելով թէ Եկեղեցին ամենուն համար
է, վազն եղնէ ինձ ալ նոյն բանն հարցանէ, ինչպէս
որ կը յուսամ, ինչ պատասխան տալու է տեսնեմք :

Տատամտութիւն :

17 Արեւ :

Պատարագի երթամ թէ չերթամ, երեք օրէ ՚ի
վեր այս բանս ինձ մեծ մտաուրք եղած է դասերկս
գործերէս և ուսումնական զբաղանցմէս աւելի :
Մի թէ իմաստասիրի մի համար ծաղրական բան չէ՞ որ
կնոջ խաբով այնչափ տատանի ու չփոսթի, փոխա-
նակ իւր գործոց պատճառն իւր խելքին հարցնելու,
և սաարի կարծեօքն շարլարելու : Ինչ բանի հուզայ
ուրիշի ուսուցանե՞լ՝ որ մարդ պէտք է ինք իրմէ խոր-
հի, և իւր դատմամբն ամեն բան գործէ, երբ գոր-
ծնականին որ հուզայ՝ փոքրիկ արդէլք մի մեզ դէմ
կը դնէ : Աստարակոյս կնոջ խաբն ինքն իրեն մեծ
բան մի չէ, որովհետև նոքա շատ անգամ աւելի զգա-

յաւթեան երեսակայութեան և կրից ազգամբն կը
խօսին ու կը գործեն՝ քան թէ խելքով, ուստի այ-
նոր համար ալ շատ անգամ եթէ գիտմունքներն ևս
բարի լինի՝ սակայն իրենց խորհրդոյն մէջ խնայաու-
թիւն չկայ: — Այո, այս ամեն բան իրաւ է, բայց
երբ մեր կինն է խօսողն՝ բանն կը փոխուի. որովհետեւ
որչափ ալ այրական իշխանութիւն ունենամք՝ կինն
ալ ուրիշ զորութիւն մի ունի, և ուղած ասան՝ բա-
նի մի վրայ ատգոհութիւն ունեցածին պէս նոյն զո-
րութիւնն մեզ խմայնելէ կուսայ ասն մէջ՝ թէ և ասն
տիկինն ինչն չլինի: Անեղեն ապահովք այնպէս վա-
րուիլն է՝ որ ասն մէջի խաղաղութիւնն չբողովի և
խառնելու պատճառ շարուի: Յերաւի ևս ալ ուրիշ
բան ոչ կամիմ. վասն զի Իսանին ալ սրտանց կը
սիրեմ՝ որում արժանի իսկ է, և ինձ մեծ ցաւ պիտի
լինի զինքն վշտացնելն, մանաւանդ երբ իմ ձեռքս է
իրեն սիրալ չկարելն:

Արդ հիմա երկու կողման պատճառներն ալ շա-
մք քննեմք: Ինչ կարե հեռակի՝ թէ որ յանձն շառ-
նում երթալու:

Այս պիտի հեռակ որ կինս ոչ միայն պիտի դժ-
կամակի՝ այլ և պիտի արամի. վասն զի իրեն այս բա-
նիս ետեկն անկանելն անձնասիրութեան կամ իր ի-
րաւունքն առաջ ասնելու համար չէ, և ոչ ալ զիս
իր կամաց հնազանդեցնելու մտք. այլ խղճմտանաց
գործ մի համարած լինելուն համար է. իբրև Զլմա-
րիս քրիստոնեայ ամուսին՝ իւր վիճակն իմինէս ամե-
նակն չուզեր զատել, և կը փափայրի որ յաւիտեան
ինձ հետ միացած մնայ. ուստի զինքն անհանգիստ
աւնողն իմ հոգւոյս վիճակն է, և իրաւցնէ իր հաւ-
տացածին նայելով՝ իրաւունք ունի անհանգիստ լի-
նելու, որովհետեւ սրտով համոզուած է որ առանց
հաւատոց փրկութիւն չկայ: Արդ հիմա ևս իր տչաց
առն հաւատք չունիմ որովհետեւ ամենեկն եկեղե-

ցին սոք ոչ կոխեմ՝ բայց ՚ի պատկի և թաղման հան-
գէաներէն, այն ալ յընտանեկան և յընկերական
պատշաճից ստիպեալ: Աւրեմն ինքն կը մտածէ որ ե-
թէ այս վիճակիս մէջ մեռնիմ՝ իմ հոգիս իրենիմէն
յարիտեանս բաժնուած պիտի մնայ. այս մտածու-
թիւնս զինքն յուսահատութեան մէջ կը ձգէ:

Եւ որչափ ալ այս նիւթոյս վրայ իրեն հետ պատ-
ճառներով խօսիմ և իմաստասիրութեան ուսու-
ցածն իրեն զբուցեմ՝ աւելորդ է ու պարսպ տեղն պի-
տի հոգնիմ, և իմ պատճառարանութիւններս իւր
համոզմունքն ամենեւին պիտի շխարեն փոխել. և ինչ-
պէս որ ես կրօնից՝ վարդապետութեանց և հրահան-
գաց ոչ հաւատամ՝ ինքն ալ ես առաւել ոչ հաւա-
տայ թէ իմ իմաստասիրութիւնս՝ կարէ կանոն լի-
նել վարուց: Առակ էզամ խօսք մի է թէ մարդ իր
սենեկապանին առջև մեծ մարդ շխարէ լինել, այսինքն
որչափ մեծ մարդ ալ լինի՝ իր գաղանիքն զխոցող ծա-
ռայն զինքն շարդեր. ես ալ ասեմ որ մարդ իր կը-
նօջն համար իմաստասէր չէ, որ նախ և առաջ Աս-
կրատաց վրայ կը ճշմարտի՝ որ ամեն իմաստասիրաց
հայրն ու հեղինակն էր, և սակայն անպատկառ ու
զեզ Քսանթիոպէէն ամեն որ թուք ու մուր կը կրէր
ու կը նախատուէր, թէպէտ և Գելլիփոսի պատգամն
մահկանացուաց մէջ ամենէն աւելի իմաստունն հրա-
շակէր էր զնա: Փանօք Ատաուծոյ, իմ կողակիցս
Քսանթիոպէի ոչ նմանի, այլ բարի ու հաստատուն
քրիստոնէսայ մի է՝ որ անկեղծութեամբ իւր կրօնից
պարտքերն կը կատարէ, և պատրաստ է կեանքն ալ
իւր հաւատաց համար տալու. այս բանս ինձ մեծ
բաղջ է, որովհետեւ էրիկ մարգու պատուոյն և եր-
ջանկութեան ամենէն անպահով երաշխաւորու-
թիւնն ալ այս է. բայց այս ալ պէտք է խոստովա-
նիմ որ շատ զիրբին բան ալ չէ, և երբեմն նաև նե-
զացուցիլ ալ է:

Երիտասարդութեան ասին Գանձին սիրահարեցայ, և շատ աշխատեցայ նորա հետ կարգուելու համար. և թէպէտ ինքն ալ զիս կը սիրէր, բայց երկայն ասին գէժ գրաւ, որովհետեւ աւելի կ'ուզէր հաւատարիմ քրիստոնէի և կրօնից պարագերն կատարող մարդու մի հետ կարգուիլ. ես զինքս այնպէս ցուցանելով զինքն չհաւատացուցի, որ ուստի գրուցել և խորել լինէր, հասցաւ այսչափ միայն ասացի որ ես ալ ասանք եսանգուն քրիստոնէաց էի, և թերեւս Աստուծոյ շնորհին և բարեպաշտ կենսի իմ սրտիս վրայ գործած բարի ազդեցութեամբն՝ մանկութեանս հաւատքն կարէր նորէն արծարծիլ: Այս յոյսս իրեն տալով ոչ կարծէի որ զինքն կը խորեմ, որովհետեւ անկարելի բան ալ չէր, և սակայն այս յոյսս ես ինքս ալ շունչէի, և ոչ ալ ունեւոր փափաք մի ունէի սրտիս մէջ, որ ինձ տեսակ մի խիզ՞ եղած է, որովհետեւ մինչև ցայժմ խեղճն մեծ բան մի չբառակեցաւ այս կողմանէս, և ապացոյցն ալ այս է որ երեկ չե՛ս առնի որն այնպէս խիստ կերպով մերժեցի իր առաջարկն կիրակի որն միասեղ եկեղեցի երթալու: Ապա ուրեմն ինքն ալ միայն գրած է թէ խորուած է, և որչափ ալ ինքզինքս պարտական ոչ համարիմ նմա համոյ լինելու համար գարձի գալ, բայց դանկ մարդավարութեան համար պարտաւոր կը սեպեմ ինքզինքս՝ որ այս բանիս մէջ նորա տրբամտութիւնն չաւելցնեմ, և ապերախտութիւն չփոխարինեմ իրեն սիրելչամիտ և բարեացակամ իմաստցն՝ որով իմ հոգւոյս փրկութեանն համար կ'աշխատի, ինչպէս որ ինքն ասէ: Արդեօք ինքն այս վախճանին հասնելու համար գործածած միջոցներու ընտրութեան մէջ կը սխալի թէ չէ, իմ գիտնալու բանս չէ, ստոյգն այս է որ իմ վրաս ունեցած սիրոյն աւելի մեծ նշան չէր կարող տալ:

Հիմա ենթացրեմք թէ իր ազալանաց մտիկ առ-

նելով ուղածն կատարելցի. ի՞նչ մեծ և քաղցր ուրախութիւն պիտի լինի իրեն սրտին և հոգւոյն, որովհետեւ միտքն գրել է թէ այսու պիտի վատակի յաւիտեանս յաւիտենից իր երկանն հոգին: Այս նկատմամբ ունեցած ամեն յոյսերն պիտի կենդանանան, և պատարագի ներկայ գտուելովս և իր ժողովրդապետին յորդորակն ընելովս՝ պիտի համարի թէ կէս մի դարձի եկի և փրկուեցայ. և այս սկզբնաւորութեան յաջողութեամբն բարբոջած՝ աւելի ևս եռանդագին ազթքով ամեն սուրբերն յոգնութիւն պիտի կոչէ: և երկնից ամեն շնորհքն իր սիրելի անհաւատին վրայ պիտի իջեցնէ. և անտարակոյս զիս ալ աւելի շատ պիտի սիրէ, և ամեն կերպով պիտի ջանայ իւր սերն ինձ ցուցանելու: Հոս ուրիշ բան մ'ալ կայ գիտելու, այսինքն թէ իր սրտին մէջ անհանգստութեան աեղ յոյսն մանելով աւելի երջանիկ պիտի լինի, և իւր այրն ալ երկնից և երկրի ամեն քաղցրութիւն ներսին պիտի զեղանի:

Եւ զձ հանայք, որչափ զիւրաւ կը տարուբերին 'ի վշտաց և յուրախութենէ' իրենց սրտին շարժմանց և երեւակայութեան արամագրութեանցն համեմատ, որ ձախող և յաջող բաղգին թեթեւ հովովն մերթ կը ցածնան մերթ կը բարձրանան: Եւ սակայն այս տկարութիւնս ալ իր խանդակաթ մասն ունի՝ մանաւանդ ուր բարեւրութիւնն կը սիրէ, որպէս և Ծաննիի սիրան: Բաց աստի, այս տկար արարածներս որ միտքերնին շատ բարձր և խելքերնին շատ սուր չլինելուն համար՝ որոշողութեան և պատճառաբանութեան տատամսութենէն և տարակոյսներէն ալ ազատ են, երբ անձի մի կամ իրի մի վրայ վստահութիւն ունին՝ շատ անգամ քան զմեզ աւելի լաւագոյն ապահովագոյն և ինքնայոժար կը գործեն, աւելի ողջմտութեամբ և եռանդեամբ, որովհետեւ միշտ պատրաստ են իրենք զիրենք սիրածնուն նուիրելու:

զոր մեք արքս մարդիկս ընդհանրապէս ոչ ասնեմք՝ որչափ ալ գիտուն և խնայաստեղք լինիմք : Ասի որ եթէ անկեղծութիւնն աշխարհէս պատրուէր՝ թագաւորաց սիրան պէտք էր ապաւինել. աւելի ճշմարտութեամբ կարեմք հաստատել՝ որ եթէ քրիստոնէական հաւատքն զաշխարհս կը փրկէ՝ կանանց ձեռքովն պիտի փրկուի :

Վերջապէս եթէ կերակի որն եկեղեցի երթամ՝ կինս շատ երջանիկ պիտի լինի, և իւր երջանկութիւնն իմ վրաս ալ պիտի ցայտէ. իսկ եթէ չուզեմ երթալ՝ սաստիկ պիտի արամի, և ժամանակ մի մութ ամպ մի մեր վրայ պիտի ծանրանայ, խաւարն շուտց տեղ արեւելով : Բարից քաղաքն պատարագ մի կ'արժէ ասէր Պէտրոսըն (Շէնրիկոս Գ) . զեռ ևս իմս ալ ասելիքս կուգայ՝ եթէ մեր ասն խաղաղութիւնն ալ՝ որ իմ թագաւորութիւնս է՝ այն ալ պատարագ մի կ'արժէ :

Տառամսուծիւն (շարայարուծիւն) :

18 Ապրիլ :

Կարգն աղջկանս եկաւ . բայց այս պարագայիս մէջ երկուքն ալ մի են . անտարակոյս ծածուկ գաշնակցութիւն մի կայ մերն ու զաւկին մէջ իմ՝ հոգւոյս փրկութեանն համար . սակայն ազգտիկն իր նորածին հաւատոց եռանդեան հետ՝ սարսափելի աչու անմեղ ժառութիւնն ու թախանձանքն ալ կ'աւելցնէ : Անցեալ առաւր զիճարանութենէն ետե՝ Սոֆի քանի մի խօսք լսած լինելով, ամեն կերպով զհայրն շոյեչու շողմեչու կը ջանայ՝ իւր հասակին շնորհալից կերպերովն ու սրտին փափկութեամբն . իսկ մայրն զքուլաւոր կերպ մի բռնելով՝ ծանրէն կը քաշէ : Բնառ այս աստիճան սիրուն և կամակատար

կերպ չէի տեսած զաւելիս վրայ, որպէս թէ ինձ հասկըցնել ուզելով՝ որ այսպիսի սիրուն զաւելի մի ուզածն շտանելը անհարելի է։ Ա՛հ սրբաբո զժուար է այս պզտի համբարուաց անոյշ ձայնին հանգուբովել կամ գեժ գնելն, թէ և բիւր պատմառ ալ ունենաս. աւրիչ հնարք չկայ. երբ ոչ կամիս ուզածնին առնել՝ պէտք է որ տկանջներդ թխես դոցես, որպէս զի նոցա հրապուրիչ ձայնն մինչև սիրան չհասնի. խելքն ալ այս է։

Արջապէս եթէ տղայն այսչափ կը փափաքի այս բանիս՝ ինչու իրեն այս համոզքս չնորհեմ. մանաւանդ որ իր կողմանէ բարի փափաք մի է այս բանս, և տաբակոյս չկայ՝ որ եթէ համոզուած չլինէր թէ իր ուզածն ինձ ալ մեծ բարիք պիտի գառնայ՝ այսչափ ետեկս ոչ անկանէր. իրաւ կարէ խարուած լինել՝ բայց վերջապէս այնպէս համոզուած է. ապա ուրեմն այս բանիս մէջ իր բարի գիտմանն նայելու է, որովհետեւ մնացածին վրայ գատաստան չէ կարող առնել։

Բայց այսոր մէջ ուրիշ խնդիր մի ալ կայ՝ որ է խնդիր խղճի։ Ազգիկս իւր ունեցած հաւատքովն՝ այնպէս համոզուած է որ կիրակի որ պատարագի ներկայ գտուիլն՝ ամեն քրիստոնէից համար էական պարայք է. և եկեղեցւոյ պատուիրան լինելով՝ ամեն հաւատացեալք պէտք է որ պահեն. և հետեապէս շահահոգներն անհաւատ են։ Աստի եթէ յանձն շտանեմ երթալու՝ միտքն պիտի գնէ թէ իր հայրն ալ այն անհաւատներէն է, քրիստոնէաց չէ, կամ թողիկեաց չէ, այլ Եկեղեցւոյ թշնամի, կամ գոնէ յԵկեղեցւոյ բաժանեալ՝ յորմէ գուրս փրկութիւն չկայ, ապա ուրեմն կորստեան և դժոխոց ճամբուն մէջն է։ Աստի այս երկու ցաւալի հետեանացս մին պիտի ելնէ. կամ այն է որ այս տղայս միտքն պիտի գնէ թէ իր հայրն գատաստարուած է և յաւիտեանս իրմէ պիտի բաժնուի, որու ցաւեն մինչև կարէ ևս խել

քին գալ ու խենթենալ, կամ այն է որ աւելի վըս-
տահութիւն ունելով հօրն խնայատութեան վրայ՝ քան
Թէ եկեղեցւոյ ուսուցանին, այս կրօնական անխը-
արութեանս պիտի հաւանի՝ այնպիսի մեծ օրինակ
մի առջին ունելով, և քիչ տակնէն այնոր պիտի հե-
տևի, և պիտի լինի տեսակ մի կորովամբս և ազատա-
խոհ կին, որ ամենն ին իմ բանիս ոչ գայ: Ահ ոչ, ոչ
ասեմ, հազար անգամ ոչ, այս բանիս ոչ հաւանիմ,
այլ կ'ուզեմ որ զաւակս ալ իր մեր պէս հաւատա-
ցեալ և հաւատարիմ լիցի իր կրօնից. կ'ուզեմ որ
լինակեանք կին մի լիցի և բարի քրիստոնեայ՝ զոր-
գարեալ ամենայն առաքինութեամբք՝ զորս ողջամբս
կրօնք ուսուցանեն կանանց, և որոյ քաղցր ազգե-
ցութիւնն՝ նոցա բնութեան գեղեցկութիւնն կ'ա-
ւելցնէ:

Ա՛յսպէս հա. բայց Թէ որ ես կ'ուզեմ որ աղջիկս
քրիստոնեայ ու կաթողիկեայ լիցի, հասցա ինչու ես
որ իր հայրն եմ այնպէս շեմ. և ինչպէս կարեմ զըս-
նալ իրեն իմ օգտիս համար այն բանն՝ զոր կը ցան-
կամ որ ինքն իւր օգտին համար ունենայ, և զոր այն-
չափ թախանձանք յինէն կը խնդրէ: Զուր տեղ
պիտի աշխատիմ խնայատարական բացատրութիւն-
ներ տալու իրեն այս խնդրոյս վրայ. վասն զի եթէ
հասկանայ ես՝ իր հաւատոց և ողջնութեան
գեմ պիտի չզօրեն. և ինչ պատասխան պիտի տամ՝
երբ լալով հառաչելով ինձ ասէ. Ինչ ոչ ուզես առ-
նել այն բանն՝ ինչ որ կ'ուզես որ ես ամենեմ. ինչու
այն որ իմ հոգւոյս օգտակար է՝ քուկինիդ պիտի
չլինի: Պարտաւ տեղ պիտի ասեմ՝ Թէ ինք կին է,
աղջիկ է, ու ես այր եմ, ինքն ազգեմ է՝ ես խնայատուն
եմ. և Թէ խնայատարութիւնն ինձ ուսուցած է
ինչ որ իրեն կրօնք ուսուցել են, և ուրիշ այս տե-
սակ խոսքեր: Պարծեա Թէ կը շեմ իր անվնէր
կերպով ինձ առջու պատասխանն՝ Թէ Երուստ

Քրիստոսի Եկեղեցւոյն մէջ այր և կեռ՝ ազխտի և խնայանոց զանազանութիւն չկայ, այլ ամենքն ալ Որդւոյն Աստուծոյ արեամբ վերածնեալ հոգիներ են՝ որ իր շնորհիւն միայն կարեն փրկութեան հասնիլ: Եւ յիրաւի կը յիշեմ որ ասեմոք Սրբոյն Պաղտօսի թղթերէն միայն մէջ կարգացել եմ թէ հրեայք և հեթանոսք միով հաւատով Փրկչին միացեալ են, և թէ Յիսուսի Քրիստոսի արեան արդեամբն՝ առաջի Աստուծոյ յոյնն ու բարբարոսն՝ ազաւ մարդն ու գերին իրարմէ տարբերութիւն չունին, այլ ամենքն միոյ Հօր որդիք են որ յերկինս է:

Եւ յիրաւի թէ որ հիմա ես ինձ ասացածս՝ ինք ինձ ասելու լինի՝ շատ պիտի չփոթիմ ու խռովիմ. և աւելի ևս պիտի այլայլիմ թէ որ յանկարծ լեզուն փոխելով զանոայ իւր մօրն ու ասէ. Ես ալ ուրեմն եկեղեցի ոչ երթամ՝ որովհետեւ հայրս ոչ կամի երթալ, իմ հոգիս իրեննէն աւելի յարգի չեմ սեպած, և զինքն շատ սիրելուս՝ թէ որ ինքն պիտի դատապարտուի՝ ես ալ իրեն հետ կ'ուզեմ գոտիք երթալ: Արդեօք իրաւունքն որսւ է, հօրս թէ մօրս. մայրս բարի քրիստոնեայ մի է, իսկ հայրս մեծ խնայողանքապէտք է որ ՚ի նոցանէ միայն կողմն բռնեմ, որովհետեւ նոքա իրարու հետ ոչ միարանին. ուստի ես ալ իմաստասիրութեան կողմն համոզուեցայ: Տէր մի արասցէ, վասն զի եթէ այս սարսափելի ազայն ասացածն ասնէ և ինձ աշակերտի բանս բուսած է. աւելի կ'ուզեմ հետն իր եկեղեցիին երթալ՝ քան թէ թողուլ որ ինք մեր գայրոցներն ստք կոխէ:

Յուսամ որ այս բանս ոչ հանգիստի, ազլիկս հօրն պէս իմաստասեր ոչ լինի. բայց անկարելի բան ալ չէ, կամ գոնէ մինչև հոն ալ որ շհասնի՝ կարէ խեղճ աղջայն իմ ընթացքէս գայթակղիլ, և իմ խոսքովս ու որինակովս իր հաւատքն թեթեւեալ: Ա՛հ, Աստուած պահէ. յիրաւի ես հաւատք չունիմ, կամ գոնէ այն.

պէս կարծեմ թէ շունիմ՝ բայց սակայն ոչ բնաւ հա-
կառակել կամ ծիծաղել եմ կենջս հաւատաց վրայ,
և բոլոր աշխարհ ալ վասակելիքս եթէ գիտացից՝ ա-
մենեկն ոչ կամիմ զաւկիս հաւատքն ալ գըր-
գուեցնելու. Աւետարանին սարսափելի խոսքն գեո-
սիրքս է. « Վայ նմա որ պղտի աղայ մի կը դայթա-
կղեցնէ՝ այլ լաւ էր որ երկանի քար մի կապէին նորա
վիզն և ծովուն խորն նեակին »: Հապա ինչ պիտի
լինի հոր՝ որ գժբաղգարար շարն ուսուցանէ իր զաւ-
կին, վասթար ճամբու մէջ գնէ զայն, կամ ՚ի բար-
ւոյն ետ գարձնէ. որպիսի պատասխանատուութիւն,
մտածելով անգամ կը փշաքարզիմ:

Տառամսուծիւն (շարայարուծիւն):

49 Այրել

Այս նիւթոյս մէջ երկու բան կայ՝ որ ինչ կը գըպ-
չի՝ կինս շարամեցնել աւ զաւակս շգայթակղեցնել. իսկ
անձնականիս գալով գժուարութիւն մի շունիմ.
վասն զի թէպէս մինչև աստիճան մի հասարակաց
կարծիքն կը պատուեմ՝ սակայն ինչ պիտի ասենի
գերի չեմ. որովհետև յիրաւի իմաստասեր լինելու
շարժեր՝ թէ որ ամենուն զբախտութեանց ականջ
կախեմք: Տարակոյս չկայ որ եկեղեցւոյն մէջ տես-
նուիլս՝ զարմանք ու զգացում պիտի պատճառէ շա-
տերուն՝ որ իմաստասիրութեան վարժապետ լինելչս
գիտեն, որովհետև մեր օրերն իմաստասիրութիւնն
կրօնից հակառակորդ ու թշնամի կը սեպուի, թէ-
պէս և ըստ իս յանիրաւի: Ես ալ կը խոստովանիմ
որ եռանդուն բարեկամն ալ չէ, և թէ որ ինչպէս ա-
սեն իմաստասիրութիւն և կրօնք քոյր կամ քեռոր-
չիք ալ են՝ սակայն զիրար շատ չեն սիրեր. թէպէտ

և մարդավար խնայաստեղծներ ալ կան՝ որ այս քանիս մէջ ալ կը ջանան յարմար ճամբայ մի գտնել, ինչ պէս ամեն բանի մէջ :

Գիւղիս բնակչաց կարծիքն ալ հոգս չէ, որովհետեւ ճանչցած և տեսնուելու մարդիկս չեն. բայց կան քանի մի գրացիներ՝ որ ճեմարանի կամ Համալսարանի անդամ են. անտարակոյս իրենց մարդիկն՝ մանաւանդ իրենց կանայք՝ որ այս ներթոյս մէջ նոյն փափաքն ունին իրենց արանց համար՝ ինչ որ իմ կինս ինձ համար, այս լուրս շուտով իրենց պիտի հասցնեն, և այսպէս բերնէ բերան անցնելով մինչև Բարիչ պիտի հասնի. ու լսողներէն ոմանք պիտի ասեն. Գարս կղերականաց է, եկեղեցականք նորէն գլուխ կը վերցնեն, ուստի պատարագի երթալն ալ թերևս իր սգուսներն ունի, և թէ որ ծայրն շահ մի կայ՝ երթալն խոհեմութիւն է. որովհետեւ այս անուն մարդն ալ (որ ես եմ) այն աստիճան անհանձար ու տոգէտ մարդ չէ՝ որ միամտութեամբ ու անկեղծութեամբ համոզուած՝ այս բանս գործէ : Այսպէսով այն մարդիկն զիս կեղծաւորի տեղ պիտի դնեն. իսկ ուրիշներն որ այնչափ շարակամ չեն՝ պիտի ասեն. Իրաւ այդ մարդդ հանձար ու գիտութիւն ունի՝ բայց բնութեամբ տկար է, և իւր կինն քթէն բռնած՝ զինքն ուղած տեղն կը տանի. արդ ամենքնիս գիտեմք որ նորա կինն ժամասիրին մէկն է, և շատ ատենէ ՚ի վեր կ'աշխատէր՝ այրն ալ իրեն նմանցնելու, ուստի վերջապէս փափաքին հասել է ու զինքն դարձի բերել է. այսօր պատարագի տարել է զինքն, վողն ալ անշուշտ խոստովանանքի պիտի տանի : Այս վերջիններս ալ զիս միամիտ բարեմիտ մարդու տեղ պիտի դնեն՝ որ կնոջս խոսքէն դուրս ոչ ելանեմ, և ամեն բանի մէջ նորա ուղածն կը կատարեմ. և ասացածնին ալ բոլորովին սուտ չէ. վասն զի իրաւցնէ կինս շատ կը սիրեմ, և խնայաստեղ պաշտանակցաց

ամեն գովեստներէն վեր կը համարիմ զնա երջանիկ
և գոհ առնելու համար ունեցած հաճոյքս :

Այս յերաւի ինչո՞ւ անձնասիրութեան այս փորձիկ
գոհոգութիւնս շատնեմ պիտի իրեն՝ որ ինձ համար
այնչափ և ամեն տեսակէն կ'առնէ, ստեն թէ ինքն է
զիս կառավարողն, որովհետեւ իր խօսքն կը մեծարեմ
և իրեն հաւատարիմ եմ: այսօր ալ պատճառն գիտես
ինչ է. վասն զի երկայն առտնէ 'ի վեր կը գիտեմ
որ գործնական կենաց մէջ՝ ինքն իր ողջմտութեամբն
աւելի լաւ գատաստան առնէ մարդոց և իրաց վրայ՝
քան թէ ես իմ իմաստասիրութեամբս. այսօր հա-
մար է որ ես ալ երբ խելքս կը պահի՝ իրեն կար-
ծեայն կը հաւանիմ. և երբ խելքն է իրեն առաջ-
նորդն՝ այլ իմ հոգս չէ որ ես ալ իրմէ առաջնոր-
դուիմ ինչ ինչ պարագայից մէջ:

Համառօտ ստեղծ, գիւղիս քաղքին տանց և գինե-
տանց գրախօսութիւններն ալ հոգս չեն՝ երբ հաս-
տատ գիտեմ որ սուս են: Հիմա այս բանս յայտնի
է որ կիրակի օրն եկեղեցին երթալս՝ միայն կնոջս ու
զաւկիս հաճոյ լինելու համար է. և այսու բարի եր-
կան և բարի հօր պատշաճ գործ մի պիտի կատարեմ
որոյ մէջ կեղծաւորութեան շուքն անգամ չկայ: Թէ
որ կայ ոք որ այս պարագայիս մէջ զիս մեղադրելու
իրաւունք ունենայ՝ Այն է՝ որում ժողովուրդն եր-
կըրպագութիւն առնէ այն տաճարին մէջ. որովհետեւ
կը խոստովանիմ որ ես այնպէս կը հաւատամ թէ ու-
րիշ ամեն տեղ ալ իրեն երկրպագութիւն կարեմ
առնել, և թերեւ այլ լաւ կերպով թէ ընթանց վրայ
թէ ծովուն եզերքն և թէ անտառաց խորերն, և
իւր տունն սեպուած տեղն երթալս ոչ այնչափ զին-
քը հոն գտնելու համար է՝ որչափ գերդաստանիս
հետ ընկերելու համար:

Լուծումն խնդրոյն :

21 Ապրիլ :

Եղև , և կարծեմ թէ շատ լաւ եղև , կամ գոնէ այնչափ լաւ՝ որչափ որ ինձ կարելի էր : Մայրն առաջինն տարակուսի մէջ թողի մինչև վերջին վայրկեանն՝ թերևս այսօր համար որ տակաւին բոլորովին մտքս չէի որոշած : ուստի կիրակի առաւօտ՝ պատարագի ատեն՝ երբ իրենք սակաւ մի տրամած՝ ինչպէս որ ինձ երեցաւ , կը պատրաստուէին եկեղեցի երթալու՝ գլխարկս ձեռքս զիրենք զիմաւորեցի : Այցելուածեան կ'երթաս , ասաց ինձ Ծաննի : — Այո , պատասխանեցի , միանգամայն ձեզ ընկերել կ'ուզեմ : Զարմացմամբ մանաւանդ թէ տարակուսելով երեսս նայեցաւ , կարծես թէ սրտէն զգացածին ոչ համարձակէր հաւատալու , և որովհետև պատասխան տալու տեղ ժպտեցայ՝ ուրախութենէն լալով միզս պրկուեցաւ : Սոփին ալ ձեռքս բռնած կը համբուրէր , արանց և հարց մէջ ամենէն երջանիկն էի այն միջոցին՝ երջանկութեամբն զոր իրենց կուտայի :

Վերջին զանգակն հնչելուն՝ ՚ի միասին ճամբայ ելաք : Ծառայներն ալ ապշած կը նայէին՝ որովհետև այսպիսի բան տեսած չէին . թեև կնոջս տուի , Սոփին ալ միւս կողմէն ձեռքէս բռնած՝ ուրախութենէն բոլոր ճամբայն կը ցատքահր , սրտերնիս այնչափ ելած էր՝ որ բան մի չէինք խօսեր , ու ճամբայն շատ հեշտ երեցաւ ինձ . եթէ զուակս քովս չլինէր՝ ամենքն զմեզ նոր հարս նոր փեսայ պիտի կարծէին , այնչափ ուրախ ու զուարթ կ'երթայինք . և յերաւի ալ այս փոքր գիպուածս մեր սկրն նորոգել էր :

Եկեղեցին որ հասար կնկանս և աղջկանս մէջ տեղ նստայ . տան որ ալ լինելուն՝ բազմութիւնն շատ էր :

և տեսի որ շատերուն աչքն ինձ կը գառնային՝ զոր հոն տեղն ամենեկն տեսած չէին։ Ես նոցա նայելուն հոգ չարարի ամենեկն. և երբ պատարագն սկսաւ՝ գրգանէս փոքրիկ գիրք մի հանելով՝ սկսայ կարգաչկարծեալ թէ Կաննի շատ հետաքրքիր էր գիտելու թէ ինչ գիրք էր ձեռքինս. բայց որովհետեւ ՚ի պատիւ տեղւոյն բան մի ոչ խտեի և ուշադրութեամբ գիրքս կը կարգայի՝ որ ազգեմագրոց պէս ալ կազմուած լինելով՝ ազգեմքի գիրք կը նմանէր. շահմարձակեցաւ հարցնելու, այսչափիս գոհ լինելով որ հոն կը գտուէի ու պարկեշտ ալ կը կենայի։ Զեռքի գիրքս Սրբոյն Աւգոստինոսի Խաղաղութեան առաջին հատարն էր՝ զոր ճամբայ ելնելէն առաջ գիտեմամբ տակ էի, մանաւանդ թէ այն մեռքս անկել էր՝ եկեղեցւոյ մէջ ժամանակս անցնելու համար լաւ գիրք մի բնառած ժամանակս. որովհետեւ անվայել բան կը սեպէի այնպիսի գիրք առնուլ որ անյարմար լինի իմ ներկայ հաւանեալ կացութեանս, իսկ հեթանոսական մատենագրութիւն մի առնուլ՝ մտքէս անգամ ոչ անցանէր. ինչպէս որ առնէ իմ պաշտօնակցացս մին՝ զոր իւր ջերմեամեղ ազլիկն եկեղեցին տարած առնն՝ պատարագի ժամանակ Վերգիլիոս կամ Որատիոս կարգաչով կը զուարձանայ։ Յիրաւի էս ալ գեռ բաւական հաւատացեալ չեմ՝ որ եկեղեցւոյ ամեն շարքողութիւններն հասկնամ, բայց ոչ ալ կամիմ այնպիսի բան մի առնել՝ որ ներկայ գտուող ներուն հաւատքին հակառակ կամ գոնէ օտար է. այն բանս խզմիս կը գուշի և կեղծաւորութիւն կը համարիմ։

Համութեամբ լսեցի ժողովրդապետին յորդոբակն, որ աւետարանական խօսք էր՝ իր բոլոր պարզութեան մէջ. և հովուին ձայնէն ալ այնպէս լաւ կ'իմացուէր իւր համոզուած լինելն և իւր ունկընդրաց օգտակար լինելու և զնոսա ալ հաւանեցնե-

լու փափայլն՝ որ մտքէս անգամ ոչ անցանէր այնոր
գէտ առարկութիւն մի ասնելու և պահառութիւն մի
գաննելու՝ և ոչ իսկ իւր խօսուածքին սակաւ մի ան-
հարժ մեղոյն վրայ. այլ լաւն ալ այն էր՝ որ շատ էր.
կայն շխտեցաւ և ամենեկն հակաճառութիւն չը-
խառնեց, ինչպէս որ կը վախէի, որովհետեւ իմացայ
որ զիս սեւաւ, և կարծէի թէ աստի առիթ պիտի
առնու՝ ինձ պէս անհաւատ մի ամէջնելու, և զիս
գարձի բերելու համար՝ իմաստասիրութեան գէտ
ամեն աստուածարանեկան պատճառարանութիւն-
ներն գլուխս պիտի թափէ: Բայց կարծածիս պէս
չեղաւ. այլ ընդհանուր բոլոր աշխարհիս համար խօ-
սեցաւ՝ առանց մասնաւորի գոչելու. ուստի մտքէս
չնորհակալ եղի որ այն օրն իմաստասիրաց և ամբարըչ-
աց ինայեց: Թէ որ հակաճառութեան մանէր՝
անշուշտ զիս պիտի սարտուցանէր ու գրգռէր, ընդ-
հակառակն խօսուածքին սծուծն ու բարեւրաու-
թիւնն սիրտս շարժեցին, և եկեղեցիէն գարձած ա-
տենս կնոջս ասացի՝ որ իրաւցնե բարի քահանայի և
պատուաւոր մարդու պէս խօսեցաւ: Տաքակոյս չը-
կայ որ Արքայն Ամբրոսիոսի խօսքն ինչ ազդեցու-
թիւն որ արար Աւգոստինոսի վրայ, այս քահանայիս
խօսքն իմ վրաս նոյն տպաւորութիւնն շարար. բայց
նախ որ հոս ոչ Աւգոստինոս կար ոչ Ամբրոսիոս, և
երկրորդ արդէն մեծ բան էր՝ իմ հոգւոյս արամա-
գրութեանց նայելով որ յստարութեանս մտիկ առ-
նել տուաւ ինձ իր խօսքն և զինքն յարգել տուաւ:

Բայց շատ անգամ մարդ բան մի բնաւած ժամա-
նակ՝ ուրիշ մի կը գաննէ՝ զոր չէր յուսար. ևս ալ ա-
ռանց ուղեւոր իմ քարոզիչս գրպանիս մէջ գտի. և
ժողովոցապետին քարոզէն ետե՛ որ ինձ պատրաս-
տութիւն մի եղի, Արքայն Աւգոստինոսի քարոզն՝ այս
ինքն Խոստովանութիւններն անյազ կերպով սկսայ
կարգաւ բոլոր պատարագին առնն: Ուրիշ անգամ ալ

կարգացել էի՝ բայց անսպասելիորէ և միայն գրաւորական մասին ուչ գնելով՝ ուստի ինձ ապաւորութիւն մի չէր գործած. անսպասելիոյս զեռ զայն յարգելու կարողութիւն չունէի և ոչ իսկ հասկանալու յետոյ մէջմ՝ ալ ձեռքս չէի առած այն գիրքն, և ահաւասիկ կենօն և ազնկանս յորդորեամբ պատարագի երթալու ժամանակ՝ ձեռքս անկամ գիրքն՝ գրեթէ քիչ նկարագրութիւն մի էր իմ մտաւորական ու բարոյական կացութեանս Այսն զի ինքն ալ՝ այսինքն Ս. Ազգոսաինոս իմաստասէր մի է որ մանկքեցոց հրէջ մոլորութեանց հեռեւելէն ետե՝ գարձի կուգայ՝ իւր լուսացայտ միտքն ամեն վարդապետութեանց հազանց՝ և իւր փափակ սիրան կրից յուզմանց տալէն ետե։ Յիրաւի ըիւր անգամ զիս կը զերազանցեթէ իւր հանձնարօքն և թէ իւր գարձին անկեղծութեամբն։ Բայց թէ որ իմաստասիրութեան հազմանէ՝ մոլորութեան մէջ ալ եմ՝ որ կարելի է, սակայն կարծեմ թէ իրեն չափ ընկզմած չեմ. որովհետեւ ես սըլաատնական եմ, իսկ ինքն մանկքեցի էր։ Գարձեալ ապօրինաւոր սիրելութեանց մէջ ալ շաղուած չեմ, և բարեբազգ եմ որ բարի ու բարեպաշտ կին մի ունիմ՝ որ ինձ համար կ'ազօթէ, ինչպէս որ իր սուրբ մայրն իրեն համար կ'ազօթէր։ Միայն թէ արդեօք Ծանձնի ազօթքն ալ Մանկայի ազօթից չափ զօրութիւն պիտի ունենայ։ Աստուծոյ միայն է գիտելի։ Ապա ուրեմն մեր և իւրաքանչիւրոցս գիրքին մէջ նմանութիւն մի կայ, և այսօր համար է որ իւր կենաց նկարագրութիւնն ալ շատ շահաւոր երեցաւ ինձ այս անգամ. ուստի կ'ուզեմ այնօր ընթերցումն շարունակել։ Սուրբ Ազգոսաինոսի գրոց շնորհիւն՝ մայնաւոր պատարագի ժամանակն ալ կարճ երեցաւ ինձ, և յիրաւի կը հաւատամ թէ բան մի վատաղ կեցայ։ Այս ամեն պարագայներս միացամ՝ սրտիս մէջ այնպիսի ներքին ուրախութիւն մի զգացի՝ զոր շա-

անոց չէի իմացած. կեանքն աւելի թեթեւ կ'երևեր
ինձ, և ամեն բոլորս եղողներուն հետ աւելի բարե-
սիրութիւն կը զգայի: Նոյն աւուր մնացած մասն
ընտանեացս մէջ քաղցրութեամբ անցուցի:

ԱՍՈՆՉԱՆՈՒՄԻՆ ՏՈՂՈՅ:

22 Ապրիլ:

Այս առաւօտ ժամն հինգին ելի ու պարտեղ իջի-
որպիսի՜ գեղեցկութիւն. բնութեան կեանքն իւր ա-
մեն հեշտարար և շնորհալից մասերովն և գարնա-
նային առաւօտութեամբն կ'արթըննար. ծաղկներն ա-
մեն կողմանէ կը շողային ամուներուն մէջ ու պաղա-
սու ծառոց վրայ, և քաղցր բուրմունքն ջերմին հովով
ամեն գին սփռելով՝ անոյշ զմայլմունք մի կուտային.
զգայութեանցս այս յափշտակութիւնս՝ որ իւր պար-
զութեանքն երջանկութիւն կը բերէ՝ երեկուան ա-
ւուր յիշատակին հետ կը խառնուէր՝ այնոր վրայ
հոգւոյ անուշահատութիւն մի աւելցնելով: Այո, կը
խոստովանիմ որ երեկուան օրն երջանիկ օր մի էր
ինձ համար՝ որովհետեւ ինձ այնչափ սիրելի բարի հո-
գիներուն երջանկութեան պատճառ եղէ, և թերևս
նոցա կենդանի հաւատաց մասնակից լինելուս հա-
մար, և նոցա պաշտած Աստուծոյն սակաւ մի մտե-
նալուս համար՝ զոր և ես ալ 'ի մանկութեանս պաշ-
տած էի: Սրտիս այս բուրմունքն՝ բնութեան անու-
շահատութիւնն աւելի կը սասակացնէր և ներսի գիտ
կը թափանցէր. խղճի ուրախութիւնն ինչ բանի որ
մտաննայ՝ կը գեղեցկացնէ ու կը զմայլէցնէ, և կար-
ծեա թէ գերագոյն լոյս մի կը ցայտէ՝ իւր նշոյլքն ու
երանդներն մեր գոյութեան և շրջակայից վրայ տա-
րանելով:

Կենացս մէջ անոյշ հասերու շատ զգայուն եղած եմ, մանաւանդ գաշաց և անառաց հասերուն, և գրեթէ կենացս ամեն պարագայներն՝ պատկերոցութեանս անուշահասութեանց հետ կապուած են, այնպէս որ յանկարծ հոս մի առածիս պէս՝ անշած դնացած բաներն մտացս մէջ կը նորոգուին. և ՚ի մանկութենէ ծաղկանց ծառոց և թփոց հետ մեծնալով շատ կը սիրեմ, և երբ թեթև հողմոյ թեւերոյն նոցա բուրմունքն ինձ կը հասնին անպատկերի զմայլմունք կ'իմանամ, այնոր համար պարտիզիս մէջ շատ ծառեր ու ծաղկներ անկել առած եմ, և ամեն որ հին բարեկամաց պէս այցելութիւն ասնելով կը զուարձանամ:

Փոքրիկ կալուածս այս առաւելութիւնս ալ ունի՝ որ անառան հանող գուն մի ալ կայ. և թէպէտ իմ ծառաստանս ինձ հերիք է և զգայութեանցս ամեն զուարձութիւնն ունիմ, բայց աւելի ունել կը փափաքիմ. վասն զի մարդուս բնական է լսուն ունելով՝ լաւագունին ետեւ լինել, ուստի յայտնի կ'երևի որ աշխարհիս մէջ գառուած բաներն զմեզ գոհ առնել չեն կարող: Գրեթէ բոնի անառան մտի՝ որ նոր ծագած արևուն քաղցր լուսոյն սսկէ զածուել էր, և ուր կարծես թէ բնութիւնն աւելի ուժով զիս կը գրկեր: Նոս ծաղկանց գեղեցկութիւնն և անոյշ հրապոյրքն շկար, այլ աւելի զորաւոր և աւելի ընդարձակ կեանք մի ամեն զի կը տարածուէր՝ խիտ խիտ անկուած մեծամեծ ծառերէն ելած հասերոյն՝ որ երկրիս ծոցին մէջ խաղաղ կ'աճին ու կը շնչեն՝ այնոր պարարտ ծիծերուն կպած, և անտի անդադար ծըծած հիւթերն՝ իրենց ամեն մասերոյն ամեն զին կը սփռեն: Կարծես թէ հոգիս կենաց ծովու մէջ ընկըզմած էր, որ իր մակընթացութեամբն ու տեղատուութեամբն մերթ կը Ծնէր զիս մերթ կ'ընդարձակէր, և հոգւոյս մեծ զմայլմունք կուտար՝ մերթ

խմանալով որ այնոր անբաւ ծանրութեամբն կը ճըմ-
լէր ու գրեթէ կ'ոչնչանար, և մերթ ինքն իրմէ աւե-
լի վեր կը վերնար ու կը բարձրանար, որպէս թէ
բնութեան հազարգեղով իրենէն աւելի գերազայն
ոյժ մի ընդունած էր՝ որ աւելի բարձրագոյն գո-
յութեան մասնակից ասնէր զինքն:

Տարակոյս չկայ որ եթէ մեր մարմնոյ և մտաց ար-
կարութեամբն բան մի կ'արտեմէր՝ ուրիշ բանով չէ՝
բայց եթէ այս խորհրդաւոր մասնակցութեամբս,
զոր և մեր կենաց պարագայներուն մէջ լաւ կ'իմա-
նամք՝ ըստ բնականին՝ քաջասով եզամ ժամանակի
երբ կարծես թէ մեր բոլորն եզամ աշխարհիս կե-
նաց հետ կը նոյնանամք, հիւանդութեան ժամանակ
ալ՝ երբ ընքմի ուժովն կամ ջգային գրութեան ցըն-
ցուելովն՝ նոյն իսկ տկար կին մի այնչափ կ'ուժովնայ՝
մինչև շատ մարդիկ միասեղ զինքն չեն կարող զայել-
բայց աւելի ըստ բարոյականին՝ երբ հանձարն՝ ներ-
շնչմամբ՝ բան զհասարակ միտս 'ի վեր ամբառնայ,
կամ կամաց այնպիսի մղում և ոյժ մի կուտայ որ մե-
ծամեծ նուիրմանց պատրաստ ասնէ զինքն՝ զոր իւր
կարողութեամբն անկարելի էր ասնել:

Ինչ է ուրեմն այս վերամբարձ զօրութիւնս, այս
գերմարդկային կեանքս՝ բնական թէ գերբնական
ինչ անուն կ'ուզէ թող արուի, բաւական է որ ես
զինքն կը նանաչեմ ու կը վայելեմ, առանց որոյ գրե-
թէ ոչինչ եմք: Ամանք Աստուած անունն կուտան
այս զօրութեանս, ոմանք ալ բնութիւն անեզերք
աշխարհք, ես ձանձրացած եմ այս ամեն անուններէս՝
որ ամենքն ալ նոյն բանն՝ կամ իրարու հակառակ
բաներ կը նշանակեն: Ես կ'ուզեմ այս մթութեանց
խորն իջնել, և իրականն կ'ուզեմ ըմբռնել չէ թէ ըզ-
ցնորս և զէակս մտաւարականս: Ես հաւատամ յԱս-
տուած անձնաւորական՝ արարիչ երկնից և երկրի,
և որ կառավարէ զնոսին խմաստութեամբ և զօրու-

Թեամբ, և հեռեապէս հաւատամ Նաև նախախնար,
մութեան որոյ զանհուն իմաստութիւնն և զհոյ-
րական իմաստ տիեզերք համայն ջուշանեն: Բայց
ինչ է Աստուած ինքն յինքեան, և ինչ նկատմամբ
մարդոյ: արդեօք որպէս քրիստոնէութիւնն հաւ-
տասե՛ արարչութենէ աւելի ներքին յարարերու-
թիւն մի եզան է իր և մարդկութեան մէջ. կամ թէ
ասեմք արդեօք ճշմարիտ է որ մասնական շնորհիւ և
առանձինն յայտնութեամբ իւր սիրոյն՝ Աստուած
մարդացել է մարդկան ազգն ուսուցանելու բժշչ-
կելու և փրկելու համար: Ահա այս է խնդիրն
որ այժմ զիս կը նեղէ, և որոյ լուծումն կը բնաւեմ:
Հարկ է որ կամ հաստատապէս և կամ մերժողապէս
համոզուիմ այս բանիս՝ գոնէ իմ մտացս հանգար-
տութիւն և հոգւոյս խաղաղութիւն գանձելու հա-
մար, և որոշ ուղղութիւն մի իմ կամեացս գործա-
դրութեան մէջ: Այս խուզարկութիւնս պարզ հա-
յեցողական գործ մի պիտի չլինի, և ոչ ալ շահա-
սիրութեան: արդեն իմ գաստիտուութեանցս մէջ
հազար անգամ ամեն կարելի փաստերով ջուշամ եմ
Աստուծոյ գոյութիւնն, բայց զինքն տիեզերաց ան-
բաւութեան գահին վրայ նստեցնելէն ետև ալ չեմ
գիտցած թէ ինչ բանի գործածեմ զինքն. և որչափ
ալ իւր անունն կարողութիւնն և կատարելութիւն-
ներն հռչակած եմ՝ ուրիշ մեծարանք մի չեմ մա-
տուցած իրեն, և յերաւի ոչ երկրագոյտութիւն ա-
րարեալ եմ, ոչ յոյնութիւն կոչել եմ և ոչ ազու-
թել եմ: Սակայն եթէ Աւետարանին ասացածին
պէս ինձ համար եղել է՝ ինչ որ եղել է, պէտք չէ ալ
ևս երկայն տանն այս ապերախտութեանս մէջ մնամ,
իւր իրաւունքն իրեն զլանամ, և իմ ապագայիս նկատ-
մամբ այսպիսի անխոհեմ անհոգութեան մէջ մնամ:
Իմ գոյութեանս զերազոյն տէր և անորէն Աստու-
ծոյ կենդանւոյ հաւատալէն ետև՝ սրտի մտօք չնա-

ճաշ նորա հետ միանալու՝ իրեն ընդունելու համար լոյս և օգնութիւն որում այնչափ կարտաութիւն ու նիւթ, այս բանս պարզ թեթեամատութիւն մի շահամարուիր: Ուրեմն քաջութեամբ յառաջ վարեմք այս խաղարկութիւնս լուսութեամբ և միայնութեամբ՝ ոչ եթէ ճառ մի գրելու մտք կամ նոր գրութիւն մի հաստատելու գիտամբ, այլ առ ՚ի գըտանել ջահ ինն և լոյս իմ կենացս ընթացքն ուղղելու համար: Քրիստոսնեայ լինիմ թէ չլինիմ, տակայն հարկ է խղճիւ գիտել թէ ո՛ւր եմ հասել, ինչպէս որ կը վայելէ արգար մարդոյ մի՝ որ ճշմարտութիւնն ամեն բաննն վեր կը սիրէ, և միայն գրած է զայն ընդունելու ինչ որ լինի, և սրբափ գծուարութիւն ալ քաշէ զայն ընդունելու համար:

Նոր խնդիր:

25 Ապրիլ:

Յիսուս Քրիստոս Աստուած է թէ չէ, թէ որ Աստուած չէ՝ որչափ ալ իր հանձարոյն և գործած բարեաց համար իրեն վրայ զարմանամ մեծարեմ ու պատուեմ, սակայն երկրպագելու պարտկան չեմ, ոչ իւր կրօնքն ընդունելու և ոչ ալ պաշտելու: Բայց թէ որ Աստուած է՝ որպէս ինքն ասաց, որպէս իւր ասաքեաներն հաւատացին, և որպէս Եկեղեցին ևս կը քարոզէ հազար ութ հարիւր տարիներէ ՚ի վեր, և որպէս ևս իսկ ստիպեալ եմ ընդունելու, որովհետեւ ուրիշ բան չեմ կարող հաստատելու, այն ատեն խնդիրն շատ կը ծանրանայ, և անմատութիւն և յոյժ վտանգաւոր բան լինի իւր գործն մերժելն կամ նմա գիտադրելն. Սաւուղ Սաւուղ՝ ընդէր խըթանին գէմ կ'արացես:

Ապա ուրեմն նախ առաջարկին զնեմք Եկեղեցւոյ
գործածած բաւերոջն :

Սուրբ Յովհաննէս իւր աւետարանին առջի գլխ-
խոյն մէջ ասելէն ետեւ թէ « Բանն էր առ Աստուած
և Աստուած էր » յի յաւելաւ Ա- Բանն Նախն եղև և
Բնօրէնս — Ի միչ. Բանն մարմին եղև ու մեր մէջ բնա-
կեցաւ : Նիկիոյ հանգանակին մէջ ալ գրած է թէ
Յիսուս Քրիստոս սրբածին Արդի է Աստուծոյ, ըստ
Ի ըսւոյ, Աստուած յԱստուծոյ, ծնունդ և ոչ ա-
բարած, որով ամենայն ինչ եղև, և թէ ինքն յերկ,
նից էլ վասն մարդկան՝ նոցա փրկութեանն համար,
և մարմնացաւ Նոզով Սրբով Ի Մարիամայ կուսէն,
և Նաբաղոս : Սրբոյն Աժանասի հանգանակն՝ երկու
պայման կը գնէ հաւատք ունելլու և փրկուելլու հա-
մար, առաջինն է հաւատք Ի Սուրբ Երրորդութիւն,
և երկրորդն Ի մարմնաւորութիւն Բանին Ի Յիսուս
Քրիստոս, որ է սրբանգամայն Աստուած և մարդ,
Աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ, ունելով
որպէս զամենայն մարդիկ հոգի մի բանաւոր և մար-
մին, և թէպէտ սրանգամայն Աստուած է և մարդ՝
սակայն չեն Ի նմա երկու Քրիստոսք այլ մի միայն,
ոչ եթէ փոխարկելով աստուածութեանն Ի մար-
մին, այլ վերստմամբ մարդկութեան յԱստուած,
ոչ շփոթմամբ գոյացութեանցն, այլ սակաւ նոյնու-
թեան անձինն :

Աստուած մարդ եղած, այս կարելի բանն է, կամ
մեր միտքն կարէ ըմբռնել, որովհետև կարելութիւնն
ալ այսու միայն կարեմք դասել : Եթէ այս կարելի
է, ապա եղած է, ոչ եթէ Ի կարելութեանն առ գո-
յութիւնն ձեռնարկելով, այլ զի եթէ անհնարին լի-
նէր՝ անկարելի էր որ այսպիսի անմտութեան միջիա-
րաւոր միջիար մարդիկ հաւատային ընդ դարս ութե-
տանն, շատերն ալ իրենց կեանքն զնեխն զայն սրալու
պանելու համար :

Յեառոյ այս գործոյն պատճառն կամ ինչ բանի հա-
մար եղածն ալ ընդունելի՞ է արդեօք. « Յազֆս Աբ
Նարիան և իւն Աբո, իրիւնէան ինչու ՚ի յերկնս » :

Իարձեալ ինչ խորհելու է գործոյն կատարման
համար գործածուած միջոցին վրայ. « Յաշու ՚ի Հոգ-
ոյն Սբբո, և Ժնու ՚ի Մարիայ, իւնէն » :

Վերջապէս այս մեծ գործոյս աւարան այսինքն
Քրիստոսի յերկինս համբառնալն և Աստուծոյ անունն
նախն, ուստի նորէն պիտի գայ առ ՚ի գառել զկեն-
դանիս և զմեռեալս, որք ամենքն իրենց մարմնովն
յարուժիւն պիտի անուն՝ իրենց աշխարհիս մէջ
գործածներուն պատասխան տալու, և իրենց վարձքն
կամ պատիժն ընդունելու համար :

Ահաւասիկ շատ մի ինզիրներ՝ որոց ետեկն ուրիշ
ներ ալ պիտի գան : Անկեղծութեամբ և պարզմտու-
թեամբ մեռք զարնելք՝ միայն ճշմարտութիւնն ճա-
նաչելու մտախաբով :

Աստուած մարդացեալ :

24 Ապրիլ :

Արդեօք կարելի՞ է որ Աստուած մարդ եղած լինի՞
մարդկանց մէջ առ ժամանակ մի ապրելու համար :
Այս բանս այնպէս կարելի է, և այնչափ մարդկային
մտաց հակառակ չէ՞ որ ամեն տեղ և ամեն ժամա-
նակ մարդիկ այս բանիս հաւատացել և ընդունել են-
հնգկաց և յունաց զիցարածութիւնքն ուրիշ բան
չեն՝ բայց եթէ վէպք մարդկութիւնն յանձն անուղ
աստուածութեան, մանաւանդ թէ մարդկութենէ
ալ նուազ արարածոց. որովհետեւ ոչ միայն մարդա-
կերայեալ աստուածոց երկրպագութիւն աննել կը
յորգորելին զմարդիկ՝ այլ և աստուածոց անանա-

ցերեց և մետաղացերեց, որով կ'ընդունէին անասունս բոյս և քարինս նուիրականս: Յունաց բազմաստուածութիւնն սակաւ մի աւելի բարձր էր, որովհետեւ ընդհանրապէս զմարդկային միտս միայն կ'աստուածացընէին, և անբան և անշունչ արարածներն չէին աստուածարել:

Նոս ըսու, ասեն արդի իմաստասէրք, թող այնպէս լիցի թէ նախնեիք ալ այս բանս ընդունած են, այդ ասացածդ մեք ալ ոչ մերժեմք, բայց այտոր մէջ ուրիշ բան ոչ տեսանեմք՝ եթէ ոչ մարդկային մտաց ցնորումն՝ որով և անտեղութիւն. այն ասեն ներն մեզ համար անցած են, և այնոր համար ոչ կամեմք քրիստոնէից մարդացեալ Աստուածն ընդունիլ՝ որպէս զի հեթանոսաց կասալաշտութեանն ըզառնամք: Ես ալ այդ բանդ ոչ ընդունիմ՝ եթէ յիրաւի կասալաշտութիւն է: Սակայն Սոկրատ և Պլատոն զորս կարծեմ ակարամբս և անմբս մարդիկ ոչ կարեմք համարիլ՝ աստուածութեան մարմնացումն ոչ մերժէին, թեպէտ և իրենց ժամանակի աւելորդապաշտութիւններն ալ ոչ ընդունէին. և իրենց ժամանակակիցաց կրօնքն՝ որ այս բանիս կը հաւտար՝ ոչ երբևէ դատապարտեցին. Պլատոն այս նիւթոյս նկատմամբ միշտ նախկին աւանդութիւններն յառաջ կը կոչէ, Սոկրատ ալ մեռնելու ատեն՝ այսինքն այն ժամանակ որ կեղծելն սյլ անագուա էր, իւր վշտացեալ և յուսահատեալ աշակերտացն կը յանձնէր որ իր անուամբ Ասկլէպիոսի արազաղ մի զոհեն: Ապա երկուքն ալ աստուածութեան մարմնանալուն կը հաւատային, կամ թէ կարելի կը համարէին որ Աստուած մարդանայ կամ մարդ աստուածանայ, և այսու հանգերս իմաստասիրութեան մէջ մեր վարժապետներն են, և ոչ կարծեմ թէ արդի իմաստասէրներն որ նոցա աշակերտ լինելուն վրայ կը պարծին՝ քան զնոսս գերազանցած են՝ ի գիտութեան և յիմաստութեան:

Իսկ առ Ննգի՛նս՝ որ իրենց հաւատքին հետեւեալն մինչև 'ի սկիզբն աշխարհի հաստուցանեն, կրօնքն մըւանննաւոր մարտնացում մի է աստուածութեան 'ի մարգիկ և 'ի համագոյս. նաև Արարողութեան վարչապետութիւն մի ունին ըստ իւրեանց մտաց. Պրահ, Ս, Վիլն-- և Սիլն, երեքն ալ աստուածք, (Թէ և որոշ ոչ անսանի Թէ մի աստուած է երեք զանազան ըստարողելեզք՝ Թէ մի երբեակ աստուածութիւն: Աստուածութեան մարգացումն այնչափ անտեղի ոչ երևի իրենց՝ որ միշտ մարդկութեան աստուածացմանն կը փափաքին, և իրենց առջին մարգուս գերջին վախճանն և իւր ամենէն մեծ երջանկութիւնն՝ աստուածային գոյացութեան մէջ խառնուիչն է՝ անհնոյն մէջ Թաղուելով, ուր բոլորովին պիտի ընկզմի մարգուս անձնաւորութիւնն:

Վերջապէս հին և արգի համաստուածութեան հիմն ալ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Աստուծոյ և արեւելեաց նոյնանալն. այնպէս որ մարդկութիւնն մեծ Համայնն հոգեւորող հոգին կամ ոգին է, և որոյ անհուն մեծ է արեւելեքս: — Նա և նոյն իսկ ամենէն նոր համաստուածեանց կարծիքովն՝ որպիսի են Հէկէլ և իւր գաբոյն, Աստուծոյ մարգոյ և համագոյից գաղափարաց մէջ ամենեկին ներհակութիւն չկայ, որովհետև զնոսա կը նոյնացնեն արեւելեական Էրակին մէջ: Տարակոյս չկայ՝ որ ես մինչև հոս ոչ հասանեմ, և համոզուած եմ որ անբաւ անգունք մի կայ ընդ մէջ անհնոյ և հնաւորի, բացարձակի և յարաբերականի, 'ի մէջ հարկաւոր էակի և պատահական էակի, և աւելի պարզ խոսելու համար 'ի մէջ արարչի և արարածոյ: Համոզեալ եմ որ անստեղծի և ստեղծելոյ բնութիւնն տարանջատք են և իրարու անշփոթ, այնպէս որ իրենց գոյացութիւնն ոչ երբեք կարե իրարու հետ շփոթիչ և իրենց էութիւնն նոյնանալ: Բայց արգելք կարելի բան չէ՝ ենթակացկան միու-

Թիւն մի ըմբռնել աստուածութեան և մարդկու-
թեան՝ որ գոյացութիւններն ոչ շփոթէ: Եւ շինչ
այս է հնաւորն յանհնոց որոշողն՝ յարում գոյացու-
թեան միութիւնն կայ յերրորդութեան աստուա-
ծային անձանց: Այս է կարծեմ՝ քրիստոնէութեան
ուսուցածն ալ, որով Երրորդութեան երկրորդ ան-
ձին կամ Բանին մարմնաւորութիւնն ընդունին ալ
ոչ կուսարչաւորութիւն լինի և ոչ համաստուածու-
թիւն: Վասն զի քրիստոնէութիւնն յայննապէս
ասէ թէ Քրիստոս կամ Աստուածն մարդացեալ
մի է, ոչ փոխարկութեամբ աստուածութեանն՝ ՚ի
մարմին, այլ վերաւմամբ մարդկութեան յԱստուած:
Մի է ոչ շփոթմամբ գոյացութեանց՝ այլ միու-
թեամբ անձինն, և թէպէտ աստուած է միանգամայն
և մարդ՝ այլ մի մայն Քրիստոս է՝ ՚ի նմա:

Հիմա այս դժուարութիւնս կը մնայ ինձ՝ թէ ինչ-
պէս աստուած և մարդ մի և նոյն անձն լինին՝ ՚ի միա-
ւորութեան երկուց բնութեանց:

Միջնորդն կամ միջին եզրն:

25 Ապրիլ:

Կաթողիկէ վարդապետութիւնն դաւանի թէ Յի-
սուս Քրիստոս է Աստուած իսպառն և մարդ իսպառն
այլ և յաւելու թէ մարդն որ ՚ի նմա՝ բազկացեալ է
որպէս ամենայն մարդիկ, ՚ի բանական հոգոյ և ՚ի մարդ-
կային մարմնոյ: Ահաւասիկ նորատեսակ էակ մի՝ ՚ի ասիե-
զերքս, աննման այլոց և միակ անձին իւրոյ՝ վասն զի
բերէ յանձին զաստուածային բնութիւն հանդերձ
իւրովք կատարելութեամբ՝ միացեալ ընդ թերու-
թեանց մարդկային բնութեան, և սակայն այս երկու

բնութիւնքս մի անձն կազմեն՝ որ և կապ է նոցին միաւորութեանն։ Այս ալ Բանին մարմնաւորութեան հարկաւոր հետեանքն է՝ որ երկու եզերաց մէջ միջնորդ լինելու համար մարդ եղած է՝ զորս պիտի հաշտեցնէ՝ որ են Աստուած և մարդ, և այսու անուամբ և այս զախճանաւ՝ պէտք է որ՝ ինչպէս ամէն միջին եզր, հազարդ լինի բնութեան երկուց ծայրից՝ առ ՚ի միաւորել զնոսա։ Եւ Յիսուս Քրիստոս այս սրայմանաւ միայն կարէր կատարել զիւր բարձր առաքելութիւնն ՚ի փրկութիւն մարդկան։

Ալ հոս տեղս աչքս կը մթազնի, և չեմ կարող ըմբռնել թէ ինչպէս ՚ի Յիսուս Քրիստոս աստուածային գիտակցութիւնն մարդկային գիտակցութեան հետ կը յարմարի, և մարդու ոգին՝ Աստուծոյ ոգւոյն հետ, և ալ աւելի չեմ կարող ըմբռնել զերկուկամս՝ զոր աստուածաբանութիւնն գնէ ՚ի Քրիստոս, որովհետեւ միակամութիւնն որպէս հերեւակասութիւն գառապարտեալ է։ Այս բնութեանց միաւորութիւնն գլուխս կը ճաթեցնէ, և աստուածային ոգի պէտք էի ունել Աստուածամարդոյն ներքինն բացատրելու համար։ Իրաւ է որ ես ալ յանձին իմում պայպիսի բան մի գտանեմ, և յանձին իմում անցածներուն գիտակցութիւնն ունիմ, յորում գտանի ամբողջութիւն երկուց բնութեանց՝ հոգի և մարմին՝ որ նոյնպէս մի անձն միայն կազմեն։ Եթէ յիս ինքն չեմ կարող այս բանս բացատրել՝ թէ և ստիպեալ իմ ընդունելու՝ որպէս գործ քաջածանօթ և ակնյայտի, ապա ուրեմն գոնէ այս հետեւութիւնս հանելու եմ՝ որ իրաւունք չունիմ ուրանալու ՚ի Յիսուս Քրիստոս զայն ինչ զոր յանձին իմում զգամ և ճանաչեմ թէ և առանց կարելոյ ՚ի միտ անուլ։

Ինչ պէտք էր Միջնորդ, Ազատարար եւ Փրկիչ:

Յ Ապրիլ:

Եւ սակայն սարսափելի բան է հաստատել՝ թէ Աստուած ինքնին անձամբ յերկնից իջած ու մարդ եղած լինի: — Եւ ինչո՞ւ: — Տարակոյտ չկայ. վասն զի այսպիսի տարօրինակ բանի համար՝ մեծ պատճառ մի պէտք է. և ո՞րն է այն գլխաւոր պատճառն որ զաստուածութիւնն՝ իւր փառաց յաւիտենական բնակութենէն վար իջոյց, և ինչ բան սախտեց զինքն զիւր անբաւութիւնն պարփակելու մարդկութեան անձուկ սահմանին մէջ. ինչ բան որոշեց զինքն զիւր ամենախարոզութիւնն մեր ակարութեան խոնարհեցընելու. ո՞չ ապաքէն զարմանալի խոնարհութիւն և շնամբիտ ցածութիւն մի է այս իւր աստուածային մեծվայելութեանն:

Այսոր համար՝ տես թէ հեթանոսութեան մէջ ո՞ւր հասանին և վերջանան այս մարմնաւորութիւններս. վասն զի ինչ կը տեսնեմք այնոց մէջ, բայց եթէ աստուածութիւններ մարմնոյ մէջ անկած և ամսթաւի կրիւք այնոր գերի եղած. աստուածներ որ բաւական ոչ համարին եթերն կամ հրեղէն երկինքն անպատուել, այլ և կը հաճին զմահկանացուս գլխէ հանել՝ զորս որ մի պիտի դասին, և նոցա ամեն անկարգութեանց օրինակ տալ՝ զորս յետոյ պիտի պատժեն:

Հնգկաստանի կրօնից և համաստուածեան վարդապետութեանց մէջ՝ աստուածութեան կամ ըստ Հեկեղի բացարձակ դադարակամի յաջորդական մարմնաւորութեանց մէջ՝ ուրիշ պատճառ չարութիւր՝

բայց եթէ նոյն իսկ աստուածային բնութեան հարկըն, որ 'ի գաղափարականէ կամ 'ի կարողութենէ 'ի գործ ոչ կարէ անցանել' բայց եթէ հարկաւոր շարժմամբք և կերպարանափոխութեամբք՝ որ զնա կը զարգացնեն և կը կատարելագործեն: Մարդկութիւնն ալ տիեզերական մերենային անուսին քարշեկան կը հստփի առանց այս կոյր և անգազար շարժումս իրեն շահ, կատարելութիւն կամ երջանկութիւն մի ունելու:

Իսկ քրիստոնէութիւնն այս հարցմանս՝ թէ ինչո՞ւ Աստուած պէտք էր մարմնանալ՝ այնպիսի հիանալի պատասխան մի կուտայ՝ որով քան զամեն բազմատուանեան և համաստուանեան կրօնս կը գերազանցէ. վասն զի քրիստոնէական վարդապետութիւնն ուսուցանէ որ յազգս մէջ եզրի՞ն և վան մէջ իջիւնէն էլ յերկի: — Ապա ուրեմն Աստուծոյ առ մարդիկ ունեցած սէրն ու գթութիւնն էր՝ որ զինքն յորդորեց մարդ լինել՝ յոգնութիւն հասնելու համար մարդկութեան որ յանցաւոր և թշուառ եղած էր. և զինքն փրկելու համար 'ի յաւիտենական մահուանէն՝ որում արժանի եղել էր իր արարչին գէժ հպարտութեամբք և ասկերախտութեամբք ասպատակելով, որովք ուզել էր իւր բարերարին և հոր տեղն անգամ յափշտակել: Աստի մարմնացեալ Քանն աշխարհք եկաւ յանմին Յիսուսի Քրիստոսի որպէս ազատարար և փրկիչ, և իւր ասպելութիւնն՝ այնպիսի գործոյ մի համար պէտք էղած ամենայն աշխատութեամբք և ցաւքն՝ կատարեց:

Այս գոնէ վերամբարձ և գերազանց պատմաւ մի է, և բաւական ալ կը համարուի՝ այնպիսի գերազնալ գործ մի ընդունելու և հաստատու համար, որոյ գերբնական կնիքն առջի բերան զմեզ կը սարսափեցնեն: Ենթագրելով ալ որ՝ որ չհաւատայ այս բանին, սակայն այնու հանգերձ չկարէ չհիանալ այս յիրաւի

աստուածազայել սիրոյ զազափարին և խանգակաթ գթութեան վրայ՝ որ միանգամայն սքանչելի օրինակ է ամեն մարդու, աննկելով այնոր մէջ Աստուածութեան առ ազգս մարդկան ունեցած սիրոյն փորձն, նորա թշուառութեանն համար զինքն զոհելով և սրկարութեան վրայ գթալով, և մինչև իւր կեանքն ասլով զնա փրկելու համար, թէ և նա ապերախս գըասուած էր: Յիրաւի ս'վ որ և իցե Յիսուս Քրիստոս աստուած կամ մարդ, կամ երկուքն ևս 'ի միասին' ինձ այնպէս կ'երևի թէ իր կենաց և մահուն նմանիչն ամենէն գեղեցիկ զպրօցն է բարոյականի և կասարելութեան՝ թէ անհատից համար և թէ ազգաց: Ան ևս իմաստասերս՝ որ զեռ ասարակութի մէջ եմ Քրիստոսի բնութեան և ծագման վրայ, և այնչափ գթութեան կ'իմանամ հայեցողապէս ընդունելու զինքն՝ ինչպէս որ Ահեղեցին զինքն կը ներկայացնէ, գործականի զալով պատրաստ եմ իւր աւետարանն ընդունելու, և բարձրամայն կը հռչակեմ որ քան զայն աւելի կատարեալ բան մի ոչ ճանաչեմ երկրիս վրայ:

Ան սակայն կը տեսնեմ որ քրիստոսնեական վարչապետութիւնն ինձ ուսուցած ժամանակ թէ ինչո՞ւ աստուածութիւնն յաշխարհ եկաւ՝ այս գթութեան ինձիքն ուրիշ գթութեանք մի կը բացարկ՝ որ ամբիւնէն աւելի պայծառ չէ, զխոհիւն իջնելու և զհեղձ մեկնաբանել, և այսու ինձիքն լուծուելու տեղ՝ այլ աւելի ետ կը մնայ, մանաւանդ թէ ուրիշ գթութեան մէջ անկանի: Ուր զխորխորուն, Վասն զի եթէ իմնն մարմին եղև զմարդիկ փրկելու համար՝ ապա ուրեմն մարդիկ փրկուելու կարոտութիւն ունեին, ուրեմն հետևապէս կային 'ի շարի, 'ի թշուառութեան և 'ի մահու, առանց երկրիս վրայ յոյս և միջոց մի ունելու փրկութեան, որովհետև հարկ եղև որ յերկնից զայս բժիշկ մի զինքն բռնկելու: Աւրեմն ս'վ էր որ զմարդ այս թշուառ

միջանկին մէջ ձգեց. կամ թէ ասեմք չարն ու թը-
շուառութիւնն ուստի եկին յաշխարհս: Ապա ուրեմն
ասինս ուրիշ անգուեղ մի ալ կը բացուի՝ որ է չարի
ծագմանն և երկրիս վրայ տարածուելուն խնդիրն.
որ այնպիսի հիմնական խնդիր մի է՝ որոյ լուծումն
խնայաստատութեան ալ կը վերաբերի, ինչպէս որ
յիբաւի ամեն ժամանակ ալ նոյն բանին վրայ խոր-
հել է, և գոհացուցիչ պատասխան մի չէ գտած:

Աւրեմն քննեմք քրիստոնէութեան տուած բացա-
տութիւնն որչափ որ խելքս կը հասնի: Այս բա-
ցատութիւնս հաւատացեցոյ համար յայանեալ
ճշմարտութիւն մի է և հեռակայէս նիւթ հաւատոյ:
Ես ալ եթէ զայն՝ ուրիշ մեկնութիւններէ աւելի
պայծառ խորին և ճշմարտամտան գտնեմ, զայն աւե-
լի պիտի ընդունիմ, և մինչև որ այլ բաւարոյն մեկ-
նութիւն մի գտնեմ՝ զայն քան զայլս հաւանական
պիտի համարիմ:

Ուստի՞ է չարն:

2 Մասիս:

Չար և շատ չար կայ աշխարհիս մէջ յայանապէս,
որովհետև կեանքերնիս այնոր հետ պատեքազմելով
կ'անցնեմք թէ 'ի մեզ և թէ արտաքոյ մեր, երբ կ'ու-
ղեմք արդար մտրոգ լինել կամ այս անուանս արժա-
նանալ: Կարձեալ յայս իմաստասիրին նոյնպէս
յայանի է՝ որ չարն բարոյական՝ սկիզբն է բնական
չարեաց կամ թշուառութեան և վշտաց, կամ ուղ-
ղակի 'ի նմանէ յառաջ գալով՝ որպէս հեռանաք ան-
կարողութեան, և կամ անուղղակի 'ի նմանէ յառաջ
եկամ՝ մտրոգկանց իրարու հետ ունեցած երաշխաւո-
րութեամբ կամ պարտակցութեամբ, այսինքն պա-
տասխանաառութեան պարտքովն որով իրարու
հետ կապուած են:

Արդ ո՞վ գործեց առաջին շարն, և ո՞վ է հեղինակ նախկին անկարգութեան՝ ուստի և այլք յառաջ եկին: Ոչ որ Աստուած մի կ'ընդունին արարիչ ամենայնի՝ չեն կարող ուղղամասութեամբ նմա ընծայել զճագումն շարի, պատճառաւ որ իրենց մտաց մէջ Աստուած է կական անթերի և ամենակատարեալ. ուրեմն շարն որ բացասութիւն է բարւոյ և հակառակ այնմ չկարէ յառաջ գալ 'ի գերագոյն բարւոյ՝ ապա թէ ոչ եղծանէ զնա:

Ոմանք ասեն՝ թէ շարն արարածոց սահմանաւոր լինելէն յառաջ կուգայ, կամ հարկաւոր արգասիք է նոցա թերութեանն: Բայց այն ասեն այս երկու բաներէս մին պիտի հետեւէր. եթէ շարն արարածոց անկարութեան կարեւոր հետեանքն է՝ ապա պատժոյ արժանի չէ, որովհետև այն ասեն ոչ յանցաւորութիւն կայ և ոչ պատասխանատուութիւն. զարձեալ և ոչ բարոյական կայ, և ոչ ալ պատժական օրինաց պատճառ կամ հաստատութիւն. վասն զի բնութեան հետեանք լինելուն՝ շար ալ ոչ համարի: Իսկ եթէ ընդհակառակն գոն օրէնք և նոցին հաստատութիւն՝ ապա ուրեմն արարիչն անիրաւ և անգութ է և կամ գոնէ ծիծաղելի. որովհետև կը պատժէ զարարածս՝ որոց կարողութիւն չէ ստեւալ մնալոյ՝ 'ի կարգի կամ պահելոյ զօրէնան զորս հրամայել էր նոցա:

Բանաւորական աստուածեանք չեն կարող այս երկասյրարանութենէս ազատիլ, և շատերն աստամութեան մէջ մեան՝ իրենց ընդունած Աստուծոյն կատարելութեամբն և իւր արարածոց անկատարութեամբն՝ որք անկարող են իրենց ազատութեան մէջ: Եւ սակայն ժամանակ ալ կուգայ որ ուրիշ պարագայից մէջ յանչափս նոցա զազատութիւնն կը բարձրացնեն, և զժուարութենէն փախուստ ապուհամար՝ խնդրոյն խորամուխ ոչ լինին. և լռութեամբ՝ աւարկութիւններ և ազատիլ կ'ուզեն:

Ամենէն անելի իրենց խաւրին վրայ կենցաղներն՝
համաստուածութեան անկանելով զիրենք կը ճա-
ղաւրեն. և շարն չհարելով մեկնարանել՝ զայն ուրա-
նալու կ'եննեն, և ասեն թէ շար սասցածք ալ տիե-
զերական կենաց ձևերէն մին է, և այս տիեզերական
կենաց մէջ ոչ շար կայ և ոչ բարի, այլ բազմապա-
տիկ և զանազան արտայայտութիւն զարգացման տիե-
զերաց: Եւ թէ Աստուած ինքն է որ կեաց և գոր-
ծէ յամենայն կտիս. վասն որոյ և ամենայն ինչ բարի
է, սրովհետև ամենայն որ լինի՝ ՚ի հարկէ լինելոց էր:
Եւ զի ոչ գոյ զամազանութիւն բարոյականի և ոչ բա-
րոյականութեան. այլ միայն անխուսափելի սրէնք
մեծ Համայնի, որ զամենայն զգոյացութիւնս ասեալ
վարէ յանգարձական և յանմեղկելի շարժման իւ-
րում, որոյ երևոյթք են և կամ պատահալք և ժա-
մանակք՝ ամենայն ինչ որ յաշխարհիս հանդիպին:

Իսկ պլաատոնականք յորոց միջի եմ և ես, կարի
յոյժ սաղմնապին այս բանս մեկնելու համար. սորա
զհամաստուածութիւնն ոչ ընդունին՝ որ մարդուս
անձնաւորութիւնն, ազատութիւնն և արժանապա-
տութիւնն կ'սլնչացնէ. այնոր համար կանխագո-
յութիւն մի կ'ենթադրեն հոգւոց՝ նախընթաց աշ-
խարհի մի մէջ, ուստի մեր այս աշխարհս կ'արտ-
բուին իրենց անցեալ մեղքն քաւելու համար. և
այնոր համար հոս տեղս մարմնոյ մէջ իբրև ՚ի բան-
տի արգելուած են, և ուր ամեն տեսակ ցաւ և վիշտ
կը քաշեն ՚ի պատիժ նախընթաց յանցանաց: Աստի
յառաջ եկած է հոգեփոխութեան գրութիւնն՝
ընծայեալ Պիւթագորոս, և որոյ հետքն կ'երևին
Պլատոնի մէջ, որ ենթադրատութեանց վրայ միայն
հիմնած է ենթադրելով թէ հոգիներն նախընթաց
գոյութիւն մի ունեցած են՝ զոր անկարելի է ցու-
ցանել, որպէս և զարտը նոցին ՚ի մեր աշխարհս ի-
րենց յանցանաց համար, որում ամենեւին սաւաղոյց
լուծիմք:

Աւրիշ անտեղութիւն մի ալ կայ՝ որում արդէն անդրադարձել էի՝ մանաւանդ Պլատոնի գրուածքն քննած ժամանակս, և այս է որ՝ այս գրութիւնս որչափ ալ իր կարեւորութիւնն ունի և բարոյականն շխախտելու արգիւնքովն ալ պատուելի է, սակայն մարդուս էութեանն սուած բացատրութիւնն ճիշդ չէ, և գրութիւնն ալ այն խարխուլ հիման վրայ հաստատուել է. վասնզի զմարդ կը համարի էակ ինն պարզ հոգեղէն, և մարմինն ամբողջական մասն ոչ սեպէ իրեն. այնպէս որ մարմինն ոչ միայն իւր մարդկութեանն և անձնաւորութեանն էական չէ, այլ և ընդհակառակն անոգուս մանաւանդ թէ մեասակար պատահար մի է, և ժամանակաւոր յաւելուած մի տաղնապեցուցիչ՝ ուստի ջանալու է որչափ հնար է շուտով ազատիլ անտի: Եւ աւելի պարզ խոսելու համար՝ այս վարդապետութեանս մտքովն՝ մարմինն տեսակ մի շղթայական սուտք է կապեալ ընդ հոգւոյ զատապարտելոյ՝ ի կեալ յաշխարհիս յայսմիկ, և որոյ ծանրութիւնն հոգին գծուարաւ կը տանի, և այնոր արդելք լինի քայլելու և վերանալու: Վերջապէս այս ալ շմոտացուք զըսուցելու՝ որ այս գրութեանս գծուարութիւնն ոչ լուծանի այլ ետն կը մնայ, որովհետեւ կարեւրք հարցանել թէ հապա այն նախընթաց աշխարհին մէջ ո՞վ էր շարն հնարողն՝ ուստի հոգիներն կը գահավիժին այս աշխարհիս վրայ՝ իրենց զատապարտութեան ժամանակն լրացնելու համար, որով և այն աշխարհին արարիչն ալ այս աշխարհիս արարչէն աւելի իմաստուն և կարող ոչ երևի:

Այսպէս ուրեմն իմաստասերք կամ այն է որ շար լինելն կ'ուրանան՝ որովհետեւ ոչ գիտեն ինչ մեկնութիւն տան, կամ այն է որ այնոր ծագման և սկզբան վրայ ամեննին ոչ խօսին՝ որովհետեւ բան մի ոչ հասկանան, և կամ թէ կը ջանան անհաստատելի ենթա-

գրութեամբք մեկնաբանելու՝ որ ցուցանելի խնդրէն աւելի մթին և անխմանալի են:

Չեմ կարող ծածկել որ ես ալ որպէս զնոսա տաղ-նապեալ եմ այս խնդրոյս մէջ. շարեաց գոյութիւնն չեմ կարող ուրանալ՝ վասն զի յայտնապէս աչքիս կը զարնէ. չեմ ալ կարող զայն Աստուծոյ համարել՝ վասն զի Աստուած է, և վասն զի համաստուածութենէ կը խորշիմ. վերջապէս թէ և հիացող եմ Պիւթագորաց և աշակերտ Պլատոնի՝ սակայն հոգւոց կանխագոյութեանն և այս աշխարհս արսորուելնուն ոչ կարեմ հաւատալ, և ոչ իսկ նոցին միութիւնն ընդ մարմնոյ՝ ժամանակաւոր բանս կը սեպեմ, և ոչ իսկ համարիմ զմարմին որպէս պատահական ինչ՝ որ լիցէ էական մասն մարդկային բնութեան: Այս ամեն տատամսութեանցս և մթութեանցս մէջ՝ գոնէ այս արժանապատուութիւնս կ'ուզեմ պահել չգաշ-նաւորելու այն մարդոց հետ՝ որ լուծել չկարացած խնդիրներն՝ լուութեամբ ծածկել կ'ուզեն, ոմանք իրենց անկարողութիւնն գիտելնուն համար, և այլք վախնալով այն բացատրութիւններէն որոց հետեւանքն զիրենք կարէ ընկիծել և նեղել: Հետի, 'ի բաց յինէն այս բանս. ես ճշմարտութիւնն կ'ուզեմ գիտել ինչ որ լիցի, և ինչ ալ անտի յառաջ գայ. և հեռանդրէն ոչ երկնիմ, և պատրաստ եմ ընդունել զնոսին որչափ ալ ծանր և սուղի նստին ինձ:

Ուստի՞ է չարն (չարայարուժիւն):

3 Մոյիս:

Այսօր հարկ կը զգամ գրի անցուցանելու ինչ որ սրտէս և մտքէս կ'անցնի չարի ծագմանն վրայ:

Հաւատամ' ի մի միայն Աստուած, արարիչ երկնի և երկրի. Աստուածս այս որ է Իսկն գերագոյն և Ինն էակաց՝ սկիզբն և լրումն է Ճշմարտութեան բարութեան և գեղեցկութեան. ապա ուրեմն ոչ գոյ 'ի նմա՝ բայց որ ինչ Ճշմարտան է բարի և գեղեցիկ. ապա 'ի ստեղծագործութեան անդ՝ ոչ գոչով պարտական զկատարելագոյնն և զանթերին արարչագործել՝ բաւական համարեցաւ աննել որ ինչ Ճշմարտ էր բարի և գեղեցիկ. ապա ոչ 'ի նմանէ արարաւ չարն՝ որ բացասութիւն է բարւոյ, և ոչ սուան՝ որ բացասութիւն է Ճշմարտի, և ոչ գարձեալ աքեզն՝ բացասութիւն գեղեցիկի:

Ապա եթէ ինքն չարար և ոչ իսկ կարէր աննել՝ ուրեմն ուրիշ մի կայ այնոր գախի և հեղինակ, որովհետև չարն գոյ, և առանց պատճառի արդիւնք ոչ գոյ: Այս ուրիշն պէտք է որ բանաւոր և ազատ էակ մի լինի, որովհետև խօսքերնիս բարոյական չարի վըրայ է: Ապա ուրեմն զչարն արար յայխարհի արարած որ՝ 'ի չարն վարելով զմիտս իւր առ 'ի հակառակ ելանել և ուրանալ զՃշմարտութիւնն աստուածային, գարձեալ 'ի չարն վարելով զիւր զանձնիլ իսան ազատութիւն առ 'ի ընդգէմ կքրել ակեղերական օրինաց գերագոյն բարւոյն: Այսպէս ահա արարածն շեղեցաւ անճատեցաւ և անկզխառցաւ՝ ընդգէմ գարձեալ հրամանաց օրինաց և կամաց իւրոյ արարչին, և հետամուտ եղև արդելս զննել կատարման իմաստութեան խորհրդոց նորա և յայ.

տարարութեան զորութեան նորա : Աստի պատե-
րազմն հրատարակեալ յարարածոյն ընդ գեմ արար-
չին, և 'ի պատերազմն անտի ամենայն շարիք զորս
նա առեալ բերել' սասանութիւն, յափշտակու-
թիւն, խաթարմանք, աւերմանք և մահ :

Ահաւասիկ այս է սկիզբն որում հաւատամ, բայց
աւանդ, զժառարութեանց ծայրն գեռ հասած չեմ,
որք գիտութեան բարձանց վրայ գիղում կը բարձ-
րանան, ինչպէս բարձր լեռ մի ելած ասեմնգ' բըլ-
րոց զարեմն զիրար կը յաջորդեն, այնպէս որ որ-
չափ բարձրանաս և ծայրն հասած սեպեա' նոր բար-
ձրութիւն մի նկատես' զոր նորէն կարելու անցնե-
լու է զազարթն հասնելու համար : Արդեօք ինդրոյս
գերբնն ծայրն պիտի հասնիմ' թէ չէ : Աւետարանն
ասե թէ հաւասարն լեռներն կը փոխադրել, հիմա
այս ժամն մեծ կարօտութիւն ունիմ' այսմ : Հիմա
սեպուք արեմն

Ա. Ա' է այն արարածն որ առաջին գախչ եղև շարի
և զայն նախ 'ի դարձ գրաւ :

Բ. Արարչ շարն այն որ զառաջինն միոյ կակի անձ-
նաւոր գործ էր' արիչ էակաց և մինչև ցմարգս հա-
սաւ այս աշխարհիս մեջ' ուր գեռ ես կը ծաւայի ան-
գաղար և ամենութք :

Մարման ինդիքներն միշտ խորհրդաւոր քոզով մի
ծածկուած են' և մանաւանդ շարի ծագումն որ սկը-
սած պիտի լինի անմիջապէս մարգս իւր ազատու-
թիւնն գործադրած ժամանակ, և թերեւ իւր ա-
ռաջին ընտրութեան մեջ : Բանաւորապէս, 'ի յա-
շտօնէ բան մի գիտել չեմք կարող, վասն զի մեր սեպ-
հական գիտակցութեան այժմ և միշտ ցուցած են
զուրս բան մի ոչ գիտեմք, այսինքն թէ բարոյա-
կան շարն' զազատութիւնն շարաշար վարելէն յա-
ռաջ կուգոյ' արտաքոյ կամ հակառակ օրինաց : Ար-
դեօք առաջին մարգն եղև որ զառաջինն այս օրինա-

զանցութիւնս գործեց, և իւր յաջորդաց թողուց այս գեպչի ժառանգութիւնս և այս շար օրինակս. թէ որպէս հանրական աւանգութիւնն կը հաստատէ՝ ուրիշ արարած մի և էակաց դասակարգութեան մէջ բարձրագոյն որեզէն էակ մի՝ նախ զառաջինն Աստուծոյ գեմ էլ և ուղեց անկախ լինել ՚ի նմանէ: Այս բանս պատմութեան վկայութեամբ և փորձով ճշմարտեղն անկարելի է. միայն այս աչ զըսուցելու եմք որ այս նիւթոյս նկատմամբ ամենէն նախկին և հին յիշատակարանն՝ Հրէից Աստուածաշունչն է՝ որ աւետարանական վարդապետութեան հիմն եղած է՝ որ մոսիսիական վարդապետութեան յաջորդեց: Իմաստասիրութիւնն այս պատկառելի աւանգութեանց վրայ շահաճանաչով այս նիւթոյս վրայոք բան մի կարող չէ մերժելու կամ հաստատելու, և այսու բաւական անկողմնակցութիւն և ներողամտութիւն գործած կը համարի՝ նոցա չգպչելով և վրանին չմտածելով. որովհետև սովորութիւննիս է՝ այս և այսպիսի նիւթերն՝ որ զմեզ կը տագնապեն՝ մարդկութեան առասպելեալ կամ գիւցազնական գարերն տարագրել՝ որոց մէջ իրական կամ մտացածին գերբնականով շատ բաներ եղած կը համարուի: Եւ այսպէս հաւանական բացարութիւն ոչ գտանեմք, և խնդիրն իր առջի փճակին մէջ կը մնայ:

Իսկ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ոչ այս անասուգութիւնս կ'ընգունի, և իւր աշակերտներն աչ այնոր մէջ չթողուր. հասցա Աստուածաշունչ գրոց շատ տեղերու մէջ գրական և հասարատան վկայութիւններ կը դանկ առաջին մարդոյն յանցուածոյն՝ զոր անկուսն նախամարդոյն կ'անուանէ՝ որում պատճառ եղև՝ արգէն շարացեալ և վատթարեալ արարածոց մի տուած փորձութիւնն: որ շարակամութեամբ և նախանձով ուղեց զնա ևս իւր անկղի-

առեթեան և թշուառութեանն հետեցընել: Եւ այս վախճանաւ նենգաւոր և խարեպատիր խաբերով մարգուս ցանկութիւնն և հպարտութիւնն գրգռեց՝ զառաջինն արգելեալ պողոյն գեղեցիկ տեսութեւն հրապուրելով, և զերկրորդն յԱստուծոյ անկախութեամբ և նմա նմանելու յուսով: Ոչ գիտեմ թէ այս բանս իբրև պատմութիւն ճշմարիտ է թէ չէ, թէ բողոքովին առասպել և նշանակ-բայց ստոյգն այս է՝ որ նոյն իսկ այսօր՝ շարն զգայութեանց հրապուրմամբն կը գործուի՝ որք վայելչք կը բնտանն, և հպարտութեան սոնքացմամբ որ անկախութեան և ազատութեան թեկն անէ և հետամուտ լինի: Իբրև իմաստասէր կ'ընդունիմ որ այս ճիշդ պատկեր է Ճշմարտութեան և եղանակին որով հիմա ալ զշարն կը գործեմք. զորոյ և զախպարն դատմեմ ՚ի գիտակցութեանս և զորհանապազ փորձոյ մէջ. ուստի և անկեղծութեամբ կը հարցանեմ թէ ընդէր ՚ի սկզբան ալ նոյն կերպով եղած պիտի չլինի, որովհետև այն ատենէն ՚ի վեր ալ միշտ նոյն կերպով եղած է: Փորձութիւնն հիմա ալ կայ՝ որպէս յառաջնում առուր, և այն փորձութեան յողթական լինելովն յառաջ եկած շարն կը գործուի՝ պատրեալ ազատութեան շարաշար գործածութեամբն՝ որ օրինաց գէժ կ'երնէ:

Երկրորդ խնդիրն առաջինէն աւելի մութ է, այսինքն թէ ինչպէս նախկին շարն այնպէս ծաւալել է՝ որ մարգկային ազգի տեսակ մի սկզբնական հիւանդութիւն եղել է, կամ ինչպէս կրօնական լեզուով ասի սկզբնական հիւանդ փոխուել է, որովհետև Եկեղեցին ուսուցանէ թէ ամեն մարդ ՚ի մեզս ծնանի. ՚ի մեզ ծնաւ շար իմ ասե Սաղմոսերգուն:

Մէք իմաստասէրքս ոչ ընդունիմք այս կարծեցեալ սկզբնական մեղքն, կամ գոնէ եթէ յայանապէս ալ շուրանամք՝ անուղղակի զայն կը խրամատեմք այլընդայլոյ իմաստներ աալով կամ կատա-

կարանեւելով, մէջէն ինչ աւելնէն աւելի խոհեմներն նորա են որ բան մի ոչ խօսին: Աւ սակայն շատ հարկաւոր բան է գիտել՝ թէ այս նիւթոյս մէջ ինչ բանի պիտի հաւատամք. վասն զի եթէ իրաւ է որ մարդ աշխարհք կուգայ ախտաւոր և խաթարեալ ընտրութեամբ՝ այն աստէն երկրորդական պատճառ մի կը համարուի այս բանս, և գիւրութիւն կուսայ՝ մարդուս երկրիս վրայ ունեցած վիճակն բացատրելու, և աստի յառաջ եկած՝ մարդկային հոգւոց վրայ խորին ծանոթութիւնն՝ կ'օգնէ մեզ իւր ակարութիւնն և արդի թշուառութիւնն և կարիքն հասկանալու, որ այնչափ օգնութեանց կարօտութիւն ունի բարի լինելու և իւր ջած վիճակէն վեր բարձրանալու համար:

Մէք սկզբնական մեզաց փոխանցութիւնն ոչ ընդունիմք՝ նախ որ բուսականապէս ապացուցուած և հաստատուած ոչ սեպեմք զայն, և երկրորդ այն ծանօթութեանն համար զոր ունիմք մեզաց վրայ. վասն զի մեզք ասացեալն՝ ազատ գործ մի լինելուն՝ անձնական է՝ գործողին կամքէն յառաջ եկած, և իւրաքանչիւր զք իրեն և իր անձին համար պատասխանատու է. և այսով է միայն՝ բարոյական շար: Ապա մեզ անիրաւ կ'երևի որ հարց յանցանքն զաւակաց անցնի և նոցա համարուի. որ է ասել զայն չգործողքն մեզապարս կամ պատասխանատու համարուին, և ոչք անաարակոյս մասն չունիին այնոր մէջ որովհետև տակաւին եզած ալ չէին: Հակառակամարտ է մտաց խորհուրդս զաւկներն պատժելու՝ հօրն յանցանաց համար, և նախամարդոյն մեզաց վրեժն լուծանել յորդուց Ազանայ՝ մինչև ջրվախճան աշխարհի:

Սակայն խոստովանելու եմք՝ որ մեզ սակաւ տաք. նապ ոչ բերե՛ գրեթէ բովանդակ ազգաց աւանդութիւնն՝ որ որպէս մեծագոյ ձայն գարուց՝ յանջիշա.

տակ ժամանակաց 'ի վեր կը հռչակէ զանկումն ազգի մարդկութեանս 'ի կատարելագոյն միճակէ՝ յորում գտանէր 'ի սկզբան՝ յորմէ գահավիժեց զինքն՝ ապականութիւն նորա կամ մեծեղեոն թշուառութիւն. և այն ազիտութիւնն բրտութիւնն և թըշուառութիւն յորում ցականին և անկեաց կեանս վարեն տակաւին յաւուրս մեր ժողովուրդք վայրագասունք՝ խոտի պէս բումնելով և ամնլով՝ աւելի եղծիչք են քաղաքականութեան քան եթէ սկզբնաւորութիւն նորին. այս անկմանս յայտարար նշանակք են դարքն անուանեալ ոսկի արծաթի և երկաթի. և նորա արգիւնքն են ջրհեղեղն տիեզերական կամ մեծամեծ ջրհեղեղքն մասնականք և այլ ժողովմունք երկրախօսականք:

Իարձեալ եթէ նկատեմք զմարզն առ հասարակ, և ինչպէս որ կ'երևի յիւրաքանչիւրումս 'ի մէնջ՝ զարմանալի և իրեն սեպհական բան մի աչքերնուս կը զարնէ. այսինքն թէ իր գոյութեան մէջ յայտնի աններգաշնակութիւն կամ անհամաձայնութիւն մի կայ, և գրեթէ միշտ ինքն իր անձին հետ հակախօսութեան մէջ է: Տարակոյս չկայ որ իր մտաւոր և բարոյական կարողութիւններն երկրաւոր կենաց պիտոյքեն ալ աւելի անդին կ'անցնին, և այս զբոսութեան առաւելութեամբն և հնարից շատութեամբն, միշտ բնութեան հետ կուուոյ մէջ է թէ յանձին և թէ արտաքոյ: Մանուկ իմն բնազգմամբ և խորհրդական իւրք նախազգացութեամբ միշտ բարձրանալ մեծնալ և առաւելին հասնիլ կը ջանայ՝ իրեն յարմար բարին գանձելու համար, և տակայն փափաքածին ոչ հասանէ այս աշխարհիս վրայ, որովհետև ամեն սեղ արգելք և ընդգրիմութիւն կը գտնէ. կամ կարողութիւնն հասածէն աւելին կը բաղձայ, կամ իւր կարողութեանն կամ գիտցածին՝ կամքն ոչ հասանէ, և երկուքին մէջ ալ թշուառ լինի: Ապա ուրեմն իւր

անձն յորինող տարեբքն իրարու անհամեմատ են, և զժուարուս կը հաւատացուի որ այսպիսի զժբաղդէակ մի որ յանձին իւրում կրէ այսչափ պատճառս անմիաբանութեան և կռուոյ՝ այսպէս ստեղծեալ լիցի յամենակարողէն յամենիմասանոյն և յամենաբարոյն Աստուծոյ: Աւստի ինձ կ'երևի թէ կարեմք հեռեցնել ուրեմն որ մարդ յեջանել անդ 'ի մեռաց արարչին բարի և երջանիկ եր, և ինքզինք նուստացուց յորինաց նորին շեղելով, և ելնելով այն ճամբէն ուր որ Աստուած զինքն գրել էր իւր մեծութեան և երջանկութեան ամեն պայմաններովն, կամ թէ ասեմք՝ թշուառ վիճակն յորում ծնանի և կեայ յաշխարհիս՝ ոչ է գործ արարչին՝ այլ իր վատթարանալուն հեռւանքն. որով թէ յանձին և թէ 'ի ծնունդս իւր աստուածային արարչութեան գործն խանգարեալ է, և իւր յանցանք ասպիսիանեալ և նուստացուցեալ է զայն՝ թէպէտ ոչ բոլորովին եղծեալ:

Տեսէք թէ այս աշխարհիս թագաւոր կոչուած էակն՝ որ յիրաւի այնպէս ալ է իւր գեղեցիկ կազմաւորութեամբն և շքեղ կարողութեամբք, տեսէք թէ ինչպէս և ինչ վիճակի մեջ աշխարհք կուգայ իւր թագաւորութիւնն մեռք ասնչու. կը ծնանի հեծութեանց ցաւոց և վշտաց մեջ. մարմինն շրջուն, գլուխն 'ի վայր՝ գեախն անկանի՝ որպէս թէ այնոր երեսն պիտի սողայ. կը ծնանի զիրկ և մերկ յամենայն՝ աւարդ վիճակի մեջ, ամեն փաստակարար գեղեցութեանց ենթակայ և ամեն սպաւորութեանց ներքոյ անկեալ, առանց իր պիտոյքն ինքն հոգալ կարելու և ոչ 'ի փաստակարացն ճողոպրելու: Յիրաւի խզալի արարած՝ որ օգնութեամբ մերձակայից միայն կ'ապրի, և իւր ազկազկ և ախեղծ գոյութիւնն պահպանելու համար՝ գիշեր ցորեկ փափուկ և արթուն ինամոց կարուս. այնպէս որ իր ծննդեան ժամանակ և կենաց առջի տարիներն քան զամենայն անասուն ակարագոյն և թշուառագոյն է:

Եւ ինչ է այն հասակին մէջ իւր ազատութիւնն մտքն ու բանականութիւնն, որք գրեթէ թաղուած կը քնանան 'ի մարմնի և յարեան. իւր մտքն խաւարու պատեալ, ոչ տեսնէ և ոչ լսէ. կամ գոնէ նայիլ և լսել ոչ գիտէ. բան մի ոչ որոշէ ոչ հասկանայ և ոչ ճանաչէ, և ոչ իսկ ինքն իր գոյութեան գիտակցութիւնն ունի: Եւ սակայն այս իր հոգւոյն թաղուած վնէն պիտի ցոյտէ լոյսն բանականութեան, և այս սկար աչքէն պիտի ցոլայ հոգւոյն առաջին ճառագայթն, և արժուոյ ականոգիքն որ պիտի գայ որ պիտի գիտեն զճշմարտութիւն և զքեզեցեցութիւն և զինքն իսկ զՍտուած: Բայց մինչև հոն հասնելու համար՝ որչափ ինամբ միտք և աշխատանք պէտք է: Հազիւ թէ ազուն բանավարութիւնն կը բացուի՝ իր չքահայից մտայ անվստահ և թնամական աչքով մի կը սկսի նայիլ. հազիւ թէ կամքն գործել կը սկսի՝ իւր մերձաւորաց մտայ սիրել կ'ուզէ, և ազատութիւնն անկախութեան հետամուտ լինի:

Հիմա եթէ իր զարգացման զանազան ժամանակներուն ետեւէն երթալով զինքն գիտեմք՝ կը տեսնեմք միշտ 'ի նմա կրկին էակ մի լի հակախառութեամբ: Մինչև հիմա իմաստասիրութիւնն շխարաց հասկանալ թէ ինչպիսի էակ է այս՝ որոյ կարողութիւններն այնչափ ազնիւ են և յստարութիւններն այնչափ ցած, և թէ ինչու այնչափ բաժանեալ է յանձին և միշտ անձնամարտ. արգելեք պարզապէս երկրի՝ զուակ է և բնական համագոյից ծնունդ. եթէ այսպէս է՝ ապա ինչու համար տարօրինակ հրէշ մի կ'երևի ինքն բնութեան մէջ. ինչու երկրիս թագաւորն աւելի խեղճ և մերկ կը ծնանի՝ քան զուրիշ արարածներն՝ որոց մտայ պիտի իշխէ. և ինչու բնութիւնն ամենէն անարգ որդին մտայ ալ այնչափ առատամեան երեցած ժամանակ, և վայրի ծագիկ մի այնչափ շքեղ զարգարած և սնուցած ատեն՝ իր ամենէն աւելի ազնուական և սքանչելի պողոյն մտայ մտրուի աչքով կը նայի:

Եթէ մարդս անասուն մի է՝ որպէս բնապատուաբաններն, ինչու միայն ինքն կը պարտաւորի հոգն վարելու և իւր քրտամբն ստոգելու՝ իւր անունդն ճարելու համար. ինչու ուրիշ անասնոց մատակարարն ծառայն և գահիճն լինի՝ իւր մերկութիւնն ծածկելու և իւր քաղցն յագեցընելու բան մի գտնելու համար: Եթէ մարդս անասուն է՝ ապա քան զանենեւին առաւել անգութ և խեղճն է. և գենեւացի իմաստասերն (Յ. Յ. Ռուսոյ) իրաւունք ունի եղել ասելու թէ խոհուն մարդն վատթար անասուն մի է:

Ոչ, ասեն բանաւորական իմաստասէրք. յիրաւի ինքն է թագաւոր աշխարհիս. իւր մտաց առաւելու թեւամբն՝ որով ինքն իր գիտակցութիւնն ունի և նմա որոշեաց և անեղաց կարողութիւն կուտայ՝ ինչ որ իր բնութեան կը յարմարի և ինչ այնոր հակառակ է. ինքն լինելով կակ բանաւոր և ազատ՝ աշխարհիս մէջ իր ճակատագրին աւերն է, ուր ընդհակառակն ուրիշ արարածներ՝ անակոչիտալի բնազգամանց բանութեանն կուրորին կը հնազանդին: — Ետա լաւ, կը հաւատամ. բայց կը անսնեմ որ այս բարեմասնութիւնս իր երջանկութեան համար մեծ բանի մի ոչ ծառայէ, և ոչ ալ գիտեմ թէ այս առաւելութիւնս ուր պիտի տանի զինքն. միթէ իւր խելքն չէ որ զինքն աւելի կը շփոթէ իւր բնութեան ընդգիտութեանց և իւր խորհրդոց հակառակութեանց մէջ, միշտ արգելք լինելով իր ցանկութիւններն յագեցընելու, և զինքն անցընելով երբ շարժանց նոցա ետեւէն անկանի. այնպէս որ միշտ իր խելաց պատճառաւ՝ ինքն իր անձին հետ կուտուտ է և իւր նմանեաց հետ ալ թշնամի. այն է որ զինքն անհանգիստ անէ նախատեսութեամբ, կը վրդովէ յուսով, կը տանջէ երկխղիւ, մանաւանդ մահուան մտածութեամբն՝ որոյ ինչ խորհուրդ լինելն ոչ հասկանայ: Հարկ է խոստովանիլ որ խելքս ասացածնիս կենաց շարիքն աւելի կը ծանրա-

ցընէ՛ անգրագարձութեամբ զնստա կրինապատկելով, քան թէ օքնական լինի մեզ ժամանակաւ որ բարիքն վստահաբար վայելէլու: Այսոր համար տղայական անմեղ հասակն որ անգրագարձութիւն չունի՝ ապա, հօվութեան և քաղցր համոյից ալ հասակն կը սեպուի, և անմեղութիւնն որ շարի և վտանգի անգիտութիւն է՝ երթալով կը կորնչի՝ որչափ որ խելքն կը զօրանայ և կը լուսաւորի:

Վերջապէս եթէ Ալատանի հետ համարիմք եթէ մարդս ոգի մի է գիպուածով միացած մարմնոց հետ՝ որոյ կարիքն և բնազգամունք զօգին ներքոյ արկանեն նիւթոյ ազդեցութեանցն և օրինաց, այն ատեն հարցանեմ զպատմաա գերութեանս և անարգութեան՝ որ մարմնոց ծանրաբեռն լուծովն ոգւոյ գեղեցիկ կարողութիւններն կ'արգելու, և թէ ինչն հոգին այս բանախս մէջ կը գտուի զրկեալ՝ ի լուսոյ և յօգոյ երկնից, ինչն գրեթէ միշտ գերի եղած է գործարանաց մարմնոյ՝ որ իրեն ծառայելու էին: Արգեօք արարիչն է որ զինքն կապել է մարմնոց և արեան ծանրութեան ներքեն՝ որ զհոգին կ'ընկձեն և կը խեղճեն. եթէ այսպէս է, ապա ուրեմն իւր արարածոց ոչ թէ երջանկութիւնն այլ թշուառութիւնն ուզել է, և իրաւունք ունիմք նորա իմաստութեանն և բարութեան վրայ ալ տարակուսելու և զինքն մեղադրելու: Արգեօք հոգին կամաւ և իւր յանցանքն անկեալ է աշխարհս տղմին մէջ, եթէ այնպէս է՝ ապա ուրեմն անարգ ու ցած իմացական էակ մի է, և իւր ամեն կարողութեանց և նոցա արգեանց վրայ պէտք է տեսնուի իւր անարգութեան խարանա գրուին և սպին:

Իրաւցնէ այս բաւզիս մէջ ելք և ճամբայ մի ոչ տեսանեմ՝ մինչև որ քրիստոնէութեան ցուցած թելն ձեռքս շանուսմ. վասն զի յիբաւի միտքն չկարե ըմբռնել իմացական էակ մի՝ ինքն յինքեան բաժանեալ՝

և 'ի միութեան անձին իւրոյ հակառակ օրինաց ներքոյ անկեալ, և անդադար իր ներսի զին աստ և անդ քաշկռտեալ, ազատ՝ և միանգամայն հակառակ ազգութեներ վրան արած՝ ներսէն ճզմուած՝ գրսէն արգիւռած, լուսոյ համար եղած՝ և այնօր պայծառութիւնն շխարհելով տանիլ, սիրող Էմարտութեան՝ և անդադար սրտաբանաց ետեկ անկած, առաքինութիւնն մեծարող՝ և զայն կատարելու համար քաջութիւն չունելով, բարին սիրելով և զայն գործել չցիտելով, ատելովն զչարս՝ և զայն կամակար գործելով, և վերջապէս կենաց եռանդագորին փոփոքելով, և անդադար մեռնիլն զգալով: Անկեղծ մտքն զիւրաւ կը անանկ և կը հաւանի որ այսպիսի էակ մի տարօրինակ բանութեան վիճակի մէջ է, և թէ այս վիճակս բնութեան և իւր օրինաց հակառակ է, և անկարգութիւն մի է: Եւ եթէ իւրաքանչիւր մարդոյ ծնողքն այս վիճակիս մէջ ծնած են, և ավենէն հեռաւոր պարերն ալ իրենց սերնդեան պէս նոյն վիճակէն անջած են, և այս է աշխարհիս վրայի մահկանացուաց 'ի ծնկ պայմանն, բանախօսապէս և իմաստասիրութեան ինչ կարեմք ատել, եթէ ոչ այս՝ թէ աղք մարդկան կեղակարծ գիրքի մի մէջ է՝ հակառակ իւր բնութեան իւր կական օրինաց և իւր վախճանին: Ո՞վ ուրեմն գրել է զինքն այս վիճակիս մէջ: Անտարակոյս եթէ Աստուած յարեանական իմաստութիւն և անհուն սէր է՝ այսպէս պէտք չէր զինքն ատելով, վասն զի այսու՝ փոխանակ մարդկային արարածոյն կեանք և երջանկութիւն աալու՝ զինքն մշանջենապէս մահուան և տանջանաց դատապարտել է: Ապա ուրեմն բանաւոր է հաւատալն թէ մարդկութիւնն անդասին յարմատայն մեծ օրինազանցութեամբ մտապահանեալ է, և այնօր հետեանքն ու պատիժն կը կրէ այս աշխարհիս մէջ: Առանց այս քաջատրութեանս՝ այժմու մարդուս և իւր ներհակութեանց խնդիրն ոչ երբէք

կը շուծուի. ուստի հիմա կը սկսիմ հասկանալ Բաս-
քալի այն խօսքն՝ զոր բարեպաշտ չափազանցութիւն
մի համարած էի, թէ « Մեր ներկայ վիճակին կապին
հանգոյցներն և ծաւրերն՝ այս անգունգիս մէջ են
(այսինքն նախկին անկման), և որչափ որ այս խոր-
հուրդս մարգուս անհասկանալի է՝ յայնմանէ աւելի
անհասկանալի լինէր մարգս՝ առանց այս խորհրդոյս» :

Փոխանցութիւն նախկին չարի

5 Մայիս :

Սկզբնական մեղքէն աւելի զիս տագնապեցնողն
այնոր փոխանցութիւնն է՝ թէ ի՞նչ կերպով Ազամայ
սերնգոյ վրայ անցել է՝ որուն խելքս ոչ հասանէ : Նա-
խամարդոյն պէս մեր ամենքնիս ալ ամեն որ կը մե-
ղանչեմք՝ ի ցանկութենէ և ՚ի հպարտութենէ ձգուե-
լով. ուստի և այնոր պէս մեր յանցանաց հետևանքն
պէտք է քաշեմք. վասն զի ամեն բանական և բարոյա-
կան անձն իւր գործոց պատասխանատու է արգարա-
պէս : Բայց ինձ շատ անակզի բան կ'երևի՝ որ զա-
կրններն իրենց հարց յանցանաց համար պատժուին՝
այն ալ յորդուոց յորդիս մինչև ցիսխման աշխարհի-
արդի իմաստասիրութիւնն այս անիրաւութիւնն ոչ
ընդունի և զայն հաստատել ուզող նախապաշար-
մունքն ալ կը մերժէ. և մեծ պարծանք է մեր սրկնս-
գրութեանն որ այս անիրաւութիւնս իր սրինաց
գրքէն ջնջել է : Բարոյականի մէջ՝ մանաւանդ յան-
ցաւորութեան գալով՝ իւրաքանչիւր որ իւր գործածն
կը գտնէ՝ գտնէ արամարաշխական արգարութեան
մէջ : սակայն ոչ արգելու՝ որ գթութիւնն յանցաւո-
րին զաւակաց վրայ ողորմի՝ երրոր պատշաճ է, և ըստ
գիպաց նաև ինքզինք նուիրէ նոցա սքսին համար :

բայց այս նուիրումս բարբոսին կամաւոր է, և որինքն ոչ ումեք պարտք կը գնէ զայն:

Եւ սակայն որչափ ալ այս բանիս մէջ մեր որինքն իմաստութեամբ յորինուած են, և իմաստասիրութիւնն ալ պատճառարանութեամբ զայն ցուցանէ՝ այսու ամենայնիւ մեր կենաց և սովորութեանց ընթացից մէջ հակառակ նախապաշարմունքն գեռ կը տեսնեն, և իմաստնոց ճիշտ արգարութիւն երկցածին գէտ՝ հասարակաց կարծիքն հազար կերպով կը բողոքէ: Տարակոյս չկայ որ որդին հոր յանցանաց մշտապարտ չէ, բայց ո՞ր մէնջ սճրագործ ծնողաց զուակ լինելուն վրայ շամայեր կամ վասանուն սոհմէ լինելուն վրայ շարտիր, կարելի՞ է որ աղբիկս քրեական յանցաւորի մի ազուն առ ուզեմ՝ որչափ ալ արգար մարդ լինի, որչափ կ'ուզեն թող ասնն թէ հօրն սճրին մեղսակից չէ, ուստի ինչպէս որ որինաց վրէժխնդրութենէն ազատ է՝ այսպէս աշխարհիս քամահրանքին ալ ազատ պետք է որ լինի, որովհետեւ միշտ ամեթոյ ծանրութիւն մի կայ վրան՝ որ նորա գլուխն գեաին կը հակէ, և անպատիւ անուն մի՛ որ նորա ճակատն կը շիկնեցնէ, և ոչ ոք կ'ուզէ նորա անուանարկութեանն մասնակից լինել:

Այսոր հակառակ՝ ո՞վ է այն մարդն որ առայրնութեամբ և փառք պատուեալ անուն մի կրելն իրեն պարծանք չսեպէ. այս այնպիսի ժառանգութիւն մի է՝ զոր մարդ ուրախութեամբ և հպարտութեամբ կը պահանջէ՝ թէ և այն փառաւոր անուան արժանի գործ մի գործած չէ, և շատ անգամ՝ ալ այն կրողներն յոյժ սակաւ արժանաւորութիւն ունին այնմ: Գարձեալ ընտանեկան մախորդութեանց և հասարակաց թշուառութեանց ժամանակ՝ հարկաւ գրգռողութիւնն և արկածք շարեաց առ հասարակ ամենուն վրայ ալ անկանին, ինչպէս որ կենդանի մարմնոց մէջ իւրաքանչիւր անգամ՝ միւսերուն առող-

ըութեամբ կամ հիւանդութեամբ խնդայ կամ վըշտանայ. որովհետև ամենքն 'ի մի կեզբուն կապուած են, ուստի յառաջ գայ իրենց համակրութիւնն և զօրութիւնն. մին հերիք է՝ որ զամենքն վրդովէ, և միոյն վիշտն զամենքն փոքր 'ի շատե կը վշտացնէ, որպէս երեւի 'ի հիւանդութիւնս:

Նոյն իսկ բնութեան մէջ նման և հանդէտ դործեր շատ կը տեսնեմ՝ զորս անիրաւութիւն կարեալք համարել՝ եթէ բնական օրինք հաստատուած չլինէին՝ որոյ դէմ բողոքել անհնարին է, կամ նախագրութիւն չբանիր (այսինքն ժամանակ անցնելով ոյժն ոչ կորուսանէ). օրինակի համար ուստի յառաջ կուգան յաջորդական կամ ժառանգական հիւանդութիւններն. ինչո՞ւ այս դժպատեհ ժառանգութիւնս երբեմն պորտ մի կամ սերունդ մի ցատքելով նորէն կ'երեւի. և մի եթէ արգարութիւն է՝ ինչպէս շատ անգամ կը հանդիպի՝ որ ծնողաց արիւնն իրենց անկարգութեամբն ապականած կամ սկարացած լինելուն՝ իրենց զաւկներն՝ որոյ անցած է այն արիւնն՝ բոլոր իրենց կենաց մէջ այնոր հեռեանքն քաշեն՝ նաև ժամանակե յառաջ ալ մեռնին: Տարակոյս չկայ որ իրենք ամենեկին կամակից չեին այն շարի պատճառացն, այսու ամենայնիւ անհրաժեշտ հարկի հեռեանաց բնութեան տակ ճշուած են. ինչ ամենչու է, և ինչպէս արգելելու է: Ո՛չ ապաքէն իրենց հարց զաւկներն են, այսինքն արիւն յարենէ և մարմին 'ի մարմնոյ նոցա. և այն արիւնէն ու մարմնէն չեն ծծած այն ապականութիւնն ընդ կենաց, և մի եթէ անօրէնութեան ու ապականութեան հեղեղն չէ՝ անցած ընդ նոցա կենդանութեան սերման հետ միատեղ. աւա՛ղ, այս պայմանաւ միայն է որ պիտի ապրին: Հիմա անիրաւութիւն համարելու եմք այս բանս՝ որ իրենց հարց յանցանաց համար կը ամենչուին. եթէ անիրաւութիւն ևս է՝ յանցանքն ծնողացն է՝ զոր պիտի քաշեն նախ իրենց որդւոց վրայ, և յետոյ Աստուծոյ առջև:

Այս անհրաժեշտ համարելու է՝ այլ հարկ անհրաժեշտ՝ որ բնութեան ամեն օրինաց գործադրութեան մէջ ալ կը գտուի, և իրաց նախախնամական կարգին հաստատութիւնն է. որովհետեւ արգիւնք 'ի պատճառաց յառաջ գան, և հետեանք 'ի 'ի սկզբանց, և ինչպէս բնականին՝ այսպէս ալ բարոյականին մէջ, և ինչպէս բանախօսականին այսպէս ալ կենաց զարգացման մէջ պատճառն ինչ որ է՝ արգիւնքն ալ նոյն լինի, սկիզբն ինչ որ է՝ հետեանքն ալ նոյն է: Ի սուտ սկիզբէ Ճշմարտութիւն յառաջ ոչ գայ, և որչափ ճիշդ լինի հետեւութիւնն՝ նոյն իսկ իր Ճշգութեանն համար՝ որչափ յառաջ երթայ՝ այնչափ աւելի կը խոտորի, և անթիւ ստութիւններ ու մաշտութիւններ յառաջ կը բերէ, և սխալներն կը վնասն: Այսոր համար է որ բուսոց և կենդանեաց սերնդեան խաթարմունքն գարմանելու համար՝ որ հնցած ախտից փոխանցութենէն յառաջ եկած է՝ մարդկային ճարտարութիւնն կը ջանայ նոցա տեսակներն և ցեղերն իրարու հետ խառնել, որպէս զի տկարութիւնն զօրացնէ, կենսաւորութիւնն արթնցնէ, և իրենց սկզբանց մէջ զիրենք վերանորոգէ:

Այս գործերս ակներև հաստատուած բաներ են՝ որպէս 'ի բնական կարգի՝ այնպէս ևս 'ի բարոյականին, և ամենևին չուրացուիր: Այս գործերէս կ'իմացուի՝ որ ազատ էակաց գալով՝ պետք է զանազանել պատասխանատուութիւնն որ յանցաւորութիւն յառաջ կը բերէ՝ 'ի պարտակցութենէ՝ որ թշուառութեան բաժանակից սոսնձ առանց շարին հազարք լինելու: Այս բաժնակցութիւնս անխուսափելի է, և բնութեան և ընկերութեան օրինաց անհրաժեշտ կարգէն յառաջ կուգայ, վասն զի անհնարին է բնական կամ ընկերական մարմնոց անգամ լինել և ընտանեաց և պետութեան մասն սեպուիլ՝ առանց հարստակաց

կենաց հաղորդակցելու, որով հարկ է այնոր կրածն ալ գրալ, և նորա վշտքն վշտանալ:

Ես կ'ընդունիմ որ այս անհրաժեշտ հարկս ինչպէս աշխարհիս ամեն բանի վրայ՝ այսպէս ևս մարդկային սեւի վրայ ալ կը տիրէ, և կը հաւանիմ որ Ազատայ սերունդն ալ պէտք էր՝ նորա մարդկութեան խաթարման հեռուութիւններն յանձին կրէր, ենթադրելով թէ նա յառաջին վիճակէն անկամ է: Այն առաջին այր և կնոջ յանցանքն՝ իրենց վիճակն և կացութիւնն բոլորովին փոխած լինելու է, որովհետեւ ալ նախկին գրից մէջ չբառուելով և ոչ իսկ գոյութեան առաջին պայմանաց մէջ՝ ստիպուած են իւր ճգամքն և քրտինքով երկրէս հանելու այն սնունդն՝ զոր յառաջ բնութիւնն առանց աշխատանաց կ'ընծայէր. դարձեալ յայանի է որ բնական ազդեցութիւններն ալ իրենց բարոյականին վրայ ալ ազդեցին՝ մանաւանդ կարթուութիւնք և աշխատանք՝ որոց ներքոյ անկան: Իսոյց ինձ չարտազանց կ'երևի սակն թէ մարդ ոչ միայն ՚ի մարմնի իւրում կրեց այս խաթարմանըս, այլ և սրբոյն մէջ՝ ազխութեան խաւարին մէջ անկանելով, և կամայ մէջ՝ սրոյ վրայ շարն յարձկեցաւ և վատմար կիրք վրան տիրեցին, և որ շարագոյն է գերութեան և յախանախան մահուան գատապարանցաւ՝ անհնազանդութեամբ արգելեալ պտուղ մի ուտելուն համար. ինձ այնպէս կ'երևի թէ պատիժն զորժած սխալմանն համեմատ չէ:

Որու կարէ ասիլ և ասացեալ իսկ է՝ թէ այս նութոյս մէջ արգիլեալ պտուղն առ իմ և նիւթ էր նախաժարդոյն հնազանդութիւնն փորձելու, և ետեան իրն աստուածային օրինաց հնազանդիլն կամ շնազանգիլն էր, և ինչպէս Մենդոց գիրքն կը հասկացընէ փորձողին խոսքերովն՝ Ազատայ և Եւայի պտղէն ուտելն ուրիշ բանի համար չէր՝ բայց եթէ անմահ և անժնիխան լինելու և Աստուծոյ նմանելու համար, ինչ

պէս որ կը յուսային սատանային նենգաւոր և խա-
րեպատիր խօսքերովն, որ յանցանքն աւելի կը ծան-
րացնէ, որովհետև աւելի հպարտութիւն կար դոր-
ծոյն մէջ քան թէ որկրամուտութիւն կամ ցանկա-
ւորութիւն, և ոչ այնչափ պաղոյն գեղեցկութիւնն ու համե-
նէր զիրենք գրգռողն՝ որչափ ազատութիւնն և բար-
ձրութիւնն յոր պիտի հասցնէր զիրենք, և այս բա-
ւական պատասխան մի է այն թեթեամբ մարդկանց
ճամբարակութեանն՝ որ այս պատմութեանն մէջ
նիւթականին և գրաւոր իմաստին միայն միտ գնելով
ասեն թէ անհրաման կերուած պաղոյ մի համար
այսչափ շքութութիւն հանել ոչ արժէր:

Ինչ համար գոռարութիւնն այս չէ, և ոչ աչ-
տիտորտ կը զգամ բառական մեկնարանութիւննե-
րով և անպատշաճ ծաղրանութիւններով պարսաւել
և այսպանել սուրբ գրոց պէս պատկանելի գիրք մի:
Մարգս սահաւ մի խելքով յոյժ գիւրաւ կարէ չհաս-
կացած բանն ծաղաւ դարձնել, բայց խոհեմ մարդու
համար այս անակզի հենգնութիւնս՝ անհաւատին
չարակամութենէն զատ ուրիշ բան ոչ ցուցանէ:
Իրին բուն գոռարութիւնն այս է.

Ասի թէ Ազամոյ մեզոքն մարդկային բնութիւնն
նուսաստացաւ կամ ապականեցաւ ՚ի հոգին ՚ի միտան
և ՚ի մարմնի: Այս բանս մինչև ատփճան մի կը հաս-
կանամ, որովհետև մեզքն անբարի գործ մի է ՚ի մտաց
յղզացեալ, ՚ի կամաց հաւանեալ և ՚ի մարմնոյ գոր-
ծազրեալ, ապա մարդուս այս երեք մասերս ալ պէտք
էր որ մեզաց շար ազգեցութիւնն զչային, որով և
անտի յառաջ եկած յանձին Ազամոյ տկարութիւնն
նուսաստութիւնն և ապականութիւնն բարուց: Բայց
Թնչպէս կը մեկնուի որ նոյն շարքքն Ազամոյ որդւոց
միայ ալ ներգործեն՝ միայն ՚ի նմանէ ծնած լինելուն
համար, երբ յայսնապէս նորս յանցանացն մասնա-
կից չէին՝ որովհետև զեւ չիային: Մի թէ անիրաւու-

Թիւն չէ ներդարձական մեղքին զսա՛ սկզբնական
մեղք մի ալ նոցա վերայ բեռնաւորել՝ որոյ ծան-
րութիւնն պիտի կրեն՝ առանց այնոր պատճառն
լինելու. այս բանս արգարութեան բնական զգաց-
մանն գէժ կ'եղնէ :

Բայց աւելի առաջ երթամք. կը հաւանիմ թէ
Ազամայ սերնդոց մարմնոյն կազմութեան վրայ փո-
փոխութիւն մի եղած լինի, որովհետեւ նորա մար-
մնէն և արիւննէն ծնած լինելով նոցա ախտաւորու-
թիւններն և թերութիւններն սրբւոյն ալ անցնելու
կին՝ բնական կենաց հաղորդակցութեամբն, ինչպէս
որ հիմա ալ կը տեսնեմք ժառանգական հիւանդու-
թեանց և բնազգմանց մէջ : Բայց զաւակաց հոգին 'ի
ծնողաց չգար. այլ ըստ հասարակ կարծեաց՝ իւրա-
քանչիւր հոգի՛ զսա զսա յԱստուծոյ ստեղծուելով
նոր յղացած մարմինն կուգայ հոգեւորելու. և քրիս-
տոնեական վարդապետութիւնն ուսուցանէ՝ որ մար-
մնոյն հետ միացածին պէս՝ սկզբնական մեղաց ա-
րան յինքն կը ձգէ : Այսոր համար է որ Եկեղե-
ցին կը դատապարակ՝ արտաքսարեութիւն տա-
ցեալ կարնիքն, որ կը համարի զմարդ ամբողջապէս
'ի ծնողաց ելեալ, այնպէս որ իւր հոգին ալ նոյն
հոգիէն յառաջ եկած լիցի, ինչպէս մարմինն և ա-
րիւն նոցա մարմնէն և յարեւնէն : Եւ սակայն գոնե՛
այս վարդապետութեամբն գժուարութիւնն կարեք
լուծուիլ կամ գոնե՛ թեթեւալ. որովհետեւ մարդ-
կութեան ալ նոյն բանն կը հանդիպէր՝ ինչ որ ալ-
խարհիս վրայ եղած ուրիշ կենդանի էակաց. այս-
ինքն պատճառին մէջ ինչ որ կայ՝ նոյնն արդեանց ալ
անցանէ փոխանցութեամբ : Երաւ այս գրութիւնս
ալ իւր անտեղութիւններն ունի՝ թէ հոգւոյ պար-
զութեան և ոգեկանութեան նկատմամբ՝ որ այն
տանն նիւթոյ պէս յանհունս բաժանելի պիտի լի-
նէր, և թէ բարոյականի նկատմամբ՝ հոգին իւր անձ-

նաւորութիւնն և պատասխանատուութիւնն կորուսանելով, այնոր համար իրաւամբ զատապարտուած կը համարիմ այս գրութիւնս: Բայց որովհետեւ վերջին հնարք մի էր՝ Ազամայ որդւոց իրենց նախահօր յանցանաց մասնակցութիւնն բացատրելու՝ իրենց նախկին նշնութեամբն, և ամեն հոգւոց 'ի միութե և եթ բովանդակուած լինելովն, և հիմա այն հնարքն ալ որ ձեռքէս ելաւ՝ ալ ոչ գիտեմ որ գիտ գառնամ, որովհետեւ հօր և որդւոց մէջ կապ մի ոչ տեսնեմ այնպէս զիրենց կապով՝ որ այնոր յանցանաց պարտակից աննկ զիրենց: Որովհետեւ ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան՝ ամեն անգամ որ մարդ մի կը յղանայ՝ հօգի մի կը ստեղծուի յարարչէն կենաց՝ և կը զրկուի այն նոր մարմինն հոգեօրելու՝ ինչպէս 'ի սիզբան Աստուծոյ շունչն եկաւ հոգեօրելու զհօգեղէն մարմին նախամարդոյն: Արդ այս հօգիս բոլորովին մաքուր է՝ որովհետեւ արարչին ձեռքէն կ'ելնէ, և այս երկնային մաքրութենէն՝ անկանի ազատս նիւթոյ մէջ և 'ի ազմուան մեղաց, ուր որ ինքն ալ կ'ազատի սիզբանական արատով՝ առանց բան մի գործած լինելու, և այս արատս յանձն ձգելուն համար՝ միաւորութեամբն ընդ անիծեալ մարմնոյ՝ ինքն ալ յակամայս յանցաւոր լինի՝ պատժոյ և պատուհասի արժանի, գերի ապականութեան և յախտեմական մահուան, և իւր նախահարց մարմնոյն և արեան մասնակցելուն պէս՝ իւր գլխուն վրայ կ'առնու նոցա յանցանքն՝ այնոր սարսափելի հեռեանդքն, և թէպէտ անմեղ է, բայց ոճրագործի պէս կը պարտաւորի:

Աը խոստովանիմ որ այս բանս իմ խելքէս վեր է, և անկողմնակէր ու ներպղծմիս իմաստասիրի գործ գործած կը համարիմ՝ թէ այս խնդիրս առայժմ 'ի բաց թողում: Այս խնդրոյս կակոպիկեայ լուծումն՝ միայն շահականալուս պատմաաւ

մերժելու՝ կարծեմ թէ իրաւունք չունիմ, որովհետեւ առաջին անգամ անհարկ հարկեր մէջ ալ շատ բաներ կան՝ զորս չեմ կարող մեկնել՝ սակայն ստիպեալ եմ ընդունելու։ Փնայք Աստուծոյ միայն գրած չեմ որ իմ հասկացողութիւնս ճշմարտութեան չափն է, մանաւանդ այսպիսի խնդրոյ մէջ ուր կաթողիկէաց վարդապետութիւնն կարծես թէ հաստատուած է ընդհանուր հաւանութեամբ և մարդուս ծննդեան ժամանակ զանուած խեղճ վիճակին փորձովն, և այն մեծ դժուարութեամբ զոր կրեմք նորս միայն բարձրացնելու և սիրան մտքրելու համար՝ երբ ուղեմք զինքն կրթել և զաստիարակել։ Աստի ալ յայտնի է երեւի թէ անկուսմ մի կայ վերականգնելու, և ցածութիւն մի նորէն իր առջի վիճակն զարձնելու։ Կարձեալ պէտք չէ մտնամ որ սկզբնական մեղաց վարդապետութիւնն և այնոր հետեանքն՝ քրիստոնէութեան հիմն է. վասն զի եթէ Յիսուս Քրիստոս էջ յերկնից և մարդ եղև զամեն մարդիկ փրկելու համար՝ ապա ուրեմն ամենքն ալ կորուսեալ էին իրենց նախահօր յանցանքն, և ամենն ալ դժբաղդարար մասնակից եղեր էին իւր բնութեան ցածնալուն՝ շարի գերութեանն և մահուան խաւարին. և փրկագործութիւնն իմաստ և զօրութիւն ոչ ունէր՝ եթէ մարդկութիւնն առ հասարակ գերի եղած չլինէր. և եթէ իր բովանդակ անգամներն ալ խանդարեալ չլինէին՝ նորոգելու և վերածնելու կարտութիւն ոչ լինէր. և մինչև որ չհաւատամք թէ Յիսուսի Քրիստոսի արիւնն զինքն վերաստեղծեց և երկնաւոր կեանքն իրեն շնորհեց, և կարողութիւն տուաւ որ մի բովանդակապէս զայն վայելչելու՝ բոլոր մարդկային սեռի անցեալ և գալի վիճակն անբացատրելի կը մնան մեզ։ Եւ եթէ այս բանիս չհաւատամք՝ Աւետարանին երկրիս վրայ սըփուած լոյսն, և անտարակոյս անտի յառաջ եկած արդի քաղաքականութեան մտաւորական և բարոյական

Մեծ վայելք ու թիւնն՝ պիտի շիջանեին բանավարութեան շնորհն, և այն աստե՛ն բանավարութիւն ու խելքն ալ հոգնած գազրած և միայն իր ուժովն մնացած՝ շատ ասպնապէր պիտի իր յաղթանակովն: Այսան զի եթէ զքրիստոնեական բացատրութիւնն մերժէ և շուղէ ընդունել՝ աեղն գնելու բան մի չունի, և մարդկային սեռն ալ բանի մի պիտի չկարէ ծառայեցնել՝ որով հեռեւ նորա ծագումն և վերջին վախճանն ալ իրեն բոլորովին մութ է: Ահաւասիկ ճիշդ այս վտանգաւոր գրից մէջ գտանի այժմ իմ իմաստասիրութիւնս ալ՝ որ ոչ գիտէ թէ այս մեծ և կարեւոր խնդրոյս մէջ ո՞ր կողմն գառնայ:

Աստուած ո՛րպէս մարդացաւ

6 Մայիս .

Աստուած ինչպէս մարդացաւ. Բանն աստուածային ինչպէս մարմին եղև: Առաքելոց հանգանակն ասէ. Յռչաւ 'ի հոգոյն որոյ և ծնաւ 'ի Մարիայ խոնէ: Առջի բերան անգէն և անգ կանչելս կուգայ. Այս բանս անկարելի է. ո՞վ տեսած է այսպիսի բանանաբանոյս այս ասացուածս առաջալ կամ որինակ մի է, որ ասել կ'ուզէ թէ Քրիստոսի ծնած ժամանակն ասորբինակ բան մի պատահած է, կամ երկնային ազգեցութիւն մի եղեալ է այդ բանից մէջ, կամ թէ բարի ոգիներէն մին մասնակցութիւն ունեցեր է, ինչպէս թերևս պիտի ասէր Ալաասն, կամ այս ծննդեանս ժամանակ քանի մի աստղեր բարեպատեհ զուգընթացութիւն մի ունեցել են՝ ինչպէս որ միջին դարու մէջ ասէին, կամ թէ Քրիստոս լաւ աստղի մի ներքև ծնեալ է, ինչպէս ռամբին ասէ, և թերևս այսօր հաստատութիւն է այն աստղին

երեւելն այ՛ որում հետեւելով Արեւելից մողերն եկին 'ի ինթլեհէմ, որպէս Աւետարանն պատմէ :

Իմաստափրութեան և գիտութեան ուսուցածին նայելով տեսնուած քան չէ որ բնութեան մէջ տարատեսակ էակներ իբարու հետ զուգաւորին և ծընունդ յառաջ բերեն . իսկ արդ ինչ աւելի աննման քան կայ՛ քան Ստաւած և մարդ , անհուն և հմար : Եւ սակայն ինչպէս յառաջագոյն ասացի՛ ազգաց աւանդութիւնն լի է երկնից ընդ երկրի ամուսնութեամբք . և ամեն կրօնից մէջ այս տեսակ իմաստութիւններ կան . նաև մարմնաւորապէս և ամեն տեսակ մարմնաւոր կրիւք , որ անարժան է աստուածութեան : Իսկ մեր նիւթոյն մէջ գտնէ ամենայն ինչ հագեւոր է և ամենեկին մարմնոց ցանկութիւն չկայ . որ և պատշաճ է Աստուծոյ մարմնացելոյ յղացմանն , որ մարգանայով իսկ՛ ամենեկին կերպիւ իւրիք մեզաց հետ հազորդ չկարէ լինել՛ ոչ 'ի ծագմանն և ոչ ներկայապէս :

Մարիամ կոյս է և միշտ կոյս կը մնայ , որով հետեւ սովորական եզանակաւ ոչ յղանայ : Աստուածային կեանքն իջնուէ 'ի նմա հեղմամբ Հոգւոյն սրբոյ՛ որ զնոյն կեանս անկագործ է ամենամարութ զանգուածին մէջ կամ մարդկային բեղմին որ ոչ բնաւ մեզաց մերձաւորութեամբ ազատուած է , և յորմէ ազատ պահուած է առանձինն և մասնաւոր չնորհի : Եւ իբարցնէ այն որ բացարձակ մարութիւնն է՛ չէր կարող ծնանել՛ բայց միայն յանրիժ մօրէ : Այսպէս Յիսուս Քրիստոս կատարեալ Աստուած է իւր Հօր կողմանէ , և կատարեալ մարդ 'ի մօրէ իւրմէ . և հետեապէս սքանչելահարաչ օրինակաւ սահմանեալ է իւր կրկին բնութեամբն՛ առ 'ի լինել միջնորդ 'ի մէջ երկուց եղբրաց՛ աստուածութեան և մարդկութեան՛ զորս յանձին իւրում պիտի հաշտեցնէ :

Հարկ է խոստովանել՛ որ այս ամեն քանս՛ առջի

բերան նորատեսակ առասպելաբանութիւն մի կ'երևի մտայ, և այնչափ հակառակ են բնական կարգայ՝ որ տմանք համարին զնոսա առակս կամ քերթողական կեզձիս, և այլք բուշարովն անտեղութիւն. ևս այս աստիճան ոչ յանդգնիմ թէ և խօհական կերպով մտածելով շատ զարմանքս կուզայ. բայց աւելի զիս ապշեցնողն այս է որ՝ հազար ութհարիւր և աւելի ասորիներէ 'ի վեր՝ այս առակներս կամ անտեղութիւններս շքմարտութեան տեղ անցել և ընդունելի եղել են, և աշխարհիս ամենէն աւելի արգար և լուսաւորեալ անբաւ մարդիկ հաւատացել են այս բանիս, և բիւրաւոր մարդիկ ալ իրենց կեանքն առել են այս շքմարտութեանս վկայելու համար՝ երբ պէտք եղել է խօսիլ և գործել իրենց հաւատաց այս հաստատած բաներուն զեմ. և ոչ միայն ռամիկ ու աղէտ սեպուածներն՝ այլ ամեն ազգաց մէջ ամենէն աւելի իմաստուններն: Եթմնեսասաներորդ զարու իմաստասերներն՝ որոց իշխանութիւնն մինչև ջայժմ կը պատուենք և նոցա յաջորդ լինելնուս վրայ կը պարծիմք, և մեր արգի իմաստասիրութեան մէջ եղած լաւ մասերն ալ 'ի նոցանէ առած ենք, իրենց ժամանակի լաւագոյն քրիստոնեայններն էին՝ որ իրենց անկեղծ հաւատքն գիտութեան հետ միացնելով որինակ եղած են մեզ՝ որում մեք Հիմա ոչ հետեւիմք. Կարգեսիտսի, Բաւրալի, Մաչլարանլի, Պասիւէի և Իննելընի աշակերտ լինելնուս վրայ կը պարծիմք, և նոցա ողբուրականութիւնն բարձրաձայն 'ի վկայութիւն կը կոչենք, բայց երեսի վրայ կը թողումք նոցա կամթողիկէ հաւատքն՝ որ իրենց իմաստասիրութեան ջահն էր:

Եթէ առանց նախապաշարման և կողմնակցութեան մտանց հայիմ այս ինդրոյս վրայ՝ այնոր մէջ ամենեւին անտեղութիւն և անկարելութիւն ոչ տեսանեմ. անտեղութիւն չկայ՝ որովհետև բառից մէջ

հակախառութիւն չկայ, և բանավարութեան օրէնքն
բանարարութեամբ չեն. անկարելութիւն ալ չկայ՝ որով
հետեւ իմաստասերներն որ Աստուծոյ ամենակարօ-
ղութիւնն կ'ընդունին՝ իրաւունք չունին այնոր պա-
րունակն չափաւորելու և ոչ զօրութիւնն սահմա-
նափակ անելու: Ինչո՞ւ անկարելի համարուի ասելն
Թէ Քրիստոս յղացաւ 'ի Հոգւոյն սրբոյ՝ որ էջ յար-
գանդ հուսին և բեղմնաւորեց զայն աստուածային
զօրութեամբ: Այնչափ անակզութիւն չէ այս բանս՝
որ սակաւ մի խորհրդանութեամբ մարդ կարէ այնոր
կարելութիւնն ըմբռնել:

Բոչոր աշխարհ կ'ընդունի որ Աստուած, Եթէ կայ,
ակիզքն և միակ աղբիւր է կենաց՝ որ 'ի Դմանէ ելնե-
լով՝ ամենայն էակաց կը հաղորդի ըստ իւրաքանչիւր
բնութեան և աստիճանի՝ զանազան եղանակաւ և Ծամ-
բով, և մեր աշխարհին մէջ ալ ծննդագործութեան
երկու գործադրաց՝ այսինքն այր և կնոջ միջնորդու-
թեամբն՝ յորոց 'ի միումն է բեղմն, և 'ի միսումն
սերմն կենդանարար: Բայց հայրն փոխանցիչ միայն է
կենաց ատելոյ առ սրգիս՝ ոչ Թէ արարիչ. ինքն ոչ Թէ
ստեղծէ՝ այլ ծնանի, և հետեւապէս անցք և գործիչ է
կենսական ոգւոյն՝ որ նորա միջնորդութեամբն կը
ներգործէ առ 'ի սխուշ զկեանս: Արդ մեր այս խըն-
դրոցս մէջ ի՞նչ եղած կարէ լինել, բայց Եթէ ամենա-
պարզ գործ մի՛ Թէ և անսովոր և սարսփնակ՝ այսինքն
արտաքոյ սովորական կարգի բնութեան. կարելի է
որ Ոգին աստուածային՝ կամ կրօնական լեզուով իս-
տելով Հոգին սուրբ՝ ասանց միջնորդութեան ասն՝
ուղղակի աղքեղ է, և հետեւապէս Մարիամ յղացել
է Հոգւով սրբով: Ապա իրաւամբ զՄարիամ կարեմք
կոչել Հարսն Աստուծոյ՝ որովհետեւ յղացել է՝ անմի-
ջնորդ հեղմամբ Ոգւոյ նորա, և գարձեալ Մայր Աս-
տուծոյ որովհետեւ յարգանդի իւրում ծնել է զինքն
Իսկ Աստուած կամ զՍանն աստուածային՝ մարմնա-

ցեալ 'ի մարմնոյ իւրմէ և յարե՛նէ : Ի սկզբանէ ան-
տի սակզճագործութեան նախամարդոյն՝ բնաւ մարդ-
կային ծնունդ եղած չէ այսչափ բարձր և այսչափ
զորաւոր, որով Աստուան արժանի համարի անձամբ
միանալու այնոր հետ որ իր արարածոց մէջ ամենէն
աւելի մարութն էր, և ամենէն աւելի արժանաւոր
իր հետ միանալու :

Մարիամ

7 Մայիս.

Մարդ ինչ կարծեաց տէր ալ լինի կաթողիկէոց
վարդապետութեան նկատմամբ՝ երբ զայն խորախոր-
հաւրդ կը քննէ՝ չկարէ ուրանալ թէ և այնոց մէջ պինդ
և շղթայաշար կոպտակցութիւն մի կայ, և այնպէս
իրարու հետ միացեալ՝ որ մի մասն միւսէն կ'երէնէ՝ որ-
պէս հեռակութիւնքն 'ի սկիզբէն : Այս բանախոսու-
կան շնչութեանս վրայ ևս ալ շատ կը զարմանամ,
որովհետեւ անտի կ'իմացուի թէ այնոր մէջ այլ-
կամի կամ՝ ըստ հանցս հնարուած բան մի չկայ,
և այսու նոյն իսկ չհաւաստողներուն վաստահու-
թիւն մի կուտայ, որք կ'իմանան թէ առջևնին եղածն
խորախորհաւրդ վարդապետութիւն մի է, կամ դանկ
յոյժ պատկասելի, մանաւանդ երբ կը տեսնեն թէ
գործնական կենաց մէջ ալ շատ լաւ կը հաստատուի
այնոր ուսուցածն :

Այսպէս մարդուս նախկին անկումն գրուելէն
ետե՛ս՝ մրկագործութիւնն ալ բարոյապէս կարեօր
լինի, և որովհետեւ այս գործս մարդու մեռօք չկարէ
լինել, վասն զի ինքն ալ նոյն բժշկելի կարեօք զգա-
ծեալ է, և ոչ յայլ ումեքէ յարարածոց՝ որ մա-
հուան վրայ իշխանութիւն չունի, կը հեռակ ուրեմն

Թէ այս փրկագործութիւնս Այն պիտի առնէ որ միակ աէր է կենաց և մահու: Բայց անհուն բարութեան անձառելի անտեսութեամբն՝ գթութիւնն երեցած ժամանակ՝ արգարութիւնն ալ կը գործադրուի: Աղատարարն՝ յանցաւորին պարտքն վրան առնելով, և այս վախճանաւ զոհի տեղ անցնելով՝ այնոր յանցանաց քաւութեանն համար՝ որպէս զի զինքն Աստուծոյ հետ հաշտեցնէ, հարկ էր որ իր աստուածային զօրութեան վրայ՝ որ միայն այս գործիս կարող էր, աւելցնէ նաև մարդկային հնազանդութիւնն, որպէս զի այն մեծ գործին հետևանքն իր վրայ ընդունի և քաշէ, որովհետև այս զոհին վախճանն մարդկութեան յարգն վերանորոգել էր, ուստի և առանց մարդկային կամաց ոչ կարէր կատարուիլ: Այսոր համար է որ Յիսուս Քրիստոս միանգամայն Աստուած է և մարդ՝ որպէս զի կարացել կատարել զպաշտան միջնորդի ընդ աստուածութիւն և ընդ մարդկութիւն, ինչպէս որ ամեն միջին եզր՝ պէտք է որ երկուց ծայրից բնութեանն հաղորդակից լինի՝ զորս իրարու հետ պիտի միացնէ:

Այս վախճանաւ Եկեղեցին ուսուցանէ թէ Յիսուս Քրիստոս ծնաւ Հոգւով սրբով յարգանդի արարածոյ միոյ, և որպէս զի սկզբնական մեզաց արաս մի լցայ իր վրայ, այս իրեն մայր լինելու արարածն ալ ՚ի յղութենէ իւրմէ ազատ պահեցաւ ՚ի մեզաց անտի միակ և անորինակ առանձնաշնորհութեամբ, յորմէ յառաջ գայ վարդապետութիւն անարատ յղութեան Մարիամու, այնպէս որ կոչան սահմանեալ ՚ի լինել մայր Բանին մարմնացելոյ՝ և ոչ երբէք և ոչ իւրիք պիտի արատաւորի ՚ի մեզաց ոչ ՚ի սկզբնականէ և ոչ ՚ի ներգործականէ, որպէս վայել իսկ է տապանակի Աստուծոյ կենդանւոյ ՚ի մէջ մարդկան: Այսու անուամբ ինքն եղև անթարժանաւոր յաւիտենական կենաց, հայելի անարատ երկ-

նաւոր շուայն, և վառարան բոցոյ աստուածային սիրոյն և միանգամայն մարդկայնոյն, քանզի 'ի կեն, գրոն կուսական սրաին համահաւաքէ զճառագայթս սիրոյ երկնից և զանարատ սիրոյ երկրի: Ի նմա գե-
րազանցութիւնն կուսութեան միացեալ է ընդ փա-
ռաց մայրութեան, և խանդակաթ սէր մօր՝ բացա-
փայլէ և ևս զմարբութիւնն կուսի, և այսու միու-
թեամբ որ 'ի Մարիամ ևեթ գտանի՝ եղև նա կա-
տարելագոյն և գեղեցկագոյն քան զամենայն արա-
րածս՝ քան զոր առաւել չէ մարթ և հնար զմտաւ-
ածել:

Քանզի կուսութիւն և մայրութիւն խկապէս կրկին պարծանք և յաղթանակք են կենջ մարդոյ, մին գեր 'ի վերոյ ամբասնալով քան զչանկութիւնս մարմնոյ, և միւսն հեղմամբ սիրոյն իւրոյ՝ նուիրա-
գործելոյ նուիրմամբ անմինն և միշտ 'ի պատրաստի կալով ողջակիզել զանձն այնմ զոր սիրեն: Յիրաւի քրիստոնէութեան վրայ մարդ ինչ կարծիք ևս ու-
նենայ, հաւատացեալ եղել է թէ անհաւատ, հաւա-
նող թէ անհաւան՝ չկարէ զլանալ իրեն այս փառքս՝ որ ինքն միայն գտած և տուած է կատարեալ ասն և կենջ գաղափարն՝ գերազանցագոյն քան ինչ որ իր-
մէ յառաջ մտածուած և գործուած էր: Ոչ երբեք ակննուած և մտածուած էր մարդու սխալար մի այն-
պէս սքանչելի՝ որպէս զգէմս Քրիստոսի, և ոչ կենջ պատկեր մի այնչափ խանդակաթ որպէս զմօր նորին: Եւ մարդկութեան այս աստիճան գերազանցութիւնն ոչ իմաստասիրաց մտքին անցած էր, և ոչ արուես-
տագիտաց ձեռքին և պատկերողութենին, մանա-
ւանդ թէ գեր 'ի վեր է այն քան զպլաստոնեանց խորհուրդս անգամ, և քան զձգունս ճարտարացն Ալլադայ, ուստի և այս պատկերաց նկարն ոչ՝ ուր պիտի փայլի աստուածութիւնն մարդացեալ և մարդկութիւնն աստուածացեալ, արուեստին գա-

գաթնակէան է և արուեստաւորաց յուսահատու-
թիւն անհասանելի:

Հիմա կ'ըմբռնեմ թէ ինչո՞ւ կաթողիկէացիք այն-
չափ կը սքանչանան կը հիանան սրբոյ Կուսին երեան
'ի վեր, և երբեմն շափազանց պաշտան ևս կը մատու-
ցանեն: Ոչ, ես զիբենք ոչ մեղադրեմ թէ զիբքն
կուսքի տեղ գրած են, լաւ գիտեմ որ իրենց պաշ-
տանն յարգութեան և սիրոյ բացայայտութիւն է,
և ոչ երկրպագութիւն, և բնական ալ կը համարիմ
այս բանս՝ որ զիբքն Մայր Աստուծոյ դաւանելով և
Հարան Ամենակալին՝ որով և թագուհի ամենայն
արարածոց՝ նորա կարողութեանն և բարութեանն
և միջնորդութեան զորութեանն վրայ ալ մեծ վասա-
հութիւն ունենան, և թշուառութեան և ակնկա-
լութեան մէջ՝ ետանգազին առ նա գոչեն՝ երկնից
պաշտպանութիւնն ընդունելու և ազութից մասնա-
ւոր խնդրուածքն ընդունելու համար: Վասն զի եթէ
իրմով արուեստաւոր անկեալ մարդկութեանս իւր Փրք-
կիչն և Ազատարարն՝ որ սէր և կեանք է միանգա-
մայն, ապա ինքն դարձեալ առանձնաշնորհ անցք
պիտի լինի երկնային շնորհաց և օրհնութեանց:

Բաց աստի, որպիսի՞ գերազանց օրինակ կանանց
սեռի յամենայն ժամանակս կենաց իւրեանց, կու-
սանաց իր մաքրութեամբն և խոնարհութեամբ, ա-
րամբեաց իր հնազանդութեամբ, մարց իւր խնամա-
տար քաղցրութեամբն և հսկողութեամբ, և միան-
գամայն ամեն ժամանակ խաղաղ, մեծարոյ և անձնա-
նուէր: Աւետարանական պատմութեանց մէջ իր միայն
քանի մի խօսքերն կը յիշուին, այսչափ միայն ասե-
լով որ իր սրգւոյն ամեն խօսքերն պահէր և խելա-
մուս լինէր՝ ի սրտի իւրում, նորա ամեն աշխատա-
նաց և վշտաց ալ մասնակից լինելով. կը գտնեմք զիբքն
արիւնազանգ ճանապարհին մէջ և առ սոս խալին՝
մինչև ցմահ սրգւոյն՝ նորա և ակէն երթալով և հոգե-

վարքին հոգեվարակից լինելով՝ իւր մայրական սրտին
ցաւալից վերջերովն : Այս, յերաւի կարեւր հաս-
տատան՝ որ երկրիս վրայ նման կոյս մի և մայր մի
տեսնուած չէ, և նոյն իսկ իր որդւոյն աստուածու-
թեանն ալ չհաւատալով կամթողիկեայց հետ կարեւր
սրտանց գոչել : Ոչէնքն թեղ Մարիամ, չէ շնչու : Տեղ ըստ
թեղ, որննեւ ևս գոտի ի իմաստ, և որննեւ և գորու որդւոյն
այ : Ո՛հ այս, որհնեալ և նա յերկնից՝ որ զԱւետա-
րանն քարոզեց յաշխարհի, և իւր արեամբն կնքեց
զվկայութիւն խօսից իւրոց՝ որ կերպարանաբոսի
արար զաշխարհս : Տակաւին ոչ գիտեմ թէ ինչն Աս-
տուած է՝ թոյց անշուշտ մարդկութեան ջահերէն
և նորա բարեբարնեքէն և գիւցազնեքէն մին է՝ որ
ինք գինքն նուիրեց մինչև ՚ի մահ իւր նմանեաց ար-
գարացման և բարւոյն համար :

Մարիամ — (շարայարութիւն .)

9 Մայիս .

Բողոքականաց՝ Յիսուսի Քրիստոսի մօրն շուշած
կերպին՝ իսկաւ չհասնիր, մանաւանդ այնոցիկ որ կը
հաւատան և կը պատուեն զՔրիստոս որպէս Որդի
Աստուծոյ և որպէս Իան մարմնացեալ : Իսկ նա-
քա որ գերբնականի ոչ հաւատան և ոչ աստուա-
ծայնութեան Յիսուսի Քրիստոսի՝ այսինքն Աստու-
ծոյ մարդացելոյ, որովհետև աստուածային ալ ասե-
լով բնութեան մէջ եղած ամեն գերազանց բաներն
ալ կը հասկանան, սոցա համար խօսք շունիմ՝ վասն
զի եթէ Մարիամու պաշտան մի ոչ մատուցանեն՝ զի-
րենք չեմք կարող իբրև անմնամարտ մեղադրել՝ իբր
թէ իրենց խօսքին վրայ ոչ կենան կամ գործերնին
խօսքերուն հետ չմտաբանի. քանզի իրենց աւրին Յի-

սուս մարդ մի լինելով թէ և աւելի մեծ քան զայլս
իր հանձարովն և գիտութեամբ, իր քաջութեամբն
նաև բարութեամբ՝ ապա իր մայրն ալ ուրիշ կանանց
նման կին մի է, ուստի բնական կը հետևի որ իրեն
պաշտան մի շմատուցանեն, որովհետև հազիւ իր որ-
դոյն կը մատուցանեն, և բաւական կը համարին
վրան զարմանալ և զնա օրինակ ընծայել, թէպէտ շատ
բանի մէջ ալ զնա կը մեզադրեն, և քրիստոնէից օրի-
նակ տուած աստենն ալ բացառութիւններ ասենն
այնոր մէջ. որ աւելի իմաստասիրական կշռազա-
տութիւն մի է և բանասիրական քննութիւն մի իր
վարդապետութեանն, և կենաց ուղղութեան համար
ալ իւրաքանչիւրոց հանոյից ձգուած բարոյական
գատողութիւն մի: Իրենց կարծեաց նայելով Աւե-
տարանն ալ տեսակ մի իմաստասիրութիւն է՝ յորմէ
պէտք է որ խելքն 'ի բաց թօթափէ' ինչ որ ռամկին
երեակերպութիւնն կիրքերն և սնտախապաշտութիւն-
ներն աւելցուցած են, այսինքն հրաշքներն, մար-
գարեութիւններն և ինչ որ գերբնական կը կոչուի:

Այս վերջիններուս ասացածն կը հասկանամ,
որովհետև ասենոք ես ալ նոյն կարծիքն ունէի,
բայց ուրիշ կերպով. այսինքն քրիստոնէական վար-
դապետութիւնն ստորին բացատրութիւն մի կը հա-
մարեի բացարձակ գաղափարին՝ զոր ռամկին մտաց
համեմայն և զգալի ձևերով բացատրելու է՝ որպէս
զի կարող լիցի ըմբռնել. ուստի աստի յառաջ եկած
կը համարեի գրական կրօնից խորհրդական տարազ-
ներն, ինչպէս նաև Արտորդութեան, Մարգեղու-
թեան և քրիստոնէութեան ուրիշ ամեն խորհուրդ-
ներն. այս բաներս սուս չէի սեպեր՝ որովհետև
Յշմարտութեան մաս մի կայ մէջերնին, այլ միայն
անձիւղք և անկասար, վասն զի Յշմարտութիւնն ամ-
բողջ ոչ բովանդակէին ինչպէս որ գտանի անխառն
և զուտ գաղափարին մէջ՝ որ նիւթն է Յշմարտ

խնայաստատութեան, որ միայն վերամբարձ ներհայեցութեամբ բարձրանալով՝ Հանայ այն նշմարաութիւնն ժողովրդեան ըմբռնելի առնել՝ իրենց մտաց տկարութեան համեմատ ձևերով: Աւտի կը համարէի թէ խնայաստատութիւնն կրօնից խորհուրդներն ոչ գառաապարակ, այլ և երբեմն կը գործածէ զնոսա՝ որպէս զի իր միտքն հասկցնէ, բայց նոցա աւելի բարձր և ընդարձակ և ոգեղէն նշանակութիւն մտալով քան ինչ որ կրօնքն ուսուցանէ: — Ահա այսպէս կը մտածէի ժամանակաւ, և այս պատճառաւ զիմաստասիրութիւնն քան զկրօնս կը վերագրասէի, համարելով թէ խնայաստատութիւնն իր լուսափն զկրօնս պիտի լուսաւորէր, և իւր ներհայեցողական թափօփն զնա պիտի բարձրացնէր, և այնոր առջին վերնագոյն ճամբայ մի պիտի բանար, և նմա պիտի օգնէր թափափելու յանձնէ այս աշխարհիս անպերն և ցնորքն՝ աւելի բարձրերն ելնելու համար:

Իսկ այսօր փորձաւորութեամբ իմ յանձնապատասխանութիւնս շատ պակսեցաւ, և խնայաստատութեան ամեն ճամբայներէն՝ և նոյն իսկ մուրաշաւիղ ուղիներէն անցնելով Փրանկիոյ և Գերմանիոյ մէջ Քանթի, Զիլիսթի, Ելլիսի և Հեկելի և նոցա փրանկրանագոզներու հետացն հետեւելով գեռ շատի այն գազաթն ուր իրենց խոստմանն համեմատ պիտի հասնէինք, ու անտի պիտի տեսնէինք և 'ի միս անուինք տիեզերաց ամեն գաղանփին: Եսա գրքեր գրեցինք փոքր 'ի շատէ հասկանալի, շատ գրութիւններ հնարեցինք փոքր 'ի շատէ մթին, և սակայն գեռ տիեզերական գիտութեան հասնելու կը սպասեմք: Խնայաստատութիւնն իւր խոստմանց մէջ աւելի յաղթական հանգիսացաւ՝ քան թէ իւր գործոց մէջ, զիսն զի հնարիմաց և վախճանազուրկ հայեցողութեանց մէջ իր ուժն կորուսանելէն՝ և դժուարակնձիռն ընազանցութեամբ միայերն սլոր:

կելէն և ամբօխելն ետն, այս անձնապանծ և յան-
գուզն իմաստասիրութիւնն՝ որ զամենայն ինչ պիտի
նորոգեր ՚ի գիտութիւնս, յարուեստս, ՚ի կրօնս և
՚ի քաղաքականութեան՝ նանքացաւ ՚ի խորհուրդս
իւր, որպէս ասէ առաքեալն Պաւղոս, և վերջապէս
միտքն զնկելով որ իր հեանողաց մեռոց երկինքն պի-
տի ճանկուակ յափշտակէ՝ թողուց զնոսա երկրիս
անուանարկ և ամենթալից կրից մէջ, որովհեան այսօր
Պերմանիոց և Փրանկիոց մէջ արեւոյն՝ նիւթականու-
թիւնն, զչայականութիւնն և զրականութիւնն է,
Ամբարասուանութիւնն միշտ ցոփութեան կը ասնի:

Բազմաբան երկցունք իմաստասէր կ'ուզեն եզեր
լինել՝ այց իմ հոգս չէ, որովհեան արդէն իրենց
սեղբունքն թէ ամեն մարդ ազատութիւն ունի
սուրբ գիրքն քննելու և մեկնելու՝ իրենց իրաւունք
կուսաց իմաստասէր ալ լինելու, բայց զայս ոչ հաս-
կանաւ՝ թէ ուրեմն ի՞նչպէս իրենք զիրենք պաշտօ-
նեայ սրբոց Աւետարանի և հովիւ հասին Փրիստոսի՝
կարեն անուանել: Այսն զի իրենց համար Աւետա-
րանն մարդկային վարդապետութիւն մի է՝ զոր խել
քերթունք միշտմին պէս կարեն մեկնել, ուստի իրենց
եկեղեցւոյն անգամներն ալ՝ եթէ իրենց պէս մտա-
ծեն՝ ուրիշ ուղղութեանն կարտա չեն, և իրենք զի-
րենք կարեն ուղղել, որով և երկոյս ալ հարկ չմնար:
Իմաստասէր եզամ չէ բնաւ՝ որ զինքն եկեղեցւոյ
պաշտանեայ սեպէ, և այսպիսի առաքելութիւն
յանմն չարթէ, վասն զի մարդ այս պաշտանս յանձնէ
չէ կարող ընդունել: Ուստի այս իրենց գիրքն շատ
կեղահարծ է՝ և իրենց խիզձն ալ պետք է որ զիրենք
անհանգիստ ասնէ, որովհեան այնու կը ստիպուին՝
ըստ կարգի հաւատոց ընկալեալ լեզու մի բանեցնել՝
որում իրենք սրտերնէն ոչ հաւատան ու համա-
զուած չին: Փրիստոնէութեան վարդապետութեան
ստրաղներն՝ ընկալեալ բանի մի պէս գործածելով

կամ խոսուածքի ոճի մի պէս բանեցնելով և հիմն ուղածնին դնելով գրասուանց միայն կրանից վրայ խափ կ'երևի՝ իսկ 'ի ներքուստ խնայտափրկել է միայն: Եսա աւելի անկեղծութիւն կը գործեն սուրբ բեմերէ իջնել, և սկազեմական կամտան ելնել:

Բայց ինձ այլ աւելի անհասկանալի բան է՝ հասարակեալ սեպուած բողոքականաց՝ առ մայրն Սիսուսի Փրփառոսի բանած կերպն՝ որում ամենեին պաշտան մի ոչ հարկանեն և ամենեին վրան ոչ մտածեն, որով հեռա կամեացիկեաց պէս տանել շուղելով ինչ աւնելնին ալ ոչ գիտեն: Եւ սակայն եթէ կը հաւատան թէ Բանն աստուածային յարգանքի նորա մարմնն առաւ, և որդի նորա Արդի է Աստուծոյ, ապա հարկ է խոստովանին որ ինքն գերագոյն փառաց հասարարձրելոյն հարան և Ամենակալին մայրն լինելու: Ապա այսու անուամբ անտարակոյս չէ նա որպէս զմի 'ի կանանց, վասն զի այն որ իսկական մարդութիւնն է և անհնարին է նմա արատ ինչ մեզաց յանձին բերել՝ չէր կարող արատաւորիլ արեամբ Մարեմոյ՝ որ իր արիւնն եղի. ապա ուրեմն անարատ յղութիւն սրբոյ Կուսին հարկաւ կը հեռակի այս բանն: Իսորձեալ եթէ Մարիամ մայր էր Աստուծոյ 'ի վերայ երկրի՝ 'ի յերկինս ալ մայր լինելէ գաղթած չէ. ուրեմն իր աստուածորդոյն յանձին այլակերպեալ մարդութեամբն երկնից անտան նստած է՝ նորա փառացն փառակից, և յախանականութեան մէջ ճառագայթմարմակ կը փայլի երանութեամբ՝ որպէս հարան և որպէս մայր Աստուծոյ:

Եւ ահա սա ինքն է՝ զոր նոքա անհոգութեամբ արժանի ոչ համարին պատուելու և յղծութիւն կուելու երկրիս վրայ. նա որ երկնից հրեշտակաց թագաւորն է՝ և ոչ փոքրիկ սեղ մի կուտան նմա 'ի սան աղօթից. նա որ յաժուա աստուածութեանն

բազմի՛ իրենց քարոզութեան մէջ անուան անգամ ոչ յիշեն. նա որ երկնից կամարաց մէջ կը փռաւարանի՛ գովութիւն և շնորհակալութիւն մի ոչ ընդունի քրիստոնէաց կոչուած համարութեանց մէջ: Յիրաւի այս իրենք զիրենք ՚ի կրօնականս քան զայլս աւելի բանաւոր սեպած մարդկանց շնորհանութիւնն՝ կերպիւ իւրիք շքացաարուիք: Աթէ կը հաւատայք Որդւոյ Աստուծոյ մարդացելոյ՝ հաւատացէք ուրեմն նաև իւր մօր փառացն ու կարողութեանն, և ցուցէք գոնէ մեր շնորհակալութիւնն մեզ առւած լինելուն համար զԱյն զոր մեր Փրկիչն կ'անուանէք, և մանաւանդ մեր մարմնոյ սրբոյ և սրտի վշտաց մէջ կուէցէք զգոնութիւն այնորիկ՝ որոյ մեռոյն ամենէն մեծ բարիքն արուեցան մարդկանց՝ որ է շնորհն փրկութեան: Հաւատացէք որ իր մայրական աղօթից միջնորդութեամբն մեզ համար մանաւոր կերպով պիտի աւնէ զայն ինչ՝ զոր արար բոլոր մարդկային սեռի համար՝ իր հպատակութեամբն առ առւածային խոսքին և խոնարհութեամբ հաւանելոյն ՚ի լինել գործի անհուն սրբութեանն Աստուծոյ:

Յիրաւի որչափ ալ խնաստասեր եմ, և մինչև այսօր զերբնականի հաւատալ չեմ ուզած, և ներկայ խնդրես ալ չահ մի չունիմ, սակայն կը խոստովանիմ որ եթէ վաղուան սրն զայն ընդունելու որ լինելի, ինչպէս նոքա որ պաշտօնասէր բողոքականք անուանին և մէջերին հաւատք ունեցողներ միայն նոքա են, կը խոստովանիմ որ հաւատոցս ամեն հեռեանքն ալ պիտի ընդունելի: Անտարակոյս Յիսուսի Փրկատուի մօրն երկրպագութիւն պիտի շառնէի՝ որովհետև մարդկային արարած է, սակայն որովհետև զերազանցագոյն ոք է նա քան զայլս, և անճառահրաշ մըրք պատուեալ լինելոյ հարսն և մայր Աստուծոյ, պիտի ինդրելի նոքա բարեխոսութիւնն առ

Ամենակարին, և պիտի ընծայէի իրեն սրտազեղ պատիւ մի որպէս մայր քրիստոսական գերբաւասանի: Կաթողիկէայց ըրածն ալ այս է, ուրիշ քան չէ. և մեր նոյն բանն շտանելուն ալ ճիշդ պատճառն այս է, որովհետեւ ոչ կամիր նոցա գործածն անել:

Մկրտութիւն

10 Մայիս:

Ահաւաստիկ նոր գործ մ'ալ որ մեզքէս աւելի խղճիս վրայ կը ծանրանայ: Եղբայրս կ'ուզէ որ իր նորածին զաւկին կնքահայր լինիմ' կամ ինչպէս որ ասի աւազանեն ընդունիմ, ես որ մկրտութիւն ինչ ասել է ոչ գիտեմ, և այնպէս հաւատացած եմ որ զգրութիւն մի շունտ սոսկ արարողութիւն մի է. քրիստոնէից ցուցակին մէջ արձանագրուելու կերպ մի: Այսու ամենայնիւ իմ ազգիկս ալ կնքել տուել եմ, նախ կնքն հաւատաց գեմ գործելով զինքն շարմեցնելու համար, և յետոյ բոլոր աշխարհ ալ նոյն բանն աննելուն համար, և Յէկեղեցոյ գոյթակցութիւն շտալու համար՝ որոյ մասն սեպուած կը համարիմ: Կը խոստովանիմ զարձեալ որ պատճառներէս մին ալ այն էր որ իմ անհաւանութեանս վրայ բաւական վտահութիւն չունէի, և զայն մերժելով պատասխանատուութիւնն ալ վրաս ոչ կամէի անուշ, և մանաւանդ ոչ ուզէի զաւակս վտանգի մէջ գնել, եթէ այն բանէն զրկուելով վտանգ մի կարէր հետեւել: Ուստի աւելի խոհեմութիւն սեպեցի որ մկրտել տամ զինքն՝ այս երկայրարանութեան վրայ հաստատուելով, այսինքն թէ մկրտութիւնն կամ բան մի ոչ նշանակէ կամ աստուածային զորութիւն մի կայ այս կնքանական գործիս մէջ. եթէ պարզ

նէ մի է՝ մերտելով բան մի ոչ վաստկիմ՝ բայց միան-
գամայն բան մ՝ ալ ոչ կորուսանեմ, և թէ որ բարիք
մ՝ ալ չառնէ՝ չարիք մ՝ ալ չհետեիր. ապա ուրեմն
մերտել տալուն մէջ փնաս մի չկայ: Իսկ ընդհակա-
ռակն թէ որ մերտութիւնն հոգևոր օգուտ մի ունի՝
ես յանցաւոր պիտի լինիմ զուակս յայն բարեաց
զրկելով զոր կարեք ունել. և վերջապէս Աստուծոյ
և մարդկանց առջև ես պատասխանատու պիտի լի-
նիմ՝ զոր ոչ կամիմ:

Իսկ ներկայ գիպուածիս մէջ պարագայն նոյն չէ.
վասն զի ես կնքահայր լինել չուզելովս՝ ազուն փնաս
մի ոչ լինի, որովհետև իմ տեղս ուրիշ մի կարե բըռ-
նել: Միայն եղբայրս իւր կինն և ընտանիքն պիտի
արտամն, և պիտի չհասկանան թէ այս բանիս մէջ
ինչ խղճահարութիւն ունիմ, որովհետև պարզ
պատշաճազութիւն մի է առնելիքս, և հաւատոյ դա-
ւանութիւն տալ չէ: Քրիստոսուներս ալ տմարգու-
թիւն պիտի սեպեն գործածս, և մտքերնին պիտի
գնեն թէ ես իրենց վրայ սէր չունիմ: Իրաւ նեղա-
ցուցիչ բաներ են. և տես որ ամեն բան ալ շեմ
կարող իրենց ասել, որովհետև նոցա առջև կրօնից
այնչափ թշնամի չեմ ուզեր երևիլ՝ մինչև անգամ
այնոր պատուերներուն և սովորութեանց ալ մաս-
նակից չուզեմ լինել. վասն զի սրտես այնչափ անհա-
ւատ չեմ՝ որչափ արտաքուստ պիտի երևիմ: Սա-
կայն ինչ ծանր կուգայ գրական և արտաքին գոր-
ծերու մասնակցիչ որ կարծես թէ զիս պիտի ստի-
պեն այնպիսի բաներու հաւատալ՝ որոց վրայ զեռ
աարակուսի մէջ եմ, և երթալ եկեղեցւոյ մէջ ազու մի
հաւատոց դաւանանքն տալ՝ որում ես ոչ հաւատամ:
Ուստի ես իմ խիղճս քննելով՝ կը գտնեմ՝ որ չուզե-
լուս և ստատմանութեանս ալ բուն պատճառն այս
է. վասն զի այս պարագայիս մէջ մարդկային ակնա-
ծութենէ վախ չունիմ, որովհետև մարդիկ կարեո-

բութիւն մի ոչ տան այս բանին, և ամեն որ աչ կը տեսնեմք որ հաւատք օրէնք չունեցող մարդիկ աչ կամակար յանձն առնուն այս պաշտօնս՝ ընկերական պարտք մի համարելով զայն:

Միայն խիղճս կը զարնէ թէ արգելօք կեղծաւորութիւն գործած պիտի չսեպուիմ, և խարզախ և սուտղորուց պիտի չհամարուիմ: Եկեղեցւոյ առջև զիս հաւատացեալ քրիստոնեայ մի ցուցանելով երբ այնպէս չեմ, և հաւատոյ գաւանդութիւն մի տալով՝ զոր սրակս ոչ ընդունիմ, և վերջապէս հանգիսապէս խօսք տալով՝ որ որչափ կարելի է՝ պիտի ջանամ մկրտութեան օգուտներն պահել տալու իմ սանիս՝ յորոց ես ինքն օգուտ մի չեմ քաղել:

Պարագ տեղ ես ինձ ատել՝ թէ՛ աշխարհիս առջին այս բանս պարզ մեականութիւն մի կատարել է. վասն զի խիղճս կը պատասխանէ թէ Աստուծոյ առջև այնպէս չէ. և թէ գոնէ անկեղծ մարդու մի շափ կը պարտաւորիմ ամենչաւ զայն ինչ՝ զոր Եկեղեցին կը խնդրէ, և ինչ որ ես նմա կը խոստանամ, հոգեւորապէս այն տղայն ինձ որդեգրելով՝ այն մտք զոր Եկեղեցին կը հասկանայ, և ոչ թէ այնպէս որպէս իւրաքանչիւր որ իր ուզածին պէս կը մեկնէ:

Այս տառամտութենէս ազատելու շաւաղոյն մի ջոցն՝ խնդիրն 'ի հիմանց քննելն է, որպէս զի ապահով լինիմ թէ արգելօք յիշատի ծանր պատճառներ ունիմ չընդունելու մկրտութեան զօրութիւնն՝ թէ կանխակալոյ կարծեօք միայն կը մերժեմ զայն առանց քննելու այս խորհրդոյս մէջ եղած խնդիրներն. խորհուրդ ասացի՝ վասն զի Եկեղեցին այս առնունս կուտայ մկրտութեան: Ես աչ ուրիշ անգամ նոյն բանին հաւատացել եմ. ուստի պիտի ջանամ միտքս բերելու ինչ որ ինձ ուսուցել էին այս նիւթոյս վրայ, մանկութենէս մնացած քանի մի գրքերն աչքէ անցընելով:

Գաղափար մկրտութեան

15 Մայիս :

Կրարանիս մէջ մկրտութեան վրայօր ինչ գերբ որ գաի՝ քանի որ է որ զայնս կարգաչու հետ էի, և այս խուզարկութեանս համար շատ մի գրքեր թղթառեցի՝ զորս շատանց 'ի վեր բացած լիի. և շրջագայութեանցս ժամանակ աչ կարգացած բաներուս վրայ կը մտածէի. այժմ բովանդակութեան մի հասնելու համար՝ գրիչս մեզս կ'առնում, և կարգացածներուս և խորհրդածութիւններուս համառօտութիւնն խնամքով գրի կ'անցնեմ :

Նախ և առաջ անմիջապէս աղբիւրին գիւեցի՝ Աւետարանին մէջ Յիսուսի Քրիստոսի՝ մկրտութեան փրկութեան համար կարևոր լինելուն խօսքերն փընտակելով. և երկու վկայութիւն գաի յոյժ բացայայտ. յորոց մին որ նոր մկրտութիւնն կը հաստատէ՝ և Յովհաննու մկրտութիւնն չէ, այս բառերովս բացատրուած է Քրիստոսի առ առաքեալս ուղղած խօսքերով. « Գնացեք այսուհետև աշակերտեցեք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցեք զնոսս յանուն Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ » (Մատթ. ԻԸ. 19) : « Որ հաւատայ և մկրտեցի՝ կեցցէ » (Մարկ. ԺԶ. 16) : Միւսն Յովհաննու Աւետարանին երրորդ գլխոյն մէջն է՝ յորում Քրիստոս կը հաստատէ Նիկիոզեմոսի վերստին ծննդեան հարկաւորութիւնն՝ յերկնից արքայութիւնն մանելու համար. և երբ Նիկոզեմոս կը հարցանէ թէ ինչպէս կարելի է որ ծեր մի անգրէն յորովայն մօր իւրոյ կրկին մտանէ և ելանէ, Քրիստոս կը պատասխանէ թէ « Պարտ է

ծնանել 'ի ջրոյ և 'ի Հոգւոյ. զի ծնեալն 'ի մարմնոյ մարմին է, և ծնեալն 'ի հոգւոյ հոգի է ու :

Աւրեմն մկրտութիւնն նոր ծնանիլ մի յառաջ կը բերէ ոչ մարմնոյ՝ որպէս Նիկոզեմոս խորհէր թէ և վարդապետա կը իւրայելի, այլ հոգւոյ : Արդ եթէ հոգին նորէն ծնանի՝ ապա վերստին ծնեալ է, և այսոր համար մկրտութիւնն խորհուրդ վերածնու-
թեան կամ վերստին ծննդեան կը կոչուի :

Իսոյց ինչպէս լինի այս վերածնութիւնս : Հոգւոյն Սրբոյ ներգործութեամբ որ 'ի յեռն շրջ կեղծու լինի 'ի հոգի մարդոյ որ գործի և նշանակ է ամենայն մաքրու-
թեան և բանից որ բացայայտութիւն և անցք են Հոգւոյն : Ինչպէս մարդկային խօսքն՝ մարդուս ոգին կամ միտքն ուրիշի կը հաղորդէ, այսպէս ալ աս-
տուածային խօսքն արտասանեալ 'ի պաշտօնէից կար-
գելոց առ այս՝ կը փոխանցէ զհոգին Աստուծոյ իւր
միջբերումն՝ երբ պաշտօնեայք իրենց ընդունած ա-
ռարեղութիւնն կը կատարեն : Արա ևս Հոգին հօ-
վանանայ 'ի վերայ սրտից և բեղմնաւորէ զնոսա՝ որ-
պէս յաւուրս արարչագործութեան աշխարհի :
Նոյն Հոգին է որ փշելով Ազամայ հողազանգուած
մարմնոյն վրայ՝ սակզծեց զհոգին և նորա հետ միա-
ցուց : Մկրտութեան մէջ ալ նոյնորինակ գործ կը
կատարուի, ոչ եթէ զհոգին իր գոյացութեամբ նոր
սակզծելով այլ այնոր սկզբնական մեղք խանդա-
րեալ կեանքն նորոգելով, և զայն նորէն մանանկից
աանելով երկնային կենաց՝ որ մեր նախահարց յան-
ցանքն կորուսեալ էր :

Մկրտութեան արգիւնքն ինչպէս ըմբռնելա՝ օրի-
նակաւ մի եւթ կարեմ՝ բացատրել, բազդատելով
զայն ծառոյ պատուաստի հետ՝ որ վայրի ծառն բոլոր-
րովին կերպարանափոխ անէ, արգէն վերածնեալ
ծառէ մի ընմիւզ մի կամ աչք մի կ'անուս և վայրի
ծառոյն վրայ կը պատուաստես, և այս պատուաս-

տամ տեղէն ճիւղ մի կ'երնէ՛ որ նոր յոյզ մի կը բերէ վայրի ծառոյն, այնպէս որ իր գոյացութիւնն պահելով հանդերձ՝ այս գերագոյն ազգեցութենէն այնպէս կ'այլափոխի՝ որ իր նախկին վիճակին մէջ թողուած ժամանակէն՝ շատ գերազանց տեսքով և համով ծաղկներ ու պտուղներ կուտայ: Մասն միշտ նոյն է՝ բայց ընկալեալ ոգիէն բազորովին այլակերպեալ:

Այս բազդատութիւնս յետագայ երկու գործերով աւելի ևս կը հաստատուի. վասն զի ինչպէս որ վերածնած ծառին պատուատուն եթէ տկարանայ ու չորնայ՝ այնոր հին և վայրի կեանքն նորէն կը զօրանայ, այսպէս ալ նոր արարածոյն մէջ մկրտութեամբ վերածնեալ հին մարդն՝ երբ ոչ շարունակեալ աստուածային զորութեամբ սնանելու մատաղատունկ հոգւոյն մէջ, երկնային կենաց սերմն չմտկուելով և սնունդ չառնելով կը տկարանայ ու կը մեռնի, այսինքն գերբնական կեանքն կը խզուի այն հոգւոյն մէջ երկրաւոր կենաց ծանրութեամբն, թէպէտև անջնջելի կնիքն որ ՚ի նմա գորչած է՝ չկարէ եղծանիլ: Աստի յառաջ կուգայ Եկեղեցւոյ մահ հոգւոյ ասացածն՝ զոր մահացու մեղքն կը բերէ և զհոգին շնորհաց կեանքէն կը զրկէ. և որովհետև մահն կենաց զրկումն է՝ հոգին յիրաւի կը մեռնի իւր սկիզբէն բաժնուելով, ինչպէս որ բունէն բաժնուած ճիւղն կը չորնայ: Բայց որովհետև մի անգամ անկագործեալ աստուածային սերմն անեղծանելի է՝ հոգւոյն մէջ թաքուն վիճակի մէջ կը մնայ, ինչպէս ընձիւղ մի մթութեան մէջ թաղուած, և միշտ կարելի է նմա այս աշխարհիս մէջ նորէն կենդանանալ և վերածնանիլ՝ երբ հոգւոց արեգական ծառագայթն իր վրայ հասնի, որ ուրիշ խորհրդոյ միջոցով կը կատարուի (որ է ապաշխարութիւն):

Թէպէտ և այս բաներս կատարելապէս ոչ ըմբռն-

նե՛մ՝ բայց կը խոստովանի՛մ որ սրտիս մեծ աղօղակու-
թիւն առնեն, և հոգւոյս մեծ և խորին կարօտու-
թիւնն կը լեցնեն: Մեր արգի թշուառութեան
պատճառաց զբայ ինչ կարծիք ևս ունենամք՝ չեմք
կարող զայն ուրանալ. արարածոց մէջ քան զամե-
նեօին առաւել խեղճ՝ կը ծնանիմք, և գաստիարա-
կութիւնն՝ որ հարկաւոր է զմեզ հրահանգելու և
զմեզ արդար և բարի առնելու համար, ցաւոց չզթաց
և կապանք է մեզ, և մեր կենաց մնացած մասն ալ
մինչև ցալնոյթ ցուրտ ծերութեան՝ անզազար պա-
տերազմ է ընդ ցանկութեան և անմնասիրութեան:
Ինչու համար է այս սկզբնական հիւանդութիւնս,
և ինչպէս հնար է ելանել անտի առ ՚ի բարձրանալ
և ժամանել ՚ի կատարելութիւն անդր որում կարօտ
կը զգամք, ՚ի գաղափար Զմարտին բարւոյն և գե-
ղեցկին որում ցանկաց և փափաքէ հոգիս մեր: Իրաւ-
ցընէ ոչ նախկին կրօնից մէջ և ոչ առ իմաստասերս
կը գտնե՛մ բան մի որ քրիստոնէութեան շափ լաւ բա-
ցատրեն մեր նախկին վիճակն: Իբարձեալ այս բացա-
արութիւնս որ շարեաց սկիզբն՝ արարածոյն շարա-
ցած կամքէն յառաջ եկած կը համարի՝ զմեզ սար-
սափելի յերկմտութեան ծփանաց կ'աղատէ, որով
կամ շարի և բարւոյ զանազանութիւնն ուրանալու
էր՝ զնոսա համաստուածութեան մէջ ընկզմելով,
և կամ շարն ալ բարւոյ արարչին ընծայելու էր,
որոյ այն ատեն ոչ գերազոյն բարութիւնն կարեմք
ըմբռնել և ոչ անհուն կարողութիւնն, ապա թէ ոչ
համարելու էինք զԱստուած շարագործ սկիզբ մի՝
որ խեղճ արարածներ ստեղծել է՝ զնոսա իւր ան-
զթութեան և քմահաճոյից տխուր խաղաղք առնելու
և զնոսա այգանելու համար, որ միանգամայն հայհո-
յութիւն է և անմտութիւն, որովհետև այս ամե-
նայն ուղղակի հակառակ է աստուածութեան գաղա-
փարին:

Բայց աւելի սրտի գուլտղ մասն այն բանաւոր
և քաղցր կերպն է՝ որով Աստուած յանցաւոր
մարդն իր մեղքէն կը հանէ և կ'ազատէ յաւիտեանս,
կան մահուանէն որում արժանի եղել էր իր ա-
պրտատախաւթեամբն: Վասն զի հարկ էր որ անա-
խաղքելի արգարութիւնն իր տեղն երթայ՝ յանցա-
ւորին պատժուելոյն, և որպէս զի պատիժն իրեն
օգտակար լինի՝ պէտք է որ իր յանցանքն ճանաչէ
և մերժէ զջլաւով, որպէս նաև իր շար կամքն՝ շարէն
'ի բաց հեռանալով: Արամ տկարացած և շարին
գերի եղած՝ այս բանիս անկարող էր՝ որպէս նաև իւր
սերունդն՝ որում փոխանցեալ էր իւր անարգու-
թիւնն և անկարողութիւնն. ապա մարդ մի պէտք
էր որ մարդկային կամք՝ մարգուս ազատութեամբ
գործած մեղքն քաւէր, ուստի Աստուած իր անբաւ-
օղորմութեամբն արժանի համարեցաւ մեղ նմանիլ՝
որպէս զի յանձին իւրում վերահանդնէ զմարդկու-
թիւն՝ զոր իր վրայ տաած էր, և նորա տեղն քա-
շելով այն պատիժն որում մարդս արժանաւորել
էր: Այսպէս արգարութիւնն զգթութիւնն համ-
բուրեց, կամ թէ աւելի՝ աստուածային գթու-
թիւնն հնարք գտաւ զանայլայլելի և զանողորելի
արգարութիւնն փոխարինելու. և զմարդ գնեց մեղ-
սաքաւիչ և հաշտարար արեամբ երկնային ողջա-
կիւղն՝ հեղույ 'ի վերայ խաչին՝ մեղապարտին համար-
ալ յետ այսորիկ հոգին որ Յիսուսի Քրիստոսի հետ
կը միանայ հաւատալով 'ի բան նորա և պատարագ,
և կը մկրտուի յանուն Հոր և Որդույ և Հոգւոյն
սրբոյ՝ զօրութեամբ մկրտութեան և այլոց խոր-
հրդոց՝ հաղորդակից լինի երկնային կենաց սփռե-
լոց 'ի վերայ աշխարհի 'ի մեռն շնորհաց, և որ
պիտի լրանայ 'ի փառս՝ յետ աստի կենացս: Այս
յաւազանէն վերառեալ նոր մարդս սքանչելի իմն
կ'երևի ինձ, և աւելի ևս կը հիանամ այն շրթայա-

չար միջոցներուն և հոգևորական օգնութեանց վրայ և հրահանգաց հանապազօրգութեան և հակադու-
թեան և բարոյական ուղղութեան վրայ, որով յա-
ռաջ վարէ Եկեղեցին՝ ազատաբար Քրիստոսի գործն,
որով գրեթէ զատախարակ լինի մարդկութեանս առ
'ի ուսուցանել նմա յամենայն ժամանակի յաւի-
տենական շէմարութիւններն, և մանաւանդ առ 'ի
բարձրացուցանել զնա 'ի սրայծառութենէ 'ի սրայ-
ծառութիւն և յառայինութենէ յառայինութիւն
մինչև ժամանել 'ի փառս և յանհուն երանութիւն
Հորն լուսոյ յօրմէ ամենայն տուրք բարիք և ամե-
նայն պարգևք կատարեալք, միով բանիւ՝ յոյն զօր
կոչեմք յիմաստասիրութեան Բարին գերագոյն:

Զօրութիւն մկրտութեան

20 Մայիս:

Մահայն այս լուսոյս մէջ որ այժմ ինձ երևի՝
մթին կէտ մի կայ՝ զոր պիտի ջանամ լուսաւորե-
լու: Մինչև առ վոյր մի կը հասկանամ թէ ինչպէս
Ազամայ մեզաց արասն՝ իւր արեամբն իր սերնդոցն
անցաւ, որովհետև ամենեքին նոքա 'ի կարելութեան
էին 'ի նախահայրն իւրեանց, այսօր համար է որ
կարծեմ Պաւղոս առաքեալ իր թղթոց միոյն մէջ
ասէ. « Ի միումն ամենեքին մեզան »: Աստի յա-
ռաջ զայ զանազանութիւն երկու տեսակաց մեզաց,
սեղմնականն՝ որ փոխանցեալ է, և մարդկութեան
սրբաակեցութիւն ունելնուս համար մեզ ալ կը տի-
րէ, և ներգործականն որ մեր սեպհական կամքն
յառաջ կուգայ, և յորում մեր անմնաւորաբար
յանցաւոր եմք: Բայց նոյնչափ որոշ ոչ տեսանեմ
թէ ինչպէս և որով ճամբով աստուածային կեանքն՝

զոր յերկնից երբեր Միջնորդն՝ կը հազորդուի ամեն քրիստոնէից և ամեն վերածննեալ մարդոց, այնպէս որ այսու հազորդակցութեամբ լինին որդիք Աստուծոյ և եղբարք Յիսուսի Քրիստոսի: Իրաւ է որ միայն որդեգրութեամբ է այս որդիութիւնս, որովհետեւ միայն Բանն Աստուած է բնութեամբ որդի Կոնքի ծնեալ՝ ի Նորէ՝ որում և համազոյակից է և հաւասար իշխանութեամբ և մեծութեամբ: Աստուածային էութիւնն անհազորք է արարածոյ, և հնաւորն որ միանայ ընդ անհնոյ՝ չկարէ նոյնական լինել ընդ նմա. զի Աստուած մի միայն է: Բայց մի թէ մարդս իւր վերածննեալ բնութեամբն ճշմարտապէս եղբայր Քրիստոսի չէ. նախ գերբնապէս գորով անգամ փառաւորեալ մարմնոյ Փրկչին, և երկրորդ նաև բնականապէս ՚ի Կուսամայրն՝ որոյ յարգանքի Բանն է առ զմարմնն և զարիւն մարդկութեան:

Արդ այժմ այս խնդիրս մեզ ընդ առաջ ելանէ թէ Ո՞րպէս աստուածային կամ գերբնական կեանքն՝ մրացեալ ՚ի Յիսուս Քրիստոս ընդ բնական կենաց մարդոյ՝ զոր այլակերպեաց և աստուածացոյց՝ անցաւ ՚ի սերունդն Ազատայ առ ՚ի մաքրել զնա ՚ի սկզբնական արատոյ և առ ՚ի լուծանել ՚ի կապանաց մեղաց, ՚ի գերութենէ և ՚ի մահուանէ. ՚ի նչպէս զայն նոր արարած մի արար՝ հանոյ աչաց Աստուծոյ՝ որոյ զվրէժն կրէր յառաջագոյն: Այս բանս Փրկչին բնական կենաց փոխանցութեամբն եղած չէ. որովհետեւ նա իր մեր պէս կոյս թաց, և յայլ կողմանէ ալ այն միջոցն որով շարն ծաւալեալ էր՝ զարմանին գործադրութեանն ալ գործածել ոչ յարմարէր: Աւ սակայն որովհետեւ կեանքն ամենուրեք ծննդագործութեամբ կը փոխանցի՝ ապա ուրեքն այս գիպուածիս մէջ ալ ծննդագործութիւն մի կայ, և որովհետեւ խանգարեալ մարմինն այսմ չէր կարող մասնակից լինել, ապա ուրեքն

այս ծննդագործութիւնս բոլորովին հոգևոր լինելոց էր: Այս խնկ է զոր Քրիստոս կը հասկացընէ Նիկիո զեմօսի այս խօսքերովս. « Ծնեալն 'ի մարմնոյ' մարմին է, և ծնեալն 'ի հոգւոց հոգի է: և միաբա կօգաց որ Յովհաննու աւետարանի առաջին գլխոյն մէջ ասենոք սա նշանաւոր խօսքերն կարգացել եմ, որոյ իմաստն այս առաջին անգամ է որ կը գտնեմ. « Որք ընկալան զնա (զ Բանն մարմնացեալ) ես նոցա իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել' որոց հաւատասցեն յանուն նորա. ոչք ոչ յարեմէ և ոչ 'ի կամաց մարմնոյ և ոչ 'ի կամաց ան' այլ յԱստուծոյ Ծնան »:

Ահաւասիկ այս խօսքիս մէջ կը գտնուի' կարծեմ իմ խնդրոյս պատասխանն: Այս, Յիսուսի Քրիստոսի կեանքն փոխանցեցաւ յորդիս Ագաւայ' որ այն կէնք նորաստեղծան և եղեն նոր մարդ: Եւ այս իւր շնորհաց գործն և Աստուծոյ առ մարդիկ ունեցած սիրոյն արդիւնքն' կատարուեցաւ և զեռ ևս ամեն որ ալ կը կատարուի պարզ հոգևորական ծնընդեամբ' որ լինի իւրաքանչիւր նոր քրիստոնէի վրայ մկրտութեամբ, որոյ համար վերածնութեան խորհուրդ կը կոչուի, ինչպէս նաև խորհուրդ մեակոց որովհետև երկնից կեանքն սայ նոցա' որ զսոյն կորուսեալ և հոգւով մեակալ էին: Այս ծնունդս 'ի հոգւով լինի և ոչ 'ի մարմնի, և հեակապէս մարմին և արիւն մասն չունին այնոր մէջ. և լինի ջրով և շաբուով որոյ աստուածային խօսքն հաւատով արատասանեալ փոխանցելն է: Երբ մկրտուողք չափահաս են' այսինքն որ ունին զբանավարութիւն և զազատութիւն' հարկ է յառաջագոյն հրահանգել զնոսա' որպէս Քրիստոս ուսոյց զաշակերտս իւր վասն զի իրենց առ բանն յախաննական ունեցած հաւատոյն զորութեամբն կ'ընդունին զկեանս, և այն բանն կամ խօսքն է որ զիրենք նոր արարած անն:

Այսօր համար է որ Յիսուս առաքելոց իշխանութիւն տալու ասան ասաց . « Գնացէք ուսուցէք զամենայն հեթանոսս . որք մկրտեցին և հաւատացեն յանուն իմ կեցցեն » . այսինքն նորա որ ընդ ջրոյ մկրտութեան ընկալցին 'ի սիրտս իւրեանց' իմովս բանիւ զՀոգին Սուրբ' լիցին վերածնեալք նորածնեալք , և այսպէս ոչ ևս լիցին « Մեկալք յարենէ և ոչ 'ի կամաց մարմնոյ , և ոչ 'ի կամաց ասն' այլ ինքն իսկ յԱստուծոյ » :

Իսկ 'ի նորածին երախայս և յանչափահաս մանկունս' որ խօսք խելք և ազատութիւն լուծին' լինի հեղուսն հաւատոց և կենաց' պաշտմամբ իսկ խորհրդոյն . որովհետեւ չիք ինչ 'ի հոգւոյ նոցա որ ընդդէմ զարձցի այնտ ոչ երկմասութիւն ոչ հակաակութիւն և ոչ վրդովմունք մտաց և սրտի . Երաւցնէ ուրիշներու պէս 'ի սկզբնական արատոյ ազատամբ հոգիներ են , բայց զեռ բան մի դարձած լուծին կամաւորապէս մեզաց յարելով զոր և ոչ իսկ Խանաչեն : Ապա ուրեմն նոցա համար մեծագոյն բարիք մի է իրենց կենաց սկիզբն վերածնանիլ , և աշխարհիս մէջ մանեղ' ունելով աստուածային կենաց սերմն իրենց սրտին մէջ , և զհասանս հաւատոց իրենց մտաց մէջ և զներձեակայ ձեռնառութիւն Հոգւոյն սրբոյ' որ սահաւ մի յետոյ (խորհրդով գրուով) պիտի լեցնէ զիրենք իւր պարգևոցն' 'ի ձեռն պաշտաման Եկեղեցւոյ եկե՛հ հնազանդ որդիք մեան Հօրն իւրեանց երկնաւորի :

Ալ զիտեմ թէ ինչ ծրեցի , և ոչ ժամանակ եղև նորին զայնս աչքէ անցընելու , միայն Ընծայոյ ես ինձ բացատրել թէ մարդս կարև ասանց անմտ և ապուշ լինելոյ մկրտութեան զգրութեանն հաւատալ . կը վախեմ որ մի դուչե ինձ ալ նոյն գեւոյքն պատահի' ինչ որ եղև այն գերասանին' որ հոսովնական ժողովրդեան առջև թատրերգութեան մէջ մարտի .

բոսի մի գերն կատարած ժամանակ՝ այնչափ ետան, գեամբ գոչեց Քրիստոսնեայ եմ, որ յիրաւի եղև՝ յանկարծ ընդունելով զոգի հաւատոց հոգւոյն գոչմամբն՝ ՚ի փոխարէն հանդիսաւ որ վկայութեանն: Իր մեացուցած գերն իրականի փոխուեցաւ, և ՚ի թաարոնէ ՚ի կրկէսն անցաւ, և յիրաւի մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ: Եւ գեւ շատ հեռու եմ, և տակաւին սուրբ Կենեատոսի հաւապն չունիմ. մանաւանդ թէ ինքն է որ ինձ կը պահի, թէ և շատ բաներու մէջ մտացս ընդդիմութիւնն կը նուազի. անմատութիւն և անտեղութիւն համարած իրերն՝ կը տեսնեմ որ կարելի բաներ են եղել, և միայն երթալով կը բացուի ու կը բարձրանայ. բայց կամքս գեւ կ'ընդդիմանայ, և տակաւին բաւական պատճառներ ոչ տեսանէ իւր գիրքն թողլու:

Նոր քննութիւն

21 Մայիս:

Շատ օրերէ ՚ի վեր սրագիրս յառաջ վարելու չհամարձակեցայ, վասն զի ներսի գիտ շատ ամբոխեալ էր, և կը վախէի ես իմ վրաս նայելու և հոգւոյս արամագրութիւնն կամ յոժարութիւնն իմանալու. կ'երկնչէի որ մի գուցէ ուղածէս աւելի քրիստոնեայ գանձեմ իմ հոգիս, և գրեթէ անպատի շայլամբն պէս առնէի՝ որոյ համար ասեն թէ դուրսն աւազին մէջ կը թաղէ որ վերահաս վտանգն չտեսնէ: Այս բանս շատ խելացութիւն մի չէր, և այնքար մասածելով ամաչելս կուգայ: Ամեն բանէ յառաջ ճշմարտութիւն, և որովհետեւ ես այլ շատ մեծ կարոտութիւն ունիմ, և յիրաւի անկեղծութեամբ ալ զնա կը բնասեմ, ապա ամեն ջանք տանելու:

է յերևան անելու համար զայն, և աւելի առ 'ի զհետ երթալ այնմ' և ընդգրկել' էթէ բարեբաղդաբար այնոր հանգիստիմ. Մտէրի՛ Պլատն, Եփէրմօօյն Ճշարտութիւն. մի թէ այս առածս որ իմաստասիրութեան համար կը զյուցեմք, կրօնից նկատմամբ ալ նոյնպէս Ճշարտիտ չէ՛, և չէ՛ն մի անսնուած ընդ շարս դարուց, և մանաւանդ յառաջին ժամանակս քրիստոնէութեան՝ բազմաթիւ իմաստասէրներ և ամենէն աւելի անուանիներն, որ իրենց ժամանակի մարդկանց՝ յորոց ինձ շափ շահ ունելով պէտք չէին խրատեցնել, քաջութեամբ ասացին. Մտէրի՛ Իմաստութեան, այլ Եփէրմօօյն Վերիփսս :

Միայն Ճշարտիտն խոստովանելով էս ինձ համար զեռ ոչ կարեմ՝ ասել թէ իրեն մտերիմ բարեկամ եմ, բայց սառագապէս թշնամի ալ չեմ. և կ'ողես իմ կողմանէս ներողամտութիւն սեպէ կ'ողես խորհրդաւոր սիրելութիւն մի՛ զոր էս ինքնին չկարեմ մեկնարանել, քանի մի ժամանակէ 'ի վեր զգալի մերձեանալ մի կ'իմանամ իմ սրտէս, և այս բանիս զանազան կերպերով կ'անդրադասնամ. նախ իմ գիտակցութենէս որ յայտնապէս վկայէ թէ իմ տեսութեանցս տրամադրութեանցս և յստարութեանցս մէջ փոփոխութիւն եղած է. յետոյ այն սիրոյ առաւելութենէն զոր կ'ինս և զուակս ինձ ցուցանեն՝ որ մանաւանդ այս վերջի օրերս աւելի քաղցր և զուարթ կերպ մի առած է, և վերջապէս իմ իմաստասէր բարեկամացս զժկամակութենէն որ ինձ նկատմամբ անրնական և խորշելու կերպ մի բռնած են, և կարծես թէ կը գուշակեն թէ իրենց ընկերութենէն հեռանալու վրայ եմ, կամ թէ ինչպէս ասեմք գրոշակն գարձնելու վրայ եմ :

Իմ ձեռքէս ինչ կուզայ. թէ որ Ճշարտութիւնն է զիս քարշաղն, ինչն է զեմ գնեմ, որովհետև իմ առածս ալ այն է : Անշուշտ զիս միամտի տեղ չեն

կարող զնեջ, որովհետև որչափ որ կարեմ ահա կը կաուրիմ ու կը ծեծկուրիմ, և այս բանիս կը վկայէ այս իմ օրագիրս ալ՝ որ իմ ամեն աւուր խորհրդ, գահիցս է, և կառուես պիտի չգաղբիմ մինչև որ միտքս համոզուրի և կամքս յազմահարի, և սոցա երկուքին ալ յազմելու է. մինչև հիմա թէկպէս և մտացս ամբողջին գրսի պատնէշներն շատ խրամատեցան, բայց կամքն՝ միջնաբերդին մէջ կեցած է՝ ուր իմաստասիրական գրուին կը ծածանի և պիտի չխանարհի՝ մինչև որ շլմարտութեան ընդն ճառագայթէ:

Բայց հիմա տեսնեմք վերջապէս ինչ պիտի առնեմ սա Իսահայրեհիւն. արդեօք կարեմ առանց ստութեան ու կեղծաւորութեան ընդունիլ: Ստութիւն ոչ կարծեմ որ լիցի այս բանիս մէջ, որովհետև քրիստոնէից մկրտութիւնն ինչ խորհուրդներ որ կ'ենթադրէ՝ ես ալ զայնս ոչ ուրանամ, և թէկպէս բացայայտ ոչ գաւանիմ՝ սակայն ոչ ալ մերժեմ, որովհետև բաւական շլմարտութիւն կը տեսնեմ 'ի նոսա: Իսկ մկրտութեան արարողութեանն և այնոր մէջ պարունակուած բաներուն գալով եթէ զօրութիւն մ' ալ չտեսնեմ նոցա մէջ՝ սակայն գոնէ կը համարիմ զնոսա նշանակ մաքրութեան հոգեոց՝ որով շարի արասն զօր Նկեղեցին մեզք կ'անուանէ, կը ընթուի, և նորոգէ զնոսա տեսակ իմն հոգեօրական վերամննդեամբ, և եթէ աստուածային օրինադրութիւն ալ չէ՝ գեթ շատ գեղեցիկ և յոյժ օգտակար գիւտ մի է, որովհետև կատարելութեան և մարդկանց վերհամբարման ճամբայ մի կը բանայ: Հիմա ինչ հարկ է որ բառերու վրայ վիճեմ և զլուրս ճաթեցնեմ իմանալու համար թէ ինչպէս լինի այս վերամնութիւնս, և Նիկոզեմոսի պէս ասեմ. « Զխորդ կարև մարդ անդրէն յորովայն մեր իւրոյ կրկին մտանել և ծնանել »: Ոչ անտարակոյս ոչ

ուղեւ՝ որ ուրիշներն զիս վարդապետ Խարսյեւի հա-
մարին, և Իփսոս անունն ինձ ասան՝ որ այն ասեմեկն
'ի վեր սկարամիս մարդ կը նշանակէ (1) : Սկիզբն
գետ ինձ համար մութ է, բայց հետևութիւններն՝
իրենց յառաջ բերած բարեգին, շատ սքանչելի կ'ե-
րեին. և ո՛վ որ այս վարդապետութիւնս հաւատքով
կ'ընդունի, և իր հաւատքն ալ գործով կը կատարէ՝
գերազանց մարդ լինի : Աւետարանն որ նմա լոյս և
խնայասութիւն կուտայ՝ այս աշխարհիս մէջ իւր ճա-
նապարհն անմեկու, և կամքն ալ կը զօրացնէ այն
ճամբէն յառաջ երթալու համար՝ բաւական գի-
տութիւն կը շնորհէ իրեն աշխարհիս մէջ ուղղուե-
լու համար, և բաց յայսցանէ խղճի խաղաղութիւն և
սրտի զուարթութիւն՝ որ այնպիսի թանկագին բա-
ներ են՝ զորս մեր իմաստասիրական պարաստանց
մէջ ամենեւին ոչ գտանեմք :

Բայց արդեօք կեղծաւորի տեղ պիտի չգնեն զիս՝
անմեկու՞ որ հրապարակաւ մաննակցութիւն առ-
նեմ կրօնից՝ որուն համար մաքերնին գրած են թէ
ես ալ հաւատամ, և որոյ պարտքերն յայնմապէս
ոչ կատարեմ : Բաց աստի երկայն բարակ ու բար-
ձրամայն պիտի շարասանեմ առաքելաց հանգա-
նակն, և ինչ պատասխան պիտի տամ քահանային երբ
ինձ հարցանէ թէ կամօղիկեաց քրիստոնեայ՝ եմ թէ
չէ : որպէս զի կարող լինիմ երաշխաւոր և պաշտպան
կալ իմ սանիս հաւատացն : Որովհետև վերջապէս
Եկեղեցւոյ ասլէ ես պիտի պատասխան տամ այնոր
տեղն՝ մինչև իւր առաջին հաղորդութեան օրն՝ որ
ինքն իրեն պիտի նորոգէ մկրտութեան ուխտերն :

Այս բանս աւելի ծանր է, և նորանոր խորհրդ-
գածութիւններու կարօտ. գետ ամբողջ չկարգացի
այս հանգանակս, և որչափ որ կը յիշեմ մէջն շատ

(1) Գր. Nigaud բառին համար է այս երգիծանքս :

յոզուածներ կան՝ որք ինձ ընդունելի ոչ երևին. որինակի համար Քրիստոսի 'ի գոթոս իջանելն, իւր յարութիւնն ու համբարձումն 'ի յերկինս, և նքատելն յաթոս Ամենակալին՝ ուստի պիտի գայ 'ի գատել զկենդանիս և զմեռեալս: Աւ յերաւի սոքա հանգերձեալ աշխարհի իրեր են. որովհետև ոչ գիտեմ թէ այս աշխարհիս մէջ մարդ մի գատի որ գոթոսք գնացած ու եկած լիցի, բայց 'ի բանաստեղծից կեղծիքներն: Մարդ մի տեսած չեմք որ յարութիւն առած ու երկինք վերացած լինի, և առաւել ևս Աստուծոյ աթոռն նստի, և վերջապէս մինչև հիմա երկնքին գատաւոր մի իջնելով զմարդիկ գատելու համար առեան մի կազմած չէ:

Աւրեմն այս հանգանակիս մէջ մտաց հակառակ խիստ խոսքեր կան՝ որ կը ստիպեն զիս խուզարկութիւններս յառաջ վարելու, քանէ ինքզինքս ապահովցնելու համար՝ որ այսոց մէջ անտեղի և անկարելի բաներ չկան՝ թէ և յոյժ միմին են: Աս աչ այս բանս կ'ուզեմ որ խիզնս ապահովցնեմ. վասն զի վերջապէս ինչո՞ւ կրննից նիւթերու մէջ աւելի սաստիկապահանջ լինելու եմ՝ քան թէ գիտութեանց մէջ յորս այնչափ բաներ կը գտնեմ որ բացարձակ չեն կամ չեն բացատրուիր, և սակայն ուզեմ չուզեմ պէտք է զայնս ընդունիմ՝ հասկացածներս բացատրելու համար: Աւ որովհետև բնութեան մէջ գազանիք կան, ինչո՞ւ բնութենէ վեր և գերազանց բաներու մէջ չիցի, և ո՞վ է այն Իշխարիս իմաստասէրն որ յանդգնի հաստատելու թէ բնութենէ վեր բան չիցայ:

Քրիստոսի իջանելն ի դժոխս

22 Մայիս:

Քրիստոս խաչին վրայ իր հոգին աւանդելէն ան-
 միջապէս ետեւ իջ ՚ի դժոխս տակ կամօղիկէ հանգա-
 նակն, ուրեմն հաւատոյ մասն է: Յայտնի է որ այս
 գործս ուրիշ տեղէ իմացուած չէ, բայց եթէ վար-
 գապետին խոսքովն՝ որ իւր առաքելոց ասացել է՝
 իւր մարմնովն նոցա մէջ նորէն երևցած ժամա-
 նակ՝ երբ քառասուն օր զիրենք ուսուցանելու և
 իրենց առաքելութեան հրահանգելու համար կ'ե-
 րևեր, ինչպէս որ կը պատմեն Գործք առաքելոց
 գիրքն գրեալ ՚ի սրբոյն Ղուկայ: Բանն մտաց որ
 յայտնութեան ոչ հաւատոյ և հաւատոց իշխանու-
 թեանն վկայութիւնն կը մերտէ՝ անասրակոյս այս
 իրս ոչ ընգտնի: պատրուակաւ որ այսպիսի բան
 ամենեկին տեսուած չէ, և բնութեան օրինաց համե-
 մաս՝ ոչք որ մահուամբ այս աշխարհս կը թողուն՝
 ալ միւսանգամ հոս ոչ դառնան: Մտաց այս բանս
 մերտելն ալ՝ ուրիշ հաստատութիւն չունի. այլ
 պարզաբար տակ. այս ինչ ճշմարիտ չէ, վասն զի
 ամենեկին այսպիսի բան տեսած չեմ, և ոչ ալ մարդ մի
 կը ճանաչեմ որ տեսած լինի: Միթէ հաստատուն
 պատճառարանութիւն մի կարեմք համարիչ այս
 խոսքս. ամեն օր պատմական անցքերն կը հաստա-
 տեմք՝ առանց նոցա վկայներն ճանաչելու. ասպ թէ
 ոչ պատմութիւն ասացեալն անկարելի պիտի լիներ,
 և մարդկանց մէջ առուչութիւն կամ աւանդու-
 թիւն ասացանդ պիտի չլիներ: Այս իրերուս մէջ
 կան որ անճշմարտանման երևին, և պէտք է քննա-
 դատութեան տակ ձգել, ասեն: Թող այնպէս լինի:

բայց նոյն իսկ քննադատից մէջ սրչափ տարածայնութիւն կարծեաց կայ՝ նաև հակախոսութիւն, մանաւանդ այս մեր օրերս որ զամենայն ինչ խնդրոյ տակ կը ձգեն:

Աւր Թողունք որ Քրիստոսի 'ի գոտիս իջանելն ալ՝ եթէ իրական ինչ է, գործ մի է, և իրաւցնէ գործ հանգերմեալ աշխարհի, բայց այնպիսի իր որ տասնևութ գարեթի 'ի վեր միջխարաւոր մարդիկ հաշակել և հաւատացել են Արեւելոցոց վիսպութեան վրայ հաստատուած՝ որ այն այլ իր հիմնադրին խոսքերուն վրայ նոյն իրն ստուգել է: Այլ արդեալ իրին էութեանն մէջ անտեղութիւն չկայ, այլ տարօրինակ իր մի է, և ո՛վ կարէ յանդիմնել և ասել թէ անհնարին է: Ամենին ոչ գիտեմք թէ հոգին զմարմինն Թողնն էակ՝ ուր կ'երթայ, և մարդկային ամեն գիտութիւն այս նիւթոյս վրայ ստոյգ բան մի ոչ ստացանեն մեզ: Եւ սակայն հաւատամք որ մարմնոց հետ ոչ մեռանի՝ այլ կենդանի մնայ, և հետևապէս տեղ մի կ'երթայ դատուելու համար՝ ուր և սրպէս, ո՛վ կարէ ասել: Արդ ո՛վ կարէ ոչմտութեամբ մերժել թէ Քրիստոսի հոգին 'ի գոտիս իջած չէ: Ով որ կը հաւատայ թէ նա Աստուած է Տէր կենաց և մահու, ինդիր շինար, վասն զի որպէս կամի կարէ դնել զկեանս և աննուլ: Իսկ նորա որ իր աստուածութեանն ոչ հաւատան՝ ոմանք ասեն թէ նորա 'ի գոտիս իջանելն ալ իր ուրիշ գործերուն պէս մարդկային գիւտեր են, իսկ այլք նշանակ կամ առասպել համարին այս բանս, կան ուրիշներ ալ որոց անհաւատութիւնն աւելի բանաւոր է, ուստի իրին ճշմարտութիւնն ստուգելու միջոց մի չունենլով՝ ասեն թէ խելքերնին չգառկիր այս բանն, բայց 'ի հակառակէն ալ պատճառ մի չունին մերժելու՝ բայց եթէ գործին տարօրինակ լինելն, ես ալ այս վերջին ներուս հետ եմ:

Եւ սակայն մարդու դժոխաց խորերն իջանելն այն չափ անհաւատացի բան չէ՝ որ հին ասեանի ասեն հեթանոսք այս բանիս հաւատացել են, և իրենց գիւցազանց շատերն ալ այս ճամբորդութիւնս արարեալ կը համարէին, և քերթողք ալ նոցա գովութիւնն և քաջութիւնն հռչակած են: Որքեոս իր Եւրիզիկէն նորէն գտնելու համար հան դնացել էր՝ զոր իւր սիրոյն անհամբերութեամբն նորէն կորոյս: Թեւեռս իր Պիրիթրոս բարեկամն մահաւան շքեացներէն ազատելու համար հոն իջաւ: Վիրգիլիոս Էնեասն ալ հոն կ'իջեցնէ՝ ոչ գիտեմ ինչ բանի համար. մինչև Տանթէի ալ կարգն կուգայ հոն երթալու Վիրգիլիոսի առաջնորդութեամբն իր Երանեակն գտնելու համար: Վերջուպէս հանձարեզն Դենելոն՝ արքեպիսկոպոս լինելովն հանդերձ՝ Տելեմաքն հոն կը ասանի՝ իր հօրն Ողիսևսի վրայ տեղեկանալու համար, և ստոյգ գիտելու համար թէ արդեօք դեռ ո՞ղջ է Թէ չէ: Անշուշտ ինձ պիտի ասեն թէ սոքա քերթողական կեղծիք են, և քերթողութիւնն պատկերողութեան կամ երևակայութեան գործ է: Տարակոյս չկայ՝ ես ալ նոյնպէս կ'ընգզուիմ. բայց այս ալ ճշմարիտ է որ երևակայեալ գրուածներն ալ ժողովրդեան համոյ լինելու համար՝ անտեղի բաներ լինելու չեն, և այն բանն որ մարդկանց ողջմտութեանն և իրենց խելաց օրինացն դեմ կ'ելնէ՝ այնոր վրայ ոչ հիմնան: Ապա ուրեմն այս առակներուս մէջ և այս առասպելներուս տակ ճշմարտութեան մասն լինելու է՝ թէ և քերթողաց խանգովն չափազանցի տարուած կամ ծածուկած. ուստի վերջուպէս ոչ գիտեմ թէ ինչու ուրիշներէն աւելի անճշմարտանման պիտի լինի Քրիստոսի՝ ի դժոխս իջանելն:

Հիմա տեսնեմք թէ Քրիստոս ինչու էջ ՚ի դժոխս, և հոս դժոխք ասելով ինչ կը հասկցուի: Ըստ կաթոս

զիկէ վարդապետութեան դժգոհ կամ սքոյնէ բան
հաս տեղը նշանակէ խոր տեղ մի ուր ըստ աւան-
գութեան՝ հին Կաակի արգար հոգիներն փափա-
քանքը կը սպասէին խառնացեալ Փրկչին կամ Մե-
սիային գալստեանն՝ որ միայն կարէր բանալ մարգ-
կութեան՝ և նոյն իսկ ամենէն աւելի արգարոց առ-
ջին զգրուած երկնից՝ որ Ադամայ մեղքն փակեալ
էին առաջի արգուոց մարդկան։ Հարկ էր սպա որ
ստալ Ադամին տեսնին և իր խօսքն լսէին, որ-
պէս զի իր լուստի լուսաւորութիւն և նորա զորու-
թեան վրայ ունեցած հաւապտի մզաւին։ Այսոր
համար ասի թէ Քրիստոս ստորայնոց այցելութիւն
առնելէն ետե՛ կրք երկինք ել՝ այս հոգիներէս ալ
անթիւ դասք մարտեալք ազատեալք և յաղթա-
կանք ընդ նմա ընկերացան։ Այս ամենայն Ճիշդ
հետեւութիւն է քրիստոնէութեան սկզբանց. և
թեպէս ամբողջ ալ չընդունիմ այս վարդապետու-
թիւնս՝ սակայն իր խորհրդոց շղթայաւար շարքին վե-
րայ կը հիանամ, ուր ամենայն ինչ այնպէս իրարու
կապուած են՝ որ սզակին մին կտարելուն պէս բոլոր
շղթայն ջիրուցան լինի, որովհետեւ իւրաքանչիւր
կէան ամբողջութեամբն ամբացած է։

Աստի Քրիստոսի իջած տեղն լիմբոսն էր և ոչ թէ
անարգելոց բնակարանն կամ տարտարոսն ուր երկ-
նային լոյսն այլ ևս չկարէ ծագել, և այնոր համար
խաւար արտաքին կը կոչուի, որ և տիեան է նոցա
որ իրենց ապստամբութեամբն իրենք զիրենք Աս-
տուծոյ օրէնքէն և արքայութենէն դուրս ձգեցին։
Իսկ ընդ հակառակն լիմբոսի մէջ եզոզներն մարդկու-
թեան այն մասն էին՝ որ այս աշխարհէս ելած էին
աստուածային խօսքին հաւատարով և նորա աւե-
տեացն յուսալով, և նոցա կատարուելուն կը սպա-
սէին՝ համբերութենէ զատ ուրիշ նեղութիւն չու-
նելով։

Հիմա կարե՛մ ուրեմն այս բանիս հաւատալ: Այո, չա՛նչեւոյն, եթէ ընդունիմ զաստուածութիւնն Քրիստոսի, և ահա 'ի վեր անգր հաստատեցի' որ զժուարին է ուրիշ բան համարել զնա՛րայց եթէ Աստուած: Բայց ինչ նշանակութեամբ պէտք է հասկանալ և բացատրել այս աստուածութիւնս, այս բանս ուրիշ խնդիր մի է՝ որոյ վրայ գեռ որոշակի մտքս չեմ հաստատած: Սակայն իրզնս գեմ ոչ ելանէ և ոչ հակառակի՛ երբ կը մտածեմ որ պիտի արտասանեմ հանգանակին այն յօդուածն՝ որ կը հաստատէ Քրիստոսի 'ի գժոխս իջանէն. իմա ալ հիմա և ներկայ պարագայիս մէջ բնտուածս ուրիշ բան չէ:

Յարուծիւն և Համբարձումն

25 Մայիս:

Իսկ Քրիստոսի յարուծեան և յերկինս համբարձման մարտնոջն զոր 'ի գերեզմանէն նորէն առա՛ ինչ խորհչելիքս ոչ գիտեմ: Եթէ բաւական վիպնե՛րով հաստատեալ գործ մի է՝ ասելիք չունիմ, ինչ պէս այն ամենայն արարչինակ գործերն զորս պատմութիւնն կը յիշէ՛ և այսօր ընկալեալ են յամենեկոյն: Իսկ արգ ըստ աւետարանաց յարուծեան ալ վիպք եղեն հինգհարիւրէն աւելի մարդիկ՝ որ իւրեանց աչք տեսին զՅիսուս կենդանի յեռ մեռանելոյն, իրենց մեռչին շոյափեցին, իր մայնն չուան, նաև կերան և արքին ընդ նմա, որպէս զի հաստատութի է ոչ մեռելագարձ մի կը և ոչ ուրուական: Իսկ համբարձման վիպք կացին ամենայն առաքեալք՝ որք տեսին զնա վերանալ 'ի յերկինս, և իրենց աչքն նորա ետեսէ կը՝ մինչև՝ որ բուրբոսին աներևոյթ եղէ:

Արդ այս յերաւի կարգէ գուրս սարգրենակ գործերս՝ այնչափ շու ապացուցեալ կ'երևին՝ որչափ պատմական անսոցութեամբ մեզ հասած սասար գործեր, և քրիստոնէական հաւատոց մասուքք եղած են, և այսու անուամբ ընդունելի եղած են յԱզնւեցւոջ միջխարաւոր մարգիկներէ, արդ իմ խնայք ընի որ ելնեմ ուրանամ այնչափ վիպից և հաւատացելոց առջև այնոր սասագութիւնն, և ինչպէս կարող եմ ցուցանել որ ճշմարիտ չեն՝ այլ նենգաւորութենէ յառաջ եկած կամ հաստատողներուն կողմանէ պատրանք: Այս խնդիրս լուծելու մի միայն միջոցն այն է՝ որ ցուցանելու է թէ այս բաներս անկարելի են. ինչպէս որ շատերն գերբնական իրաց համար առնեն ըստ իս շատ թեթեամբութեամբ՝ քննել անգամ չուզելով, այսու պատրուակաւ որ գերբնական բան անկարելի է, և թէ իմաստասերն զառանցանաց և անգոյ միւսազոյ վրայ խորհելու ատեն չունի: Այս կերպովս խնդիրն մերժելն զիրին է, բայց իմաստասիրական չէ ամենեին, որովհետև խնդրոյ տակ եղածն՝ ցուցուած կը համարի, և միայն իր իշխանութեամբն կ'որոշէ՝ թէ այն իրն որ իրմէ բարձր է անկարելի է, և է այս բանախառութեան մէջ յիշուած այն իմաստասիրութիւնն որ ասի որ ինչ ցուցանելի էր:

Այսպէս Քրիստոսի յարութեան խնդրոյն մէջ ոչինչ կը համարուին այն բազմաթիւ վիպիներն որ զայն կը հաստատեն, վասն զի կենդանի տեսել են զայն՝ զոր մեռած և թաղուած տեսել էին: Անկարելութիւնն հաստատելու իրաւունք ունելու համար՝ նախ բացաարելու էր թէ կեանքն ու մահն ի՞նչ են ոչ միայն իրենց կերպարանօքն և երևութիւն, այլ և իրենց գոյութեան և էութեան կողմանէ: Ասի թէ մահն է զրկում կամ դադարումն ՚ի կենաց, որովհետև միայն շարժման տեղ՝ միւսայն անշարժու-

Թիւնն կը յաջորդէ: Բայց այս կեղզիայ բացառու-
թիւն մի է՝ զգայութեանց վկայութենէն առեալ՝
զոր միայն անգամ ոչ ընդունի՝ եթէ սակաւ մի
անգնակ է համագոյից գիտութեանն: Վասն զի
միայն ամենուրեք անգագարելի յաջորգութիւն
մի կը տեսնէ կենաց և մահու. այնպէս որ մահն գո-
յացութիւն մի կը վերցնէ այնոր անգ ուրիշ մի կեն-
դանացնելու համար. և գոցցես կեանքն ժամըն-
նապէս 'ի մահուանէ յառաջ կուգայ: Արդեօք հա-
կախսութիւն կարէ լինիլ երկու իրաց մէջ որ մշտ
ներգործութեան և հակագործութեան մէջ են, և
որք յիրերաց յառաջ կուգան: Ապա ուրեմն մար-
մնոյ յարութեան կարծեաց մէջ ոչ միայն անանգու-
թիւն չկայ՝ այլ մանաւանդ յընդհանուր իրաց
վրայ որ խորհիս՝ գրեթէ բնութեան օրէնք մի է՝ ուր
որ կեանք կայ, այնպէս որ օգևոր կախք կեան մեռ-
նելու համար և մեռանին կելլոյ համար. և կարեմք
ասել թէ կենաց վարումն մահուան գործագրու-
թիւնն է, և մահն գուան է կենաց:

Անտարակոյս ես ալ կը տեսնեմ Քրիստոսի յա-
րութեան մէջ տարբինակ բան մի զոր եթէ կ'ու-
զես հրաշալիք սեպէ. վասն զի յիբաւի աշխարհիս
սովորական ընթացքին գուրս բան մի է, ուր մե-
ռեալք որ իրենց կեանքն կորուսել են՝ կարողու-
թիւն չունին նորէն զայն առնու: Հրաշից խնդիրն
ուրիշ անգամ պիտի լուսարանեմ՝ որ ինձ ալ շատ
անգամ մտածել տուած ու ապքնասպած է: Հիմա
ներկայ խնդրոյս գառնալով, և մահն հոգւոյն 'ի
մարմնոյ բաժանուածն համարելով որոց միութեամբն
լինի մարդ, կը հարցանեմ թէ արդեօք միջոյ մի չկայ
որով բաժանեալ հոգին նորէն միանայ իր թողած
մարմնոյն հետ, այնպէս որ հոգին իր գործերն
նորէն սկսի՝ կենաց շջլանն նորէն գառնալով մարմնոյ
մէջ: Եթէ այս բանս հնարաւոր է՝ անտարակոյս

գերմարդկային զորութեամբ մի կարող է լինել՝ որ 'ի նախնուսն այս հոգիս այս մարմնոյս հետ միացուցել էր՝ մարդս յարինելու համար: Արդ ո՞վ կարէ շանդգնել ասելու թէ նա որ կարողութիւն ունի մարդ սակզնելու՝ կարողութիւն չունի զայն վերասակզնելու՝ եթէ նախախնամական պատճառ մի կայ այս բանին: Կամ ուրանալու է զԱստուած արարիչ, կամ շանաչելու է թէ ունի կարողութիւն իր գործն նորոգելու՝ կամ թէ ասեմք նորաստեղծելու: Ամտարակոյս այս վերջինս առջինէն զխւրին է, որովհետեւ առժամանակ մի բաժնուածնէն նորէն միացնել է միայն: Արդ եթէ Քրիստոս Աստուած է՝ որպէս գաւառի Եկեղեցին, ո՞չ ապաքին աէր է կէ, նայ է մահու: Ինչ զարմանք ուրեմն որ խաչին վրայ հոգին աւանդելէն ետե՛ս՝ առ 'ի հասուցանել զգարտին մարդկութեան, երեք օրէն ետքը նորէն կ'առնու զայն մարմինն՝ զոր զգե՛նուլ արժան համարել էր: Նախ իւր աստուածութիւնն քացոյսոյս ցուցանելու համար, և յետոյ իւր ներկայութեանն և սիրոյն ցոյցերովն քաջաչեղելու և սրտապնդելու իւր աշակերանէն, և կատարեալ կերպով ուսուցանելու, և իւր խրատներովն պատրաստելու զնոսա այն բարձր առաքելութեանն որում սահմանուած էին:

Իսկ զասն համբարձմանն 'ի յերկինս՝ առարկելու բան մի չունիմ, եթէ իրաւ է որ ինքն անտի իջած է՝ որպէս հաստասէ զնոյն խորհուրդն մարդեղութեան զոր արդէն քննեցի և կարելութիւնն ընկալայ: Յայտնի է որ Յիսուս Քրիստոս աէր է երկնի և երկրի, և ոչ ինչ կարգէ արդելուլ զնա չըջել ընդ անբաւ պետութիւն իւր, զասն զի իւր ամենակարողութիւնն ընդունեղէն ետե՛ս՝ անտեղութիւն լինի այնոր գործադրութիւնն իրեն զըմտալ: Եւրջմէ կողմանէ՝ ինչպէս որ ասացի՝ սասուղելու գործ մի է, և հետեւապէս պատմական վիպութեան վերաբերեալ

իր: Ամեն առարեալք տեսին նորա յերկինս ելնելն, և Աւետարանն նոցա վկայութիւնն մէջ կը բերէ՝ զոր Եկեղեցին հաստատած է անմոգութեամբ և վարդապետութեամբ:

Եւ ինչ որ յառաջ ասացի՝ նոյնն հիմա ալ ասեմ. ոչս խորհրդական իրերս որպէս կարելի է ընդունիմ՝ առանց քաջայայտապէս հաւատալու: Ազուշանամ զայնս մերժելն, մանաւանդ թէ աւելի հաւատալու կը յստարիմ. վասն զի՝ ի միոյ կողմանէ անտեղութիւն մի ոչ տեսանեմ ՚ի նոսա, և միւս կողմանէ ներքին կապակցութիւն մի կը նկատեմ, կամ թէ ասեմ միաբանութիւն ընդ այլ քրիստոնէական խորհրդոց: Ապա ուրեմն եթէ զայստակ հանգանակին մէջ արտասանեմ մկրտութեան աւազանին վրայ՝ իմ խղճիս և մտացս հակառակ խօսք մի պիտի չըբուցիմ:

Դատաստան վերջին

24 Մայիս:

Հանգանակն ասէ եթէ Քրիստոս յերկինս վերանայէն ետե՛ ուր նստաւ ընդ աջմէ Աստուծոյ ամենակարողի մարդկութեամբն զոր փառաւորեց յանձին խրում, ՚ի վախճան գարուց և ՚ի յեանուած աւուր նորին պիտի գայ՝ ՚ի գատել զկենդանիս և զմեռեալս: — Այս երկրորդ գալուստս այնչափ աւելի շքեղ և փառաւոր պիտի լինի՝ որչափ որ խոնարհ և նուստս կը առաջին գալուստն. Աւետարանն գերահրաշ նկարագրէ զայն. Յիսուս պիտի երևի ՚ի մէջ ամպոց՝ շուրջ պար անեալ բազմութեամբ հրեշտակաց, և մարդիկ ամենայն ազգաց և ամենայն գարուց պիտի երևին առաջի երկնաւոր

ատենին : Այն ատեն պիտի բաժանե զոգիս յայ-
նեաց՝ առջիններն իւր ախարդմն կարգելով առ 'ի
մասանել 'ի փասս, և վերջիններն իւր մախարդմն՝
առ 'ի երթալ 'ի հուրն յախտննական :

Աւետարանի այս վերջի գառաստանի նկարա-
գրութեան մէջ երկու իւր զիս կը հիւայնեն. առա-
ջինն այն որոշ և բացայայտ զարգուանքն վերջի
գառաստանի վրայ իւր ամեն մանր պարագայներովն.
միայն կրննքն այսպէս կարեն խոսել, և կրննից մէջ ալ
միայն քրիստոնէութիւնն այսպէս իշխանութեամբ
և որոշակի կը խոսի հանգերմեալ աշխարհի իրաց
վրայ, որ կարծես թէ մարգարէութիւն մի է : Իրաւ-
է որ ամեն ազգաց մէջ ալ յիշատակութիւն կայ
գառաստանի որ իւրաքանչիւր մարդոյ համար պիտի
անանուի յայս կենաց ելած ժամանակ, և ամենքս
ալ կը յիշեմք Մինովն. Հաագամանթոսն և Էսիրոսն
որ գառաւոր կը նստին առ գրան գժոխոց կամ
Նիւսեան գաղտաց : Արգարութեան գաղափարն
այնքան ինքնածին է մարգուս հոգւոյն՝ որ եթէ այս
աշխարհիս մէջ չէ կատարուած՝ կը համարի թէ
ուրիշ աշխարհի մի մէջ հարկաւ պիտի չլուսն անու :
Բայց արեղերական գառաստանի գաղափարն միայն
քրիստոնէութեան մէջ գտանի, որով չլուսն և վախ-
ճան պիտի լինի գարուց, գառաստան հանրական ըստ
ամենայն նկատմանց, որ նարգելով և հաստատելով
առանձնական գառաստանի վճիռներն՝ որ իւրաքան-
չիւրոց մեռնելէն ետև լինի, պիտի տարածուի նոյն
ատեն ամեն մարդոց վրայ ալ, և զամենայն ինչ պիտի
ուզէ ու շակէ :

Երկրորդ յոյժ հիանամ վարձարութեան և
գառաստարութեան գլխաւոր պատմաւն վրայ, և
անտի կ'իմանամ Աւետարանի գերազանց հոգին՝ որ
է սերն : Վասն զի նոքա զոյս Քրիստոս իւր հոր
որհնեալներն կը կոչէ և իւր արքայութեան մէջ յա-

Ըսկողմն կացուցանե՛ որ թէ ամենէն աւելի իմաստուններն հզօրներն և աշխարհիս մեծամեծներն են, և ոչ իսկ նոքա որ լեռներն փոխադրելու շափ հաւաք ունեցան, կամ մարգարեութեան և շնորհաց միջբովն Ծոխացան, և ոչ նոքա որ իրենց ունեցածն ազբատաց բաժնեցին, կամ իրենց կեանքն գրին առ անափասութեան կամ սակս մարգկոյնն պատճառաց. ոչ. այլ իւր աջակողմն կը գնէ և առ 'ի տառանգել զփասս զայնասիկ միայն կ'ընդունի' որ յանմին ազբատաց իրեն ծառայեցին, այսինքն որ իր անուանն և սիրոյն համար զնսսս միխիթարեցին. վասն զի ասէ թէ քնն որ ամենէն փոքրեկան արարիք քնն արարիք: Այս այս խօսքերովս կը ծանուցանէ թէ յառաջ քան զամենայն սիրոյ գործերն են երկնային պատկաց արժանի, և ճշմարտապէս պայտիսի գործերն այնոքիկ են՝ զորս մարգ Աստուծոյ սիրոյն ներշնչմամբն կը գործէ, և ոչ առ անպարծութեան և շահասիրութեան. կամ թէ ասեմք ճշմարիտ սէր ունեցողն բարիք կը գործէ առանց ինքզինք մասնելու, մինչև իւր անձն ալ նախընտր, անխառն և միակ փափաքով ընդհանուր բարոյ, տեղեւորեան բարոյ որ է յԱստուած, և ինքն իսկ Աստուած: Ահաւասիկ այս է՝ որ Աւետարանի բարոյականն այնչափ կը բարձրացնէ և կը պայծառացնէ, և միանգամայն այնչափ ազգու առնէ զայն. վասն զի իւր պատուէրներովն ու խրատներովն բարձրագոյն կատարելութիւնն ուսուցած մամանակ, և սիրոյ ամենէն գերազանց մասն՝ որ է այլոց համար զինքն զոհել, կը ցուցանէ միանգամայն իւրաքանչիւր քրիստոսնէի այնոր որինանն յանմին Յիսուսի Քրիստոսի: Եւ Յիսուս Քրիստոս՝ որինակ ամենայն առաքինութեանց քրիստոսնէին, և որ որ մի իւր դատաւորն պիտի լինի վարձատրելու կամ պատժելու համար զինքն ըստ պահպանութեան

կամ զանցառութեան օրինաց, ինքն է գործեալ նորա յուսոյն պատճառն և վախճանն, որովհետև վերջնական աւարկայն և լրութիւն է իւր սիրոյն:

Հարկ է խոստովանել որ իմաստասիրաց ենթացրութիւններն և ներածութիւններն որչափ ալ հաստատւի մե երեկն՝ շատ անգար և տկար են այս հաստատ խօսքերուս և խոստովանցս առջև: Իբրև է որ նոցա ասածներն ալ բարոյական գիտակցութեան կամ խղճի վրայ հաստատեալ են, որ արգարութիւն պատուիրելով և այնոր պարտաւորութիւնն հռչակելով հետևեալէս ապարդիւն անգոսնելի և պատժոյ արժանի կը համարի զայնոսիկ ոչք գիտութեամբ և կամ մէք գէտ կը գործեն: Սակայն ամեն յանցաւորք այս աշխարհիս մէջ իրենց պատիժն ոչ ընդունին. ապա ուրեմն ուրիշ տեղ պիտի գտնեն, որովհետև արգարութեան գէտ գործողն անպատիժ չկարէ մնալ՝ վասն զի արգարութիւնն աննախադրելի է: Աւտի միտքն կը հետևցնէ թէ ուրեմն այս աշխարհքէս անգին արգարութիւն մի կոչ՝ յորմէ մարդ չկարէ փախուստ տալ, և որ իր մահուանէն ետև համար պիտի պահանջէ ինչ որ իր կենաց մէջ գործել է, և զինքն իր արգեանց ու ապարդեանց համեմատ պիտի վարձարէ կամ պատժէ: Բայց սիվ պիտի լինի գատաւորն, և ատեանն ո՛ւր, որպիսի՞ պիտի լինին վարձքն և պատժք, արդեօք ժամանակաւոր թէ մշտնջենաւոր և անվախճան: Կայ՞ արդեօք քաւութեան և մաքրութեան տեղ մի այն հոգւոց համար՝ որ թէ և բարի գործել են՝ բայց միանգամայն մեղք ազատած: Մէք իմաստասէրքս այս խնդրոց ոչ մտենամք, և իրաւունք ալ ունիմք, որովհետև կերպիւ իւիք զայնս լինի կարող լուծանել: Սոքա հանգերձեալ աշխարհի իրեր են, և որովհետև ՚ի միոյ կողմանն մարդ մի ոչ ծանալեմք՝ որ հոն գնացած և կհամ լիցի՝ հոն եղածներն մեղծամուցանելու համար, և մեր մտաց լուստիլն ալ

չեմք կարող խելամուտ լինել, և 'ի միւս կողմանէ
ալ որովհետեւ համոզուած եմք որ ոչ ոք անտի իջած
է մեզ հոն եղածն ուսուցանելու համար, խոհեմու
թիւն կը համարբեմք խօսքն անգամ շատնել, որով
հետեւ ինչ ասելու է՝ այն ալ ոչ գիտեմք:

Սակայն կ'ուզեմք մեր ալ բան մի գիտել, և մեր
խոհեմական ըութիւնն մարդկանց միտքն և սիրան
գոհ ոչ ասնէ՝ որք փոքր 'ի շատե այլ իմն աշխարհի
նախազգացումն ունելով կ'ուզեն գիտել թէ մեռ
նելէն ետեւ ո՛ւր պիտի երթան, և ինչպէս պիտի եր
թան, որովհետեւ որ մի հարկաւ երթալու է: Այսօր
համար կը ստիպուիմք խոստովանելու որ իմաս
տասիրութիւնն մարդկութեան իզմերն ոչ յազե
ցուցանէ, և ժողովրդոց բարոյական պիտուքն ալ ոչ
լեցնէ: ուստի իմաստասիրութեան քոյքն՝ եթէ շհա
մարիմք ևս 'ի վեր քան զնա, վասն զի ես ոչ երբէք
ընդունիմ ասել 'ի վայր քան զնա որպէս ոտանք
ասնն, կրօնք մի հարկաւոր է՝ իւր իրաւ կամ
սուտ յայանութիւններովն, իւր խորհուրդներովն և
սրատուէրներով յաստուածութենէ հրամայուած
կամ 'ի մարդկանէ հնարուած, վերջապէս իւր ա
մեն քերթողական շքեղութիւններովն և երաժշտու
թեամբ և ամեն տեսակ հնարքներով՝ ժողովրդոց
միտքն զարթուցանելու համար, և իրենց մտաց կա
րողութեան համեմատ գրեմք ըուսածրելու հա
մար, որպէս զի վարձաարութեանց իզմովն և պատ
ժոց երկիւղիւ բարին գործելու յորդորուին: Մա
նաւանդ որ Պլատոն ամենուն վեհագոյն վարձա
պեան, և Արիստոն որ ամենուն ասացածներն կը
կրկնէ՝ հանգերմեալ աշխարհի իրերն յիշած ասնն՝
ասնն թէ « Մեր այս նիւթոցս վրայ ստոյգ բան մի
պիտի չկարեմք գիտել՝ մինչև որ Աստուած մի չզայ՝
զոյնս մեզ ուսուցանելու համար »: Այս բաղձա
ցեալ քարոզեալ և գրեթէ 'ի Պլատոնէ ուխտիւք

ինգրեալ Աստուածն՝ ստուգութեամբ սասուցանելու համար մարդկութեան զերհնային իրաւորեաց եկան է՝ որպէս հաստատել Յիկեզեցին, և արդեօք այն է՝ զոր պաշտել ընդ անուամբ Թիսուսի Գրիստոսի, Բանն մարմնացեալ, Արդի Աստուծոյ և Աստուած մարդացեալ: Ինգրին այս է:

Գատաստան վերջին (չարայարութիւն)

I Եւնիս:

Ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան՝ մասնաւորեալ ետեւ երկու գաղափարն կայ գալիք. մին առանձնական՝ որում պիտի ներկայանայ իւրաքանչիւր հոգի այս աշխարհէս ելնելէն ետեւ՝ երբ հաստատելի փորձի ժամանակն աւարտել, և այս գաղափարն առ՝ մտած նոր աշխարհին մէջ իւր տեղն պիտի որոշուի. որովհետեւ երկիրս թողլէն ետեւ հարկ է որ տեղ մի երթայ, և այս տեղս պիտի որոշուի իր վարդապետութեան օրինաց հետ ունեցած համաձայնութենէն: Միւս գաղափարն որ է ընդհանրական և որ զտառջինն պիտի հաստատել և ընդհանրեալ, ստեղծագործութեան մէջ փեղեկերական կարգն հաստատելու համար է, որ ժամանակի պարունակն փակելով՝ յաւիտենական արքայութիւնն պիտի սկսի, բարիներն անբարեացի կերպով միանալով ընդ Աստուծոյ՝ որում ամբողջապէս իրենք զիրենք նուիրել էին մեռնելէն յառաջ, և շարերն որ մինչև վերջն իրենց թշնամութեան մէջ մնացին՝ ընդ ընդ մտաբանութեան և ոչ իսկ իրն ունեւորով անտարբարեալու: Իսկ այն հոգիք որ թե և սիրով ընդ Աստուծոյ մնացեալ էին, բայց իրենց զեւ ոչ քաւեալ

և ընկեալ յանցանքն՝ արգելիք լինելին զինքն տեսնելու երջանկութեանն ժամանել՝ նոցա ալ պատժոյ ժամանակն լրացեալ պիտի լինի կամ աստուածային գթութեամբ իրենց պիտի թողուի։ Որով ակեղևրաց մէջ երկու բանակ միայն պիտի մեան. Յաւիտենականին բանակն որ յազմող պիտի լինի իւր որդւովքն զոր պիտի լեցնէ իւր կենեքն և փառք և երանութեամբ, և յորում մահն պիտի ընկզմի՝ ի յազմութենէն, որովհետև ամենայն ինչ որ մահկանացու և ապականացու էր՝ զանապականութիւն և զանմահութիւն պիտի զգենու. և երկրորդն ալ բանակ մանաւանդ թէ անգունքն Չարին՝ յազմահարեալ և չզթայակապ՝ իւր ամեն արբանեակն թոյն անկարող եղեալ, և այլ ևս ուրիշի մեա չկարելով աւնել՝ ինքզինքն պիտի խածառէ և ուտէ։

Այս ամեն բանիս առարկութիւն շուներմ աւնելու. վասն զի թէ և այսպէս լինելիքն ստոյգ ոչ գիտեմ, սակայն այս վարկածներս իբրև անտեղութիւն չեմ կարող մերժել, և ոչ իսկ գուշակուած գործերն անկարելի կը համարիմ. Մանաւանդ որ եթէ մերժեմ ևս և ուրանամ՝ այնոր անզն ուրիշ բան մի չեմ կարող սահմանել։

Իմաստասիրութիւնն՝ հոգւոյ՝ աշխարհէս անգին ունեցած վիճակին վրայ ոչ մտածէ, և միտոց մի շուներ գիտելու թէ արգելոք ինչ լինին. և որովհետև այս բանս գիտելն ամենուն հարկաւոր է՝ վասն զի իրենց ապագայն անտի կախուած է, ուստի պէտք չէ զարմանամք որ մարդիկ այս օգտակար տեղեկութիւններս անըոյ համար այլոց կը գիտնն քան թէ մեզ, ուստի կրնից կը հարցանեն՝ որ կը համարի թէ ինքն յԱստուծոյ ընդունած է այն բաներու գիտութիւնն ՚ի մեան յայանութեան։ Այսոր ալ բան մի ասելիք չունիմ, եթէ կարասցեն ցուցանել յայանութիւն ասացելոյն ճշմարտութիւնն ու գործն՝ որպէս

Նկեզեցին կը հաստատէ, որ ուրիշ գործոց պէս գործ մի լինելով պատմական քննադատութեան կը վերաբերի՝ անկողմնաւոր կերպով ցուցանելու և հաստատելու՝ թէ բաւականապէս ապացուցուի ապա թէ ոչ մերժուի: Բայց գաղափարութիւնն իրաւունք չունի դատն և քննութիւնն ալ միանգամայն մերժելու պատճառանք բերելով թէ իրն անհնարին է, ինչպէս որ յանգղձին ոմանք ասելու յաւուրս մեր. վասն զի այս պարզապէս արդարութիւնն զլանալ է՝ որ արդարասէր մարդու գործ չէ:

Հոս ուրիշ գոյաւորին խնդիր մ' ալ ընդատալ ելանէ մեզ՝ զոր ոչ գիտեմ ինչպէս լուծեմ, վասն զի այն ալ հանգերձեալ աշխարհի իր մի է. այսինքն թէ ինչ վիճակի մէջ գտանի հոգին՝ մահուամբ ի մարմնոց բաժնուելէն ետև, և ինչ անսակ գոյութիւն ունի՝ գործարանաւոր մասէն մերկանալէն ետև՝ որոյ միջնորդան կը զգար և գործէր այս աշխարհիս և ներկայ կենացս մէջ: Թերևս ասացին ոմանք թէ մարմնն չունող ոգւոց վիճակին մէջ կը մանկ՝ որով և աւելի արձակ և ազատ՝ որովհետև ՚ի մարմնոց կապանաց և ծանրութեանց ազատեալ է, որ անտարակոյս շատ անգամ իրեն նեղութիւն և արգելք են: Այս պատասխանս միայն պզտանանականաց բերանն կը յարմարի որ բոլոր մարդ իւր մտքն միայն կը համարին, կամ ստոյիկեանց որ կամեաց վրայ կը հաստատեն մարդկութիւնն. ուստի այս երկու դաս իմաստասիրաց համար ալ՝ մահն ազատութիւն մի է՝ որ բանաին գանձերն կը բանոց, շղթայներն կը խորտակէ, և անարգ գերութենէ զմարդ կ'ազատէ:

Դժբաղգարար մարդկութիւն ասացածդ այս վարդապետութեանց հասկացածին պէս չէ. և ոչ որ միտքն գրած է թէ մարմնն առժամանակեայ բանս մի է կամ պատահական արգելք ինչ. այլ ընդհակառակն լրացուցիչ մասն մարդոյ՝ որոյ անձն յերկուց

էական տարերաց բազկացեալ է՝ որով կ'որոշուի նաև 'ի սարգ սգեղինաց: Աստի յառաջ գայ որ մահն՝ կենօք միացեալ այս երկու մասերն բաժնելով զմարդկութիւնն կը կրճատէ, որով սգեղէն մասն կ'երթայ ոգւոց սթեանն, և նիւթական մասն գառնայ 'ի հող ուստի ստեղծաւ: Կը հետևի ուրեմն որ հոգին այս աշխարհէս ելնելով ինչ որ ալ լիցի իրեն համար սահմանեալ վիճակն, ամբողջ մարդ չէ, այլ բեկոր մարդոց, և կարաւ և իր լրացուցիչ մասն գտնելու՝ որպէս զի իր բնութեան կատարելութեանն հասնի: աստի յառաջ գայ իրեն համար գատարկութիւն և զրկում մի՝ զոր թէ և թերութիւն ալ չկայեմ՝ սակայն գոնէ անկատարութիւն մի է իւր գոյութեան ամբողջութեանն:

Արդ որովհետև ստոյգ է որ մարդկային բնութիւնն էականապէս բազկացեալ է 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ, ապա ուրեմն հոգւոյն համար մեծ կորուստ է մահուամբ յիւր մարմնոյն մերկանալն, և այսոր համար է որ մարդիկ բնազգարար մեծ վախ ունին 'ի մահուանէ՝ որպէս թէ այնու պիտի ոչնչանային: Այսա ուրեմն 'ի մարմնոյ բաժանեալ հոգին՝ յաւիտեան այնպէս չէ կարող մեալ՝ կատարելութեան և երանութեան ժամանելու համար որպէս և ըզմայ, և հետևապէս յիրաւի այս երանութեան հասնելու համար՝ հարկ է որ իրմէ վերջուամ էական մասն գարձեալ որ մի իրեն արուի, կամ թէ ասեմք մարդս նարեն ամբողջանայ իր բնութեան լրութեամբն: Առ այս ամէ զմեզ հարկաւ ուղիղ բանախոսութիւնն՝ մարդկութեան յերկուց բնութեանց յորինեալ լինելուն սկիզբն ընդունելէն ետև, կամ զփութիւն մարդկային անձին՝ յերկուց տարերաց շաղկապեալ, որոց երկուքն ալ անտարակոյս հաւասարապէս կարևոր չեն իւր կենացն՝ բայց ամբողջութեան լրացուցիչ մասերն են:

Հոս տեղս հաճութեամբ կը տեսնեմ որ իմ իմաստասիրութիւնս՝ քրիստոնէական կրօնից հետ կը համամայնի, որ ուսուցանէ մարդկային բնութեան երկու որութիւնն: Այնպէս որ 'ի լրման գալուց և ժամանակաց՝ յորում քրիստոնէական հաւատաց համեմատ՝ ամենայն ինչ պիտի վերանորոգի և 'ի կարգի պիտի մանկ՝ իրենց Արարչին մտաց համեմատ: Հոգիք ալ պիտի ընդունին իրենց սեպհական մարմինն առ 'ի ելանել 'ի դատաստան վերջին և հոն պիտի վարձատրուին կամ պատժուին իրենց գոյութեան երկու մասովն ալ՝ որք աշխարհիս մէջ իրարու գործակից եղեն բարուց և չարի իրենց անձնաւորական միութեամբն: Այս է մարմնոց յարութեան վարդապետութիւնն՝ որոց կարելութիւնն և որպիսութիւնն յետոյ պիտի քննեմք:

Զայս ինչ հաստատելէն ետև՝ հիմա կը հարցանեմ թէ յիւրեանց մարմնէն բաժանեալ հոգիներն ինչպէս կ'ապրին հանդերձեալ աշխարհի երեք միմասկաց մէջ յորս կարեն գտանիլ, այսինքն յերկինս ընդ Աստուծոյ, 'ի դժոխս ընդ սատանայի, և վերջապէս ընդ մէջ երկնից և դժոխոց՝ այն քառութեան և վերջին մարբութեան տեղն՝ զոր Եկեղեցին Քրիստոնէականն և զոր խելքն ալ չկարէ մերժել կամ չընդունիլ՝ եթէ կը հաւատաց հանդերձեալ աշխարհին մէջ աստիճանարար և յառաջնութեաց կատարելութեան մի:

Եթէ՝ որպէս ուսուցանէ Եկեղեցին, հոգին բոլորովին մարբուած լինելուն և իւր ազատութեան լիութեամբն ինք զինք Աստուծոյ առած լինելուն համար՝ մտանէ 'ի մանակցութիւն աստուածային կենաց՝ միջնորդութեամբ Եթուսի Գրիստոսի՝ որ իւր մարդկութիւնն՝ հոգեով և մարմնով յերկինս վերացոյց՝ զնա իւր աստուածութեան հետ անխզելի կապելով, որովն ապահովապէս կարենք ասել թէ այնպիսի

հոգւոյ բան մի ոչ պակասի. որովհետեւ գերազոյն բարւոյն մէջ կ'ապրի և մասնակից է փառաց և յաւերժական երանութեանն Աստուծոյ : Եւ սակայն՝ Թէ և նուազութիւն մի չիմանայ, արդեօք իրականապէս բան մի պակաս չէ՞ իրեն, որովհետեւ իւր ճշմարիտ բնութիւնն ամբողջ չէ՞ քանի որ իւր մարմինն իրեն տրուած չէ : Եւ ըստ քրիստոնեական իսկ վարդապետութեան այսպէս չէ՞մք կարող արդեօք հաւատալ, որովհետեւ նա ալ կ'ուսուցանէ՞ Թէ մարմնոյ յարութիւնն ալ այն ատեն պիտի լինի՝ երբ լրումն լինելոց է նորա վարձատրութեան : « Աստի՛ Վարդն հոգեօր, ասէ Պաւղոս առաքեալ, յառնէ առնոց ազականութեան, յառնէ շրտութեմբ : Երբ նորէն այն վերածնեալ մարմնոյն հետ միանայ՝ որ իրեն սեպհական և յատուկ պիտի լինի, ո՞չ սուսքէն աւելի փառք պիտի ունենայ իւր մարմնոյն ալ փառաւորութեամբն, և իւր արդէն մեծ երջանկութիւնն՝ աւելի պիտի շաւելնայ իւր այլակերպեալ մարմնոյն անխառն ուրախութեամբ : Ինչ այս բանս անտարակոյս կ'երևի, և իբրև իմաստասեր կարծեմ Թէ իրաւունք ունիմ զայն հաստատելու, սակայն զեռ բաւական քրիստոնեայ և աստուածաբան չեմ որ համարիմ Թէ Եկեղեցին ալ այս կարծեացս վրայ է :

Իժոխոց մէջ ալ՝ որ անվախձան տանջանաց տեղ է, 'ի մարմնոյ անջատեալ հոգիք մարդկան՝ Աստուծոյ Թշնամեաց տանջանացն մասնակից են՝ իրենց յանցանաց ծանրութեան համեմատ. վասն զի պատժք՝ մեղաց համեմատ լինել պէտք լինելուն՝ ամենէն աւելի շարագործ մարդն ալ՝ զինքն փորձողին և ապստամբելնողին շարի պիտի շարատուի. վասն զի շարեաց գախի մարդն չէ, այլ առ տկարութեան և փորձութեամբ այնոր մասնակից եղած է, և Թէ պէտ ընդգեմ ամենայն օգնութեանց աստուածոյցին գթութեան՝ այնոր մէջ յարատեւել է մինչև 'ի մահ :

և շարի հեղինակին նմանել է, սակայն որովհետև սկզբնաւորութիւնն յիւրմէ չէ՝ այս պատճոց մէջ ալ երկրորդ կարգն պիտի ունենայ՝ որպէս և յանցանաց մէջ: Սակայն չկարեն՝ արգելոք ասել՝ թէ քանի որ իւր մարմինն իրեն արուած չէ՝ իր պատիժն ալ անկատար է, և արգարութիւնն բովանդակապէս տեղն երթալու համար հարկ է որ իր մարմինն ալ մասնակից լիցի տանջանաց հոգւոյն՝ որ նորա արբանեակն և մեղսակիցն եղած էր շարն գործելու: Ապա ուրեմն իր ցաւերն պիտի աւելնան՝ երբ գատաստանի համար յարութիւն առած մարմնովն հոն գառնայ - ինչպէս որ երանելեաց ուրախութիւնն պիտի առաւելու՝ մասնակցութեամբ փառաւորեալ մարմնոյն յախանախան երանութեան: Այս ասացածս ալ գարնեալ իմաստասիրական կարծիք մի է՝ զոր ոչ համարձակիմ՝ Յիկեղեցւոյ ալ համարելու՝ որոյ անհաւան և անուս անդամներին եմ տակաւին:

Կը մնայ քաւարանի հոգւոց վիճակն՝ որոյ մէջ դժուարութիւն մի ոչ տեսանեմ, որովհետև նորա անտի էլնելուն պէս լուսոյ յթեանն պիտի մտնեն, և վերջի գատաստանին ներկայանալու ատեննին իրենց մարմինն պիտի զգենուն, որով և իրենց վիճակն ալ նոյն ատեն՝ երանելեաց հետ հաւատար պիտի լինի՝ իրենց քաւութեամբն աստուածային արգարութիւնն հատուցած լինելով, վասն զի մաքրողական հուրն արդէն իրենց մնացած երկրաւոր աղտն մաքրել զտել է: Սակայն այսոր մէջ ալ միջանկեալ և երկրորդական խնդիր մի կայ՝ այս հոգւոց մէջ թափանցող և մաքրող կրակին բնութեանն վրայ՝ որոյ համար հաւանականապէս յետոյ պիտի խօսուիք:

Յիրաւի ես ինձ ուրախութիւն մի կը զգամ՝ որ այս անգամ ինքզինքս համաձայն կը գտնեմ քրիստոնէական վարդապետութեան հետ՝ զէթ որչափ

որ զայն կ'ըմբռնեմ : Եւ ինձ մեծ միտիթարութիւն՝
մանաւանդ թէ հաստատութիւն մի է՝ որ իմաս-
տասիրութեամբ կարեմ արգարացնել և հաստատել
զայն ինչ՝ զոր ուսուցանեք քրիստոսնէից յայնու-
թիւն ասացեալն՝ որ յաչս Անկեղեցւոյ ուրիշ բան չէ՝
բայց եթէ նոյն իսկ աստուածային խօսքն :

Աղջիկ մի որ կարմեղական կուսան կ'ուզէ լինել

2 Յունիս :

Երեկ ծանրակէիս բարեկամի մի հետ՝ խօսակցու-
թիւն մի ունեցայ որ յետոյ ինձ անհանգստութիւն
պատճառեց, և խզմի վրդովման պէս բան մի իմա-
ցայ : Իբրև ես իմ գիտցածս ասացի՝ բայց վախեմ
որ շատ կրիւք խօսեցայ, որովհետեւ իր հետ խօսած
ժամանակս ես ինքզինքս կը մտածէի, և եթէ նմա
հանգիտյամն ինձ աչ պատահի ինչ պիտի ասնեմ ա-
սելով՝ երևակայութեամբ իմացած ցաւովս տագ-
նապի մէջ էի :

Այս բարեկամս եկաւ ինձ դազածաբար իմա-
ցաց՝ որ իւր զաւակն քան տարուան օրիորդ կ'ու-
զէր կուսաստան մտնել՝ այն աչ խօսակցան վաճճե-
րէն մին իւր ամուսինն որ թէ և բարեպաշտս կին մի
է՝ ամենեին անմիտար փձակի մէջ է, իսկ ինքն
բոլորովին յուսահատեալ : Սակայն որովհետեւ խե-
ղացի և խղճմտանքաւոր մարդ է, թեպէտ և քան զիս
աւելի կաթողիկէայ չէ, աւանց ինձ խորհուրդ հար-
ցանելու՝ չէ ուզած զաւկին պատասխան առլ, ուս-
տի երկու ժամ այս նիւթոյս վրայ փձեցինք : Ախ-
ձեցինք ասելս սխալ խօսք է, որովհետեւ արդէն

երկուքս ալ ոչ ասելու հաւանած էինք, և կարծես
Թէ ուրիշ բան չէինք ասներ՝ եթէ ոչ՝ Թէ արգեօք
որերնին աւելի բան մի կարէինք գանել ասելու այս
ազնկան տարագէտ փափաքին դեմ՝ որ ինամուս
կրթութիւն մի ասած է՝ քաջ ուսեալ և համոյական
հանճարոյ տէր, գեղեցկագէմ ու բարեբարոյ և
բաւական ստիտ ալ ունի, այնպէս որ եթէ աշխարհք
մանկ՝ բարեբաղզ կարէ լինել և գերգաստանի բարի
մայր մի համարուիլ: Եւ ահա յանկարծ միտքն գրել
է կուսան լինել՝ որ է ասել թողոր իւր կեանքն մտքի
չանցած զրկանաց զատապարտել, զոր անշուշտ՝ սի-
տի կարծեցնէ պահօք մեռելութեամբ և ապաշխա-
րութեամբ:

Այ հասկանա՞մք Թէ ուստի այս մտածութիւնս
իր ուղեղն մտել է՝ որ մինչև հիմա հանգիստ վիճակի
մի քաղցրութեան համե միայն ասած է՝ իւր ծնո-
ղաց սիրոյն և փափուկ ինամոց մէջ որ ամենայն
կերպով ջանացել են զինքն շնչատայնելու: Իրաւ է
որ իր առաջին հաղորդութեան ժամանակ՝ քանի մի
աարի կուսաստան մի գրել են զինքն, որովհետև
բարեկամս՝ որչափ որ ինձ պէս իմաստասէր ալ է և
կրօնից պարտքերն ոչ կառարե՝ որում ոչ հաւա-
տամք, սակայն կ'ուզէ որ կինն ու զուակն հաւատոց
տէր լինին և կրօնից պարտքերն ալ կառարեն, և
այս բանս իրենց առաքինութեան և երջանկութեան
հաստատագոյն երաշխաւորութիւն կը սեպէ: Միայն
կ'ուզէր որ այս ալ շափով՝ մի լիցի, այնչափ միայն՝
որչափ պէտք էր զերենք բարեկարգելու համար,
և չէ Թէ շափազանցն երթալու համար՝ ուր հասած
կը տեսնէ այսօր իւր զուակն: Դժբաղդարար որտի
զգածմունքն շափաւորել ձեռքերնիս չէ և զայնուսիկ
բանեցնելն ալ շատ դժուար է. հիմա իր ուղածն
աւելի ազնիկն բարեպաշտ եղել է, և գրեթէ կը
ցաւի որ ինքն ալ այս բանիս պատճառ տուել է:

Այս բանին մեր զմեզ համոզելով՝ տեսակ տեսակ խօսքերով հաստատեցինք թէ կրօնաւորական կեանքըն բնութեան գէժ է և բնութիւնն բանաբարել է. և թէ կաթողիկէ եկեղեցին՝ որ ամեն բանի նկատմամբ այնչափ խոհեմ և իմաստուն է՝ այս նիւթոյս մէջ անգիւի ծայրն անցնելով՝ ինքզինք աշխարհիս ատելի ասնէ : Աւ թէպէտ բողոքականութիւնն ոչ ախորժիմք՝ որ առաւել իմաստասիրութիւն կ'երևի մեզ քան թէ կրօնք, սակայն իրեն յայտմասին իրաւունք կուսայինք : Հիմա հարկաւոր կը համարիմ մեր գլխաւոր առարկութիւններն նորէն քննութեան տակ ձգել, որպէս զի հանգարտութեամբ կչռեմ զնոսա և աւելի խորին կերպով համոզուիմ. վասն զի թէպէտ շատ եռանդեամբ խօսեցայ այս նիւթոյս վրայ՝ սակայն նոյն իսկ այս եռանդս զիս անստուգութեան մէջ ձգեց, և ինձ ասրտամբ բայց իրական անհանգստութիւն մի տուաւ՝ որոյ գէժ չեմ կարող զնել և կ'ուզեմ մեռքին ազատիլ :

Ընդհանրապէս վանքերու մէջ վարուած կրօնաւորական կեանքն՝ ինձ կ'երևի թէ մարդկային բնութեան գէժ բանաբարութիւն է՝ որ զայն անսանելի պարտաւորութեանց ներքե կը ճնշէ՝ մարդկութեան նպատակին գէժ զայնս վրան ծանրացնելով, և սարսափելի սխտերով զայն կաշկանդելով : Մարդկային կարողութիւնն որ իր կուտեան մէջ բանաւոր և ազատ է՝ վանքերու մէջ տեսակ մի հոգւոյ և մարմնոյ գերութեան կը դատապարտուի . գերութիւն կամաց և մտաց սխտիւ հնազանդութեան, գերութիւն մարմնոյ և իւր բոլոր կարողութեանց՝ սխտիւք ողջսխտհութեան և աղքատութեան : Իրաւ է որ սխտելու համար բանազատութիւն չկայ. և ամեն մարդ կամաւ ասնէ զայն՝ երկայն փորձառութեան մամանակէ ետև, որով գործադրութեամբ

ալ կարացցէ Ծանալել պահուելու կանսններն, և իւր կարողութեան և կամացն ալ փորձ լինել: Բայց սովորաբար նորրննայութիւնն պատանեկութեան ժամանակ կը կատարուի, և այն հասակին մէջ մարդ ամեն բանի ալ եռանդեամբ մեռք կը զարնէ, և սիրտն ալ յաւիտենական երանութիւն մի ստանալու փափաքով լցուած է. և այս հասակիս մէջ իւր ամեն յոժարութիւններն և իղձերն՝ մանաւանդ կանանց սրտին մէջ՝ ուրիշ բան չեն բայց եթէ սեր նուիրումն և զոհ: Արեւակայութիւնն ալ այլ աւելի այս եռանդս կը բարբաքէ, և թափով ու մղմամբ այնպիսի կենաց մեռք կը զարնէ մարդ և ինքզինք կը պարտաւորի՝ զոր երկնից գուռն կը համարի, որ յեաց քանի մի տարւոյ փորձերէն ետե՛ թերևս քաւարան մի գտանայ՝ ուստի ելնելն գժուար է. վասն զի ուխտելին ետե աշխարհք գտանալն գիւրբին չէ. կարծես թէ անջնջելի և մեծագոյ նշան մի կը մնայ մարգուս վրայ, որպէս թէ սրացութեան կամ ուխտագրութեան յանցանք գործած լինէր:

Այս ուրանամ որ վանք մտանելն ազտա գործ մի է. սակայն կարեմք ասել որ այսպիսի մանր որոշութիւն մի առնելու համար՝ որ մարգուս բոլոր կեանքն կը սահմանէ՝ աւելի հաստատ և լուսաւոր կամք պէտք է՝ որպէս զի գիտացն թէ ինչ բանի կը պարտաւորի, որում կարծեմ՝ թէ բաւական երաշխաւորութիւն չկարէ դաանիլ: Ան աւելի ալ ծանրագոյն է որ անտի ելնել ալ ոչ լինի՝ գտնէ մինչև ուխտից պայմանաժամն լրանալուն աստե՛ն, և թէ որ ուխտն մշանջենաւոր է՝ մինչև զմահ իսկ, որով հոգին կը փակուի բանտի մի մէջ՝ որոյ դրան առին թողու է այս աշխարհիս բոլոր յոյսն:

Արդ ինչու մարդ այս կերպով ինքզինք պարտաւորէ՝ երբ ոչ որ ՚ի մենջ տէր է ապագային և չկարէ պատասխանատու լինել ոչ իր յոժարութեանց

և ոչ պարագայից: Ինչու կենաց ճանապարհն ինք
իւր առջև փակել, և կամաւորապէս արգելչք դնել
այն ամեն միջոցներուն որ առաւել գործունեաց և
երջանիկ առնեն զկեանս: Եւ գարձեալ ինչ բանի կը
պարտաւորե ժարգ ինք զինքն, բայց եթէ այնպիսի
բաներու որ բոլորովին հակառակ են ժարգկային
բնութեան, այսինքն ամենաբեք և հանապաղ հնա-
զանգիլ՝ ժարգկային կամաց բնազգական հակամբ-
աութեան դէմ՝ որ միշտ հրամայել կ'ուզէ, հրա-
տակիլ կարգաց՝ զորս ինքն չէ յորինած՝ գտակու-
եա իրաւունք չունելով, մինչդեռ ամենայն ոք իւր
անձին հնազանգիլ կ'ուզէ, կամ գոնէ այն բանին որ
իրեն բանաւոր կ'երևի: Մանաւանդ որ այս կարգաց
կանոնաց մէջ ալ շատ կարճաժիտ և նեղացուցիլ բա-
ներ կան, որոց վրայ աւելցնելու է՝ զնոսա պահել
տալու համար տահմանուած մեծաւորաց քմա-
հաճութիւններն և շարակամութիւններն: Մի թէ
ազատ և բանաւոր կակի մի արժանաւոր մի՛նչ է
այս, որ միշտ պարասա պիտի լինի՝ իրեն բարի
երկցածին ձեռք զարնել, որովհետև անտահման
յառաջագիտութիւնն ալ իրեն համար ինքնածին
պէտք մի է: Իսկ վանքերու մէջ կամքն չորս պա-
տերու մէջ փակուած, և անողորմի կանոնովք սահ-
մանեալ մոլորիկ սենեակներու մէջ պաշարուած՝ ա-
մեն որ կը ստիպուի սովորութեամբ եղած գործ մի
կատարելու, թէպէտ և նոր գաղափար մ' ալ ու-
նենայ մասց մէջ, կամ աւելի լաւ բան մի գործելու
տեսութիւն և յոյս: Յիրաւի այս ուրիշ բան ա-
տել չէ՝ բայց եթէ ժարգկային ազատութիւնն ձեռք
նուաճել և նուաստացնել: Մարդ պէտք է որ միշտ
ինքն իւր անձին տէր լինի, և առանց անձնասպան
լինելու՝ չկարէ օտարացնել յանձնէ իւր հաւանու-
թիւնն և իւր կարողութիւնն:

Բայց կրօնաւորական կեանքն ոչ միայն գերի առ-

նէ զմարդ բացարձակ հնազանդութեան լծովն՝ այլ
և նորա մարմինն և հոգին կրճատէ՝ պարտաւորե-
լով զնա ՚ի կատարեալ տուժեալութիւն ողբախո-
հութեան ուխտ ասացելովն: Տարակոյս չկայ որ
ամեն ողբախո մարդ՝ որ իւր արժանապատու-
թիւնն ճանաչէ՝ համոզուած է որ հոգին զմարմինն
կառավարելու է, և մանաւանդ նորա անկարգ ա-
խորժակներն սանձահարելու է, ուստի թէ յա-
մուսնութեան և թէ արտաքոյ այնք ողբախոհո-
թիւնն իւր առաքինութեանց մին լինելու է: Բայց
բնութեան անգիմադարձ հարկէն և սրտին յոժա-
րութենէն բացարձակապէս զնա զրկել ուղեղն՝ մի
թէ իւր բնութիւնն եղծանել և զինքն մարդկու-
թենէն հանել չէ: Աւ որովհետեւ մարդկային սեռի
ածուսն՝ այնոր վերաբերեալ հակամասութիւննե-
րն յառաջ կուգայ, այս հակամասութիւններս բըռ-
նարարելն՝ իրենց առարկայէն զիրենք զրկելով և
անհասաներն ընկճելով, մարդկութեան բազմանա-
լուսն արգելք գնել չէ:

Ապա ուրեմն այս ողբախոհութեան ուխտն մարդ-
կութիւնն սպաննող սմիր մի է, ազդասպանութիւն
է և վախճանն զազգս և զգերգաստանա ընկել է:
Ուստի նոքա որ այս ամսիտ տուժեալութեան կը
գատապարտեն զիրենք կամ զուրիշներն՝ ոչ միայն
նոր ընդունած կապանքով իրենց սեպհական ընտա-
նիքէն կ'անջատին՝ այլ և նոր գերգաստաններ կազ-
մելու կարողութենէն ու վոյելքէն իրենք զիրենք
և զուրիշներն ալ կը զրկեն, և իրենց գոյութիւնն
անպաուղ առնեն: Ուստի ինչ կը հանդիպի աստի-
բայց և թէ և այս որ անխոհեմ ուխտներն չկարե-
լով կատարել՝ որոյ գէժ իրենց խելքն և սիրան
կը բողբեն, և չգասնելով յանձինս զկարեւոր
ոյժ խոտաւացանձին կատարելու՝ բռնի ծուած ստան
որ մի չէ որ մի կը շտկի, և բնութեան ամենէն

հզօր բնազգմունքն զիրենք գրեթէ յակամայ կա-
մբս կը վարեն ու սրբապիղծ անկարգութեանց մէջ
ձգեն: Եւ ինչ հարկ կայ ինքզինք անկարելոյն
պարտաւորել, և ջանալ հեղեղն արգելուլ՝ երբ
աւելի գիւրին է այնոր ընթացքն ուղղել և շափոյ
մէջ պահել: Այս ասացածս որպէս կրօնաւորին՝
այսպէս ևս ամուրի քահանային կը յարմարի, և
այս վերջնոյս այլ աւելի՝ որովհետեւ աշխարհիս մէջ
ողջախոհ մնալ ալ դժուարագոյն է՝ սրբազան պաշ-
տամանց գործադրութեան ժամանակ աւելի ա-
ռիթներ և փորձութիւններ պատահելուն համար:
քան թէ վանքի շորս պտաին մէջ փակուած և մե-
նաստանի միայնութեան մէջ բնակող կրօնաւորի:
Ուստի ես և բարեկամս կարծեմք թէ բողոքականք
իրաւունք ունէին վանքերն և կրօնաւորական ուխ-
տերն ընկելու, և Աւետարանի պաշտօնեայներն՝
գերզաստանի հոյր անելու, որպէս զի գոնէ զնո-
սա արգելուն որ այլոց գերզաստաններն չխառնին:

Իսկ ազքատութեան ուխտին գալով՝ պարզապէս
անմտութիւն կը համարիմ, վասն զի ինչ հարկ կայ
զանձն պարտաւորել ազքատութեան մէջ ապրե-
լու, մի թէ արգէն մարդկանց շատին վիճակն այն
չէ, որք այնչափ դժուարութիւն կը քաշեն իրենց
օրական ապրուստն հոգալու՝ մեր արգի ընկերու-
թեանց մէջ՝ յորս վերջի աստիճանի ձնխութիւնն
և յեախն կարգի ազքատութիւնն միշտ և ամեն տեղ
զիրար կը զիմաւորեն: Գիտեմ որ միջակային բազմ
և վիճակն մեծագրելն առաքինութիւն է, այլ և
ամեթայի միջոցներով հարստանալէն ալ լաւ է ազ-
քատութիւնն, և թէ մեծանձնութիւն է կամաւո-
րապէս ինք զինք զրկել՝ իւր աւելորդն՝ մանաւանդ
իւր հարկաւորն ուրիշի տալու համար, սակայն ա-
զքատութեամբ յանձն առնուլ՝ քան մի շունեղու տը-
խուր վիճակն, կամ ունեցածն առանց հրամանի

այլոց չգործածել՝ զոր խենթութեամբ մեծաւորի տեղ գրած են, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ սրաի մտք ինք զինք մշտնջենաւոր տապնապի մի մէջ գնել, և ասելի կատում մի ունել յայլոց, և այս բանս այլ ասելի խելքի գեմ է՝ երբ այսոր համար մարդ մեռ, քնն եզած հարստութենէն կամ հանգիստ կեանքէ հրատարի:

Հաւանիմ որ մարդ այս աշխարհիս բարիքն չափով պէտք է վայելէ, և իրեն պէտք եղածն վայելչ չարար ունելէն ետե՛ չափազանց չապշուսութեան զեղխութեան ու սնափառութեան ետեկ շանկանի: Հարստութեան և վայելից մէջ չափաւորութիւնն ամեն ժամանակ իմաստասիրաց ապսպրած բանն է, որ շորս գլխաւոր կամ ծինեկական առաքինութեանց կարգն անցուցած են զայն՝ բարեխառնութիւնն անուամբ, որ մարդուս ախորժն կամ զուարճութիւնն կը սրէ՝ իզմերն և ախորժակներն բանաւորապէս յագեցնելու սահմանին մէջ գնելով: Բայց ինձ յիրաւի անխելքութիւն կ'երևի՝ որ մարդ անութի եզած ասեն չկարասցէ ուտել, ծարաւ եզած ժամանակ չիտել, քուն ունեցած ասեն՝ ժամանակ ալ ունելով չքնանալ, հինուսին ու հաստ հագուստներ հագնիլ՝ երբ կարէ վայելչապէս զգննուլ, ծածկել կամ քոզարկել մարմնոյ բնական բարեմասնութիւններն, զեղեցկութեան փայլն, հասակի ազուորութիւնն, անձին հաճոյական միջքերն՝ որք թէ ունեցողին և թէ տեսնողին մեծ հաճութիւն կը պատճառեն, զերջապէս մենաստանի միայնութեան և մթութեան մէջ մարել թաղել այն ամեն բան՝ որ ընկերութիւնն ու գերզաստանն կարէր զեղեցկացնել, և այս ուրիշ բանի համար չէ՝ բայց եթէ անհրատեչա փորձութիւններէ փախչելու համար՝ ուստի մարդ սակաւ մի խելքով կարէ ազատիլ:

Ո՛չ ապաքէն այս ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ զեղ-

Ծանեցու կամ շարաշար գործածելու վախեն՝ չափաւոր գործածութիւնն ալ արգելուլ, որպէս թէ որ ամենեկին ջրայլէ՝ վախնալով որ մի գուցէ քայլած ասին անկցի և սաքն կտարէ, կամ բան մի չուտե՛ վախնալով որ դժուարամարտութիւն չխմանայ : Ի մշտնապէս ստատիւններն, ասաց Արիստոտել. առաքել նութիւնն մէջ տեղն է՝ չէ թէ ծայրերն : Եւ թէպէտ կենաց արուեստին մէջ մեծ իմաստասէր մի չէր այն քերթողն՝ որոյ վկայութիւնն պիտի յիշեմ, բայց իր քերթողական լեզուն սքանչելի է՝ որ Արիստոտել անամն այս կերպ կը բացատրէ .

Յամենայնի շափ և սահման, և ՚ի վախճանն յանկաւորք, ՚ի ծայրայեղսն ոչ բնաւ գայ ուզութիւն ինչ յերևան :

Տարակոյս չկայ որ միանմն կամ միանմնուհի լինելու կարտութիւն չկայ ջանկութիւնն զսպելու համար, և խելքով իւր յոժարութիւններն կառու վարելու, իւր իղձերն իր միմտակին յարմարցնելու, և իւր ստացուածքն պատշաճապէս գործածելու՝ ասանց այլոց փրատ աւալու, և իւր կարողութեան համեմատ բարիք ալ աննելու համար :

Արի թէ զուսկս այսչափ ծախիւք մեծցնելս այնոր համար էր որ՝ կը գուչեր խելք՝ բարեկամս, երթայ իրեն տուած դաստիարակութիւնս և իր տաղանդն թաղէ անծանօթ անկիւն մի ուր մարդ սոք կոխելիք շունի : Եւ մի թէ այնչափ զրկանք քաշելս և գիշեր ցորեկ աշխատելս հոգնելս իրեն սօխս պատրաստելու համար՝ այնոր համար էր որ ինքն այնպիսի խելք՝ կեանք մի անցնէ՝ որ իր ազատութեան յարգն ճանչցող ամենեկն յեաֆն մարդն ալ շուղեր քաշել : Գոնէ Քորթ դժուրութեան ասացեալ կուսան մի լինէր՝ ինքզինք ազրատաց ծառայութեան, հիւանդաց այցելութեան և աղայոց դաստիարակութեան նուիրելով, գեթ այսոց մէջ ընկերութեան սգուս մի կը տեսնեմ, և աշխարհքս ալ այնպիսի նուիրումն առ-

չողներու վրայ ներազամբ աչքով կը նայի և կը գտնէ ևս: Եւ զարմեալ այլ լաւ չէ՛ որ իր հայրն ու մայրն, եղբայրներն ու քոյրերն հոգայ ինձանէ, և մանաւանդ իւր պրն և զաւկներն. եթէ իւրաքանչիւր որ իրեններուն համար այս քան առնէ՛ աչ կարօտութիւն չննար որ սմանք նոյն բաներն ամե՛նուն համար ալ առնեն:

Իսոյց չէ, հասար երթալ կարմեղական լինել, այսինքն սաս աասուերկու բանկած խելքով կա՛նանց հեա շորս պատերու մէջ փակուիլ՝ առանց օգոյ և աքևու խոնաւ տեղ մի, մարմնոյ մտաց և սրտի ամեն տեսակ զրկանաց մէջ, և ամեն որ երկայն բարակ աղօթքներ և հայրմերներ զբուցել շատ անգամ՝ առանց հասկանալու, որովհետեւ ժամեր զութիւնն ալ լափներէն է. և հոն մութ ու սառուցեալ տեղւոյն մէջ ձմեռն ցուրտէն ու ամառն տաքէն նեղուիլ, սնունդ սանչու կերակուր չունել, և առանց արտաքին մխիթարութեան՝ կամաց կամաց հիւժիլ ու մաշիլ, ամեն որ ինքզինք վազահաս որս մի պատրաստելով մահու: Մի թէ այսոր համար ստեղծել է Աստուած զիրենք, և իրենց ծնողք ալ որ այնչափ զօհօղութեամբ զիրենք մեծցուցել և սիրուն զաւակաց տէր եղել են՝ զիրենք ողջ ողջ թաղուած տե՛սնելլն համար է: — Ո՛չ, ո՛չ ասեմ, ո՛չ, և միայն մտածելովն իսկ խելքիս կուգայ և սիրտս կը շնչի:

« Ոտքդ ամուր կօխէ, բարեկամ, ասոցի իրեն, նորս ազաչանաց և արաստուաց դէմ՝ հաստատ կեցիբ՝ մինչև որ բանկամ միայն հանգարտի ու ամեն բան կ'անցնի. որովհետեւ աւելի երևակայութեան ընթանութենէն է՝ քան թէ իրական զգանմունքէ, և այս Աստուծոյ սերն՝ որ հիմա զաւկիդ սիրան կը բորբոքէ՝ հաւանականարար բնական սիրոյ եռանդ մի է՝ որ այնոր սիրան կը տագնապէ՝ մինչև որ իւր առարկայն գտնէ »:

Այս եզև մեր երկայն խորհրդակցութեան վախճանն. ես ինչ որ ասացի այս խեղճ հօրս, և զոր մասամբ գրի առի՝ այնպէս անկեղծութեամբ խոսեցայ՝ ինչպէս որ կը մտածէի: Սակայն որչափ ալ կարծէի թէ ուղիղ էր ասացածս՝ այսու ամենայնիւ խեղճս բոլորովին հանգիստ չէ, նախ որ խնդրոյն ժամանակ՝ միտքս իմ զաւկիս վրայ երթալով՝ դատաւոր և միանգամայն դատասխազ կը դանձի զիս՝ որով և անկող մեակեցութիւնս ալ կը պահսէր: Եւ յետոյ խզմիս մէջ ծածուկ ձայն մի ինձ առեր թէ՛ ազատ արարածոյ մի վախճանին ու վիճակին վրայ բանութիւն առնելն՝ մեծ սրատասխանատութիւն էր, այնպէս որ հօրն որոշման մասնակից լինելով՝ եթէ դժբաղդութիւն մի յառաջ դարձ ինձ անմխիթար արամութիւն պիտի լինէր: Բայց աստի ո՞ գիտէ ազնկան սրտին ալ ինչեր կ'անցնին, և ինչ բանի կոչուած է. որովհետեւ ինչ ալ առնեա աշխարհիս մէջ կոչուին ասացեալ բանն կայ, և եթէ այս ազնկան կոչուին ալ կուսան լինել է, ես ո՞վ եմ որ դէմ կարեմ գնեչ: Ազատութիւն աւելի խոհեմութեամբ մտածելու է, և այս օրն պիտի չժողովմ որ անցնի՝ մինչև երթամ բարեկամս դանձմ և պարտաւորեմ զինքն որ դեռ որոշում մի չառնէ:

Ուխտը կրօնաւորութեան

4 Գումբս:

Նորին տեսի այն խեղճ հայրն՝ որ միշտ նոյն տըրամութեան մէջ է, և շատ դժուարութիւն քաշեցի մինչև որ խօսք առի իրմէ որ քանի մի օր իր որոշումն զաւկին խնայնելն ուշացնէ, որովհետեւ ուշանալէն վտանգ մի չկայ, վասն զի զաւակն ալ դեռ քաննեմի տարուան չէ, և թէ առաջին տարաւորութեան դէմ

հակառակին վասնզաւոր է. վասն զի այն ատեն զգացողութիւնն խելքին յազնամ լինելով խոս- ված ու միջնուցած է զայն, այնպէս որ անկարող լինի գառաստան աւնելու այն բաներուն վրայ՝ որ խորհրդածութիւն կը պահանջեն: Աւստի որոշե- ցինք որ քանի մի որ աչ գեռ մտածեմք, և նորէն իրա- բու մեր զգացմունքն և մտածմունքն հաղորդեմք՝ այս ծանր նիւթոյն վրայ՝ որ ազնւան վիճակն պիտի որոշէ երկրիս վրայ, և ըստ իւր խելաց նաև իւր հանգերմեալ կենաց վիճակն:

Աւստի երեք օրէ ՚ի վեր ուրիշ բան ոչ մտա- ծեմ՝ բայց եթէ զայս, և որպէս զի իմ գաղափար, ներս աւելի շիջող լիցին՝ հարկաւոր կը սեպեմ զայնս գրի առնուլ՝ որ նոցա շէմարտութիւնն և ուժն ա-ւելի լաւ տեսնեմ: Սրագիրս կարգաւով նորէն սկսայ իմ առարկութեանցս վրայ մտածել, և նորէն կշիռքի զարնելով կը խոստովանիմ որ առջինին շա՛փ ուժով չերեցան ինձ, և դո՛նէ նոցա հաւասարազօր պատաս- խաններ գտի, այնպէս որ կշիռն իր հաւասարու- թիւնն գրեթէ գտաւ, և երկուց կողմանց պատմառ- ներն աչ հաւասար ծանրութիւն ունեցան, և որով հետև պատմառաներն իրարու հակառակամարտ կը գտնեմ՝ ուստի ոչ գիտեմ թէ ո՞ր կողման առաւե- լութիւն տամ: Բարեբաղդարար խօսքն իմ զաւկիս վրայ չէ, ապա թէ ոչ եթէ այս բանս իմ հայրական զգածմանս գաղչեր՝ խելքս թուցնելն բան մի չէր: Մարգս ուրիշի գառին միջ աւելի անխառով կը մտա- ծէ, այսօր համար իմ որոշմունքս գրի պիտի առ- նում ու բարեկամիս հաղորդեմ:

Եւ յիրաւի իմ ամեն առարկութեանցս արմատն մի է, այսինքն թէ մենաստանաց կրօնաւորական կեանքն հակառակ է մարդկային բնութեան որոյ զազատութիւնն կը նուաճէ՝ ախաբւ հնազանդու- թեան, ամենէն աւելի կենսական բնազդունն և ա-

մենէն քաղցր զգածմունքն կը բռնադատէ՝ ուխտիւ ողջախօսութեան, և նորա կեանքն խեղճ ու թըշուառ ասնէ՝ ուխտիւ ազգատութեան:

Առաջին կիտին վրայ կարէ որ մեզ ասել թէ՛ ազատութիւնն պաշտպանելու պատրուակաւ՝ գուք զայն կը բռնաբարէք ու այնոր գեմ կը կռուիք: վասն զի ո՞վ որ աեսակ մի կեանք կ'ուզէ վարել՝ որ իրեն նմանեաց մնասակար չէ, և թերևս նոցա օգտակար ալ է անձնանուիրմամբ և սիրով՝ ինչ իրաւամբ կ'ուզէք արգելուլ որ իրեն յարմար երևցածն շատնէ: Արդ եթէ ազջիկ զաւակ մի աշխարհէս և իր սովորութիւններէն համ շատնուր, և կը վախնայ ալ որ հոն մնալով պիտի կորնչի՝ ինչու ստիպեմք զինքն մնալու, և այսպէս զինքն թշուառ ասնեմք՝ զինքն երջանիկ ասնելու պատրուակաւ, և որոյ ինքն քան զայլս աւելի լաւագոյն դատաւոր է: Եւ խօսքս բարեկամս զաւելին գալով որ տարիէ մի շափահաս պիտի լինի՝ ինքն այն ասնն իր անձին տէր պիտի չլինի՝ ուղածն ասնելու, միայնակ պատասխանատու լինելով առաջի Աստուծոյ և մարդկան՝ իւր կամաց որոշողութենէն յառաջ եկած հետևանացն և գործոց: Անտարակոյս հիմա իրեն պարտքն է ծնողաց հնազանդիլ, և այնպէս ալ պետք է ասնէ՝ մինչև այն ժամանակն որ առ պատկառանաց միայն նոցա խորհուրդ հարցնելու պարտաւորութիւն կը մնայ: Մի թէ տարիէ մի ետքը աւելի լաւ պիտի գիտէ գործելիքն, և մեր հիմա զինքն արգիլելն՝ այն յուսով չէ՛ որ բուրբովին՝ ի բաց թողու իր միտքն գրածն:

Տարիէ մի նոյն վերաերն նորէն պիտի սկսին, և այնչափ աւելի սաստիկ պիտի լինին՝ որչափ որ մեր յոյսն ալ պարտապ պիտի ելնէ և մեր իշխանութիւնն ալ ճար մի պիտի չգանէ: Եւ ահա մեզ նման հայրերն ու մայրերն՝ որ վարժել եմք մանկութենէն ՚ի վեր մեր զաւակաց վրայ տիրապետել՝ այս բանս գժուա-

բաւ կ'ըմբռնեմք ու յանձն կ'առնուեմք, մտքերնիս զննելով թէ զաւակներն մերն են, և ինչ որ ուզեմք կարեմք ասնել զնոսա: Ոչ յիշեմք որ նորա մեր քօղք աւանդ են և ոչ թէ մեր ստացուածքն, ուստի ժամանակն երբ կը հասնի, և մեր բնական խնամակալութեան պաշտօնն կ'աւարտի՝ պէտք է որ նորէն գործնեմք զնոսա Այնժ՝ որ մեզ յանձնել էր՝ իրենց վախճանին սգաին համար, և զիրենց իրենց՝ որով հետեւ ալ կարող են այն վախճանն շանաչել և կատարել: Ուստի այն ժամանակ գործն իրենց և Նախախնամութեան անկանի, ոչ թէ մեզ, թէ և որքաներնիս վշտանայ նորա հրամանացն հարատակելու:

Դարձեալ այս կրօնաւորական վիճակի հնազանդութիւնն որ այսչափ անարգ կ'երևի մեզ՝ մի թէ աշխարհի և ընկերութեան մէջ աւելի քաղցր է: Միթէ հոս ալ պարսկան շէմք մանկութենէ մինչև 'ի մահ հնազանդելու օրինաց՝ զորս մեք չեմք յօրինած, և մեծաւորաց զորս մեք չեմք ընտրած, և որք միշտ խոհեմութեան և հեզութեան օրինակ չեն: Միթէ կարգուող կինն պարտաւոր չէ հնազանդութիւն խոստանալու րոյոր կենաց մէջ իւր երկանն՝ զոր շատ անգամ հազիւ թէ կը ճանաչէ, և այս հնազանդութիւնը ալ անլուծանելի չէ: Իսկ կրօնից մէջ գոնէ մարդ կարող է սա ժամանակ մի պարտաւորիլ, և երբ այն ժամանակն կը լրանայ՝ ինքն ալ ազատ է, և աւելի կարեւորն ալ այս է որ ուխտագրութենէ առաջ քանի մի տարի նորընծայութենէ կ'անցնի, և այն ժամանակ մարդ կը սովորի միաբանութեան կանոններն բարեկարգութիւնն և սովորութիւններն, և կը փորձէ թէ բազմացած կեանքն և վիճակին պայմաններն իրեն կը յարմարին թէ չէ: Ապա ուրեմն հոն մարդ բովանդակապէս խելամուռ լինի թէ ինչ բանի պիտի պարտաւորի, և ժամանակ ալ ունի մտածելու, և շատ փորձերէն

եան երբ իր միտքն կ'որոշէ, գործածն բոլորովին կա-
մուտը է իւրով յօշարանիւմը :

Ընդհակառակն ամուսնութեան անլուծանելի
պարտաւորութիւնն շատ անգամ կոյր զկուրայն
լինի, առանց Ծանալելու. առանց նախընթաց և բա-
ւական փորձի անձինն որոյ հետ պիտի կապուի, և
զգացութեանց կրից և երևակայութեան՝ մտաց առ-
ջին գրած արդեւքնեքովն. Այս բանս այնչափ ճշշ-
մարիտ է՝ որ եթէ ամուսնութեան համար ալ վանաց
պէս նորընծայութիւն մի լինէր, և կողմանքն երկոքին
կարեկին գտնէ երկու տարի 'ի միասին բնակել՝ յա-
ռաջ քան իրարու հետ բոլորովին կապուիլն, շատ
տարակուսական է որ շատերն այս փորձէս ետև
մշամբնաւորացէս զիրար ուղէին :

Աւրեմն կրօնաւորական ուխտից զե՛մ եզած այս
առարկուածս՝ ամուսնութեան պարտաւորութեան
զե՛մ ալ կը զօրէ, որ գաշնագրելէն ետև շատ աւելի
անստաւգութիւններ կարէ յառաջ բերել, և կամ
գտնէ նոյնչափ զզնալու պատճառներ յապագայս :
Սո սա բանիս վրայ շատ զարմացել եմ որ Փրանկիոյ
առաջին յեղափոխութեան ժամանակ՝ որ կրօնաւո-
րական մարանութիւններն ինքուեցան՝ նոցա ստա-
ցուածքն յափշտակելու մտք, այն ժամանակի տի-
րոջներն վաղեցին գնացին միանձանց և միանձու-
հեաց առջև՝ զորս մելեռանդութեան և բնաւորու-
թեն զոհեր կը համարէին, և իրրև նոցա ազատա-
բարներն՝ կարծեցեալ բանտերուն գոներն մեծաւ
շառաջմամբ որ բացին ազատութիւն տալով իրենց՝
մանաւանդ թէ գուրս վաճնակով, կրօնաւորներն
շատերն շէին ուղեր գուրս ելնել, և իրենց ազատ-
արարներն բնաւորաց տեղ կը գնէին. ուստի կ'ե-
րեի թէ կարծածնուս չափ խիստ չէ այն տեղի
կեանքն, և շատերու համար ալ՝ իր քաղցրու-
թիւնն ունի :

Վերջապէս նորքա որ քան զայլս աւելի կրօնաւորա-
կան հնազանդութեան գէժ կը մաքրանին՝ զինուորա-
կան հնազանդութիւնն կամակար կ'ընդունին՝ որ շատ
աւելի խիստ և նուս յող և իւր բարեկարգութեամբն
և սովորութեամբք: Աստիպն հաս ալ մինչև ցմահ
հնազանդելու և հրամանատարի մի պարզ խօսքին՝
որոյ գէժ խօսիլ ոչ լինի: Ասայս հրամանատարս պա-
տերազմի ժամանակ բարձրագոյն հրամանի մի գործա-
դիրն չէ. այլ ճակատամարտին ուրուագիծն յորինողն
ինքն է՝ զոր ծածուկ շինել է, և զայն ճիշդ կատարել կը
հրամայէ իր հպատակաց՝ որք ստիպեալ են զայն ՚ի
գործ դնելու զտանջառ իսկ կենաց՝ առանց խելքեր-
նին հասնելու: Հոն փոքրիկ սխալանք մի որ քա-
ղաքական վիճակի մէջ թեթև բան մի է, գլխապար-
տութիւն կը համարուի՝ իր հետեանաց պատճառաւ,
որովհետև այնչափ հազարաւոր կամքերն և անմե-
կան ուժերն ուղղելու և հասարակաց գործոյ միա-
թեանն խիստ կերպով կը պատժուի, և ոչինչ յան-
ցանքն մահու պարտաւոր կը սեպուի: Աս ալ հա-
մադուած եմ՝ որ ուրիշ կերպով բանակ մի չկարե
կառավարուիլ. բոլոր առանց զինուորական բարե-
կարգութիւնն պախարակելու՝ ինձ կ'երևի թէ կրօ-
նաւորական բարեկարգութեան շարասաններն ալ՝
աւելի իրաւունք ունին զինուորական կարգի հպա-
տակաց վրայ ցաւիլ որ իրենց երթասարգութեան
ամենէն գեղեցեկ տարիներն՝ իրենց երկրէն և ընտա-
նիքէն հեռու՝ և իրենց արուեստն կորուսանելով
և ընտանեկան կենաց քաղցրութենէն զրկուելով
եթմն ամբողջ տարիներ չեն կարող կարգուիլ, և այն
ճիշդ այն ժամանակն երբ աւելի պէտք ու փափաք
ունին կարգուելու. եթէ յիբաւի գերութիւն և
քաղաքացւոյ իրաւունքէն զրկուիլ եթէ կայ՝ բուն
այս բանն է: Իրաւ է որ այս լեզի հասագեղս ոսկէ.

զօժեղ կը ջանամք, և ամեն կերպով փայլուն կը ցուցանեմք որպէս զի միջիոնաւոր մարդկանց կը լինենք զայն, որք առանց այսօր պիտի նողակային զայն բերանին անուր: Տարակոյս չունիմ որ խեղճ զնուարներն որ օրինաց պահանջմանն և ըստ պատահման գժրազգ վիճակի գրոշուց տակ կը գտուն՝ ուրիշ բանի այնչափ ոչ ցանկան ու փափարին՝ որչափ ժամ մի յառաջ դառնալ 'ի հայրենիս և իրենց գեղերու մէջ գանել իրենց թողած սիրելիներն, թէ և զինուորութիւնն շատ փառաւոր ալ համարուի:

Կրօնաւորական հնազանգութեան կողմն զօրացընող ուրիշ ասարեւութիւն մի ալ այս է որ՝ զայն յանձն անողներն իրենց հոգին փրկելու գիտամք և յուսով այն բանն յանձն կ'առնուն, և միանգամայն իրենց նմանեաց օգտակար լինելու փափարով: Ուր ընդհակառակն զինուորն միտքն դնելու է որ եթէ պատերազմի դաշտին մէջ ալ չմեռնի՝ իւր կեանքն անկելանոցաց մէջ պիտի աւարակ, և թէ որ հաշտ ու հիւանդկախ անտի ալ ազատի և ընկերութեան մէջ մտնէ՝ իր ապրուստն ճարելու կարողութիւն չունի, այլ հազիւ թէ պատառ մի հաց՝ իւր ծերութեան օրերուն համար: և եթէ գեռ առողջութիւն և ոյժ ալ ունի՝ հարկ է որ նորէն իր առջի արուեստին մեռք զարնէ՝ զոր երկայն ատեն թողել էր, և շատ գժուարութեամբ նստի իւր առջի գործին՝ որոյ վարժութիւնն կորուսած է: Կորս ևս որ վերաւորած ու հաշմացած չեն՝ շատ անգամ հիւանդութեանց և ախտից ենթակայ լինին կրած աշխատանքին կամ զինուորական կենաց անկարգութիւններն, որոց բնական և բարոյական հետեանքն զիրենք բոլոր կենաց մէջ վշտագնելն ետև՝ շատ անգամ իրենց օրգւոց ալ կ'անցնին:

Իսկ եթէ կրօնաւորական կենօք՝ ազատութիւնն կորնչելուն վրայ որ ցաւի՝ կարեմք հաստատել որ

աշխարհիս մէջ վիճակ մի չկայ որ մարդ իւր ազատութիւնն կատարելապէս վայելէ, ուր մարդ վերջապէս ուրիշ բանի համար չաշխատի՝ բայց երկրաւոր բարիք ստանալու համար, ուր որ կրօնական ուխտիւք Աստուծոյ ծառայութեան նուիրելով ինք զինքն՝ գոնէ համազումն և յոյս կ'ունենայ՝ իւր յաւիտենական երջանկութիւնն պատրաստելու, և քան զամենայն մարդկային փաստ գերազանց վարձք մի վատակելու՝ զոր ոչ ինչ կարէ կապակել՝ ի մէջ: Աւետարանին « միայն կարեւոր և մասն՝ բարի » ասացածն է այս:

Կրօնաւորական ուխտերն հասկանալու համար քրիստոնէական նկատողութեամբ հայելու է. սակայն նոյն իսկ անկողմնակալ իմաստասէրն լաւ կ'ըմբռնէ որ կրօնաւորական հնազանդութիւնն ոչ միայն զազատութիւնն չունչացնէր՝ այլ ընդհակառակն զայն կը կատարելագործէ ու կը լրացնէ: Վասն զի եթէ յիրաւի բարոյական ազատութիւնն՝ բարին և չարն ընտրելուն մէջ կայանայ, ապա պարզ և կատարեալ ազատութիւնն այն է՝ որ մարդ պէտք չունենայ այս ընտրութիւնս անելու որ միշտ վտանգաւոր և դժուարին է, այլ բացարձակապէս միայնայ ընդ բարւոյն իւր կամաց Աստուծոյ կամաց հետ նոյնութեամբ՝ որ է Բարին գերազոյն: Արդ մտաբանութեան մէջ Աստուծոյ կամքն կանոնաց մեղք յանդիման կ'երևի՝ որ զամենայն անելիս հրամայէ, և կանոնն միշտ մեծաւորաց իշխանութեամբն կը հրամայէ: Ապա ուրեմն ոչ մարդոյ և ոչ մարդկայնոյ իմիք է հնազանդութիւնն, այլ Այնմ որ իշխանութիւն ունի հրամայելու մարդոյ. և այսպէս անդադար հպատակութեամբ նորա կամացն և կատարեալ հնազանդութեամբ հրամանաց նորա՝ հոգին բաժանի ՚ի չարէ, գեր ՚ի վեր ամբառնաց քան զանիրաւութիւն, և հետևապէս ազատ յամենայնէ որ

գերի աւնէ զնա յաշխարհիս, առ 'ի հազորդ լինել
անհուն ազատութեան և երջանկութեան՝ որ յա-
ռաջ գայ յայնմանէ: — Այս և Եկեղեցւոյն ազա-
տութիւն որգուցն Աստուծոյ կոչածն: Այսոր հա-
մար է որ կրօնաւորական վիճակն՝ որ աւետարանա-
կան խրատուց կատարմամբն սոյն ազատութիւնս
մեզ կուտայ, քան զամենայն վիճակս կատարեալ
կը սեպուի. որովհետեւ այնու մարդուս հոգին աշ-
խարհիս մէջ անմիջապէս Աստուծոյ հետ կը միանայ:
Արդէն Կրկերոն իր ժամանակին համար ասէր թէ
կատարելութիւնն աստուածութեան մերձաւոր և
նմանող լինելուն վրայ կայանայ. իմ կարծիքս ալ
Կրկերոնի հետ նոյն է. բայց որչափ ալ կը սքանչա-
նամ այս գերազանց նմանութեանս վրայ, մանաւանդ
Քրիստոսի և առաքելոց վրայ տեսածիս, սակայն
այնմ հասնելու անկարող լինելս ալ կ'իմանամ. և
գրեթէ հանդերձեալ աշխարհի իր մի կը համարիմ
զայն՝ զոր քրիստոնէայք կը ջանան այս աշխարհիս
մէջ ալ մուծանել, որ գովելի և պանծալի ջանք մի
լինելով՝ յետ այսորիկ ոչ երբէք պիտի արհամարհեմ
զայն. և սակայն գեռ բոլորովին վստահ չեմ և ցնո-
րական մեռնարկ մի երեի ինձ, գոնէ մարդկանց շա-
տերուն համար, և մանաւանդ կանանց, որտերմին
կարի զգայուն և երեակայութիւնն կարի վառվառն
լինելուն համար:

Ուխտք կրօնաւորութեան (շարայարուեմ իւն)

5 Յունիս:

Մէք վնասցինք որ բացարձակ սղխաստօնութեան
ուխան՝ հակառակ է բնութեան, ուստի և զայն
հրամայելն և խոստանալն ոճիր և ընդգիւժ մարդ-

հումեան և ընկերութեան: Սակայն այս բանս ինձ մտած կ'երևի, և կարէ որ այս վճառս զէ՛մ բողոքել սրպէս ըստ հաճոյս տուեալ. վասն զիմեր տուած պատասխաներն ալ հասաւ կարուկ և անզիմագարձ չին:

Նախ բնութիւն ստելով որ բնութիւնն իմանալու է. որովհետեւ մարդս երկու բնութիւն ունի՝ յերկուց գոյացութեանց բազկացած լինելուն համար՝ մին ոգեկան միւսն նիւթահան. վասն զի եթէ մարմնովն՝ անասուն է, իսկ մաշքն ոգի մի է. և եթէ պէտ մարմնոյն պէտք եղածն ալ տալու է ապրելու համար՝ սակայն ամենայն ոգևորական իմաստասէրք միտքան ասէն եթէ մարմինն հոգւոյն սարսկն և գործին լինելով՝ նորա ախորժակն այնչափ յազեցնելու է՝ որչափ որ հարկաւոր է հոգւոյ սպասահարկութեանն: Աւրեմն ոգեղէն բնութիւնն վերագաս և նախապատիր է, և մարմինն իւր նմա գործակցութեամբն միայն բան մի կ'արժէ, և անկարգութեան մէջ է՝ երբ հոգւոյ զէ՛մ կ'ապստամբի մարմնական ցանկութեամբք՝ որ զինքն անբան կը գարձենն. ինչպէս որ ընդհակառակն կը բարձրանայ և գրեթէ կը պայծառակերպի՝ երբ յամենայնի հոգւոյն կը հնազանդի, միայն նորա ծառայութեանն կը բանի, և նորա գործոյն ուղածին և կատարելագործութեանն միջոցներ կը պատրաստէ: Նոյն ինքն Պլատան կը համարի եթէ մարմինն ետկանապէս մարդկութեան սեպհական չէ՝ որոյ զէպ 'ի յարեանական իրս ունեցած ետայն անգամ կ'արգելու, այլ պատահական բանս մի է՝ ուր հոգին նետուած է նախընթաց յանցանաց պատժոյն համար. ուստի մարդուս գլխաւոր պարտքն որչափ հնար է շուս 'ի մարմնոյ ելանելն է՝ նորա արգելքն խորաակելով, որ լինի, ասէ, մաքրագործութեամբ և մաածմամբ:

Ես ալ զիտեմ՝ որ այս խօսքիս մէջ սխալ կայ. բայց գոնէ մեզ կը ցուցանէ եթէ որչափ սակաւ յարգ

կատար մարմնոյ՝ իշխանն իմաստասիրաց, և որչափ մեծ համարէր մարգուս համար սահմանեալ վախճանն՝ ուղեւոր զինքն իւր բնութեան կատարելութեան առաջնորդել՝ այսինքն մեծապէս նմանցնելու զինքն մարութ որչաց, և Աստուծոյ որ քան զամենայն ոգիս մարդոցոյն է:

Արդ քրիստոսն իմութիւնն թեպէս և Պլատոնի պէս ոչ համարի թէ մարմնն իմաստակար պատահար մի է՝ ուստի ազատելու ճարն նայելու է, սակայն նորա պէս ինքն աչ մարդկային կատարելութիւնն իւր մտաց բարձրութեան և իւր սիրոյն անարատութեան վրայ կը հիմնէ, այսինքն յաւիտեանական իրերն ժամանակաւորներէն նախապատիւ համարելու վրայ: Նախ ամեն քրիստոնէից ուսուցանելով թէ կը պարտաւորի իւր մարմնն մտաց հպատակել և միայն աչ Աստուծոյ, և ամենուն աչ որպէս պատուիրան կ'ապրտարէ զբարեխառնութիւն և զլափաւորութիւն ՚ի յազնցուցանել անգ զմարմնական ախորժակս, առ ՚ի բարձրանալ յանասնութենէն ՚ի հոգեզինութիւն, յանհարթ մարդկութենէն ՚ի կատարեալ մարդկութիւն:

Սակայն արդարութեան սահմանէն վեր՝ ուր պատուիրանն կը սիրէ, ուրիշ ճամբաց մի աչ կը բանայ՝ ուր որ զմարդ աւելի բարձր կատարելութեան կը կոչէ՝ առ որ իբրև պարտաւորիչ պատուիրան ոչ զոք կը բռնադատէ, այլ իբրև խրատ ոմանց կ'առաջարկէ: Եւ առ ամենեւին ասելու ատեն թէ Ամուսնացէք եթէ կը փափաքիք, և լաւ աննէք, վասն զի լաւ է ամուսնանալ քան զլեռնուլ, շատերուն աչ զարձեալ ասէ: Մի ամուսնանայք եթէ աչ լաւ կը համարիք՝ միայն այս պայմանաւ որ ոչլախոհ մեայք հոգեով մտք և մարմնով, և Աստուծոյ ասոյք մեր բոլոր կեանքն և բոլոր սերն: Որովհետև Աստուած Բարին զերազոյն՝ մեր գոյութեան վերջնական

վարձանն է, թէ յաշխարհիս և թէ 'ի հանգերձեալն երջանիկ լինելու համար՝ պէտք է որ մեր սիրան 'ի վեր քան զամենայն զԱստուած սիրելով նորա հետ կատարելապէս միանայ: Ինչն իւր ողորմութեամբն զմեզ կողեց ժամակից լինելու իւր անհուն գոյութեանն, ուստի միայն իրեն յարելով մեր հոգին պիտի գանկ կենաց երջանկութեան և փառաց լրումն. և այսոր համար Քրիստոս իր առակաւոր խօսքովն ասաց. « Են ներքինիք որ զանձինս իւրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեան երկնից »:

Այս երկնային կեանքն՝ որոյ կնիքն է կուսական մարքութիւնն, որովհետեւ հրեշտակք՝ անմարմինք գալով ոչ ամուսնանան՝ ոչ ումեք պարտք գրուած է յԵկեղեցւոյ. այլ միայն նոցա ապստարուած է որ կատարելութեան կ'ուզեն գիմել. ապա այս պայմաններս գրուելէն ետե՛ կս բնութեան բանադատութիւն ոչ տեսանեմ՝ այս բանիս մէջ, սրովհետեւ կերպիւ իւրք բանարարութիւն մի շիւղ, և իւրաքանչիւր ոք ազատ է խրատն ընդունելու կամ չընդունելու:

Իրաւ է որ ընդունելէն ետե՛ զայն գործով ալ կատարելու համար՝ նուիրմունք կան տանելու: Եւ յազմութիւններ տանելու: Եւսի հոգեւորական գերգաստանի մէջ մտնելու համար՝ պէտք է բնական գերգաստանէն բաժնուիլ՝ որ առանց կուուոյ ոչ լինի. և այս բանս ծնողքն կը յուսահասցնէ և երբեմն զուակաց սիրան ալ կը կեղեքէ: Կործութիւն և ոյժ պէտք է այս արտաքին պատերազմաց գիմանալու համար, և ևս առաւել ներքնոց որ յետոյ պիտի գան: Վասն զի բնութիւնն զրկուելով իր սրտին սիրանէն և մարմնոց ցանկութեան փափաքածէն՝ երկայն առեւն կը ծեծկուի, և գժուարաւ տեղի կուտայ վերնադոյն ազգեցութեանց, և երկրաւոր մարզն գիւրաւ չթողուր որ երկնաւորն իր տեղն բանէ: Եւ փորձառութիւնն ալ այս բանիս մէջ է, և

երկայն ժամանակի կարօտ է որ բողոքովին որոշուի: Սակայն վերջապէս հոգւոյ մարմնոյ վրայ յաղթու-
թիւնն անկարելի չէ, և ապացոյցն ալ այս է որ սասն-
ուծը գարերէ 'ի վեր այնչափ քրիստոնեայ հո-
գիներ այս յաղթութիւնս ստացած են: Այս բանիս
մէջ իմաստասիրութիւնն ալ հարկ էր որ զիրենք
քաջայերէր, որովհետեւ այս տեսակ կոխներն և
յաղթութիւններն ցուցանեն զգորութիւն կամաց և
զարժանապատուութիւն մարդոյ՝ որ մինչև 'ի հրեշ-
տահական գերազանցութիւն կարէ բարձրանալ:
Անտարակոյս այս ալ հանդերձեալ աշխարհի իր մի
է, և մարդս իւր սեպհական ուժովն այնմ չկարէ հա-
սանել: Ինքն իրմէ վեր բարձրանալու և անձին յաղ-
թելու համար՝ գերագոյն օգնութեան կարօտ է՝ զոր
քրիստոնեայք շնորհք անուանեն կամ նոյն ինքն
Աստուծոյ զօրութիւնն՝ որ ամբառնոյ և զօրացու-
ցանէ զհոգիս յօժարեալս 'ի նուիրել զինքեանս
առ նա՝ օանհարութեամբ սիրելութեանց և կապա-
նաց աշխարհի: Աշակերտ գուրզ Պլասանի՝ շեմ կա-
րող պատարակել այս եռանդս որ քեցէ զոգիս 'ի
պատրանաց կենցաղիս՝ առ 'ի հաղորդ առնել զնա
մտածութեամբ ընդ յաւիտեանական ճշմարտու-
թեանց, և որ արձակէ զսիրտն 'ի կապանաց մարմնոյ
և արեան՝ որոց անցաւ որ ուրախութիւնք առեալ
բերեն սովորաբար ցաւս և արամութիւնս անգարեա-
նելիս՝ որոց տեղն բան մի չէ կարող լեցնել:

Բայց մի՞թէ վայրենութիւն չէ՞ անջատելն զօրգիս
'ի ծնողաց, և անիրաւութիւն չէ՞ զրկել զսոսա 'ի
վարձուց ինամոց իւրեանց և վաստակոց՝ յափշտա-
կելով՝ 'ի նոցանէ զերջանկութիւնն վայելելոյ զօրգիս՝
զորս այնչափ հոգովք մեծցուցին: . . . Այո, հաւա-
նիմ որ այս բանս խիստ կուգոյ բնութեան, և իմ
հայրական սիրտս կը սարսափի երբ կը մտածեմ որ
սոյն բանս ինձ ալ կարէ պատահիլ: Բայց ամեն բա-

նէն աւելի խելքով մտածելու եմք. արգեզք մե՛զ թէ
իրենց համար պիտի մեծցնեմք մեր զաւկներն, և մեր
վայելից համար մեզ արուած են նոքա՝ թէ իրենց
մեծագոյն բարւոյն համար, և զնոսա մեծցնելէն ետե՛
կրք ակամեմք 'ի նոսա մասնաւոր կոչում մի՛ որոց
կարգն է նաև կրօնաւորական կեանքն, մեք ո՛վ եմք
որ զայն արգելումք՝ մեր ախորժն և կարծիքն դէ՛մ
գնելով գերագոյն կամաց՝ որ խօսի 'ի սիրա ման-
կանն. «Մեծ պատկառանս պարտիմք մանկան» ասաց
Հեթանոս որ բարոյախօս, և անշուշտ այս պատ-
կառանքս այնչափ պիտի լինի՝ մանաւանդ քրիս-
տանկից և խնաստասիրաց համար, որ ամենեկն շհա-
կառակին այն ճամբուն յոր կոչէ զնոսա Աստուած :

Եւ մի թէ կրօնաւորական կենաց յանցանք ակ-
պուած այս բաժանումն յընտանեաց՝ ամուսնու-
թիւնն ալ նոյն բանն ո՛չ գործէ. և կոչսերնիս ամուս-
նացնող ծնողք՝ մասամբ և երբեմն ալ ամբողջապէս
ո՛չ կորուսանեն իրենց զաւկին վայելքն՝ երբ հեռու
սեղ հարս կը զրկեն զնա. և միթէ մարք իրենց
մանչ զաւակն իրենցմէ յափշտակուած ո՛չ համարին՝
երբ ստար աղջկան մի հեռ կարգելու համար իրեն
ծնողքն կը թողու, և իրենց աղջիկներն կարգելու
համար ամեն ջանք անելէն ետե՛ն՝ անմխիթար աղբա-
մուժեան մէջ ո՛չ անկանին երբ սոքա իրենց արանց
ետեկն կ'երթան : Եւ սակայն բնութեան կարգ է որ
կինն իւր երկանն ետեկն երթաց, և անմուժիւն
լինելը այս բանիս հակառակիլ : Միթէ կարէ՞ ոք
ասել թէ այդ ալ անբնական բան է՝ որ այնչափ ցա-
ւոց և արտասուաց պատճառ լինի. բայց այխարհիս
որ բանին մէջ ցաւ ու արտասուք չկայ թէ մէջն մնաս
և թէ անտի ելնես : Աւրեմն այս ամեն բան զգաց-
մունքէ յառաջ կուգայ. և զգացմունքն ալ որչափ
պատկառելի են՝ սակայն ոչ երբէք զրկելու են ընդ-
դէ՛մ իրաւանց, որինաց, արգարութեան և արժա-
նաստատութեան մարդոյ :

Բայց, ասեն, այս որիորզն աչ կարէր մայր լինել
և նոր դերգաստան մի մեացնել, և հիմա իւր անխա-
հեմ ուխտերովն իւր կնութեան նկարագրեն կը
հրատարի. և ինքզինքն ամուսնոյ և մօր որինաւոր
սիրելութենէն կը զտիէ՝ որ աշխարհիս մէջ ամենէն
աւելի քաղցր ուրախութիւնն է: Սակայն այս աչ
ձեմարիս է որ եթէ այդ ազջիկն ամուսնանալու
յարմարութիւն և յօտարութիւն ունէր՝ մի վախէք
այր մի կը դանկը՝ վանք ոչ բնաւոր. իսկ չէ, եթէ
այս իզմս չունի, և իւր բոլոր սերն աւելի երկնից
կ'ուզէ նուիրել, և աւելի Աստուծոյ հետ միանալ
քան թէ մարդու, իրեն համար չսիրածէն ետ մնալն
զրկանք մի չէ, այլ ընդ հակառակն կրօնաւորական
ուխտիւ իր սրտին ցանկութեանն կը հասնի:

Գարնեալ սի ասել է թէ աշխարհիս վրայ կին
մարզն ուրիշ բանի համար եղած չի՝ բայց եթէ զա-
ւակ բերելու համար. և մի թէ մէք աչ հեթանոսաց
և հրեից կարծիքն եմք թէ կնոջ համար ամթ է
զաւակ չունելն: Քրիստոսնեութիւնն այսպէս ոչ
մտածէ, որովհետե կուսութիւնն քան զմայրու-
թիւն գերազանց կը համարի, և կրօնաւորական
կեանքն՝ որ բոլորովն Աստուծոյ և ընկերին ծա-
ռայութեան նուիրուած է՝ կատարելագոյն մի՞նակ կը
սեպէ: Մեր նախահարքն իրենց անկեանէն յառաջ
գրախտին մէջ բազմանալոյ կին՝ որովհետե իրենց
ասացաւ. Անցեք և բազմացարուք: Բայց անաս-
րակոյս այն ատենուան բազմանալն՝ այս աւուր պէս
պիտի չլիներ, որոյ այժմեան կերպն յայնանպէս
մեզաց հետեանք է, որովհետե այն ատենն 'ի վեր
ցաւօք և հեծութեամբ լինի: Եւ բայ աստի՛ թէ և
աստուածային խօսքով և զգրութեամբ Թորհրդոյն
ամուսնութիւնն վաւերացած է՝ սակայն գարնեալ
սկզբնական մեզաց փոխանցութեան անցքն է, այն-
պէս որ այս ձամբով յաշխարհս հասնող ամեն հոգի

անօրինութեամբ ազատած է և յաւիտենական մահուան դատապարտուած: «Անօրինութեամբ յղացայ և 'ի մեզ քննու շինեայք իմ, սակ Սաղմուսերգուն: Հոս ալ խորհուրդ մի կայ՝ որոյ խորն շեմ կարող հիմա իջնել: սակայն անտի կը հեանի՝ որ քրիստոնէական հաւատոց առջին՝ սկզբնական մեղքին ետև եզած ամուսնութիւնն՝ նոյն իսկ այն մեղաց պատճառաւ՝ շատ ստորնագոյն է՝ քան ինչ որ կը ան և կնոջ միաւորութիւնն անմեղութեան վիճակին մէջ, որով նմանապէս անտի յառաջ եկած անուսն ալ: Ապա իմա ալ խելքս կը հասնի որ քրիստոնէաց կոչս մի՛ որոյ հոգւոյն վրայ կը անիս այս կերոյ տեսութիւնս և զբացութիւնս 'ի հաւատոց ներշնչեալ, ընդգիտութիւն մի ունենայ ամուսնական կենաց՝ որոյ ուրախութեան և վշտոց մեծագոյն մասն 'ի մարմնոյ յառաջ կուգայ: և գերազանց սեպե երկնային հրեշտակաց կեանքն՝ որ ոչ ամուսնանան:

Ուխտը կրօնաւորութեան (շարայարութիւն)

8 Գոմբո:

Բացարձակ ժառանգութեան ուխտին գեմ այս ալ մեղագրեցինք՝ իբր թէ ընկերութեան կործանման պատճառ է, որովհետև մարդկային ազգի բազմանալն կ'արգելու: Անասրահոյս եթէ ազգ մի բովանդակ արք և կանայք ողջախոհութիւն ուխտեին՝ սակաւ ժամանակի մէջ այն ազգն կը հասնէր. բայց ապահով եղէր որ ազգի մի ջնջին յայս երեսաց պիտի չլինի. վասն զի ժողովրդեան մեծագոյն մասն այս ճամբուս ոչ հետևի: Մարմնոյ պոյմաննեքն գեր 'ի վեր անցնող հոգևոր մարդիկ մշտ սակաւասոր են, և

այս կողմանէ աշխարհիս համար զտանգ մի ոչ տեսա-
նեմ մեր օրերս : Ինչպէս երբեմն հազմեցեցաւ
պետութեան ժամանակ՝ այսպէս ալ մեր օրերս ա-
մուսնութիւնն արգելոցն՝ ժուժկալ ապրելու փա-
փայն չէ . այլ ընդհակառակն իր կրքերն աւելի հա-
մարձակ դռհացնելու իղձն է : Ամուսնութիւնն ծան-
րարեանոց պատճառաց մին ալ կանանց ճոխասի-
րութիւնն է՝ որ երթալով ամէլու վրայ է . որք որ
և իցէ սժտով ոչ բաւականան . դարձեալ արանց
համար այն գիւրութիւնն որ ունին՝ ընտանեկան
կեանքե դուրս զեզխ ընկերութեանց մեջ առանց
սրահամուսնի դանելու զայն ամենայն զոր ցոփու-
թիւնն և մեղկութիւնն կը փնտսեն իրենց համոյքն
կատարելու համար . այնպէս որ արք այսօր տուն
տեղ չունին . և ունելու ալ հոգ ոչ առնեն : Աստի է
ահա այն ամուրեաց բազմութիւնն՝ որ անտարա-
կոյս սղջախոհութիւն ինչ աւել է ոչ գիտեն :

Իսկ աղջկանք՝ որ կարգուելու փափայք ալ ունենա-
լով տունն կը մնան . շատ աւելի ցաւալի է իրենց վի-
ճակն . և ինձ կ'երեւի թէ մեր սյժմեան ընկերութիւնն
ամեն բանէ աւելի՝ այս կողմանէս մեղադրութեան ար-
ժանի է՝ որ իր օրկնքովն ու սովորութիւննեքով այս-
չարօ գժուարացուցած է զամուսնութիւնն : Եւ այնի
է որ աղջկանց շատերուն կարգուիլ շկարելուն պատ-
ճառն՝ սժա շունելն է . և եթէ կիներն պաշտատա-
կանով (թրախտն) զայրն գնելու տեղ՝ այրն զկիներն
գնէր՝ աղքատ աղջկանց համար այր գանելն գժուար
ոչ լինէր : Այն ստանն կիներն իւր բարեմասնու-
թեանց համար կ'առնուէր՝ ոչ թէ իր տասկին համար .
կիներն ալ իւր բերած հարստութեանին հարստա-
ցած՝ երկան վրայ այլ ոչ ճոխանար . այլ աւելի հար-
տակ լինէր նմա և իւր տիրութից մեջ ալ աւելի շա-
փաւոր և համեստ . և իւր ընդատուն առարկնու-
թիւններովն և ալալուրջ անտեսութեանին՝ կը ըս-

նոր իւր անձին և վիճակին համար եղած ծախքն փոխարինելու :

Արդ հիմա կը հարցանե՞սք ինչ լինին այսօր այն ամեն ազգեանք որ ամուսնանալու միջոց շունին : Բնութիւնն զիրենք հոն կը մղէ, իրենք ալ պէտք փափաք նաև երբեմն ետանդ ու կիրք ալ ունին կարգուելու, և ընկերութիւնն կամ թէ աշխարհ իրենց մեռք շտար որ կարգուն : Եթէ արտաքոյ արինաց բնութեան հետեւին՝ զգայութեանց և սրտի շարժմանց բանութենէն քշուած տարուելով՝ աւանց իրենց յոժարութիւնն վաւերացնելու կամ արինաւոր կերպով կատարելու՝ Աստուծոյ երեսին անկանին, մարդկանց առջև ալ պատիւնին կորուսանեն : Եթէ ժուժկալութիւնն յիրար հակադրուած և, ինչպէս ասեն, ահա այս պարագայիս մէջ ընկերութիւնն է որ կը տփայէ բնութեան հակառակ միջանկ մի բանելու, և այսպէս այն մեղադրութիւնն որ վաւանց համար տանեն՝ նոյնն կը ճշմարտի նաև աշխարհի մէջ ապրող բանագատեալ ամուսնեաց վրայ : Մի թէ աստի այս հետևութիւնս ո՞չ ելանէ թէ ուրեմն հարկ է կրօնաւորական ասուելն կամ մենաստաններն յակասասանի պահել և պաշտպանել՝ ուր որ աշխարհի կենաց ակորթ շունեցող կուսանք սերով յանձն կ'առնան երկնային կենք սպրիլ՝ ինչպէս որ իրենք կը հաւատան : Մանաւանդ թէ նոցա պահպանութեանն համար խնամքով աշխատելու է՝ որպէս սթեւանս և ապուհնս բարեպաշտութեան և առաքինութեան վասն այնոցիկ՝ որք աշխարհիս մէջ իրենց համար յարմար միջանկ մի չգտնելով, և յանկարգ կենաց ալ խորշելով գլուխնին քաշելու անզմի կը բնաւեն, ուր որ բարեպաշտ և բարեկարգ կեանք մի զիրենք ազատե յանպատուութենէն և 'ի կորստական ճանապարհէ՛ զբաղելով միանգամայն 'ի բարեպործութիւնս յոգուս ընկերին :

Այս նիւթոյս վրայ առարկութեանց մին աչ այս է. Արդեօք ժուժկալ կեանք անցընելու համար ուխտիւ ինքզինք պարտաւորելն՝ այնպիսի խոստմունք մի չէ՞ զոր ըստ բնական ուժոյ չկարէ ոք պահել, և վտանգ չկայ՝ ի փորձութենէ յազմահարուելու և անկանելու: Անտարակոյս այս վտանգս հոս աչ կայ՝ ինչպէս այն ամենայն պարագայից մէջ՝ որ մարդ խոստմունք մի անէ է կամ ինքզինք բանի մի կը պարտաւորէ: Իսոյց այս ուրիշ բան ոչ ցուցանէ՝ բայց եթէ այս որ պէտք է պատերազմիլ և զգուշանալ իւր խոստման վրայ հաստատ մնալու, և թէ ով որ զանցառութիւն աննէ՝ արգարութեան և իղծի դէմ կը մեղանչէ: Կին մի որ բացարձակապէս իւր էրկանն առւած է զինքն՝ մի թէ անվտանգ կարելիներէ որ ուրիշ մի զինքն դիմէ շհանէ, և միթէ ամուսնութեան սահմանագրութիւնն կարեմք մերժել՝ ասելով թէ շնութեամբ կարէ եղծանիլ: Չար գործելն միշտ կարելի է՝ մարդուս ազատութեան և ակարութեան պատճառաւ: Մի թէ ամենեին խօսք մի ոչ տաս մարդու՝ վախնալով որ խօսքիդ վրայ չկենաս, և օրինաւոր իրաց գործածութիւնն կարեմք արգելել՝ մշտքերնիս դնելով որ ՚ի շարն գործածելն կարելի է:

Անտարակոյս կուսանաց մէջ աչ գայթակղութիւններ կարեն պատահիլ՝ որպէս և ՚ի մէջ քահանայից. Լուսեր ազոստինեան միանմն էր՝ երբ իր ուխտից գրժելով իւր ուխտագրութեանն հետեցուց կուսան մի զնա իրեն կին ասնլով, և իւր ունիւն ասելի ծանրացուց՝ զայն արգարացնելու համար նոր վարդապետութիւն մի հնարելով: Աւետարանն դալու գայթակղութիւններն գուշակած է՝ որովհետեւ ՚Քրիստոս տեղ մի ասէ թէ պիտի գան, սակայն այս աչ կ'աւելցնէ. « Վայ մարդոյն յոյր մեռն գայցե »: Արեւմն այս ցաւալի անկումներս ուրիշ բան ոչ ցուցանեն բայց եթէ անկողներուն ակարութիւնն

ու անօրէնութիւնն, և 'ի հախառակէն օրինաց գե-
րազանց բարոյականն՝ զոր նոցա առ սոս հարկա-
նեն, որովհետև նոյն իսկ աշխարհքս նոցա վրայ կը
գայթակղի: Մի թէ չկան թագաւորք բռնաւորք,
պաշտենակալք անհաւատարիմք, համարակալք զո-
չաքաղք, գառաւորք անիրաւք և կաշառակուրծք,
զօրականք մատնիչք և վաճառականք գողք, և այս
բաներէս կը հետեմի թէ ուրեմն թագաւորութիւնն,
կառավարութիւնն, անտեսութիւնն հասարակաց,
գառաւորութիւնն, զինտօրութիւնն և վաճառ-
կանութիւնն չար բաներ են: Տարակոյս չկայ որ
գայթակղութիւնն աւելի մեծ լինի հոն՝ ուր որ աւե-
լի առաքինութիւն և բարի օրինակ տեսնել կը սպա-
սեն մարգիկ: Բայց հոն ալ ինչպէս ամեն տեղ՝ խեղճ
մարգիկութիւնն իւր թշուառութեամբքն կը գտուի,
և ազատութիւնն առ շարն կամ առ բարին գառ-
նալու ազատ կարողութեամբ:

Այս օրովհետև խօսքիս մէջ զքահանայս ալ յիշե-
ցի, և նոցա ամուրի կեանքն ալ պարտաւեցի՝ կ'ու-
ղեմ սակաւ մի այս նիւթոյս վրայ ալ խօսիլ՝ որոյ
վրայ այնչափ վեճ լինի աշխարհիս մէջ առանց իրա-
րու խօսքն հասկանալու: Ինչ որ կրօնաւորական
կենաց համար ասացաք՝ նոյնն բանն է նաև քահա-
նայից համար ալ, վասն զի քահանայն ալ մեծ աստի-
ճաններն առնելով՝ բացարձակ ժուժկալ ապրելու
կը պարտաւորի: Կրեամ որ այս բանս միշտ այսպէս
եղած չէ, և Եկեղեցւոյ առաջին գարերուն մէջ
քահանայից ամուսնանալն թողլ արուած էր, ինչ-
պէս նաև հիմա ալ յունական Եկեղեցին թողլ կու-
տայ, և նոյն իսկ կաթողիկէ Եկեղեցին միացեալ
յունաց համար: Այս օրագիրս միայն ինձ համար
գրելուս՝ ոչ կամիմ այս նիւթոյս վրայ հմտաբար
խօսիլ, այլ իմաստասիրաբար միայն կ'ուղեմ զիրն
նկատել՝ քահանայն այն գաղափարով տեսնելով՝ որ-

պէս կը ներկայացնէ զայն յանձին իւրում Քրիստոս-
ուստի կ'ենթադրեմ զնա որպէս Այր Աստուծոյ
կարգեալ 'ի Ծառայութիւն Հոգւոց՝ որոց աստուա-
ծային կեանքն փոխանցելու և այս կենաց սնունդն
աաչու պաշտանն ու առաքելութիւնն ունի: Ազգ կը
հարցանեմ, թէ այս Հոգւոց հոգեօր հայրն՝ որ իրա-
ւամբ այս սնունս իրեն կը արուի՝ որովհետեւ նոցա
կեանք և սնունդ կուտայ, պէտք չէ որ ըստ կարի
անլատեալ լիցի 'ի մարմնոյ և 'ի ցանկութեանց նս-
րա: Իմաստասերք և քրիստոնեոյք ամենքս ալ կը
միարանիմք՝ թէ արդի մարգուս մէջ հոգին մարմնոյ
գեմ և մարմինն հոգւոյ գեմ՝ միշտ կուտի մէջ է, և
իրենց զարգացումն խաօր համեմատութեամբ կը
յաւելչու: Իսկ արդ ամուսնութիւնն՝ որչափ ալ
վաւեր է, սակայն ըստ կարգի բնութեան՝ մարմնոյ
գործ մի է, և իր ամեն հետեւանքն փոքր 'ի շատե
զմարդ աշխարհային իրաց կը քաշէ կը տանի՝ իր
հաստատած գերդաստանին պատճառաւ: Ապա ամուսնացեալ
քահանայն միանգամայն պէտք է որ
լինի հայր ըստ մարմնոյ և հայր ըստ Հոգւոց. կամ
այլըսպէս այրն Աստուծոյ պիտի լինի այր կնոջ, և
իւր սրտին մէջ իւր որդւոց համար ունեցած բնական
սէրն պէտք է միանայ իւր հօտին ունեցած սիրոյն
հետ. իսկ արդ այս բանս կարելի է. իւր ընտանեաց
սիրովն լեցուած սիրտ ունեցող մարդ մի՛ կարէ ինք-
զինք բաշտովն Աստուծոյ և իւր նմանեաց զոհել
անսահման և մինչև ցնահ նուիրեամբ: Ո՛չ, այս բանս
անկարելի է, որչափ ալ առաքինի մարդ լինի. մա-
նուանդ թէ պէտք չէ ալ որ լինի, որովհետեւ իրբև
այր և իրբև հայր՝ ինքզինքն նախ իր կնոջն պարտական
է՝ որ առանձինն իրաւունք ունի նորա վրայ, և եր-
կրորդ իւր որդւոց որ 'ի նմանէ կախումն ունին, որ-
պէս արգիւնք 'ի պատճառէ:

Ուստի հանրական հիւանդութեանց, Ժանտախտի

և հասարակաց Թշուառութեան Ժամանակ, նաև ազգատաց սղորմութիւն բաժնուած ատեն՝ պէտք է որ իւր անձն և ունեցածն իրեններուն համար պահէ. որով գրեթէ իրեն արգելուած է լինել հովիւ քաջ որ զանձն իւր զնէ 'ի վերայ ոչխարաց. որովհետև իւր կեանքն ու կարողութիւններն, որոն և ստացուածքն ամենէն յառաջ իրեններուն և իր ընտանեաց պահելու պարտական է: Այս բան շատ բացայայտ է, և կը հասկանամ թէ ինչու քահանայական կատարելութեան գերազանց զազափարին հասնելու համար՝ կաթողիկէ Եկեղեցին սեղանոց պաշտօններն վրայ պարսք կը զնէ ողջախոհութիւնն ամուրի կենդար: Իսկ թէ 'ի սկզբան այսպէս եղած չէ՝ այսօր ալ պատճառն յայտնի է. վասն զի յանկարծ կատարելագոյն աստիճանն ելնել ոչ լինի, այլ աստիճանաբար. բայց հարկ էր վերջապէս հոն հասնել հովուական պաշտօնին գերազանցութեան և վսեմութեան յառաջագիմութեամբն ու զարգացմամբ:

Թող զայն որ Քրիստոս ալ շամուսնացաւ, և իւր աշակերտաց ալ ասաց. « Են որ զանձինս իւրեանց արարիմք ներքինիս վասն արքայութեան երկնից » . ուստի քահանայն ալ այս սակաւաւորաց զատեն լինելու է. որովհետև քան զայլս աւելի աշակերտ է իւր վարդապետին, և յամենայնի այնօր նմանելով և հետեւելով լինի լուսագոյն: Մէք իմաստասերքս՝ որ ողջախոհութեան ուխտ ոչ աննեմք, և շատ անգամ պէտք եղած են ալ աւելի երկրաբար յարգիկ եմք, եթէ Պլատոնի հետ ուզեմք 'ի բարձունս վերանալ և զյաւիտենական Իմարտութիւնս և զպարզ գազափարս խորհել՝ ամենօրեայ փորձով ալ քաջ կը տեսնեմք թէ որչափ նիւթական իրաց և նոյն իսկ կարևորաց գործածութիւնն՝ մեր ոգին կը ծանրացընեն, խորհրդոց գործածութեան արգելք լինին, և

անբարեխառնութիւնն մեր սրամտութիւնն կը բը-
թացնէ ու բարձրանալուն արդեւք լինի: Եւ սա-
կայն մեք ուրիշ բան չեմք՝ բայց եթէ գիտունք և
ուսումնականք և հայեցողականք, և մեր միճակէն
պարտաւոր չեմք մեր նմանեաց օրինակ լինելու ամե-
նայն առաքինութեանց: Պիւթագորաս՝ որ կ'երևի
թէ խորախորհուրդ իմաստասէր մի էր և զգործնա-
կանն 'ի անսողականէն ոչ որոշէր՝ իրեն աշակերտաց
պարտք կը դնէր շատ տարիներ առանձնակեաց,
մտախոհ, բարեխառն և ժուժկալ կեանք մի անցը-
նելու. որովհետև համոզեալ էր թէ ոգին բարձրա-
ցնելու և մտաց թե տալու համար՝ մարմինն ու
զգայութիւններն ճնշելու էր: Կարծեմ մէջերնիս
ոչ ոք զինքն այս բանիս համար կը պարտաւէ՝ թէ և
մտքերնէս անգամ ոչ անցանէ իր օրինակին հետեւիլ:
Եւ սակայն մեծ քան զՊիւթագոր է աստ և քան
զիւր գպրոցն. վասն զի Քրիստոսի վարդապետու-
թիւնն գերազանցագոյն պայծառագոյն և հզորա-
գոյն է քան զնա, որպէս աշխարհիս վրայ գործած
յեղափոխութենէն յայտնի է: Մի թէ քահանայք
պաշտօնեայք Աւետարանին՝ որ յերկնից կ'ընգունին
ասեն, իրենց կնիքն և առաքելութիւնն, նուազա-
գոյն ինչ առնելու են հոգիներն փրկելու համար՝
քան զպիւթագորեանս չմարտութեան խորհրդա-
ղաց լինելու համար: Ուրեմն ինչո՞ւ աշխարհք միոյն
վրայ կը պարտաւէ զայն ինչ՝ զոր 'ի միւսումն կը
գովէ և կը հրաշանայ: Ա՛հ. այսոր համար որ Պիւ-
թագոր և իր գպրոցն մեռաւ, իսկ Յիսուս և իւր
Եկեղեցին կենդանի են և թագաւորեն 'ի միջի մե-
րում և նեղին շնորհ:

Խօսակցութիւն ընդ կարմեղական կուսանի

9 Յունիս :

Բայց դո՞նէ այդ գժրազգ պլիկն Քոչը գլծու-
թեան ուզէր լինել՝ հիւանդներն դարմանելու, աղ-
քաաներն հոգալու և ժողովրդեան տղայքն կրթե-
լու համար, այն ատեն մեք իմաստասէրքս ալ գլծու-
թեամբ կը նայէինք իր վրայ, և հայրն ալ աւելի գիւ-
րաւ կը հաւանէր՝ որովհետև այնու դո՞նէ ընկերու-
թեան օգտակար Ծառայութիւն մի մատուցած լինէր,
և բոլոր աշխարհք ալ այս նուիրմանս վրայ կը զար-
մանայ՝ որովհետև աշխարհիս մէջ սակաւ կը տես-
նուի, և անհասանում պատուներ յառաջ կը բերի, և
ոչ միայն զիրենք նուիրողներուն փրկարար է, այլ
և ժողովրդեան երջանկութեանն և շահանալուն ալ
մեծապէս մեռնաու։ Այսոր համար է որ Քորք գը-
լծութեան և Աղբարք քրիստոնէական վարդապե-
տութեան ասացեալ միաբանութիւնք շատ ընդու-
նելի են այսոր յաշխարհի։ Վասն զի մարդասիրական
ընկերութիւններն որ այնչափ եռանդեամբ և մանա-
ւանդ շափազանց ազազակաւ ու փող հարկանելով
մարդկան ստորնագոյն աստիճաններն շահացնելու
կ'աշխատին՝ իրենց օժանդակ կը գանեն այն բարի ան-
միջքն՝ որ առանց մարդկային վարձուց ակնկալու-
թեան՝ իրենք զիրենք այս Ծառայութեանս կը նուի-
րեն, և իրաւունք ալ ունին զնոսա իրենց գործակից
ընտրելու, որովհետև միայն կամեղսկէ Նկեղեցւոյ
մէջ կարեն գտանել այնպիսի անձնանուէր մարդիկ։
Գո՞նէ իմ խեղճ բարեկամս ալ այս մխիթարութիւնս
ունենար՝ որ իր զաւակն ալ գործակից լինի ընկե-
րութեան շահանալուն, և կարէր պարծիլ թէ իր
գէրգաստանին մէջ ալ կայ այս տեսակ գիւցազն մի։

Բայց եկ տես որ իրն այսպէս չէ, այլ աղջիկն կ'ուզէ կարմեղապան լինել. կարմեղապան... Հարցի տեղեկացայ թէ ինչ է կարմեղապան ասացեալն. բարձր պատերով պատեալ տան մի մէջ փակուած քանի մի համարմա կանայք են եղել՝ որ խասակրան կանոնի մի ներքե կ'ապրին՝ անգագար մեռուցման մէջ, և գրեթէ օրն 'ի բուն և գիշերուան մի մասն ալ ազօթից հետ անցուցանելով, հասա ջփսի հագած, կերակուրնին չմեանելու շափ, և ամենեկն մարդու երես շտես ներով: Ասան զի զիրենք տեսնելու համար... մեղայ, իրենց հետ խօսելու համար՝ կրկին սև վարագուրներ քաշուած պատուհանէ մի խօսելու կ'որով զիրենք ոչ տեսանէս, այլ կարծես թէ ուրուականներու հետ կը խօսակցիս: Բոլոր կեանքերնին այս բանտիս մէջ կ'անցուցանեն, և վանքին դուրս գրեթէ ոտք չեն կոխեր. կամ թէ ասեմ ամեն օր մեռանին՝ մինչև որ մահուամբ հոգին վանքն թողու երթայ՝ մարմինն հոն ձգելով:

Սարսափելի բան չէ այս՝ որ Ժազկահասակ աղջիկ մի՝ գեղեցիկ հանձարեղ շնորհալից ուսեալ երբեմն նաև հարուստ՝ որ ընկերութեան մէջ փայլելու ամեն միջոցներն ունի և կարէ երջանիկ լինել, և պատշաճ ամուսնութեամբ ալ զայն գեղեցկացնել, և նորակերտ գերգաստանի մի երանութիւն օր փառք լինել՝ երթայ թաղի այս ամեն բանս վազահաս գերեզմանի մի մէջ, խաւարի մէջ թողուած Ժազկի մի պէս կամ գրուանի ներքե գրուած Զրագի պէս, աւանց մարդու մի սգուան տեսնուելու՝ բայց եթէ իրեն անձին՝ ինչպէս որ ինքն կը կարծէ, և նոցա օրոց համար ազօթելով այս նեղութիւններս և շարակրութիւններս կը կրէ՝ ինչպէս որ ինքն կ'երեակայէ: Ահա մեր աղջիկն ալ այս բանիս համոզուած է, և այնպիսի համոզումն՝ որ բոլոր զինքն նուիրելու պատրաստ է:

Բայց ինքն միայն չէ այսպէս մտածողն. վասն զի ա-

մեն զին բնասելով հարցնելով ես որ առաջ ամենեին այսոր վրայ չէի մտածած՝ հասկացայ որ շատ երկիրներու մէջ ալ կարմեղականաց կարգն կը հաստատուի եղել՝ իրենց նախկին կանոններովն և վանական սահմանադրութիւններովն՝ որ առաջին Աեղափոխութեան ժամանակ ընդուած էին: Այնպէս որ այն իսկ այս րննեւտանե ըրոզ գարուս մէջ՝ որ միշտ ազատութեան վրայ կը խոսուի, և մարզիկ այնչափ եւ ռանգն ունին անկախութեան՝ որ հազիւ օրինաց չուծն կարեն կրել և որ և իցէ բարեկարգութիւն իրենց ծանր կուգայ, այսպիսի ժամանակի մի մէջ՝ որ անմնասիրութիւնն ամեն բանի կը տիրապեան, և իշխանութեան և հարստութեան ծարաւն որ նորա դարձիքն է՝ ամենուն սիրան կը բորբոքի, և որ և է կերպով և միջոցով այնոց հասնելու կը ջանայ, առկաւին կը դաուին եղել այնպիսի հոգիներ որ Քրիստոսի և Անկեղեցւոյ խոսից հաւատալով և յաւիտեան կան երանութեան յուսալով, և ամենէն աւելի Աստուծոյ սերն ունելով իրենց սիրան՝ հետամուտ լինին եղել բնասելու զհնազանդութիւն քան թէ զիշխանութիւն, զազրատութիւն քան զմեծութիւն, և զմահացումն մարմնոյ քան թէ այնոր վայելքն:

Այդա ուրեմն քրիստոնէական սգին զեռ ոչլ է եղել մեր մէջ իւր բոլոր բորբոքեալ եռանդովն և թափովն և աւժով, որովհետեւ վերջապէս այս վանքերու մէջ փակուած կանայք՝ յորոց շատերն ալ ընկերութեամբ բարձրագոյն գասերեն են կիրթ և օրասալ, և իրենց ժամանակակցաց հաւատար խելացի, և աշխարհիս մէջ փայլող կանանցսն պակաս չէ իրենց համարն, կամովին կ'ընտրեն այս տեսակ կեանքս՝ որ բնութիւնն կը գողացնէ, և այնոր մէջ կը հանապազօրոգեն ամեն բանէ զրկուած, և իրենց զիրենք երջանիկ ալ կը համարին՝ յանչուք մթութեան անդ վանաց՝ զոր բնաւ ոչ կ'ուզեն թողուլ և լքանել:

Ար խոստովանիմ որ այս բանս ինչպէս լինի ոչ հաս-
կանամ. ոմանք տեսն թէ այս բանս գլուխնին տաք-
նալէն առաջ կուգայ. ուրիշներն ալ թէ շացումն
կամ պատրանք ինչ է մտայ, և թէ այս ալ տեսակ
մի խելարախումբիւն է՝ որ բոլոր կեանքերնին կ'ուզեն
ծախել սպառել մթութեան անգործութեան ու-
նայնութեան մէջ՝ բնութեան օրինաց և բանի թե-
լադրութեան հակառակ: Բայց հոգիք կանանց դա-
տարկ և անգործ չեն կարող մնալ. միշտ պէտք է որ
բան մի սիրեն, ուստի սա կանայք ալ պէտք է որ սի-
րածնին սիրեն, և եռանդեամբ ալ սիրեն, որովհետե
բոլոր իրենց գոյութիւնն այնոր կը նուիրեն: Ինչ է
ուրեմն իրենց այսչափ եռանդեամբ սիրածն այն միայ-
նութեան մէջ. աշխարհային իրեր չեն որովհետե
յամենայնէ հրատարեալ են, ապա ուրեմն անգիի
աշխարհի իր մի կը փափաքի իրենց սիրած՝ որոյ ան-
շուշտ ապաւորութիւններն և ուրախութիւններն
այժմէն կ'ընդունին՝ աշխարհիս զուարճութիւննե-
րէն հրատարեւուն համեմատ: Գարձեալ եթէ բա-
խածութիւն մի լինէր այս՝ կանայք եւեթ այնու վա-
րակեալ պիտի լինէին, բայց եկ տես որ շատ արք ալ
կան նոյն յիմարութենէն բանուած. կարգուսեանք,
արապեանք, կարմեղական միանձունք և այլք աշ-
խարհիս մէջ լեցուն են՝ որ մենաստաններու մէջ փա-
կուած՝ իրենք զիրենք բոլորովին լուութեան մահաց-
ման և ազմից տուած են: — Ան անկարելի է որ
այսպիսի անչափասէր և բարձրակատար առաքինու-
թեանց տէր մարդիկ, կամ գոնէ իրենք իրենց վրայ
այսչափ ոյժ և ախրութիւն ունեցող մարդիկ խնթ
կամ բախած լիցին: Այսչափ ծանր որոշողութիւն
մի առնելու համար՝ զորաւոր պատճառ մի պէտք է,
որ իրենց ոյժ կուտայ անձերնին նուիրելու՝ ոչ թէ
վաղանցիկ գործով՝ որ գլխի բանկածութենէ յառաջ
կուգայ, այլ բոլոր կեանքերնին նուիրելով, և այն ալ

անկեղծաբար՝ որովհետև զերենք այս բանն արդի-
լեւում համար աչ մեծ բանութիւն բանեցնելու է :

Այս հոգեխօսական խնդիրս լուծելու հետաքրք-
րութեամբ՝ որոյ վրայ մինչև ցայտմ մտածած չէի ,
և սիրտս հանգստացնելու համար՝ միտքս դրի որ բուն
ազբիւրին գիմեմ, և ստոյգ տեղեկութիւնն անտի
ընդունիմ. և պատրուակաւ՝ որպէս թէ ծանօթ ազ-
գականաց տեղեկութիւն կ'ազգէի աալ կարմեղակա-
նաց կենաց վրայդ , որովհետև ազբիկնին կոչում ու-
նել կը ցուցանէր այն կրօնքին , որ իրաւ աչ էր , կու-
սաստանին արքասուհիէն ունկնդրութիւն մի խնդրե-
ցի , և մեր խօսակցութեան համառօտութիւնն գրեթէ
այս է՝ ինչ որ պիտի գրեմ :

Եսիս պէտք է խոստովանիմ որ խօսարանին երկա-
թեայ վանդակապատ պատուհանն՝ կարգէ դուքս
տխուր ազգեցութիւն մի արար իմ վրաս , որով այն
տեղն բանտի կը նմանէր , և մանաւանդ այն տև վա-
րագոյրն՝ որ խօսակցիս կերպարանքն յինէն ծածկե-
լով միայն իր ձայնն յախանլս կը հաններ՝ առանց աչ-
քերնին զիրար տեսնելու և մեզ պննելու որ իրարու
խօսքն հասկանամք : Այս արծաթի հնչեզ ձայնն որ
մեծութեան մէջէն կը լսուէր՝ առջի բերան ինձ մեռե-
լս ձայնի մի պէս եկաւ՝ որ գերեզմանին խորէն ինձ
հետ կը խօսէր : Սակայն ես այս մահագուշակ երեա-
կայութեանս տեղիք չտուի , մանաւանդ թէ ոսկաւ
մի աստն անցնելէն ետե՛ այս կանոցի վճիտ ձայնն՝
որ ստուերաց մէջէն կը խօսէր՝ ախորժ կուգար ինձ ,
քաղցր և միանգամայն հաստատուն , և իմ հարցմանցս
սիրողաբար կը պատասխանէր . ուստի այս խորհրդ-
գաւոր նորութիւնս ինձ անհաճոյ ոչ զայ :

« Սիրելի մայր , առացի , որովհետև այս անունս կը
տրուի իրեն , վստահութեամբ կուզամ մեր կրօնից
վրայ տեղեկութիւններ հարցնելու՝ իրեն վախճանին
բարեկարգութեանն և անցուցած կեանքերնու զ վրայ :

չկարծէք թէ պարզ հեաաբբբբութիւն մի է այս գործածան, ոչ, այլ կ'ուզեմ խեղճ անմխիթար հօր մի սիրան մխիթարել և լուսաւորել որոյ զաւակն կ'ուզէ մեր կրօնքն մանել. թերևս մեր ասելիքն՝ նորա մտքն որոշէ իւր հաւանութիւնն ապաւ՝ զոր մինչև հիմա չուզէր առ յ:

Արասուհին պարզ կերպով պատասխանեց. « Տէր իմ, մէք խեղճ ազջիներ եմք՝ որ զԱստուած քան զաշխարհս անելի կը սիրեմք, և բոլորովին իրեն և ընկերաց ծառայութեան նուիրուելու համար՝ մենաստանիս մէջ կ'ապրեմք հնազանդութեամբ աղքատութեամբ և ողջախոհութեամբ, մարդէ քան մի չուզելով, և ինչ որ ասն շնորհակալութեամբ ընդունելով »:

« Մայր իմ, Աստուծոյ ծառայութեան համար աւացածդ կը հասկանամ, որովհետև մեր ժամանակին մեծ մասն ազգեքով կ'անցուցանէք. բայց ոչ գիտեմ թէ ընկերին ծառայութեան համար ինչ անէք, որովհետև վանքն գուրս ոչ ելանէք, և ուրիշ կրօնաւորաց պէս հիւանդներ դարմանելու, աղքատներն հոգալու և աղայք կրթելու ոչ զբաղէք »:

« Ընկերին սգուստանելու՝ շատ կերպեր կան, Տէր, և կը վստեմ որ դուք մերինն պիտի շքմբոնէք կամ շհաւանէք՝ եթէ քրիստոնեաց հաւատք չունիք և թէ որ մեզ ծանօթ չէ Աւետարանին սգին՝ զոր մարդկանց մէջ տարանելու առաքելութիւնն Նիկեղեցոյ տրուած է: Ըստ աշխարհի նկատելով կը խոստովանիմ որ մէք գառարկակեաց և անմխ մարդիկ կը համարուիմք, սակայն խղճներնիս կը վիպէ որ երկուքն ալ չեմք »:

« Ար խոստովանիմ, մայր իմ, որ յոյժ բարեխրաս կաթողիկեայնեքն չեմ. սակայն կրօնից ալ թշնամի չեմ: Տղայութեանս ասեմ ես ալ հաւատք ունիմ, և այն ժամանակի կենացս ամենէն անելի քաղցր յիշատակն առաջն հազորդութեանս յիշատակն Ա՛ զոր

չառ լաւ կատարեցի. տակաւին այն ժամանակէն սա-
կաւ մի բան մնացած է սիրտս. դո՞նէ այնչափ որ ձեր
ասելիքն կարեմ հասկանալ :

« Տէր, որովհետեւ դուք անկեղծ կերպով կը խօ-
սիք, ես ալ պէտք է որ նոյն կերպով պատասխանեմ,
և պարզաբար զրուցեմ ձեզ թէ մեր ժամանակն ինչ
բանի կը գործածեմք, և ինչպէս այնու վտահ եմք
մեր նմանեաց սգտակար լինելու՝ եթէ ոչ առաւելաւն
խակ, դո՞նէ այնչափ՝ որչափ որ ձեր համբաւ արտա-
քին գործերով կարեաք սգտակար լինել, որք յերաւի
զարմանալի գործեր են՝ ինչպէս այն ամեն բան որ 'ի
սիրոյ յառաջ կուգան, և սակայն մեր կոչումն չէ
այնոց զբաղիլն : Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս մեր ալ
որինակն է՝ ինչպէս ուրիշ ամեն կուսանաց. բայց իւ-
րաբանչիւր կրօնք՝ նորա վարուց միոյ մասին յատկա-
պէս նմանելու համար կոչուած է, և այս զանազան
նմանութիւններս՝ նոյն ոգւով կենդանացեալ՝ իւրա-
քանչիւրն իր շափով Փրկչին կեանքն յառաջ կը բերել
եկեղեցւոյ մէջ » :

« Որքին Առաւուծոյ որ զմարդիկ փրկելու համար
մարդացաւ՝ նոցա մեզաց քաւութիւնն վրան ածելով
և փոխանակ նոցա աստուածային արգարութեանն
փոխարինելով՝ իւր առաքելութիւնն կատարեց ան-
դադար ազօթելով վասն նոցա՝ զորս իրեն եզրարս
կոչելու արժանի համարեցաւ, և մանաւանդ նոցա
համար մեանելով : Բայց մի և նոյն ասանն որ կ'ազօ-
թէր և ինքզինք կը նուիրէր՝ իր երկրաւոր կեանքն
ալ զնոսա ուսուցանելու և իրենց հոգւոյն և մարմ-
նոյն ցաւերն բժշկելու և ամենայն կերպով զիրենք
մխիթարելու կ'անցնէր : Միտարանութիւններ կան
որ նմա կը հետեւին գլխաւորապէս սիրոյ արտաքին
գործերովն, և իրենց գործած անհուն բարիքն աւելի
ամենուն աչքին կը զարնէ՝ որովհետեւ այնոր արգիւնքն
անմիջապէս կը տեսնեն ու կը վայելեն : Իսկ ուրիշ-

ներն՝ ընդ որս և մէջ կը փափաքեմք՝ Փրկչին նմանելու իր առաքելութեան ամենէն աւելի կարեւոր մասին՝ որ էր տալ զկեանս իւր վասն փրկութեան մեզաւորաց և հեղուլ զարիւն իւր ՚ի վերայ խաչին առ ՚ի փրկանաւորել զնոսաւ։ Աստի մէջ ալ կը ջանամք շարշարակից լինել Քրիստոսի՝ միանալով ընդ նմա իւր սգաւովն, նախ վասն քաւութեան մեր յատուկ մեղացն, և յետոյ վասն այլոց մեղաւորաց՝ որ Աստուծոյ արգարութեան վրայ ոչ մտածեն, և փոխանակ սոցա մէջ զմեզ կը նուիրեմք յողջակէզ։

« Այս է մեր մահացմանց սրտածաւուն՝ զոր աշխարհս անօգուտ կը համարի՝ թերևս և յիմարութիւն. մինչդեռ մէք վստահ եմք որ մեր քաշած ուրիւն և զոհիւ՝ մեծ ծառայութիւն անեմք իրեն, այս միջոցներով մեզաւորաց սմանց դարձն ընդունելով, և զփրկութիւն բազում հոգւոց։ Ար տեսնէք, Տեր, որ մեր գործոյն սքանկարութիւնն ըմբռնելու համար՝ Յիսուսի Քրիստոսի երկրիս վրայ առաքելութեանն հաւաստք ունելու է, և իւր աստուածային զոհագործութեանն ազգութեանն ալ հաւատալու է որ է գին փրկանաւորութեան ազգի մարդկան։ Արդ եթէ դուք կը հաւատաք՝ որ ինքն փրկեց զմարդ իւր արիւնն թափելով և խաչին վրայ շարշարուելով մեզ գիւրթն լինի ըմբռնել որ իւր անարժեան ազատինքն ալ՝ որ իւր սիրովն եկեթ բան մի կ'արժեն, իրենց փառք և երջանկութիւն կը համարին իւր առաքելութեան կատարման օգնելն՝ լցուցանելով զպահասութիւն շարշարանաց նորա՝ որպէս ասէ Պաւղոս առաքեալ, իրենց քաշած ուրիւն, վասն փրկութեան մեր ժամանակի մարդկանց՝ յորոց շատերն զայն ոչ ճանաչեն կամ կը մերժեն։

« Այս վախճանաւ կը ջանամք՝ որչափ տկարութիւնս մեր տանի, երկնային ողջակիզին նմանութեամբն ապրիլ՝ ոչ ունելով ինչ յաշխարհի, և իրեն

պէս աշխարհիս պարսաւն ու արհամարհանքն ընդու-
նելով, և նորա համար ազգածելով և շարչարուելով,
որպէս զի որչափ հնար է գործակից լինուք փրկու-
թեան եղբարց մերոց: Կը տեսնէք: Տէր, որ մեր հա-
ւատոց և ապրելու կերպին մէջ ներքին կառակցու-
թիւն մի կայ, և ուրիշ բան ալ չեսէք կարող առնել՝
որովհետեւ կամուք անկեղծ աշակերտ և անմեանուէր
ծառայք լինել Այնտ՝ որ եւ զկեանս իւր 'ի փրկանս
աշխարհի ։ ։

Այս խօսքերս ասելով լուեց, և այնպէս սիրան ե-
լած խօսեցաւ՝ որ արձագանքն իմ սիրտս ազգեց ու-
նմէնց, որովհետեւ համազմամբ և անկեղծութեամբ
կը խօսէր: — Ուստի սակաւ մի ասան լուեցն ետե
ասացի. « Մայր իմ, քոյ հաւատքդ իմ սիրտս կը շար-
ժէ, և թեպէտ գոթազգարար այնոր մասնակից չես՝
բայց կը հասկանամ: Կը հաւատամ որ գերազանց
պատճառներ ունիք այդպէս ապրելու. վասն զի կը
ստիպուիմ խոստովանելու որ մեր կրօնից մէջ ան-
ցուցած կեանքն՝ անհրաժեշտ հետեանք է մեր հա-
ւատոց, այսինքն թէ Քրիստոս կամ Որդին Աստուծոյ
մարգարեալ՝ յաշխարհս իջել է և շարչարուելով մե-
ռել է խաչին վրայ վասն փրկութեան աշխարհի: Արդ
եթէ նա Որդի է Աստուծոյ և փրկիչ մարգկան՝ իւր
աշակերտներն ալ իրեն նմանեցնն աւելի լաւաբոյն
բան մի չեն կարող առնել, և իրենց նմանեաց ուրիշ
կերպով չեն կարող այնչափ ոգտակար լինել՝ որչափ
շարչարուելով և մեռանեցով վասն նոցա՝ ըստ սրի-
նակի և ոգւով Փրկչին: Ալ եթէ այս նուիրումս պար-
տաւորութիւն լինելուն ամեն քրիստոսներից այս աշ-
խարհիս մէջ, որովհետեւ ամենքն նոյն կոչումն և նոյն
ոյժն չունին՝ այս ցաւալից ճամբովս իրեն ետեկն եր-
թալու. բայց մեր ասացածովն կը հասկանամ որ
վարդապետին աշակերտաց մէջ նոքա որ անմիջապէս
իր ետեկն երթալու կոչուած են և գրեթէ իր բարձր

առաքելութեան գործակից ընտրուած են՝ ոչ միայն անտգուտ և անտեղի բան մի չեն առնէր իրեն պէս շարլարբուիչ և մեռնիչ ուզելով, այլ ընդ հակառակն իրենց հաւատքովն շատ օգտակար գործ մի առնեն մարդկութեան: Հիմա կ'իմանամ որ կարմեղազիան լինելու փափարքն ինչ է եղել, և անտարակոյս այժմ իմ բարեկամիս աղջկանն փաստաբանն պիտի լինիմ քան թէ հակառակորդն: Բայց, սիրելի մայր իմ, մեզ նման աստուածային մարդկանց վրայ աչ ներս զամիս լինելու էք, որովհետև հաւատքնիս գաղջ ու մեռած է: Վասն զի մեզ այնչափ անտեղի երեցած կեանքերնուդ սկիզբն ալ այս հաւատոցս մէջ է, և մեք այն հաւատքն չունիմք կամ յոյժ սակաւ ու նիւթք, աւանջ եթէ կարեաք մեք մեզ ասլ զայն... »:

Խօսակցութիւն ընդ կարմեղազիան կուսանի (շարայարութիւն)

10 Յունիս:

Երեկ այցելութեան մի պատմաւոր՝ օրագրութեանս ամենէն կարեւոր հատուածին համեմտով ընդհատելու սափարուեցայ: Արքայապետին բարի հոգւոյն զեղումն իմ սիրտս ալ ընդարձակեց, և կարծես թէ մէջէննիս շուտով օգուց և վստահութեան կենսական հոսանք մի սկսաւ. ես այլայլած էի, բարի կուսանն ալ նոյնպէս կ'երեւէր՝ գոնէ որչափ կարէի դատել իր գողգոջուն ձայնէն, և լռած ասէն ընդհատեալ շնչառութենէն: Ես իմ այլայլութիւնս շխարհով բռնել ուզածէս աւելին զրուցել էի, և սորա մեռքն զէնք ասել էի որ վրաս տիրէ, նա ալ ասիմն մեռքէն շփախուց. « Իրաւունք ունիք, ասաց, հաւատք ասացածք մարդ իրմէ չէ կարող ունել, բայց զայն

տուռդն կարէ ինզրել, և երբ անկեղծութեամբ իրեն զիմէ՝ և հաստատապէս փափայքի այն շնորհքն սրտակարի գործածելու՝ անշուշտ իր ինզիրքն կ'ընդունի: Կուզէ՞ք որ մարանութեան ազօթք ապրուարեմ այս գիտման համար, որովհետև այլոց համար շարչարարիչ և ազօթել՝ մեր գլխաւոր գործերն են ստացի ։։

Այս հարցումնս ես ինքնիրենս գալով՝ և չուզելով այս նոր բացուած մասնաւոր քամբուն մէջ աւելի յառաջ երթալ՝ ուր իմ վրաս հասել էր, ընդհանուրի տարի խոսքն ու պատասխանեցի. « Սիրելի մայր, ազնկ միայն ձգեցիք՝ որ այս բանիս վրայ ալ միայն գրել էի ձեզ հարցումներ աւնելու՝ ոչ թէ ընդհանրապէս ազօթից վրայ՝ որ մեզ համար իմաստասիրական ունայն ինզիր մի է, այլ մեր ազօթելու կերպին վրայ. վասն զի լսել եմ որ մեր կարգին մէջ որն 'ի բուն կ'ազօթէք եղել, որ ինձ տարօրինակ բան մի կ'երևի՝ մարդկային ակարումիւնն մտածելով, և անտուտ ևս կը համարիմ ազօթից վախճանն գիտելով. ինձ կ'երևի որ ինքն իսկ Քրիստոս այս նիւթոյս մէջ շատախոտութիւնն այսպանեց, և իւր աշակերտաց կարձ և զոյացական ազօթք մի սորվեցուց՝ որ իւր ծագման պատճառաւ ակրումական և գերազանց ազօթք կոչեցաւ ։։

« Իրաւ է, տէր, որ մեք մտմանակին մեծագոյն մասն ազօթելով կ'անցուցանեմք կամ մարան կամ առանձինն՝ այն ամենայն հոգւոց համար որ մեզ ազօթք կը յանձնեն, և մանաւանդ նոցա որ կորստեան վտանգի մէջ են: Թէ որ աստի բարիք մ'ալ ոչ լինի՝ որ մեր մտածութենէն շատ հեռի է, սակայն դուք ալ կը հաւանիք որ այնու շարիք մ'ալ ոչ լինի ումեք: Իսրաձեալ կը ներկէ ինձ ասելու՝ որ մեր ամենքս Աստուծոյ ալաց անջն ապրելով Սկեզեցւոյ ուղղութեան ներքն և օրինաց պաշտպանութեան տակ՝ իրբն

ազատ անձինք՝ ուղածնուս պէս կարեմք ապրիչ և ժամանակինս անցուցանել՝ երբ քաղաքային սրինաց և խղճներնուս գէժ բան մի ոչ առնեմք: Արդ մեզ հաճոյ է սակագ աղօթել, յորում և դասներ մեր մտխարութիւնն: Մեք ոչ զոք կը ստիպեմք որ մեր հետ միանան, և դիտեմք աչ որ աշխարհք մեր կեանքն միաձայն ձանձրալի և անօգուտ կը համարի, որով հետև ինքն անգագար ալեկածութեան և դրազանաց վարժած է, և նորա հաւնիլն կամ շհանիլն աչ հագերնիս չէ. միայն ուղածնիս այս է որ զմեզ մեր միայնութեան մէջ հանգիստ թողու, ուր որ մեր երջան, կուժիւնն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ առ. աստ անզանաց Աստուծոյ ներկայութեան մէջ ապրիչ:

« Աստի անգագար աղօթքն՝ որ մեզ ոյժ և յոյս կուտայ՝ մեզ համար անօգուտ չէ, որովհետև մեր հագուցն մէջ երկնային հարն կ'արժարծէ՝ որով կ'ապրի, և թէ որ անգագար զայն շհագահրեմք՝ շուտով կը մարի... Մեք աչ վեասեան կուտայք եմք՝ որ եթէ նուիրեալ հարն թողումք որ շիջանի՝ ի մահ կը գատապարտիմք: Մեր հաւատաքն համոզեալ եմք որ աղօթքն զմեզ Աստուծոյ հետ կենդանի յարարութեան մէջ կը պահէ, և թէ այս երկնային հազորգակցութեան երկու ճամբայներով՝ յորոց մին մեր յարգութիւնն ու ինքրուածքն կը հասուցանէ մինչև յաթոս Ամենակալին, և միան մեր վրայ կ'իջեցնէ իւր օրհնութիւններն ու շնորհքն, կարեմք ընդունիլ այն ամեն բան որ մեզ հարկաւոր է երկրիս վրայ բարեկարգ ապրելու և փրկութիւննիս ստանալու համար: Այսօր համար յիրաւի մեք գրեթէ միշտ այս ճամբուս մէջ կը գտուիմք, և որչափ կարեմք՝ կը ջանամք Երկնից հետ յարարութիւննիս շարցնելու՝ յորմէ իջանեն ամենայն տուրք բարիք և ամենայն պարգևք կատարեալք: Այս կերպով կը համարիմք թէ մեք աչ մեր շահն լաւ գիտեմք, և

պատուական շահ՝ ոչ ոսկւոյ և արծաթոյ՝ այլ հազար
անգամ աւելի հաստատուն բարեաց, որովհետև ան-
եղծ և յաւիտենական են:

« Սակայն ազգութիւք միայն մեք մեզ պատկար լի-
նել ոչ կամօմք, այլ և ամենայն եզրաքոյ մերոց, և
մանուաւնոց նոցա որ ոչ ազգութեն. մի թէ կարե՛ն ի-
րենք այս բաննս վրայ ահա՛միջ՝ որ ուրիշներն իրենց
պարտքն վրանին կ'ամուսն, և երախտագիտութեան
և սիրոյ բազմութեան ցուցմամբ կը փոխարինեն
Աստուծոյ՝ ինչ որ իրենք ոչ ուզեն մատուցանել ա-
բարերար իւրեանց: Այս է ահա մեր կարծած բա-
րիքն զոր ասնեմք, և որում կը նուիրեմք մեր գոյ-
ութիւնն ՚ի փառս Աստուծոյ և ՚ի փրկութիւն մերոց
նմանեաց: Անտարակոյս մեք կարմեղահանքս՝ ուղղակի
ընկե թութեան մամանակաւ որ պահն ոչ աշխատեմք,
ինչպէս ուրիշ միաբանութիւններն, և այնոր համար
մեր մատուցած ծառայութիւնն ալ անտես լինելով
յարգն այնչափ շնանցութիւր: Ես ոչ համարիմ թե
այլոց գործածէն աւելի մերն պատկար է, միայն կը
հաւատամ որ մեք ալ քրիստոնէական ընկերութեան
ընդհանուր բարւոյն գործակից եմք, և Յեկեղեցոյ
մէջ մեք ալ հարկաւոր կը սեպուիմք »:

« Ենորհակալ եմ, սիրելի մայր իմ, ինձ տաւած
բացարութիւններուդ համար. ես միանմանկան
կեանքն այս նկատմամբ ամեննին շիկ մտածած, և այս
գերազանց պատկարութիւնն՝ որոյ խորին պատմաւ-
ներն ինձ ցուցիր՝ մտքես շէր անցած: Շիմա կը ճա-
նաչեմ որ այն՝ մեր հաւատոց վրայ հիմնած է և քրիս-
տոնէական կրօնից վարդապետութեանն համաձայն
է: Եւ թեպէտ սկզբանց վրայ գեւա բոլորովն համա-
ղեալ չեմ՝ յորոց անգիմագարձ հետեւութիւններ
հաննելիք՝ սակայն մեր ինձ թեղադրած գաղափարն-
բուն և զայնս գործով կատարելու համար ինքզինք-
նին նուիրող անձանց՝ անկեղծ պատկառանք մի պիտի
ունենամ »:

« Հիմա բան մ'ալ ունիմ հարցանելու ձեզ՝ յուսու աչն որիորդին որ կը փափաքի ձեր դիւցազնական կենաց մասնակցիլ, և որ թերևս իր ոյժէն աւելի բնա մի ըստանձնած լինի՝ եթէ յառաջագոյն չգիտասցէ թէ մենաստանին մէջ բոլոր օրն ի՞նչպէս անցուցանէք. վասն զի միշտ և հանապազ աղօթեւելն ինձ գժուար կ'երևի՝ մանաւանդ երիտասարդ աղջկանց համար՝ որոց սիրան, պատկերողութիւններն գեռ կենդանի և աշխոյժ են. ուստի հարկ է որ բաւական զբաղմունք ունենան՝ որպէս զի իրենց միտքն չցնդի, փորձութիւններ չունենան, և աշխարհիս մէջ թողաննին յիշելով չգլջան, և մանաւանդ իրենց մենաւոր կենաց միակերպութեամբն՝ որ ամենեկն փոփոխութիւն և զուարճութիւն չունի՝ իրենց հոգւոյն մէջ ձանձրութեան սիհ մի չբացուի և կենաց Ծանրութեան ներքև չընկնին »:

« Այս կողմանէս սիրտ մի հասցնէք, տէր, վրայ բերաւ. երբ մարդ կոչուին ունելով կուգայ հաստեղս՝ ամենեկն ոչ ձանձրանայ, իսկ չունեցողն՝ նոր ընծայութեան երկու տարուան մէջ կամ լրանալէն ետև՝ կարէ թողուլ ու ելնել. և նոյն իսկ ուխտելէն ետև ալ՝ եթէ անկարող լինի այնոր պարտաւորութիւններն կատարելու՝ իրէն ուխտն կարէ լուծուիլ: Մեր բոլոր օրն բարեպաշտական կրթութիւններու բաժնուած է, որ զիրար կը յաջորդեն, նախ ժամերգութիւն մի ունիմք որ դասին մէջ կը կատարուի, և քանի մի ժամ կը տևէ. զարձեալ ամեն օր ժամ մի մասձական ունիմք սուրբ դրոց խոսքերուն վրայ, և ժամ մի հոգևոր ընթերցումն, առանձինն քննութիւն, պատրաստութիւն խոստովանութեան, ամեն առաւօտ պատարագ, և կերակրոյ ժամանակ՝ որ իրուն ասելով շատ երկայն չքշեր, և զուարճութեան ասեն՝ յորում իբարու հետ կարեմք խօսակցիլ, վերջապէս մեացած ժամանակնիս ալ միատեղ ասզնե-

գործի կը պարապիմք, մին կը կարէ միւսն կը բանի կամ զանկապան կը հիւսէ, ուրիշ մի մատրան զար, գերն ու կտաւիքն կը շահէ, կամ միտրանից զգեստաներն կոկէ ու կարկասէ, նա և ժամանակ ալ կը գրանեմք գրսի քանի մի խեղճ կանանց և իրենց զաւկներուն սպիտակներ ալ կարելու, նաև նորածին երախայից խանձարուրք շինելու, վասն զի որչափ ալ աղքատ եմք՝ տակայն միջոց կը գտնեմք քան զմեզ աւելի աղքատաց ոգնելու :

« Վերջապէս երբ կանոնաց և բարեկարգութեան հրամայաններն կ'աւարտին՝ կարեմք մեր խցիկներն քաշուիլ կամ մատուռն իջնել Սուրբ Հաղորդութեան առջև, և հոն միայնիկ ու լռիկ մեթիկ մտերմաբար խօսակցիլ երկնաւոր փեսային հետ երախտագիտութեան զեղծմամբ և սիրոյ առատութեամբ: Ահաւասիկ քոսն ատրիէ աւելի է, տէր, որ կարմեղահան եմ, և մանձրութիւն ինչ է ոչ գիտեմ, և վստահ եղեք որ իմ բանտիս մեջ այնչափ երջանիկ եմ՝ որ անմխիթար սուգ լինէր ինձ եթէ ստիպուէի թողուլ զայն և ելանել: Իրաւ է որ կուսաստանս բարձր պարիսպներով պատած է՝ որ զայն աշխարհէս կը բաժնեն. տակայն վերէն լայն լուսամուտ մի ունի որ երկնից վրայ կը բացուի՝ ուստի սքանչելի լոյս և կենդանաբար ոգ մի կուգայ՝ որ մեր հոգիներն կը լուսաւորէ ու կը զովացնէ, որք համարձակ կարեն թռչիլ ազգեթով և մտածութեամբ՝ ուրիշ քան զայս աւելի գեղեցիկ աշխարհ մի. և ապահով եղեք որ երկնային իրերն՝ որոց հետ մեր հոգիներն ամեն որ յարարութեան ունին՝ իրենց պարտուց հաւատարիմ կատարմամբն, երկրիս ամեն բարիքներէն աւելի մխիթարութիւն և ուրախութիւն կուտան »:

Այս աւելու ժամանակ զանգակ մի հնչեց՝ որ զինքն գործի կը կոչէր, ուստի թողուց զիս ու գնաց, և իր հեռանալն ուրիշ բանով շինացայ՝ քայց եթէ եր ջըփ.

սեպ պարեգօտին գեաին քառելու կամարուկ ձայնէն, որ հեաղհեակ բոլորովին զազրեցաւ իր ստից ձայնին հեա միասեղ 'ի լուսեմեան անդ մեծաստանին:

Հաշտութիւն

15 Յունիս:

Նորէն տեսի իմ խեղճ բարեկամս՝ որ գեա շատ տրտում է, բայց սակաւ մի հանգարաած և համակամ, և խօսքն ալ քիչ մի քաղցրացած. վերջապէս իր ողջմտութիւնն խեղճն և նոյն իսկ իմաստասիրութիւնն զորացել են. և թէպէտ քանի որ կը մտածէ թէ զաւակն զինքն պիտի թողու և վանք պիտի մտնէ՝ չկարէ ինքզինք բանել՝ սակայն սակաւ մի սկսել է խելքով մտածել. ուստի անհատերութեամբ ինձ կը սպասէր որ իրեն օգնեմ իր միտքն որոշելու և յայանելու:

Կարծեմ թէ ինքն ալ զիս շատ փոխուած տեսաւ, և իմացաւ որ ես ալ առջի կարծեացս վրայ չեի՝ նըկատմամբ կրճատորական միարանութեանց. թէպէտ և ես իրեն ամենեկին խօսք չբացի կարմեղակաւ, նաց արբասուհւոյն հեա տեսնուելուս և անտի ունեցած ապաւորութեանս վրայ: Միայն այսչափ ասացի որ լաւ մի մտածելէն ետե՝ տեսի որ այս նիւթոյս մէջ Ծանր խեղճի մի կար անձնական ազատութեան վերաբերեալ, և թէ սրչափ պատուելու եմք զայն՝ նոյն իսկ մեր որդւոց վրայ, մանաւանդ երբ նոքա շափահաս լինելու մաս են. և թէ մեր իմաստասէրքս որ այն ազատութիւնն կը պահանջեմք մեր կարծեաց և վարդապետութեանց համար՝ պէտք է որ այնոր օրինակն ալ տամք ներողամտութեամբ. մանաւանդ որ կրճական նիւթոց մէջ՝ երբ խօսքն հաւատոյ և խղճի վրայ է՝ բանութեամբ բան մի ոչ

շահիմք, վասն զի այնու հոգիներն չեմք կարող փոխել, և եթէ ինքն զաւելին գեմ գնէ որ իր կոչումն կարծածն 'ի գործ չցնէ' ցաւալի երկմտութեան մէջ պիտի գնէ զինքն՝ որով կամ Աստուծոյ կոչման գեմ գործած պիտի համարի՝ որով և թշուառ պիտի լինի : և կամ շափահասութեան իրաւունքն մեզն անցածին պէս՝ իր ծնողաց անհնազանդութիւն գործած սեպելով սիրան պիտի կորի : վերջապէս մեք որ բանաւոր մարդիկ կը համարուիմք և անուամբ և եթ քրիստոնէաց եմք՝ այս տեսակ իր մի դասելու կարողութիւն և իշխանութիւն չունիմք, և որովհետեւ հաւատք որինք աչ չունիմք կամ ունեցածնիս ոչ գործարքեմք, ուստի գեմ որ գնեմք՝ այնպէս պիտի կարծուի թէ մեր զիմարութիւնն կամ անիրաւ նախապաշարումէ յառաջ կուգայ և կամ շահատիրութենէ՝ ու յանձնական սիրոյ, և վերջ բանիս ոչ աղկան և ոչ ընտանեաց անպատուութիւն մի չկայ այս որոշմանս մէջ՝ որ ընդհակառակն շատ կողմնէ գրգռի և, այլ և հիանալի այն մեծանձնութեամբ և նախընտրեմք՝ որ այսպիսի բանի մի մեք զարնոյն պէտք և ունենայ, զոր նոյն իսկ աշխարհ պէտք է որ ճանաչի՝ թէ և եզամ զսհագործութեան շահունի, և իր աչաց զոհ համարուածին վրայ ցաւի :

« Առհն մեք եմք, ևս ու մայրն » գրչեց խեղճ հայրն լալով : Դս իր հեան զմեզ աչ կը զոհէ, վասն զի բոլոր մեր երջանկութիւնն առնու պիտի ասնի, և երբոր ինքն թողու երթայ՝ ասունն մեզ համար անպատա պիտի գառնայ, և ամեն վայրիկեան ևս ու մայրն զինքն պիտի ընտանեմք : Եւ որովհետեւ բոլոր աշխատանքս իր ապագային համար էր՝ որ հիմա մեքէս կը փախչի, աչ գործ մի աչ չունիմ ասնելու, և ձեռութեանս օրերն աչ անմխիթար պիտի անցնեմ :

Աւայ, իրաւ եին խոտածներն, և իր արաստուաց ուրիշ պատասխան չունելով տալու՝ իրեն հեա ևս

ալ լալ սկսայ և ոյժ շունեկի իրեն սիրա տալու, որովհետև շատ հաւանական է որ ես ալ եթէ նոյն պարագային մէջ գտուէի՝ իրեն պէս պիտի յուսահաւակի, որովհետև միայն մտածելով թէ իմ զաւակս ալ այնպիսի բան մի կարէ առնել՝ սիրաս կը կտորի: Դեռ ես ինքն բնութեան մարդ եմ, հապա ինչպէս կարող եմ զուրիշն բնութենէ վեր բարձրացնել: Միայն քրիստոնէական հաւատքն կը ձանձաղեմ որ կարէ տալ մարգուս հոգւոյն այս բարձրութիւնս, և այսպիսի զոհագործութիւն մի առնելու ոյժ, և յինէն դեռ շատ հեռի է այն հաւատքն: — Մինչդեռ այս ցաւալից տառամտութեանս մէջ ելք և ձամբայ մի ոչ տեսնելի՝ յանկարծ միտքս բան մի անկաւ՝ որ ժամանակ վաստկելու միջին ձամբայ մի է. որ թէ և դժուարութիւնն ոչ լուծանէ՝ այլ ես կը ձգեմ, որ շատ անգամ կարել նետելէն լուս է, որովհետև ժամանակին կը թողու որ զայն ուղածին պէս լուծեալստի այս մտածութիւնս մեռք առի և բարեկամս գաւնալով ասացի.

« Սիրելի բարեկամ, խնդիրնիս շատ ծանր է, և թէպէտ մտքերնուս մէջ սակաւ մի տեղի տալ սկսել է՝ որովհետև կը տեսնեմ որ աւելի հանգարա կը խոսակցիմք, և սրտերնուս այլայլութիւնն խելքով կը սանձահարեմք, սակայն որոշում մի տալու կրած դժուարութենէս կ'իմանամ՝ որ խնդիրն դեռ բոլորովն հասուն չէ, ուստի կարեմք և պարտիմք իսկ աւելի յարմար ժամանակի սպասել այս պաշարս Ընդքելու համար, որովհետև սպասելէն ալ միտս մի չծագիր: Ազնիկդ դեռ քսան տարուան է, և տարի մի պէտք է չափահաս լինելու համար, ուստի պարտութեամբ և որչափ կարելի է հանգարտութեամբ կարեն ասել իրեն որ խղճի մտք խորհելէդ ետե՛ իր խնդրոյն քու հաւանութիւնդ տալու ոչ զլանաս՝ որ, չափ ալ քեզ ծանր դայ, սակայն ինքն ալ քեզ չնոր-

հում մի պէտք է ասնէ՛ ալ ևս իւր կոչման վրայ չիս-
տի՛ մինչև շափահասութեան ժամանակն. և թէ այս
այնպիսի փորձ մի է որ դուն կարելի իրեն հրամայել՝
սակայն աւելի կ'ուզես որ յիւր սիրոյն ընդունիս այն
բանն՝ որ երկոցունցդ ալ շահաւոր է: Որովհետև
իրեն համար այս բանս նորընծայութեան կանխիկ
ամ մի լինի աշխարհիս մէջ՝ զոր թողուլ կ'ուզէ, որով
և աւելի ալ շաւ կ'իմանայ թէ արդեօք կարելի է ոչ:
Իր ծնողաց համար ալ այս բանս երաշխարարութիւն
մի է գիտելու համար թէ յերաւի կոչումն ունի թէ
չէ: Եւ երբ ալ շափահաս լինի և իւր կենաց շաւ-
քոյն առաջնորդութիւն ասնելու կարող, և թէ իր
գիտաւորութեան մէջ հաստատ մնայ՝ դնէ այն ա-
տեն հայրական պատասխանատուութենէ՛ որ հիմա
զեռ մեր վրայ է, ազատ լինիք. և երբ չկարացել
յարատեւել՝ մեզ բան մի ասացող ոչ գամնի, որով-
հետև պատճառն արգելել մեր մեռնի չլինելուն՝ ար-
եանցն ալ պատասխանատու չէք:

Այս խորհուրդս կարծածէս աւելի յաջողեցաւ.
խեղճ բարեկամիս խելքն շուտով մի այս բանիս պառ-
կեցաւ, ինչպէս ծովն անկամ մարդն փայտի կտորի
մի կը սլուռի: Մայրն ալ իւր երկան ուրախութեանն
մասնակից եղև՝ որով նոյն ատենն վտանգէն կ'ազա-
ւեր, և երկուքին սիրան ալ սփոփուեցաւ՝ յուսա-
լով որ տարուան մի փորձն ամեն բան իրենց ուզա-
ծին պիտի դարձնէր: Իսկ աղջիկն որ բաւական իր
ուզածին մէջ ստալ գնացել էր, և սակայն կրած
պատերազմն սասակութենէն սիրան այլայլելով միտի,
թարութեան կարօս էր՝ եռանդագին իր ծնողաց
հետ պազտուեցաւ. վստահ լինելով որ տարիէ մի
ետև նոցա հաւանութիւնն պիտի առնուր: Այսպի-
սով խաղաղութիւնն տան մէջ հաստատուեցաւ,
կամ դոնէ զինագագար մի եղև՝ սակաւ մի ժամանակ
վասակելով՝ առանց խնդիրն հիմամբ աւարակելու,
ինչպէս որ լինի աշխարհիս ամեն հաշտութեանց մէջ:

ԿՆՐԱՓՈՒՅՐ

17 Յունիս :

Երեկ եղբորորդւոյս մկրտութեան հանգեան կատարուեցաւ, ես ալ շնորհիւն Աստուծոյ տղու մի կնքահայր եղի յակամայ կամս: սակայն որչափ կարելի էր յաժարութիւն ցուցանելով, որովհետեւ գրքսէն և ներսէն նեղութեան մէջ էի: Արասարուստ սակաւ մի մարդկային ակնածութիւն կը զգայի հրապարակաւ մասնակից լինելուս կրօնքի ամենակարեւոր արարողութիւններէն միոյն, այնպիսի կրօնից որոյ պարտքերն ոչ կատարէի, և որոյ համար շատերն մտքերնին գրեչ էին թէ ես մեծ հաւատք մի չունիմ: Բայց այս տառամտութիւնս մասամբ կը փարատէր ընտանեկան պատշաճից պարտաւորութեամբն՝ յորոց չէի կարող փախուստ տալ առանց իմիններս արամեցնելու: Հասարակաց կարծիքն ալ զիս այս բանիս մէջ կ'արգարացներ: Եղբայրս ալ՝ որ քան զիս աւելի հաւատացեալ մի չէ՝ ինձ գե՛տ պիտի գժկամեակեր, որովհետեւ որչափ ալ իմաստասէր եմք, և մկրտութեան օգտակարութեան վրայ կը տարակուսեմք՝ սակայն կ'ուզեմք որ զաւկնիս մկրտուած լինին և քրիստոնէարար մեծնան, թէ և մեք զմեզ ազատ կը սեպեմք քրիստոնէայ լինելէն:

Իսկ ՚ի ներքուստ սակաւ մի ամսթ կը զգայի առնելիքիս վրայ, ոչ եթէ գործն ինքնին յոռի համարելով, որովհետեւ այն արարողութեան ամեն պահանջածներն բարոյականի յոյժ յարմար են, և մտաց և սրտի կատարելագործութեանն մեռնաու: Իսկ իմ ամսթիսածութիւնս անտի յառաջ կուգար՝ որ հիմնովին համոզեալ չէի հաւատաց այն յօգուածնե-

բուն՝ զորս երախային տեղ պիտի դաւանէի՝ որպէս երեսփոխան՝ նորա կաթողիկէ հաւատացն. խեղճ երեսփոխան՝ որոյ միտքն սարակուսներով և առարկութիւններով չի է: Բայց ինքզինքս քաջալերեցի ասելով թէ գոնէ թշնամի չեմ և հանգանակին ոչ մի յոգուածն ալ բացարձակապէս ոչ մերժեմ, այլ ընդհակառակն՝ ինչպէս նախընթաց թերթի մի մէջ հաստատել եմ, նոցա գլխաւորներն կ'ընդունիմ՝ թերևս ոչ ճիշդ որպէս Եկեղեցին կը բացատրէ, սակայն գոնէ այնչափ որչափ որ խղճիս առջին հարկաւոր էր նոցա շնամարտութիւնն հաստատելու համար:

Սակայն ուրիշ մտածութիւն մի ալ կար որ զիս կը տազնայէր. մարգիկ ոչխարհիս և նոյն իսկ քրիստոնեայք իմաս թեթեամտութեամբ յանձն կ'առնուն կնքահայրութեան և կնքամայրութեան պաշտօնն՝ առանց մտածելու այն բարոյական պարտաւորութիւններն որ անտի յառաջ կու գան, և զորս կ'ենթադրուի թէ ընդունողն յանձն առած է. որովհետև այդ պաշտօնն պարզ ձեականութիւն մի կատարելու համար չէ, և ոչ ալ աւազանէն ընդունելու երախային ծնողոց հաճոյք մի աննելու համար: Այլ կնքահայր եղալն առաջի Աստուծոյ և Եկեղեցոյ՝ տեսակ մի հոգւոյ ինձմբ մրան կ'առնու. ուստի չէ կարող անտարբեր և անհոգ լինել՝ այն հոգւոյն տալազոյին և վախճանին՝ որոյ համար պատասխանատու եղած է երկնից և երկրի առջև: Ապա ուրիշն ժամանակաւ նորա կրօնական կրթութեանն և մտկութեան հոգ տանելու է՝ գոնէ մինչև այն ատեն՝ որ իւր սանն անձնաւորապէս Աստուծոյ հետ միանալով իւր առաջին հաղորդութեամբն՝ նորոգէ ազատութեամբ իւր մերտութեան ուխտերն և իւր անձին մրաց առնու նոցա կատարման պարտաւորութիւնն և պատասխանատուութիւնն: — Արդ այս նկատմամբ իմ հոգւոյս արգի փրձակն գիտելով՝ այս հոգս մրաս

աւնչու յարժարութիւն ոչ տեսնելի իմ անձիս վրայ, որովհետեւ արգէն եւ ինձ համար շատ հոգոց եւ ինտանց պէտք ունիմ՝ հաւատքս մեռած կամ հազիւ թէ նորածնած լինելուն համար, և որ այնչափ զժուարութիւն կը կրեմ եւ ինքզինքս լուսուորելու այս փափուկ խնդիրներու մէջ: Աստի այս հեռանկարս հանեցի թէ ուրեմն այն կրօնական կայն որով այս ազուս հեռ պիտի կապուէի, և հոգեւորական հայրութիւնն զոր իրնկամամբ կ'ընդունէի՝ աւելի պատշառ մի լինելոց էին իմ սկսած և թղթի անցուցած խորհրդածութիւններս յառաջ տանելու, յորոց կարծեմ թէ սակաւ մի պատու ալ քաղել սկսած եմ: Իմ սանս ալ նոցա զուան կարէ տեսնել եթէ որպէս յուսամ՝ նախ իմ գրեթէ շիջած հաւատքս արժարժեղով ինձ զգտակար լիցին, և այս ենթացքութեամբ կարեմ իւր տղայութեան տեսնն ալ իր մտաց յարժար բարի խօսքերով և թերեւս օրինակով ալ իրեն զգտակար լինել: Ապա թէ ոչ՝ որպէս իմաստասէր իրեն հոգւոյն զուս մի չեմ կարող աւնել՝ մինչև իր պատանեկութեան տարին, որովհետեւ իմաստասիրութիւնն տղայոց սովորելու բանն չէ, և Աստուած գիտէ թէ մինչև որ իմ գասախօսութեանս ունկնդիր լինելու կարողութիւն որ ունենայ՝ ինչ լինի:

Սակայն այս ներքին տաքնապներովս հանգերմ՝ զոր մարդու մի լիմացուցի, ամեն բան աղէկ յաջողեցաւ. քաղութեամբ Հասոսմէս զրուցեցի յասակ և հասկանալի ժայնով, առանց արտասանած յոգուածներուս վրայ տարակոյս մի մտքէս անցընելու, որոց գլխաւորներն և 'ի նոցանէ ծագած յաւելուածներն արգէն ընդունած էի: Միայն որովհետեւ ժամանակ չէի ունեցած այս յաւելուածներս մի առ մի քննելու՝ երկուքին վրայ մտքէս ընդգիծութիւն կամ գոնե տարակոյս ունեցայ, յորոց մին առաքելոց հանգանակին մէջ յայտնապէս կը յիշուի՝ որ է յարութիւն

մարմնոց . իսկ միւսն որ ոչ այն հանգանակին մէջ նշա-
նակուած է և ոչ 'ի նիկիականին , և սակայն Աւետա-
րանի շատ անգերէն կը հասաստուի և Յիկեղեցին ալ
իրբն վարդապետութիւնն ուսուցանէ՝ է յաւիտենա-
կանութիւնն պատժոց : Վարդապետութեան այս
երկու կէտերս են գլխաւորապէս որ մտաց հակա-
ռակ կուգան , և զարուս անհաւատներն ալ այսոց
վրայ աւելի կը յամառին : Ինձ ալ կ'երևի թէ այս
կէտերս պաշտպանելն զիրբին բան չէ , և թէ որ ես
ալ մտացս նախապաշարման և սրտիս զգացմանն հե-
տեկի՝ բացէ 'ի բաց զնոսա պիտի մերժէի : Բայց
խիղճս զիս կը պարտաւորէ մտանց քննել զնոսա՝ ո-
րովհետև ընդնովս գաւանեցայ՝ թէ և յանկարծակիի
զալով : Մանաւանդ որ Զմարիա իմաստասէրն ա-
ռանց պատերազմելու նախապաշարմանց տեղի չտար ,
և սրտին յոժարութիւնն ու յետագարձութիւնն ալ
խելքի վրայ հասաստուած լինելու են : Ուրեմն այս
երկու յոգուածոցս վրայ խորին քննութիւն մի առ-
նեմ վերջին գասաստանի վրայ սկսած զննողութիւնս
յառաջ ամենելով , միտքս հաստատ գննելով որ առջիս
եղած Զմարտութիւնն աներկբայ ընդունիմ՝ ինչ որ
ալ անտի հետեի :

Դատաստան վերջին (վերստին յաւելուած)

20 Յունիս :

Մեանելէն ետև մեզ հանգիստելու բաներն ինչպէս
գիտելու է : Որովհետև հոգին անմահ է՝ ամեն խելք
ունողն յայտնի կը տեսնէ՝ որ այս աշխարհէս ելնելէն
ետև՝ ուրիշ աշխարհ մի պիտի երթայ . բայց այս միւս
աշխարհի իրերն ո՛վ կարէ մեզ պատմել : Այս բանս
իմանալու երկու կերպ կայ՝ բանավարութիւն և յայտ

Նութիւն: Բանազարութիւնն կամ խելքն կարէ հիմակուան եղամ գոյութեանց գործերէն՝ Զմարտանման ներամութիւններ կամ հեռանդք հանել որ մինչև բարոյական ստուգութեան աստիճանն կարեն հասանել. միայն այսոքիկ այնպիսի բանաւոր հեռանութիւններ են որոց աստիպական ոյժն՝ թէ և 'ի հասարակաց մասց ընկալեալ՝ միշտ խնդրոյ ասկ ձգամ են գաղափարական կամ սկեպտական իմաստասերք: Եւ որովհետև փորձ մի ալ չկայ այս բանիս, վասն զի միայն բանազարութեամբ հաստատողներն թէ ուրիշ աշխարհ մի կայ՝ հոն ակզ գնացամ ու եկամ չեն՝ որ մեզ կարացեն պատմել հոն եղածներն, այնոր համար իրենց հանամ հեռանութիւններն ալ միշտ սարսամ և մութ են, և իրենց կարծիքն ալ 'ի վերացմանէ յառաջ եկամ լինելուն՝ մտաւոր կամ անգոյ կակաց կը նմանին:

Իսկ յայանութեան մեզ ուսուցածն աւելի որոշ և ճիշդ է. վասն զի ինքն վնասարար և վարդապետարար կը հաստատէ թէ իր ասացածն ակամ է, որովհետև համարի թէ այն իսկ այս վախճանիս համար ինքն անգիի աշխարհէն եկամ է. ապա ուրեմն յայտնութիւնն գիտէ թէ ինչ լինի անգիի աշխարհին մէջ. վասն զի եթէ միայն ոգի մարդոյ կարէ գիտել ինչ որ կրի 'ի մարգն, ապա ուրեմն և յիսուամ եղածներն ալ և այնոր գործերն ալ միայն աստուածային ոգին կարէ գիտել: Տարակոյս չկայ որ եթէ այս ձամբայս ստոյգ լինէր՝ ամենէն ապահովը էր, այսինքն եթէ ցուցուած լինէր գերբնական յայանութեան Զմարտութիւնն և ստուգութիւնն: Վասն զի հաւասար ուրիշ բան մի չկայ, որք այնչափ վստահութիւն անին այնոր վրոյ՝ որ նորա ուսուցածին վկայելու համար կեանքերնին ևս տալու ոչ երկնչին, որպէս ցուցանեն զայս մարտիրոսաց վկայարանութիւններն:

Սահայն ինձ կ'երևի թէ բանավարութեան և յայտնութեան մէջ միջին շամբայ մի ալ կայ. այնպէս որ իմաստասէրն յայննեալ խօսքի հաւատք ալ եթէ չընծայէ՝ կարէ պատրաստ գտանիլ առ 'ի ընդունել անկեղծութեամբ այնոր թեւադրութիւններն և վարգապետութիւններն՝ եթէ կարացել զնոսա արգաբացնել իւր մտաց աչաց առջին՝ ճանաչելով նոցա համաձայնութիւնն ընդ օրինաց բնութեան և բանի: Եւ այսու կարէ յուսալ հասանիլ 'ի վախճան ինչ բարի, այսինքն 'ի պիտութիւն հաստատեալ ըստով հաւատաց կամ առ տեսակ ինչ հաւատաց ըստաւորելոյ պիտութեամբ: Այս բանս պարզապէս հաւատք չէ՝ որովհետեւ մարդկային բանն կամ խելքն ալ այնոր մէջ մեծ մասն ունի, սակայն կարէ սկզբնաւորութիւն ինն և նրազիր համարիլ՝ որ ռան առ ռան ըստագունի կարէ առաջնորդել: Ես այս միջին շամբայս կ'ուզեմ փորձել, և վտանգ մի ոչ տեսանեմ այս փորձիս մէջ. վտան զի եթէ բան մի ալ չկարացից շինել՝ գոնէ բան մ'ալ ոչ աւերեմ. վտան զի միտքս դրած եմ որ այն ինզրոց մէջ որ չկարացից զնոսա իրարու հետ համաձայնեցնել՝ անտարբեր և անզանազան սխախ մեամ՝ առանց այս կամ այն կողմն հակելու:

Սրինակի համար՝ քրիստանէութիւնն ուսուցանել որ ամեն մարդ անգրի աշխարհք պիտի դատուի՝ առաջին անգամ հոն հասածին պէս՝ որպէս զի իր անզն սրտուի. և երկրորդն՝ 'ի կատարած դարուց և մասնանկաց՝ արգարութեան և ամենայն իրաց բովանդակ նորոգութեանն համար: Եթէ յիրաւի խելքի յարմար են այս վարդապետութիւններս՝ ապա որեմն առարկելու բան մի չկայ: Յայտնի է որ այս աշխարհիս մէջ իւրաքանչիւր ոք իր գործոց համեմատ արդիւնք կամ ապարդիւնք կ'ունենայ, և այս արդեանց և ապարդեանց վաղ կամ անագան համար

պիտի տայ՝ որպէս զի վարձք կամ պատիժ ընդունի .
և թէ որ աշխարհիս մէջ բարեաւ կամ շարաւ ար-
գարութիւն չէ եղած իրեն՝ ուրիշ տեղ նոյնն պիտի
կատարուի : Այսպէս կը վկայէ խղճի ձայնն ալ , որ
միանգամայն ամեն բարի մարդկանց յոյսն է՝ որ եր-
կրիս վրայ արգարութեան համար շարշարուելով
քաշած փնտասուն փոխարինութեան իրաւունք ունին ,
նոյնպէս շար մարդկանց ալ սարսափն է՝ որ աշխար-
հիս մէջ յաջողութիւն գտել են և իրենց անօրէնու-
թեան պատուը վայելել են , որով և անագան պա-
տիժնին ալ աւելի սաստիկ պիտի լինի :

Գարձեալ խելքն կ'ըմբռնէ որ մահուան մանգա-
ղով հնձուած անթիւ հոգւոց համար՝ որ միշտ անգիժի
աշխարհք կը վազեն՝ նախապատրաստական բաժա-
նում մի հարկաւոր է , ուստի հարկ է որ նոցա գա-
տատանն անմիջապէս կարուի՝ կարգն տեղն երթա-
լու համար , և որպէս զի իւրաքանչիւր որ շուտով
իրեն անկած բարի կամ շար վիճակն ունենայ : Բայց
այսու՝ ալ մտաց հակառակ չէ ընդունելն թէ ՚ի վախ-
ձան ժամանակաց և ՚ի կատարեալ հաստատութեան
յաւիտենական արքայութեան՝ ամենայն ինչ զեղջ-
նական եղանակաւ պիտի կարգաւորի աննախագրելի
արգարութեամբ , որպէս զի բարին բոլորովին ՚ի շա-
րեն բաժնուի , և Աստուած յամենայնի թագաւորի
իւր սիրովն նոցա վրայ՝ որ զինքն սիրելցին և Ծառայե-
ցին , և արգարութեամբն նոցա վրայ՝ որ զինքն ատե-
ցին և իրեն գեմ ելին : Այս ակեղերական նորոգու-
թեան՝ յորում Իշմարիտն արգարն և բարին անխառն
և անմասն պիտի լինին , մեծափափաք տեղւոյ մեր
հոգին իւր բարձրագոյն կարողութիւններովն և մեծ-
անձն Ծգամիր , և կատարելապէս երջանիկ պիտի
լլին՝ մինչև որ չհասնի այն կատարեալ և անմատչելի
հանգստեան գերագոյն բարւոյն : Ինչքն զայս ամե-
նայն ինչ առանց գժուարութեան կ'ընդունի , և քա-

նի մի բառից զանազանութենէ զսա՝ այս նիւթոյս վրայ քրիստոնէական հանգանակին հետ կը համաձայնի ըստ հիմանց :

Բայց հանգանակն այլ աւելին կը հաստատէ և աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կուտայ : Եթէ գատաստան կոյ՝ ապա հարկ է որ մի կամ ըստ գատաւորներ ալ լինին . խելքն այսօր ալ կը հաւանի, բայց ոչ գիտէ թէ գատաւոր ո՞վ պիտի լինի . արդեօք ըստ առասպելաց Մինոզս, Հադամանթէս, Էրակոս, թէ այլ ոք : Այս նիւթոյս վրայ առասպելաբանութիւնն աւելի բան կը խօսի քան թէ իմաստասիրութիւնն՝ որ միայն ընդհանուր կերպով կը հաստատէ թէ գատաստան մի պիտի գայ, առանց կերպն և հետեանքն բացատրելու : Իսկ քրիստոնէութիւնն աւելի բացայայտ է . նախ որ մի միայն գատաւոր կը ճանաչէ՝ զայն որ սրտագէտ է և ամեն բան գիտէ, և այսօր համար իսկ միայն կարող և անողորմելի գատաւոր է : Եւ որովհետեւ ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան ինքն իսկ Աստուած մարգացեալ է վասն փրկութեան մարդկան՝ ապա Քերագոյն գատաւոր լինելոց է Աստուածն այն մարգացեալ՝ որ առաջին անգամ եկն ՚ի փրկանաւորել զնոսս և ոչ ՚ի դատել : Իսկ երկրորդ անգամ՝ ՚ի վախճան ժամանակաց պիտի գայ՝ վերջնական կերպով գատելու զամենեւին զորս կամեցաւ փրկել : յորոց ոմանք Ծանեան զգթութիւն նորա և զընօրհն, և այլք ապախտ արարին և մերժեցին :

Առաջին գատաստանն որ առանձնական ասի՝ անմիջապէս մահուանէ ետև պիտի լինի՝ երբ հոգիք պարզ զապէս Յիսուսի Քրիստոսի առջին պիտի ելնեն՝ որոյ տեսութիւնն միայն՝ զոմանս պիտի ուրախացընէ և զայլս ամբընէ : Իսկ վերջին գատաստանն որ օրեգերական է՝ մեծահանգէս պիտի կատարուի երկնից և երկրի առջև երբ Քրիստոս մեծաւ փառք իր անժոռն

նաասն պիտի երևի՝ շուրջ պատեալ 'ի բազմագունգ հրեշտակաց՝ որք պիտի համահաւաքեն զամենայն արարածս 'ի շորից կողմանց աշխարհի նաև յանգնեաց դժոխաց. վասն զի դատասպարանալք ալ պիտի երևին, և այն վերջի անգամ երկնային շուսոյն պիտի յանդիմանին՝ որ իրենց ամեն անարէնութիւններն ամենուն առջին յերևան հանելէն ետև՝ պիտի գահազիտէ զնոսա յաւիտեանս յանգունգ շարի և պատժոց իւրեանց:

Ահաւասիկ գրեթէ այսպիսի է այն մանրամասն նկարագրութիւնն զոր առնէ բանն յայտնեալ 'ի վերայ դատաստանի զինի մահու, զորս մեծաւ մասամբ խելքն ալ կ'ընդունի և կը հաւանի. բաց 'ի քանի մի կէտերէն որ իրեն մուտ կ'երևին, և յայլոց մասնց զորս կը մերժէ իբրև անտեղի և մտաց հակառակ՝ զորս քննել արժան է:

Հրեշտակք

25 Յունիս:

Յայտնի է որ գերագոյն մեծ և անբողոքելի դատաւորն՝ իւր վճիռց մէջ անսխալ լինելու համար՝ պէտք է ամենայն ինչ գիտել, և վճիռն կատարել տալու համար՝ պէտք է ամենակարող լինել. ապա ըստ այսոցիկ միտքն շկարի մերժել զգատաւորական իշխանութիւն Փրփասոսի եթէ յիրաւի Աստուած է, և բաց աստի եթէ մեզ նման մարդ եղև՝ ապա գիտէ զմարդկային տկարութիւնս և զցաւս:

Սակայն ամեն գատաւոր երբ 'ի բեմն կը նստի պաշտանեաներ և արքանեակներ ունի՝ ամբաստանեալներն հաւաքելու և իրեն առջև բերելու համար, և դատաստանէն ետև զիրենք իրենց սահմանուած

տեղն տանելու համար: Այսոր համար Աւետարանն ասէ որ Քրիստոս յերկրորդ գալստեան իւրում պի-
տի երևի 'ի վերայ ամբոց երկնից փառք բազմօք և
բազմութեամբ հրեշտակաց: Հրեշտակք պարզ հո-
գիներ են արգարութեան և սրբութեան մէջ տեղ-
ծեալք: Ամենակալին խորհրդոց զեպան և նորա
հրամանացն կատարող լինելու համար, ինչպէս ի-
րենց անունն ալ կը նշանակէ, որք կան առաջի ամո-
ռոց նորա՝ նկատելով յախակնական Յշմարտու-
թիւնն և զքեզեցեկութիւնն անհուն, և պատկառա-
նօք սպասելով նորա կամաց թեթև ակնարկութիւնն
կատարելու: Իրենք բանաւոր և ազատ արարածներ
լինելով՝ հարկ եղև որ փորձուին՝ որպէս զի կամաւ
և յոժարութեամբ Աստուծոյ ծառայութեան տան
զերենք, և մին 'ի նոցանէ՝ երկնային գասակարգու-
թեան մէջ առջիններէն՝ հպարտութեամբ Աստուծոյ
դէմ ել՝ և ապստամբելով ընդդէմ Տեան իւրոյ՝
միայն դրաւ նորա իշխանութենէն ընդզղել և այնոր
նմանիչ, և ահա այս արարածն է զաիչ ստութեան
չարի և մահու, և իր ապստամբութեան ետեկն
ձգեց երկնային զինուորութեան մի մասն, որ իրեն
հետ միասեղ արաքս գահավիժեցան յաստուածա-
լին թագաւորութենէն: Աստի հերձիք անկաւ յա-
րարչութեան, հերձիք 'ի մէջ Արարչին և արարածոց,
և արարածոց ընդ իրեարս: Այս է ահա ըստ Աւե-
տարանին սկիզբն և ծագումն չարի մահու և ամե-
նայն հեռանաց նոցա:

Հիմա ես իմաստասերս այս ամեն բանի վրայ լու-
մի խորհելով՝ ասեմ թէ այս վարդապետութեանս
մէջ բան մի չկայ զոր իմաստասերն չկարացել ընդու-
նել՝ եթէ անկեզծ է և իւր կարծեաց վրայ հաստա-
տուն: Ոչ ասեմ թէ զայստսիկ կարէր ինքն գտանել
իւր սեպհական լուսովն, այլ թէ մերժելու բաւա-
կան զօրաւոր պատճառ չունի՝ երբ իր առջին գրութիւն:

Վասն զի եթէ կ'ընդունի թէ ամենակարող Աստուած է սակզծողն ամենայնի՝ ապա ընդունելու է նաև դասաւորութիւն մի արարածոց կամ զանազան աստիճանս կահաց սակզծելոց: Արպէս յերկրի զանազան աստիճանք կան սկսեալ ՚ի հանքաց որ խորխոսն է՝ մինչև ՚ի մարդն որ գագաթն կ'երևի, և բունութեան երեք պետութեանց մէջ որ են հանք բոյսք և կենդանիք՝ զիրենք սգևորող կեանքն ալ երթալով կը բարգաւաճի, մինչև ՚ի բանաւոր և ոգեզէն կակն որ մարդկութեան ալ գագաթնակէան է: և անտի ալ հանգիստութեամբ շարունակ վեր ելնելով՝ բանազարութեամբ ալ կարէ հաստասել թէ վերնագոյն աշխարհին մէջն ալ զանազան միջին աստիճաններ կան ընդ մէջ մարդոյ բանաւորի և անհուն ոգւոյն որ կու լի Աստուած . . . : Արդ այն միջին արարածներն պարզ ոգի կը կոչուին՝ վասն զի նիւթեզէն մարմին չունին՝ որով զեր ՚ի վեր են քան զմարդիկ մտածութեան և գործելու անարգել ազատութեամբն: Սուրբ Գիրք այս երկնային դասակարգութիւնս գլխաւոր ինն աստիճան կը համարին: Իմաստասիրութիւնն միջոց մի չունի ստուգելու այս կարծիքս. բայց աւելի կամ նուազ լինելն կահան բան մի չէ. բաւական է որ կը ստիպուի ընդունելու թէ մարդոյ և Աստուծոյ մէջ տեղն սգևորական կահաց դասաւորութիւն մի կայ, և որոց պաշտանն է արբանեկել Աստուծոյ, և մարդկանց քովն նորա պաշտանեայներն համարել:

Մեր բնազանցութեան դասախօսութեանց մէջ արդեաք աւելի լաւ ո՛չ լինէր փոխանակ խտեւելու տիեզերական հանրական և մասնական կակի, գոյակի և ոչ գոյակի, հարկաւորի և սրատահականի, կարելւոյ և անկարելւոյ, և այլ վերացեալ գաղափարաց վրոյ որ մեծ բան մի ոչ ուսուցանեն, ճշմարտա ոգերանական վարդապետութիւն մի աւանդելինք ամենայն աստիճան ոգւոց և ամենայն պետութեանց մէջ, և ստոր-

Նազոյն պարունակաց մէջ գիտեւէն ետև զոգին մե-
տազական բուսական կենդանական և մարդկական,
իւրաքանչիւրին արտայայտութիւնն նկարագրելով
իրենց սեպհական կնքովն, և զիրենք սգևորող կենաց
զարգացմանն, յետոյ աւելի բարձրերն ելնէինք և
ներածութեան ձեռք եմթադրութիւն աննէինք
այն գերմարդկային սգւոց վրայ՝ որք կան ընդ մէջ
մարդոց և Աստուծոյ: Բայց այս նիւթոյս մէջ անտա-
րակոյս պետք պիտի ունէինք յայանեալ բանի. որով
չետև մեր զգայութիւնք և զգայարանք հանգերձեալ
աշխարհի իրաց հասու լինել չեն կարող. ուստի և
այս մեզ անտեսանելի էակաց վրայ բան մի գիտելու
համար՝ գերբնական ուսման կարտ եմք, որպէս է
հաւատոյ ուսուցանն: Աւ ինչ անգիպութիւն կայ
յայս ուսմանէս ալ չափով մի սգաուիլ՝ աւելի կա-
տարեալ և աւելի ազգու իմաստասիրութիւն մի յա-
րինելու համար. որոյ մէջ բան մի չհաստատուի՝ զոր
բանն մտաց չկարացէ ըմբռնել և ընդունիլ, իսկ այն
բանն որ չկարէ ըմբռնել՝ այնոր միջամուխ չլինել:
Ասան զի եթէ նոյն իսկ համազոյից մէջ բիւրաւոր
բաներ կան՝ զորս մտքն չկարէ մեկնարանել, և սա-
կայն չկարէ ալ ուրանալ, ապա ինչո՞ւ բնութենէ գե-
րազանցի մէջ ուրանայ այն բաներն որ անբացատրելի
են կամ գեռ չեն բացատրուած: Այլ արարեն երկու
կողմանէ ալ այսինքն թէ բնականին և թէ գերբնա-
կանին մէջ իր հասկացողութեան ոյթն՝ շլմարտու-
թեան հարկաւոր չափն չկարէ համարուիլ:

Ինձ որ թայ՝ այս խորհրդանութեանցս վրայ հիմ-
նեալ՝ իրաւունք ոչ համարիմ հրեշտակաց կամ
պարզ սգւոց գոյութիւնն ուրանալ: մանաւանդ թէ
մտքս զիս կը ստիպէ որ նոցա գոյութիւնն եմթա-
գրեմ որպէս միջակային էակք ընդ մէջ աստուա-
ծային և մարդկային սգւոց. և իմ այս եմթադրու-
թեանս կամակար ՚ի վկայութիւն կը կոչեմ սուրբ

Գրոց խօսքերն . և չէ թէ միայն նոցա գոյութիւնն իմ իմաստասիրութեանս արգելք ոչ համարիմ, այլ ընդհակառակն կը տեսնեմ որ այնու բնազանցութեան մի մեծ դատարկ տեղն ալ կը լեցուի՝ ճշմարիտ և ողջամբա սգերանութեան ճիւղովն :

Իսկ սասանայի և ապստամբ հրեշտակաց գալով որ յԱստուծոյ անջատելով նորա կարողութեանն գէմ ելին, ինչ անուն կ'ուզեն թող տան՝ հոգս չէ, և բառից վրայ ոչ կամիմ վիճիլ . բայց ինձ կ'երևի թէ պատմուածն ճշմարիտ է, ճիշդ վէպք են անցից անցելոց 'ի սկզբան արարչագործութեան : — Վասն զի խելքն ինձ ասէ որ է թէ չարն գոյ յաշխարհի՝ զոր ոչ որ կ'ուրանայ, ապա այս չարի հեղինակ կամ սկզբնապատճառ մի եղեալ է : Իսկ արգ այս չարի հեղինակս Բարուոյ սկիզբն կամ Գերագոյն բարին չկարէ լինել՝ յորմէ ոչ բնաւ չարիք ելանեն, ապա բաց յԱստուծոյ ուրիշ մի եղած է այնոր պատճառ . և այս պատճառս արարած մի լինելոց է՝ որոյ անկատարութիւնն ազբիւր եղեալ է չարի կամ բացասութեան բարւոյ : Սակայն բարոյական չարն յոչ ումեքէ կարէ յառաջ գալ բաց 'ի բարոյական էակէ որ զարգարեալ իցէ մրիւք բանաւորութեան և ազատութեան : Ապա ուրեմն այս արարածս ոգի մի է որ 'ի չարն վարելով զիւր միտս և զազատութիւն՝ ծնաւ զչարն՝ զիւր կամս աստուածային օրինաց զիմագրեղով, և զստութիւնն հակառակ ճշմարտութեան յարուցանելով : Եւ այս իշխանս չարի և ստութեան անձ մի է, որպէս և Աստուած է անձնաւոր : Արգ այս չարեացապարտ անձիս որ է հայր չարի ստութեան և մահու որ 'ի չարէ եկն յառաջ, հարկ է անուն մի սահմանել՝ որպէս ամենայն կենդանի անձին, նկարագիր մի ասլ իր գործոց հասկնաւ, և գոյութեան կերպ մի՝ սահմանեալ նմա յիւրմէ չարութենէն, և վերջապէս անզ մի կամ արարչին թագաւորութիւն մի զոր

ինքն անձամբ ընտրեց արաքոյ թագաւորութեանն Ասաուծոյ: Այս շարացեալ ոգւոյն քրիստոնեայք սատանայ, զև և բեշար անուններն կուտան. իսկ իմաստասէրք ինչ անուն որ կ'ուզեն թող տան՝ հոգ չէ. բաւական է որ այնոր գոյութիւն և գործն ընդունին. և մի թէ բանաւորապէս կարէ՛ ոք ուրանալ այնոր գոյութիւնն ու գործն՝ երբ կը տեսնէ այն անգագար մենամարան բարւոյ և շարի որ կայ՝ ՚ի մէջ մարդկան. կարէ՛ ոք ուրանալ՝ երբ յայանի ապքստամբութիւն մի կը տեսնէ աշխարհիս մէջ, և թէ այն որ շարն սկսաւ և ամենայն կերպով կ'ուզէ զայն պահել, զեռ ևս իւր իշխանութիւնն կը բանեցնէ խաւարին աշխարհի մի մէջ՝ որ լուսոյ հակագարմն է, և հեռիւ և նախանձաւ և յուսահատութեամբ լէցուած տեղւոյ մի մէջ՝ խաղաղութեան և երջանկութեան թագաւորութենէն գաւթս, որում ամեն լէզուաց մէջ ալ Գեորգ անունն կը արուի:

Արքայութիւն

27 Յունիս:

Գատաստանի էական և հարկաւոր վախճանն ուրիշ բան չէ՝ բոյց եթէ բարոյական մարդոյ արգեանց և ապարդեանց յայտարարութիւնն, և հետևապէս իրեն անկամ վարձուց կամ պատժոց հրատարակութիւնն: Ապա ուրեմն հանգերձեալ աշխարհի մէջ վարձուց և պատժոց զաս զաս տեղեր պէտք է որ լինին ինչ տեսակ և ինչ կերպ կ'ուզես համարել: Իմաստասիրութիւնն այս նիւթոյս մէջ կրճից հետ կը համաձայնի. սակայն կրճք աւելի յայանարարաւ կը խօսի այս բանիս վրայ, և մարդուս զգայութեանն և պատկերողութեանն խօսելով՝ զնա աւելի կը յոր-

գորէ՛ յուսով բարեաց զորս խոստանայ նմա հան-
գերմեալ կենաց մէջ, և երկիրդն պատժոց զորս կը
սպառնայ: Իսկ խմաստասիրութիւնն միայն չոր ու
ցամաք կերպով ասէ թէ առաքինութիւնն իւր վարձ
քըն և ախան իւր պատիժն պիտի ունենայ, առանց
բացատրելու պատժոյն կերպն տեսականութիւնն և
զայն կարծեցնելու կամ թեթեցնելու միջոցներն:
զարմեալ աւելի բան մի ոչ ասէ թէ վարձատրու-
թիւնն յորում կայանայ, ինչ է առած երջանկու-
թիւնն, արգեօք այս երանութիւնս անկորուստ և
յաւիտենական պիտի լինի թէ երթալով նուազի և
կամ նորէն կորնչի:

Շատ խմաստասէրք տեսակ տեսակ ենթադրու-
թիւններ ունեցան այսոր վրայ՝ յորոց գլխաւորներն
են հոգեփոխութիւնն և հոգւոց անսահման յառա-
ջագիծութիւնն: Առջի կարծիքն կ'ենթադրէ թէ հո-
գիններն պետութենէ 'ի պետութիւն կամ աշխարհէ
յաշխարհք պիտի պանդխտին՝ միշտ գոյութեան զա-
նազան ձեեր առնելով՝ որ աւելի կատարեալ պիտի
լինի՝ եթէ ներկայ կենաց մէջ առաքինութեամբ և
հանձնարով ճոխացել են, և ընդհակառակն աւելի
ստորին կազմաւորութիւն մի՝ եթէ երկրաբար կեանք
անցուցել են և անսանական զգայութեանց տեղի
սուել են: Իսկ երկրորդ կարծիքն՝ զհոգիս՝ տիեզե-
րաց մէջ պարունակէ պարունակ անցընել կուտայ և
մինչև ցաստեղս երկնից կը հասցնէ, ուր իւրաքան-
չիւրն իւր զարգացման համեմատ աշխարհ մի կը
գտնէ և համեմատական երանութիւն մի՝ որ պարու-
նակէ 'ի պարունակ պիտի աւելնայ՝ անգափար գեայ
'ի անհունն գիմելով որում ոչ երբէք պիտի հասնի,
որ իրան զրուցելով վերջնական հանգիստ և կա-
տարեալ երանութիւն գտնելու միջոց մի չէ: Յայտնի
է որ այս կարծեօք մարգուս երեսակայութիւնն ի-
մաստասիրաց աննշան վերացմանէն զուրս ելնելով

անվախճան հայեցողութեանց մէջ անկանի՝ որ իրենք ապացուցեալ չլինելէն զամ՝ իրենք ալ ուրիշ բան ոչ ցուցանեն՝ բայց եթէ զայնս հնարողաց երևակայոս խելքն և նորահնար վարդապետութիւններ գտնելու ջանքն:

Իւրաքանչիւր ազգաց կրօնք՝ իրենց ժողովրդոց բնութեան յարմար և իրենց ապրելու եղանակին և սովորութեանց և գաղափարաց համեմատ՝ արքայութիւններ հնարած են. պատերազմաւոր և վայրագասուն ժողովրդոց վարձատրութիւն խոստանալով զգաախ և զգիտոս պատերազմի՝ որ քան զամենեւին աւելի կարիճներուն պիտի արուի. ցանկաւոր ժողովրդոց՝ անվախճան հեշտութիւններ՝ մարմնոց հանցից լիովին կատարմամբն և հանապազորք նորութեամբ. իսկ այն երկիրներու համար ուր սղաւց և մարմնոց գործունէութիւնն հոգնութիւն կը բերէ. և ամեն բանէ վեր կը գնեն երազաւես հանգիստ կեանքն՝ նոքա ալ գերագոյն բարի կը համարին մտաց և խորհրդոց գազարիչն և կամաց անշարժութիւնն և անձնաւորութեան ոչնչանալն՝ որ մասածութեամբ անհնոց մէջ պիտի ընկզմի և մեծին Համայնի ակեղերահան կենաց մէջ պիտի երթայ ութազուի. որ է համաստուածութեան արքայութիւնն: Իսկ յոյնք որ իրենց իմաստասիրութեան պէս կրօնքնին ալ Արևելքէն առած են՝ առաքինութեան վերջնական վարձատրութեան համար երկու կերպ ունեկին՝ աստուածարութիւն և երանացումն Ալիսեան գալտացհոովմայեցիք այս նիւթոցս մէջ բան մի հնարած չեն. այլ յունաց հաւաաքն և կարծիքն ընդունած են. միայն թէ աստուածարութիւնն շողորդութեամբ անպատիւ արարին՝ այնպիսի մարդիկ աստուածոց կարգն անցընելով որ կամ անօրէն ոմրագործներ էին և կամ կայսերական ծիրանեւք զարգարեալ յի մարներ. և իրենց երկինքն ալ՝ յունաց Ալիմպոսին

պէս այնպիսի բնակիչներով լեցուն էր՝ որ անշուշտ արգար մարդ մի ամեն պիտի սեպէր իրեն հան էր. թալ ու նստիչ:

Իսկ Ալիստեան դաշտաց երանութիւնն՝ Վերգիլիս ասի և իր հեռանդաց նկարագրութեանցն նայելով՝ ուրիշ բան չէին՝ բայց եթէ այն գաշտերու մէջ շքուղարայիչ և անմեղաձ իմաստասկաց հեռ խոսակցիչ, որ որչափ ալ հաճոյական բան մի է՝ սակայն մարդս չուսով կը վարժի և կը ձանձրանայ, և անշուշտ գերահանձար հոգւոյ համար յաւիտեանս յաւիտենից վայելելու հեշտութիւն մի չհամարուիր: Այս ամեն բանէս կ'իմացուի թէ որչափ տկար է մարդուս պատկերողութիւնն՝ որ երկնից գաղափար ունեւոր համար ուրիշ բան ոչ անէ՝ բայց եթէ երկրիս զբւարձութիւններն յերկինս փոխադրել՝ որչափ հմար է շափաղանցի տանելով զայնս՝ այլ և յաւերժացնելով: Այս բանս՝ հնաւորով անհունն ձեացնել է, որով ուրիշ բան չլինիր՝ բայց եթէ սարսամ անասն մանութիւն:

Ինձ կ'երևի թէ Աւետարանն անհամեմատ բարձր է, և շատ աւելի իմաստասիրական քան զայս ցնորական կարծիքս. որովհետև առանց նկարագրութիւններով և քերթողութեամբ մարդկանց միտքն չլացնելու՝ բարձրանայն կը քարոզէ թէ արքայութիւնն այնպիսի ինչ է « Զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուսա և ՚ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ՝ զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց » . և առանց Լանալու նորա պատկերն նկարել՝ որ վերագոյն է քան զզգայութիւնս և զմիտս՝ բուսական համարի հաստատել թէ մարդը հոգւոյ վարձարութիւնն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հազորգակցութիւնն ընդ մշտնջենաւոր կենաց և երանական տեսութիւն անհուն Էմարտութեան և կատարելութեանց նորա: Հոգին այս հազորգակցութիւնս կ'ընդունի՝ միանալով ընդ Յիսուս.

սի Քրիստոսի՝ յորում մարդկութիւնն միացաւ ընդ աստուածութեան. այնպէս որ հաւատարիմ քրիստանեայն՝ լինելով անգամ Նկեղեցւոյ՝ որ խորհրդական մարմին է Աստուծոյ մարդացելոյ, աշխարհիս մէջ նորա շնորհաց մէջ ապրելով՝ յերկինս ալ նորա փառաց լիութեան մէջ պիտի ապրի. կելով ՚ի ծոց Աստուծոյ և յանհուն գոյութեան նորա, սակայն ասանց ընկզմեալ լինելոյ անհնոյն մէջ, այլ անվճար պահելով զիւր անձնաւորութիւնն ՚ի միջի անդ սիեզերական լուսոյն: Ասանց մասնակցելոյ աստուածային էութեան՝ որ անհաղորդական է արարածոյ, և որ մնայ միայն յանձինս Սրբոյ Երրորդութեան, մարգս պիտի աստուածարի իր մարմնօջն ալ՝ փառաւորութեամբն Քրիստոսի՝ որոյ անգամ է, և որ յեա վերածնելոյ զնա և կերակրելոյ իւր արեամբն պիտի լցուցանէ զնա իւր գերազանց փառքն և յաւիտեանական երանութեամբ: Ահա այս է քրիստանեից խոստացուած վարձատրութիւնն՝ իւր առաքինւած ջան վաստակոց փոխարէն, որ է վերջնակէտ երանութիւն, որով մարգս պիտի նկատէ զչոյան Զմարտութեան յազրերակուեսս անգր, և զուզիս երջանկութեան պիտի ըմպէ նոյն ինքն բարութեան աղբիւրէն:

Հարկ է խոստովանիմք որ ոչ որ բնաւ այսպիսի փառաց և երջանկութեան գաղափար մի ընծայած էր մարգուս, իրաւ նախկին իմաստասէրնեքն ոմանք ասացեալ էին՝ որ մարգուս կատարելութիւնն աստուածութեան նմանելու վրայ էր, և որչափ հնար էր այս նմանութեան մտանալու էր, ապա ուրէմն անտարակոյս՝ ասմկէն աւելի լուսաւորեալ միայ ունելով՝ համարէին թէ աստուածութիւնն ամեն կատարելութեանց աղբիւրն էր: Սակայն ժողովրդեան պաշտածն այս չէր, և Ալիմպոսի աստուածներուն նմանելու համար՝ առաքինութեան շատ մեծ ջանք

մի պէտք չէր, և ոչ ալ ծանր անձնանուիրման կա-
րօտութիւն կար:

Իսկ ընդհակառակն քրիստոնէից Աստուածն է Հայր
լուսոյ և ամենայն առաքինութեանց և ազբիւր ամե-
նայն արոց բարեաց իջեւոց 'ի յերկնից. ինքն է բարին
գերագոյն, Ճշմարտութիւնն ակեղերական, լրումն
արդարութեան, և գեղեցկութիւն անբիծ անարատ,
ինքն է սէր անհուն և կեանք յաւիտենական. ուստի
և արարածն որ բարեբազարար իրեն կ'ընծայէ
զինքն բոլոր իւր գոյութեամբն և բովանդակ կամօք՝
չկարէ անկանել 'ի փառաց անտի կամ կորուսանել
զերջանկութիւնն ընկալեալ. վասն զի միանգամ 'ի
ծոց Աստուծոյ ընդունուելէն ետև՝ զիրար անվախ-
ճան կը ժառանգեն և զիրար կը ճանաչեն. և գրեթէ
անլուծանելի ամուսնութիւն մի է ընդ մեջ մարդ-
կութեան և աստուածութեան, որ նախ յանձին
Քրիստոսի կատարուած է, և 'ի ձեռն նորա ընդ ա-
մենայն բարեհաճոյ մարդկան՝ որ ընկալան զկեանս
իջեալս 'ի յերկնից. վասն որոյ և ասաց. « Արա՛,
Հայր իմ, զի իցեն նոքա մի ընդ մեզ, որպէս և մեք մի
եմք »: Այս Աւետարանի խոստացեալ երջանկու-
թեան լրումն ալ այն է որ՝ ամենեկին պիտի չկորնչի-
վասն զի ուրիշ իմաստասիրաց և կրօնից երջանկու-
թեան պէս բնական սւրբութեանց անսահման չա-
փազանցութիւն մի չէ՝ որով և չափաւոր և կորսա-
կան, այլ երանութիւն յաւիտենական՝ հազորդա-
կցութեամբ աստուածային կենաց որով կը լցուի և
իւր անփոփոխելութեանն մասնակից աննէ. որով
հոգին « զմասն բարին ընարած լինի, և զմիակ հար-
կաւորն՝ որ ոչ բարձցի 'ի նմանէ » այսինքն զժառան-
գութիւն գերագոյն բարւոյ. վասն զի բան մի չկայ
որ աստուածային սիրոյն գեմ զօրէ՝ որով սիրէ նա
զհոգի մարդոյն անքակտելի և անկորուստ միու-
թեամբ:

Այս ամենայն ինձ շատ գեղեցիկ կ'երևի և յերաւի արժանաւոր մարդոյ, և թերեւս գեր 'ի վերոյ քան զբնութիւն նորս. վասն զի որչափ ալ կը հաւատամ թէ մարդ իւր ուժովն և իւր բնութեան պայմաններովն կարէ լինել յոյժ քմաստուն և հզօր և աւարիւնի, նաև 'ի գէպս ինչ մինչև 'ի գիւցազնութիւն ժամանոց՝ սակայն խելքս շհասնիր թէ ինչպէս կարէ Աստուծոյ հետ միանալ՝ մինչև նորս կենացն լինել կենակից, և այնպէս ընկզմեալ յԱստուած մինչև քոզցեա մի լինել ընդ նմա: Ասի թէ այս բանս գերբնական շնորհք պիտի լինի, ապա ուրեմն եթէ այս բանս հնարաւոր է՝ ուրիշ կերպով չկարէ լինել բայց եթէ մարդկային բնութեան նորահրաշ կերպիւ վերհամբառնալովն. սակայն եկ տես որ այս գերբնական միջոցն ալ ինձ համար մթին բառ մի է: Ուր մնաց որ միայն հօգին այսօրինակ պիտի չփառաւորուի, այլ և մարմինն՝ որ ասեմք այնոր հետ միացեալ էր, և յարութեան օրն ալ դարձեալ ինքն ալ պիտի այլակերպի, որպէս զի մարդկութիւնն իւր գոյութեան երկու մասամբքն ալ մասնակցի այն երանութեան՝ որում արժանի եղեալ են իրենց համընթացութեամբն: Աստ ևս կը ստիպուիմ յանաշուշու՝ որ բանախոսական մեծ ճշգրտութիւն և կապակցութիւն կայ այս ամեն վարդապետութեանց մէջ՝ որ ամենքն ալ իրարմէ կ'ելնեն և ամենքն ալ 'ի միոյ սկիզբէ՝ որ է մարդեղութիւն իանին վասն մրկութեան աշխարհի: Եւ միանգամայն այս ամեն իրարու պնդազօղ հետեւութիւններս՝ շատ յարմար կուգան մարդկային հօգուոյ իղձերուն՝ որ միշտ կը ցանկայ և կը Ծարաւի բարձրութեան մեծութեան երջանկութեան և անմահութեան: Իայց արգեպք սկիզբն ճշմարիտ է, կամ թէ Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութեան մարդեղութիւնն իրական ինչ է, թէ առասպել իմն: Ահա միշտ այս ինչ է որ մտացս մէջ կը գառնայ և զիս

կը խուճապէ. Թէպէտև զՔրիստոս պարզ մարդ հա-
մարեւոյ, բացաարութիւն մի պիտի չկարեմ տալ ոչ
իւր անձին և ոչ իւր կենացն, ոչ իւր մահուանն և
ոչ աշխարհիս վրայ գործած ամենամեծ յեղափո-
խութեանն :

Սակայն որչափ ալ խաւարի և տարակուսի մեջ
եմ՝ կ'ուզեմ յառաջ երթալ, և զժուարութիւններն
զիս պիտի չկասեցնեն, բաւական է որ ամեն որ սա-
կաւիկ ինչ վասակիմ: Հիմա այս աւուր խորհրդա-
ծութիւններէս՝ կարեմ ապահովապէս հեռեցնել որ
քրիստոնէից արքայութիւնն ամենէն գերազայն ա-
մենէն մաքուր և ամենէն աւելի ոգեղէն է. և այսոր
համար իմաստասիրութիւնն ոչ միայն զորաւոր պատ-
ճառ մի շունձի զայն հերքելու, այլ հարկ է որ ըն-
դունի ևս զայն՝ եթէ ոչ իւր ամեն ձեւերովն որ պատ-
կերազութեամբ կարե զանազանիչ, գոնե ըստ հի-
մանն՝ որպէս ամենէն աւելի արժանաւոր վարձա-
արութիւն բանաւոր և ազատ կակի:

ԳժՈՒՍՐ

1 Յուլիս:

Ինչ որ յեռանդն արքայութեան համար առացի՝
գժոխոց վրայ ալ կը յարմարի. վասն զի եթէ բա-
րիներն պիտի վարձաարուին՝ ապա հակազարձարար
չարերն ալ պիտի պատժուին: Արգարութիւնն եր-
կուքն ալ կը պահանջէ, և սասակութեամբ կ'ուզէ՝ որ
իրենց ամեն փափաքներն կատարողները և աստուա-
ծային օրինաց գեմ և իրենց խղձին բողբոներուն հա-
կաակ՝ իրենց նմանեաց ալ փրատ տալով վայելչ
փնտառողներն՝ եթէ այս աշխարհիս մեջ իրենց անկար-
գութիւններն վշտակրութեամբ և զզջմամբ չբաւե-

ցին՝ ուրիշ տեղ իրենց յանցանաց և անօրէնութեանց արժանաւոր պատիժն ընդունին. այս բանիս իմաստասկըք ալ աստուածարանից հետ կը համաձայնին: Միայն թէ հոս ալ իմաստասկըքներն իրենց վերացեալ տարտամութեան մէջ կը մեան. վասն զի թէպէտ կը հաստատեն թէ պատիժ մի հարկաւոր է՝ բայց ոչ տեղն է՝ որոշեն ոչ կերպն և ոչ միջոցներն. կը համարին թէ այս պատիժս բոլորովն ներքին է կամ իրենց բաւօրէն եկեմակայ՝ան, այսինքն թէ միայն խղճի խոյթեր պիտի ունենան՝ որ աւելի լուսաւորեալ լինելով պիտի ծանաչէ թէ որինաց որ մասին մէջ պահեսցաւ: Հարկ է խոստովանիլ որ եթէ պատիժն այս միայն է՝ շատ զորաւոր հաստատութիւն մի չէ որինաց և ոչ ալ այնչափ ուրաւփելի. և որովհետեւ մարդիկ իրենց խիղճն զիւրաւ կը խաբեն՝ որ զգարն կը քողարկէ կամ կը թեթեւցնէ, և երբեմն կ'արգարացնէ ևս, և այս բանս աւելի մտացեաց և ուսելոց կը հանգիպի, ապա ուրեմն եթէ հանգերձեալ աշխարհի մէջ ալ խղճի միայն մնար՝ իրենք զիրենք կարէին դարձեալ արգարացնել՝ եթէ արտաքին զորութեան վրէժխնդիր ազդեցութիւն մի չիմանային, և առարկայիս պատժոյ մի ցաւալի տալաւորութիւնն չզգային, որ իրենց մտաց պատրանքն և հնարքն փառատելով իմացնէ նոցա իրենց մեղաց ծանրութիւնն:

Իսրմեալ հարկ է որ այս աշխարհէս բաժնուած հոգիներն տեղ մի երթան, այնպիսի տեղ մի որ իրենց համար արուած վճառն յարմար լիցի, և ուր գտուին նոյն վճառն գործադրութեան պաշտօնեաց, ներն և գործիքներն: Աւ ահա ըստ այսմ ևս կրօնքքան զիմաստասիրութիւն աւելի ճիշդ կ'ուսուցանեն, և այնպէս ալ պետք է որ լինի՝ որովհետեւ կը համարին թէ իրենց ուսուցաններն յերկնից ընդունած են, Հեթանոսաց զիցարանութիւնն շատ ճօխ է այս նիւթոյս կողմանէ, և ս'ի որ իր դասական ուսմունքն

աւարած է՝ անշուշտ կը յիշէ Ստիւքս և Ախերոն գետերն, Կարոնն ու իր նաւակն, Կերբերոսն, Պլուտոնն, Պերսեփոնէն, զՊարկայս և զԿատաղիս, Տանտալոսի պատիժն, Իրօսնի անիւն, Սիսիփոսի խաւրակն, Պրոմէթէոսի անգղն, Իանայեանց սակաւն, և այլն, և այլն: Ինչպազնեցոյսի քերթուած մի շխայ՝ որոյ մէջ գտօխք իջնող մի շքաուի սարսափելի նկարագրութիւններով, և թեպէտ քրիստոնէական իմաստութիւնն այս նկարագրերս և առասպելներս ոչ ընդունի՝ զորս նախկին աւանդութեանց շափազանցութիւններ և այլաչլութիւններ կը համարի, սակայն մարդուս մտաց պատկերազուծիւնն շատ անգամ նոցա պայծառափայլ մեծց վրայ կը հիանայ և գեղեցիկ քերթազուծեամբն կը զմայլի: Աս առ այժմ ինզրոյն այն կէտն միայն կ'ուզեմ ցուցանել՝ որ գրեթէ ոչ քաղաքարն իմաստասիրութեան ալ հակառակ չէ, որովհետեւ ինքն ալ ստիպեալ է ընդունելութեայս աշխարհէս անգին շարաց վերջնական պատիժ մի հարկաւոր է, որովհետեւ ինքն ալ կը խոստովանի թէ արգարութիւնն աննախագրելի է, և կրօնից հետ ինքն ալ ասէ թէ իւրաքանչիւր ոք իր գործին համեմատ պիտի գանէ: Ապա թէ ոչ՝ նոյն իսկ քնական օրէնքն հաստատութիւն ոչ ունէր, և նախաինամութիւն կամ անշուքութիւնն ալ աննշան բուն լինէր:

Աստի պատճառ չունիմ՝ քրիստոնէից գտօխքն մերժելու՝ գանէ որպէս նկարեն զայն Աւետարանն և աստուածաբանութիւն. վասն զի մեր մէջ ալ՝ որպէս նաև առ հեթանոսս արուեստագիտաց պատկերազուծիւնն հանդերձեալ աշխարհի վրայ՝ շատ սարսափելի նկարագրութիւններ առնելու մեռք զարկած են, և նոցա ամեն մտահաճութիւններն ընդունելու ոչ ոք զիս կը ստիպէ, և ոչ իսկ Տանթէի գիւտերն, որչափ ալ համեմարեց լինին: Իայց մինչև հի-

մա առաջաններէս ինձ անդիմադարձ և անհերքելի կ'երևի որ՝ դժոխք կամ անզի պատժոց առաջեւն լի լինելոց և ջառովք՝ որովհետև երանութեան սթեա- նէն զատուած է. խաւարաւ պաշարեալ՝ վասն զի երկնից լոյսն չկարէ ընդունիլ, և մթին և ծախիչ հրով բորբոքեալ՝ քանզի սիրոյ քաղցր ընդունութեան հոն ոչ թափանցի՝ անձնասիրութեան և նախանձաւ ան- զոր խոստութեամբն միշտ և անդադար ալեկոծեալ լինելուն պատճառաւ: Այս ալ զարձեալ չեմ կա- րող ուրանալ՝ որ սկզբնապատճառն շարի կամ ա- ռաֆին արարածն որ զայն հնարեց՝ յերաւի այն խա- լարային թաղաւորութեան իշխանն է, և այն ոգի- ներն որ իր ապստամբութեան քչեց տարաւ՝ իրեն հետ այն տեղն կը բնակին և իրեն Աստուծոյ գեմ ունեցած կատաղութեանն և մարդկանց գեմ ունե- ցած տանջութեանն կ'արբանեկեն. որով ինչպէս իր շարեացն այսպէս ալ իր տանջանաց մասնակից են. և վերջապէս այն թշուառ և շարեացապարտ մարդիկ ալ՝ զորս նա կը ջանայ փորձելու և շարացնելու՝ իւր գործակիցներն շարացնելու՝ և իւր տանջանաց ընկեր առնելու համար՝ եթէ տկարութեամբ նորա ձայնին լսեն և յոժարութեամբ զերենք նորա ձեռքն մատ- նեն՝ որպէս արարին երբեմն անկեալ հրեշտակք՝ այս մարդիկս ալ կ'երթան կը լեցուին այն դատապար- տելոց ահապն վիճն. երբոր մինչև իրենց վերջին շունչն Աստուծոյ գեմ ունեցած թշնամութեան մէջ կը հանապազորգեն, ուրանալով զնա և հայհոյելով իրենց երեքիս վրայ ունեցած փորձոյ ժամանակին մինչև վերջին վայրկեանն:

Իսկ եթէ հարցանես թէ այս դժոխոց տեղն արե- զերաց ընդարձակութեան մէջ ուր և որպէս շինուած է, ըյք են արբանեակքն և գործիք և կերպ տանջա- նաց, որպիսի է հրոյն բնութիւնն որ այրէ զլանցա- լորս առանց ծախելոյ զնսա. այս ամեն հարցուա-

Ժոյ պատասխան մի չունի՞մ, և իմաստասիրական
հայեցողութեամբ բան մի գիտելու միջոց չունի՞մք, և
ենթագրութիւններ և կարծիքներ միայն կարեաց
առնել, եթէ Նեւտոնի աւամն իմաստասիրութեան
ալ նշանաբանն չլինի՞ր Ենիօդրուի-նու ու հուշի: Մա-
նաւանգ որ Աւետարանին մէջ ալ պայպիսի նկարա-
գրութիւններ յոյժ սակաւ են, ասելով միայն թէ
հօտըն նոցա ոչ շիջանի, և հօգին կրնոյ որդն ոչ
մեռանի: Իսկ Եոզհաննու Եայանութեան մէջ շատ
աւելի սարսափելի նկարագրութիւններ կան զորս
մեկնաբանելն միշտ գիւրին չէ: Իսոյց այս հրահան-
գաց մէջ ամենէն աւելի զիս զարմացնողն՝ այն է որ
մարգուս մտքն բարձրացնելով՝ միշտ գեղ 'ի հօ-
գեորականն և իրաց հիմն սեպուած գաղափարին կը
տանի, և ինչպէս երանութեան վրայ խօսած ժամա-
նակ՝ երկրաւոր զուարճութեանց նկարագրին 'ի բաց
կը թողու՝ որ երկնաւորաց հեռ շին կարող բաղջա-
տուիլ՝ զորս մարգուս աչքն չկարէ տեսանել և մտքն
չկարէ ըմբանել, և այն երկնային երանութիւնն կը
հաստատակ զԱստուած և զբաւխանական Ճշմարտու-
թիւնն անսնելու և գերադոյն բարին ժառանգելու
վրայ, և աստուածային կենաց հազորք լինելու վրայ
'ի ժոյ անձաւելի Երրորդութեան՝ որ հոգւոյ հօ-
մար ամենէն մեծ փառքն և ամենէն գերազանց եր-
ջանիութիւնն է, այսպէս ալ երբ կ'ուզէ հասկացնել
սասանային և իւր արբանեկաց և դատապարտելոյ
սանջանքն՝ շրտակ այնոր խորն կը հասնի, և այն
սանջանաց իսկութիւնն կը համարի յերկնային լու-
սոյ զրկուած լինելն, և այն հոգւոյ 'ի սկզբնէ կենաց
բաժնուած լինելն՝ որով մահուան մէջ թողուած կը
մնան: Ապա ուրեմն այս ամեն ասպտամբ հոգիք և
Ճշմարտութիւն ուրացողք մեռած կը համարուին, և
յաստուածային կենաց մեռեալ լինելնուն համար՝
որով յանգոյութիւն ոչ գառնան, իրենց սեպհա-

կան կենսքն միայն կը մեան, որ այն ալ գերագոյն բարւոյն ունեցած Թարաւոնն՝ ինքզինք կ'ուտէ ու երկրով կը լափէ, յուսահատութեամբ տեսնելով որ ոչ բնաւ այնոր պիտի հասնին, և իրենց ամբարտաւանութեան ջանքովն և անկարող կատաղութեամբն ինչ որ առնեն՝ պարսպ պիտի ելնեն:

Այս գաղափարներս ինձ յոյժ ընդունելի կ'երևին, և ամենևին բանավարութեան իրաւանց և իմաստասիրութեան արժանապատուութեան գէժ ոչ ելանեն: Բայց հոս սարսափելի խնդիր մի կ'ելնէ՝ որում մտանալ ոչ համարձակիմ, և քրիստոնէական վարդապետութեան տուած լուծմանն ալ ամենևին խելքս չհասնիր: Արգարութեան գէժ եղած անարգանաց պատիժն անհրաժեշտ է՝ կ'ընդունիմ, սակայն այս պատիժս յաւիտենական պիտի լինի՝ թէ որ պիտի գայ որ աւարտի, յաւիտենական լինելն սրտիս ալ խելքիս ալ հակառակ կու գայ. վասն զի այն ասէն ինչ պէս միութիւնն և խաղաղութիւնն պիտի հաստատուի՝ եթէ յանկեան ուրեք ակեղերաց ինչ և իցէ մեով պիտի գրուին անհալ մետաղի մի կամ գծօխոց կոնքի մի պէս յանցանք և պատիժք, և յաւիտենական բարւոյ գէժ՝ յաւիտենական շար մի, որ մանիքեական ուրուականի մի պէս միայս կը խուճապէ:

Յաւիտենականութիւն պատժոց

5 Յուլիս:

Շատ օրերէ ՚ի վեր մտացս մէջ միակերպ պատժոց յաւիտենականութեան վրայ կը խորհիմ՝ առանց քայլ մի յառաջ երթալու. յերկուց կողմանց ալ պաշտպանող և գիմազրող պատճառներ գտնելու՝

ոչ գիտեմ որ կողմն բանեմ: վասն զի յերկուց կողմանց ալ առարկութիւններ կ'եղնին՝ որոց պատասխանն չեմ կարող տալ: Բայց առաւել քան զմիտս՝ սիրտս կը բողբոջէ, և կարծես թէ ոչ կարեմ այս անգարձահան վարդապետութեանս հաւանիլ: Սակայն երկհուան օրն միայն սահաւ մի սասանեցաւ՝ այս նիւթոյս վրայ միճարանելով իմաստուն եկեղեցականի մի հետ որ համալսարանի աստուածարանութեան մասին վարժապետ է, և գրասխտութեամբն մեծ համբաւ ստացած է: Այս քահանայս որչափ որ աստուածարան է՝ նոյնչափ ալ իմաստասէր է, և իրեն ուսուցանելու և բացատրելու կերպէն շուտով մի հասկացայ թէ արդի գիտութեան ալ կատարելապէս տեղեակ է: Բարեկամներէս միոյն ասունն ճաշու երթալով՝ զմեքն ալ հոն հրաւիրուած գտի իրրեանն բարեկամ, և միայն անունն լսած լինելով և անմին ծանոթութիւն չունելով՝ առջի անգամ տեսնելուս սիրտս կապուեցաւ, թեպէտ և մէք իմաստասէրքս եկեղեցականի անունին և զգեստն միշտ կը խորշիմք: Եւ որովհետեւ խելքս միայն իմ մեծ խընցրոյս հետ էր՝ ինքնիրենս ասացի. Սա մարդուս հարցընեմ այս նիւթս. վասն զի հիմա այս ժամս մտքէն անգամ չանցնիր և պատրաստութիւն մ'ալ չունի, ուստի աւելի ապահով կարեմ լինել՝ որ ասացածին վրայ ինքն ալ մտքն համոզուած է:

Սակայն ոչ կամեցայ սեզանին վրայ խոտք բանալ, նախ որ խնդիրն լսաւ ծանր է և ՚ի գրկելուս ճառելու նիւթ չէ, և երկրորդ փորձով գիտեմ որ երբ նիւթոյ մի վրայ հրապարակաւ կը խօսուի՝ անմնասիրութիւնն մեզ կը մանկ ու յազմող երեւիլ կ'ուզէ կամ գոնէ յազմուած երեւիլ չուզէր, ուստի խօսողներն գրեթէ յակամեոյս աւելի ունկնդրաց վրայ ապաւարտութիւն ասնելու կը նային՝ քան թէ ճշմարտութիւնն հաստատելու, այսու կարծիքներն կամ

գոնէ այնոց բացատրութիւններն չափազանց ձև մի կ'աւանուն, և երբեմն նոյն իսկ անկեղծութիւնն ալ կ'այլալի: Այս բաներս մտածե՛լ վիճրգիներս բռնեցի, ու երբ սուրճերնիս ալ խմեցինք՝ զինքն առանձինն պատուհանի մի առջև տարի՛ ուր երկայն խօսակցութիւն մի ունեցանք՝ որոյ համառօտութիւնն այս է:

« Արդապետ հայր, ասացի, արգեաք կաթողիկեաց լինելու համար՝ բացարձակապէս հարկ է հաւատալ պատժոց յաւիտենականութեանն, թէ յաշփենալսն բառն այն տեղ միայն երկայն ժամանակ մի ցուցանէ՛ որ վերջնապէս պիտի աւարտի, որինակի համար ինչպէս ռամբօրէն ասեմք՝ տարի մի է որ քեզ կը սպասեմ՝ փոքր՝ ի շատ երկայն ժամանակ մի ցուցանելու մտք: Մանաւանդ որ այսպիսի գիմառնական կամ այլարանական ձևեր շատ կան Գրոց մէջ, զոր որինակ Աստուծոյ համար որ պարզ ողի է՝ ասի ունել այս, բերան, ականջն և բազուկս: Արգեաք այս խօսքս ալ այնպիսի ձև՝ մի հասկանալու է՝ թէ Ճիշդ ըստ բառին ասնչու է 0:

Քահանայն առանց տարակուսելու պատասխանեց. « Ճիշդ ըստ բառին ասնչու է, և բոլորովին բառական ճիշտութեամբն. վասն զի սուրբ Գրոց ասացածն ալ անվախձան յաւիտենականութեան համար է, ուրիշ խնայ չունի: Ինքն վնասարար կը զրուցե, և Եկեղեցին ալ նորա բանիս կ'ուսուցանէ՛ որ գաւապարանոց պատիժն վերջ պիտի չունենայ, ինչպէս նաև երանելեաց վարձքն: Կորէն կարգացէք այն խօսքերն որ այս բանս կը հաստատեն. Մարկոսի Թղլուինն ու 43րդ համարն գրուած է թէ շարերն այրող կրակն բնաւ պիտի չմարի, և զնոսս կրճող որդն բնաւ պիտի չլեռնի. նմանապէս երբ Մասեթոսս աւետարանիչ (ԺՆ, 41) աշխարհիս վերջն և ընդհանրական գաւապատանն կը նկարագրէ, Յիսուսի Քրիստոսի բերնէն այս խօսքերս ասե. « Երթալք յինէն

անիծեալք 'ի հօւրն յաւիտենական)), քան զոր աւելի գրական և որոշ վճիռ չկարէ լինել, և զոր Եկեղեցին հաւատոյ մասն որոշած է, և հետեապէս ճշմարիտ կաթողիկէ լինելու համար՝ զայն այնպէս ընդունելու է՝ ինչպէս որ որոշուած է Արքայն Ամանասի ասացեալ հանգանակին մէջ՝ որ ասէ. Ոյդ զԲարի գործեցին՝ երեցեկն 'ի Լեան յաւիտենական, իսկ ոյդ զԼուս՝ 'ի հօւրն յաւիտենական : Այս իսկ էն իմաստն հասարակ էն ոյդ հասարակեաց և հասարակեաց հասարակեացն ոյ իտուցն հասանել իրիւթեան)), :

« Ար ցաւիմ որ այս այսպէս է, պատասխանեցի, որովհետեւ այս վարդապետութիւնս շատ մարդկանց համար քար գայթակուութեան է, և նոցա միտքն զգացմունքն և խելքն կը խռովէ՝ յայտնի տեսնելով որ այս վարդապետութիւնս Աստուծոյ բարութեանն ալ արգարութեան ալ հակառակ կ'էնէն)), :

« Ես այսպիսի հակառակութիւն ամենեկն ոչ տեսնեմ, ասաց քահանայն, ամենապաղ արեամբ մի : Հաճեցէք ձեր միտքն բացատրելու, ես ալ կը ջանամ ձեր առարկութեանց պատասխան տալ : Գիտեմ որ հաւատոց այս կիտիս վրայ շատ նախապաշարմունք կան աշխարհականաց միտքն, և մանաւանդ նոցա որ խնդիրն ամենեկն խորախորհուրդ քննած չեն. սակայն գուցէ, Տէր, որ անուանի իմաստասէր էք և ճշմարտութիւնն անկեղծարար կը բնառէք, ինչպէս որ ձեր գրուածներն կարգաւով համոզուած եմ, ասմ կական նախապաշարմամբ խարուած չէք կարող լինել, ուստի կը յուսամ որ ձեր ասելիքն ալ հասարակ բաներ լինելու չեն կամ քրիստոնէութեան գեղմ ճամբրտակութիւններ : Չեզ պէս մարդ մի հարկ է որ հաստատուն պատճառներ ունենայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն չընդունելու և գիմագրելու համար, զորս ես լալ կը փոփոքիմ ճանաչելու, ոչ թէ հաւատոցս վրայ տարակոյս ունելուս համար, որ

բողոքովին հաստատ է, այլ ձեր և բազմաց հաւատաց շահուն համար՝ որ նոյն երկմտութեան մէջ կը գըտուին ։

Այս խօսքերս սակաւ մի զիս շփոթեցին, և որչափ ալ իմ անձնասիրութիւնս կը շոյէին՝ սակայն միանգամայն 'ի նեղ կը ձգէին՝ զիս ստիպելով իմ գիտագրութեանս այնպիսի պատճառներ առ՝ որ սովորական առարկութիւններէն աւելի ոյժ և հաստատութիւն ունենան։ Ասան զի իրան ասելու համար՝ թէ և օրերով այս խնդրոյս վրայ կը խորհէի և մտեր կը պրպռակէի, սակայն սովորական գրուցուածներէն աւելի բան մի չունէի ասելու, այլ ինչ որ ամեն օր կը լսեմք ամենուն բերանն յաւիտենական պատժոց խատուութեան և անիրաւութեան վրայ։ Բայց որովհետեւ քահանայն իմ խելացս վրայ մեծ համարումն ցուցնելով՝ իմաստասիրի պատիւս գրգռած էր՝ շփութութիւնս գրասուանց չցուցի, ուստի համեստ կերպով՝ բայց միանգամայն վստահութեամբ պատասխանեցի։ «Որովհետեւ իմ իմաստասիրութեանս կը զիմէք՝ ապա ես ալ իրբն իմաստասէր ձեզ հետ կ'ուզեմ՝ այս նիւթոյս վրայ խօսիլ ։

«Նրախ և առաջ կարծեմ սա սկզբանս գուր ալ կը հաւանիք՝ որ Աստուած անունն ամենայն կատարելութեանց լրումն կը նշանակէ, ուստի մեք ալ իւր բնութեան արժանաւոր զազափար մի ունելու համար՝ պէտք է որ իրեն ընծայեմք զայն ամենայն առաքինութիւնս զորս ունին մարդիկք և այն գերազոյն աստիճանաւ այսինքն անհուն եղանակաւ։ Իսկ արդ մարդկային հոգւոյ ամենէն գեղեցիկ ստորագլին զուս սերն կամ գթութիւնն է՝ որով ինքն կը բարձրանայ և անտի առնաւ իւր մեծանձնութիւնն և անձնանսիրումն, և այսու է որ ինքն ալ սիրոյ կ'արժանանայ։ Արդ սիրոյ գերազոյն աստիճանն կամ արեղբրական դուժն պէտք է որ գտնուի Աս-

առւած . և այնոր համար է որ զինքն կռակք չայր
երկնաւոր , և կարծեմ Գրոց մէջ Աստուած աչ ինք
իր համար ասէ թէ բնաւ մայր մի իր զաւկներն այն-
պէս ոչ սիրէ . որպէս սիրէ նա զմեզ : Ապա կը հար-
ցանեմ՝ մարգիանց մէջ հայր կամ մայր մի կայ որ իր
զաւկներն չսիրէ՝ նա և զնոսա որ իրենց զեմ գոր-
ծած են և իրենց սիրոյն զեմ ապերախաութիւն
միայն ցուցել են : Մանաւանդ թէ ո՛չ տեսանեմք՝ որ
որչափ աւելի զաւկներն իրենց վիշա պատճառեն՝
այնչափ իրենց սերն աչ կ'աւելնայ . և մի թէ նոքա որ
աւելի զիրենք կը արամեցնեն և աւելի սուղի կը նըս-
տին՝ սովորաբար միւսերէն աւելի սիրելի չեն հա-
մարուիր . որ շատ աչ լաւ բան է՝ որովհետեւ չար
զաւկներն քան զայլս աւելի սիրոյ պէտք ունին և
այնու միայն ճամբու կարեն զաչ : Այսոր համար է
որ բարեպաճ ծնողք իրենց յանցաւոր որդւոց
պահաութիւնն ու յանցանքն թէթեցնել ու անմե-
ղադիր ասնել կը ջանան , և ամենեկին ոչ յաւաստա-
տին նոցա ուղղութեան վրայ , ևս ասաւել երեսէ ոչ
թողուն , և այլ աւելի զնոսա անգարծ հեռաւորա-
ւեան ոչ զատապարտեն . . . : Եւ Աստուած որ հայ-
րերու հայր է , և քան զամենայն մարս զթած է ասէ
իրեն համար՝ կարէ՛ իր արարածոյն զեմ որոյ տեա-
րութիւնն ճանաչէ՝ այս մահադոյտ և անգարծ վճիռս
սալ՝ զոր երկրաւոր հայր մի ամենեկին չկարէ : Ո՛հ ,
աչ , այս անհեարին է , և մտածելն իսկ սիրտս կը խռ-
վէ , և աստուածային բարութեան զեմ հայհոյու-
թիւն կը համարիմ : — Այս ասացածս Աւետարա-
նի սրինակաւն աչ կարեմ հաստատել՝ որոյ վրայ աչ
խարհ ամեն կը սքանչանայ , և երկրիս վրայ քան զայն
աւելի խանդակաւթ վէտք չկարէ լինել , որ է անա-
ասկ որդւոյն պատմութիւնն . . . :

« Լաւ սրինակ բերիք , ասոց քահանայն՝ խոսքս
կարելով , և Անկեղեցւոյ վարդապետութիւնն հաս-

տատելու համար քան զայս աւելի յարմար օրինակ
չեիք կարող յիշել: Այս, իրաւունք ունիք, անա-
ռակ օրգւոյն հայրն՝ որ առակաւոր ձեռոյ ներքե ինքն
իսկ Աստուած է, հայրական բարութեան օրինակ է.
որ իր յանցաւոր օրգւոյն ընդ առաջ ելանէ՝ որ թը-
շուառութեան մէջ անկամ իրեն կը դառնար, ձե-
ռաւըներն կը բանայ զինքն գրկելու, և իր անցեալ
ապերախառութեան հակառակ՝ զինքն իր սրտին վրայ
կը գրկէ, իր վատանունութենէն կը հանէ, և գեր-
գատաանի զաւակ լինելու նշաններն իրեն կը գարձնէ,
և իւր գարձին հանդիսն կատարելու համար պարա-
րակ եղն ալ կը մտրթէ: Բայց այս բաներս ինչ պայ-
մաններով լինի՝ գիտէք, և թէ ինչ պատճառէ յա-
ռաջ կու գայ իւր գթութեան գեղումն՝ այն ալ մեզ
ծանօթ է: Այսինքն է որ այն այսչափ ասեն ասե-
րախ գտուած զաւակն որ անմիա հեռաւորու-
թեամբն հօր սիրան կեղեքել էր, վերջապէս իր յան-
ցանքն կը ճանաչէ և ինքն իրեն կուգայ, և ՚ի ցաւոց
յաղթուած և ՚ի խայթից սանջուած՝ օրչափ որ իր
հպարտութիւնն ու ամօթն գեժ կը գնէր, մտքն կը
գնէ և կ'որոշէ հայրենի տունն գառնալու և անտի
ներումն ինգրելու: Աւասի այս շնորհս ընդունելու
համար է որ հօրն օտքն անկանի, իւր յանցանքն կը
խոստովանի և բարձրաձայն կը յայտնէ որ այլ ևս
արժանի չէ որդի սեպուելու: Երբոր մտրգս կը զըզ-
լայ, և գործած մեղաց խոստովանութեամբն և ար-
ժանացած պատժոց յանձնառութեամբն ալ զայն կը
յայտնէ, այն ասեն ոգորմութեան գուռն ալ կը բա-
ցուի, և բարութիւնն արգարութեան հետ կը համա-
ձայնի: Այսան զի բարոյական շարն ընջուելու համար՝
ինչպէս որ ազատութեամբն եզած է, այսպէս ալ հա-
կառակ ազատ ներգործութիւն մի հարկաւոր է, և
քանի որ այն շարն գործող կամքն սրտի մտք իր շար
արամագրութեան մէջ կը յարատեէ՝ օրով յանցաւոր

եղած է, ներումն ընդունելու վիճակի մէջ ալ չէ զոր
ոչ իսկ ինչորէ: Եւ իւր ամբարտաւանութեամբ մեր-
ժած ներողամտութիւնն ալ իրեն օգուտ մի չառնե-
ր այս գիպուածիս ոչ թէ գթութիւն՝ այլ տկարու-
թիւն լինի: Այսոր համար կը տեսնե՞ք որ անառակ
որդւոյն հայրն՝ հեռաւոր աշխարհներ նորա ետեկն
չերթար զինքն բնասելու, և նորա անկարգ կենաց
մէջ ետեկն շանկանիւր զինքն յանդիմանելու համար-
որովչեաւ ոչ միայն ունկնդիր պիտի չլինէր, այլ
Թերեւս և արհամարհէր ալ և այլանէր, որով և իր
Թշուառ որդւոյն յանցաւորութիւնն ալ աւելցու-
ցած պիտի լինէր: Ազա բարութիւնն ազգոյ լինելու
համար՝ սպասելու է որ տանն հասնի. զան զի իր
զորութիւնն ալ հոգւոյն մէջ լծանէր քանի որ գուռն
փակուած է: Այս գուռս բանալու համար երկու
բանալիք կան՝ յորոց մին Աստուծոյ ձեռքն է, իսկ
միւսն մարդուս՝ որ ազաա ստեղծուած է: Ամեն բա-
րոյական գործոյ մէջ՝ ազատութիւնն իր մասն ունե-
լու է, և իմաստասէրն այս իշխարտութիւնս չկարէ
ուրանալ . . . :

« Ամտարակոյս ընդունիմ զայն, ասացի՝ ես ալ իր
խօսքն կարելով, և քան զայլս աւելի կ'ուզեմ որ
մարդկային ազատութեան առանձնաշնորհութիւնն
ամբողջ պահուի: Գիտեմ որ իր գոյութեան ամեն
պարագայից մէջ, մանաւանդ իւր կենաց ուղղու-
թեան մէջ որչափ ալ զանազան ազդեցութեանց
ներքոյ անկեալ լինի՝ ազատութեամբ աննելու է իւր
ընարութիւնն և այնոր ձայնին լսելու է, որով իւր
ազատութեամբ ուղածովն արգիւնք կամ ապար-
գիւնք կ'ունենայ, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք իր գոր-
ծին համեմատ իր փոխարէնն ընդունի: Սակայն
այսու հանդերձ մարդս այնչափ ազեղս և տկար է, և
այնչափ զիւրախար իր երեակայութենէն և զպայու-
թեանց յստարութենէն և սրտին շարժուածքնն՝ որ

Աստուած՝ որոյ բարութիւնն հաւասար է իր արդարութեան և կարողութեան, պէտք է որ այնոր վրայ ողորմի, և երբ կը տեսնէ որ կորնչելու վրայ է՝ պէտք է որ այնոր ձեռնասու լինի և օգնէ՝ իւր շնորհքն աւելով, և ամենայն կերպերով ու միջոցներով զինքն արգելու վտանգաւոր զառ ՚ի վայրեն որ յանգունդն կը տանի » :

« Այո, անտարակէյս, ասաց քահանայն, և այսպէս ալ արարեալ է Աստուած ՚ի սկզբանէ հեռէ, և միշտ ալ նոյնպէս առնէ: Ազամայ մեղանչելին ետև գութն շարժեցաւ, և հայրական սիրով զինքն պատժած աւանն ալ՝ իր թշուառութեան մէջ յոյս առաւ իրեն Փրկիչ մի խոստանալով: Եւ նահապետաց ձեռք և Սինա լեռին վրայ արուած օրինօք և Մովսիսի առաջնորդութեամբն, և ընարած ժողովրդեան հրահանգներովն և վերջապէս մարգարէից ձեռք գարուց ՚ի գարս պարաստեց այս Փրկչիս կամ Մեծ սիային գալուստն, որ էր իւր սիրելի Որդին կամ իւր Բանն աստուածային: Ուստի ՚ի սահմանեալ ժամանակի Բանն մարմնացեալ էլ անձամբ յերկնից առ ՚ի ուսուցանել բժշկել և ՚ի փրկանաւորել զմարդիկ. բայց գուր ալ գիտէք թէ ինչ ընդունելութիւն գտաւ, և ինչ փոխարէն ընդունեցաւ: Սակայն նա իւր մեծ զոհաբործութիւնն կատարեց՝ մարդկանց անօրէնութիւնն քաւելով՝ հեղձամբ արեան իւրոյ փոխանակ մեղաւորաց, և առ ՚ի աալ նոցա զերկնային կեանս բերեալ յերկիր աստուածային արեամբն: Իրտէք գարձեալ թէ սրպէս ընկալան հըրեալք զայս վերածնութեան արիւնն զոր իրենց և որ գուց զլիսոյն վրայ անկէձքի փոխեցին: Եւ այս Բիսուս Քրիստոս զրկեց իւր առաքեալներն իւր փրկութեան աւետարանն ընդ ամենայն երկիր քարոզելու համար, և իւր խորհուրդներու ձեռքն Եկեղեցւոյ մէջ շնորհաց և օրհնութեան անսպառ աղբիւր մի հաս-

տասանց: Ամենէն գերազանց և սքանչելի ուսումն ա-
մենայն ազգաց արուեստաւ, սակայն բազումք 'ի նս-
ցանէ շուղեցին այնոր օգուան քաղել, և այսոր խոկ
որչափ քրիստոնէայք ալ կան որ կը մերժեն և կ'ա-
նարգեն այն խօսքն որ զիրենք պիտի փրկէր: Ինձ
կ'երեի որ մեզուորաց համար երկնային օգնութիւն-
ներն պակաս չեղին, և եթէ այդչափ դարձի և փրզ-
կութեան առիթներ անօգուա կերպով արուեստն
իրենց աստուածային ողորմութենէն, որոյ գուծն
այն աստիճան հասաւ մինչև յանձն Քրիստոսի յեր-
կիր իջանել՝ իւր արեան գնալն զնոսա փրկանաւորե-
լու համար, Աւետարանին մէջ գրուածին պէս իր
անձին համար ասելով « Անարգեցին և սպանին զՅա-
ուայս իմ, թերևս յորգուց իմմէ պատկառեացին »: ա-
սա ուրեմն չեմք կարող զԱստուած մեզագրել՝ որ-
պէս թէ ապերախտից համար պէտք եղածն շարար,
և բաւական չհամբերեց նոցա անարգանացն, և միով
բանիւ բաւական հայրութիւն շրանեցուց՝ նա որ
մինչև իւր կեանքն խոկ իւր որգուց համար տուաւ:
Այլ ինչ կ'ուզէիք որ ապր, և իր գթութեան ինչ
այլ ծամբայ կը մնար՝ զիրենք դարձի բերելու հա-
մար՝ որոց սիրան այս մեծ զոհովս ալ չարժեցաւ »:

Եւ. — « Աը հասկանամ, Տեր հայր, և եթէ ամեն
ասացածներդ ճշմարիտ են, ինչպէս որ ոչ տարակու-
սիմ որ զուք այնպէս կը հաւատք, անտարակոյս մեծ
է մարդկանց ապերախտութիւնն և ամեն բանի ար-
ժանի են՝ բաց 'ի յաւիտենական պատժոյ: այս բանս
չեմ կարող ընդունիլ, վասն զի այն աստիճան սիրաս
կը խօսովէ՝ որ աւելի կ'ուզեմ տեսլ թէ՛ որովհետեւ
Աստուած ամենակարող է՝ պէտք էր իւր կարողու-
թիւնն գործածել հոգիներն առանց իրենց փրկելու
համար, մանաւանդ թէ իրենց կամաց ալ հսկասակ,
քան թէ թողուլ այս խեղճ արարածներն կուրորեն
գահափոխելու անգարձարար անյատակ վնի մէջ: Եւ

աւելի կ'ընտրեմ որ իւր կողմանէ բանութիւն մի լի-
նէր զիրենք փրկելու համար, քան թէ իրենց ազա-
տութիւնն պահելու համար թողուլ որ այնու միջո-
րին ու կորնչին ։

Քանիակայն. — « Այդ խօսքիդ վրայ շատ կը զար-
մանամ. դուք որ զմեզ կը մեղադրեք իրրե թէ հա-
ւատոյ իշխանութեամբն զմարդիկ կ'ուզեմք դերի
առնել, հիմա ինձ աստուածարանին անկանի իմաս-
տասիրի մի գէժ ազատութեան պաշտպան կանգնիլ :
Ոչ, Տէր, այդ մեր ուզածն անկարելի է. այդ ազա-
տութիւնդ՝ ինչպէս ամենայն ինչ որ Աստուծոյ կու-
գայ՝ սուրբ և անբանաբարելի է. ինքն մեզ տուել է
զայն մեր բնութեան հետ միատեղ, և Աստուծոյ պար-
գեներն անզեղջ են՝ իր աստածն եւ շատուր. և կ'ու-
զէ ազատ արարածոյ վրայ իւր արտութիւնն բանեցը-
նել՝ ոչ եթէ սարկաց : Ինքն կը համի մեր հոգւոյ
մէջ բնակիլ, բայց կ'ուզէ որ մենք զինքն ամեն բանէ
վեր ընդունիմք և կամուար սիրոյ յօժարութեամբ :
Ուստի քանի որ այս ազատութիւնս իրեն գէժ կ'ել-
նէ, և նորա խօսքն չստի և իւր շնորհքն կը մերժէ՝
Աստուած այնպիսի հոգւոյ բան մի կարող չէ առնե-
լու. և եթէ բոլոր յաւիտենականութեան մէջ իրեն
գէժ կը հակառակի՝ յաւիտենաւ ալ պատիժն պիտի
կրէ ։

Եւ. — « Ենթահակալ եմ. Տէր հայր, որ ազատու-
թեան յարգն ինձ յիշեցուցիք, զոր մեք իմաստա-
սէրքս երբեմն բանի տեղ ոչ գնեմք՝ երբ մեզ գէժ
կ'ելնէ, և երբեմն ալ մինչև անկախութեան ծայրն կը
տանիմք՝ երբ մեր բանին կուգայ : Ուստի մեզ հետ
կը ստիպուիմ ասելու՝ որ քանի որ ինքն բարւոյն
գէժ կը հակառակի՝ իւր շարութեանն ալ դարման
ոչ լինի. և այսպէս իւր յաւիտենական ապստամբու-
թիւնն՝ յաւիտենական պատիժ կը բերէ : Բայց ար-
գեօք կարելի է որ յիրաւի այսպէս անվարձան իւր

չարութեան մէջ յամառի, խելքերնիս կը պառկի՝ այս բանիս. և մի թէ չե՛մք կարող յուսալ՝ որ նոյն իսկ ժամանակի երկայնութիւնն և տանջանաց սատակութիւնն իրեն խելքն գլուխն բերել և զջնումի գայ՝ որով և աստուածային գթութեան ալ արժանաւորի: Արդեօք բոլորովին անո՞յս բան է նորա զարձն և արգարացումն. և մի թէ տիեզերաց մէջ ալ պիտի գտուի տանջանաց անելանելի տեղ մի՝ որոյ գրան վըրաց գրուած լիցի Տանգէի այս սարսափելի խօսքս. « Թողէք ըզոյս զամենայն զուք որ ընդ այս մտանէք »:

Քանիակայն. — « Անտարակոյս, սիրեցեալ Տէր, այս սարսափելի տեղս կայ և կաթողիկէ վարդապետութիւնն զայն կը հաստատէ. բայց պատճառն Աստուած չէ. վասն զի ինքն զամենայն արարածս երանութեան համար ստեղծեց, և նոյն իսկ երբ իրենց յանցանքն զայն կորուսին, կ'ուզէ որ զամենեւին զարձեալ 'ի նոյն զարձնէ, և զուք ալ համազուած էք որ այս բանիս համար ամեն ճար հնարեց, և իւր գթութեան ամեն միջոցներն գործածեց: Մեծամեծ սուրբեր տեսած եմք, որինակի համար Ս. Վինգենտինոս Պաւլայեցի և ուրիշներն՝ որ անհաւատից ձեռքն անկած քրիստոսնեայ գերեաց միճակին վրայ այնչափ ցաւ ունեցան՝ որ զնոսա ազատելու համար իրենց կեանքն զոհեցին նոցա ըզթայներն վրանին աննելով. իսկ Աստուած՝ Աստուած լինելով հանգերս՝ քան զայս աւելին արար, և Պողոս առաքելոյն ասացածին պէս զանձն ունայնացոյց և մինչև մարդ եղև զմարդիկ փրկելու համար, և ոչ միայն գերեաց նմանեցաւ՝ զնոսա ազատելու համար, այլ և նոցա փրկանաւորութեանն համար բոլոր իւր արիւնն տուաւ: Եւ եթէ զամենեւին չկարաց շահել՝ յանցանքն արարածոյն շար կամացն է միայն, որ զինքն վերածնող և ազատող աստուածային արիւնն նորա երեսն զարկաւ »:

Եւ. — « Արդ ասացածդ մարգուս նկատմամբ արգարացի է՝ որովհետեւ փրկուելու հզօր միջոց մի իւրեն արուեցաւ : հապա շարի իշխանին սատանայի և իւր արքանեկաց համար՝ որ գժսխոց առաջին բնակիչներն են, ինչ ասելիք ունիք. որովհետեւ ոչ գեւեմ թէ նոցա օգնելու համար ալ Աստուած մի յերկնից իջած է, և Ահեղէցին ոչ երբեք ասե թէ Քրիստոս սնն նոցա փրկութեան համար ալ ՚ի խաչ ելած լիցի : Ապա Աստուած նոցա համար բան մի չէ գործած և անգթութեամբ վարուել է նոցա գեմ : »

Քաննանայն. — « Աստուած անգութ լինել ոչ կարէ. Տէր, ապա թէ ոչ Աստուած ոչ լինէր. բայց որչափ որ յանհունս բարի է, նոյնպէս և յանհունս արգար է. և որպէս իւր բարութիւնն լիապէս երեւի զինքն սիրողաց անհուն երանութեան մեջ, այսպէս ևս իւր արգարութիւնն կը գործածէ անհուն թշուառութեամբ պատժելով զայնոսիկ՝ որ զինքն կ'ատեն. մանաւանդ թէ սոքա իրենք իրենց վրայ կը կօչեն այն թշուառութիւնն՝ իւրեանց յամառ հակասակութեամբն՝ որ անզեղ և անվարձան լինելուն համար թշուառութիւննին ալ անվարձան պիտի լինի » :

« Արդ այսու նկատմամբ սատանայի և անկեալ հրեշտակաց գիրքն՝ մարգուս գրից հեա նոյն չէ : Իշխանն շարի՝ որ ամբարաստանութեամբ Աստուծոյ գեմ ելաւ՝ հպարտութեամբ զնա գահընկէց առնելու մտք, և սկզբնապատճառ եղև ստութեան անօրէնութեան և մահու՝ այս ամեն բանս կատարեալ մտք գործեց՝ իւր ազատութիւնն լիապէս բանեցնելով, որով և հակառակ սատուածային լուսոյն որ զինքն կը լուսաւորէր, և ամենայն շնորհաց որով լցեալ էր : Եւ մի գործով և միակ փորձութեամբ՝ իւր կամքն հիմնովին շարացուց՝ ուղղակի իւր սակզծողին գեմ գարձնելով զայն՝ նորա իշխանութիւնն

ուրանալով, ճշմարտութիւնն բաժրասելով և սուրբ անունն հայհոյելով, և 'ի նմա ոգի արարածական՝ Հոգւոյն սրբոյ գեմ մեղանդեց, որով և մշանքնաւորացէս անարժան գտաւ զայն ընդունելու: Ուստի և իր ներսէն կրած ասնջանքն և գրսէն զինքն չար չարոզ կատանքն՝ ոչ միայն իւր հակառակութիւնն ոչ խորասկեն՝ այլ և աւելի կը խտացնեն, և այնչափ աւելի իւր գատաւորին գեմ կը զայրանայ՝ որչափ աւելի կը զգայ նորա արգարութեան սաստկութիւնն: Եւ այսպէս այս արտուր կացութեանս մէջ չկարէ օգուտ մի քաղել իւր շարատանը փորձանքէն՝ որ ուրիշ բանի ոչ ծառայէ՝ բայց եթէ աւելցնելու իւր կատաղութիւնն ։

« Մեք ահար մարդիկք՝ շեմք կարող ըմբռնել այս ասելութեան մէջ եզած յամառութեան սաստկութիւնն, և սակայն երբեմն մեր մէջ ալ կը տեսնեմք այնոր ցաւալի օրինակներն այն մարդկանց զբայ՝ որ կեան և մեռանին առանց Աստուծոյ, որ իրենց աըրուած կեանքն կը գործածեն նորա իշխանութիւնն շնանալելու, և իւր գոյութիւնն իսկ կ'ուրանան՝ իրենց գոյութեան մէջ ընկզուելու համար, զինքն և իւր պաշտանեայներն նախատանօք կը հալածեն, և վերջապէս հոգիներն կը փչեն բերաններն հայհոյութեամբ լի, և յետին շունչերնին կուտան զԱմենահալն քամահրելով՝ որուն մեռքն պիտի անկանին 'ի մտոյ: Տեսել էք, Տեր, այս կերպովս մեանոզ մարդիկ, ես տեսել եմ և սոսկացել եմ, և կարեմ ասել թէ ահաւելի տեսարան մի է ։

« Արդ ինչպէս կ'ուզէք որ այն հոգիներն որ այս ներկայ կենաց փորձն կ'աւարտեն՝ իրենց մտաց վերջին խորհուրդն, իրենց ազատութեան վերջին գործըն, իրենց սրտին վերջին բարախումն, իրենց մայնին վերջին վանկն՝ զԱստուած ուրանալու և անիծանելու գործածելով՝ կարացնեն երբէք նորա հետ

հաշտութիւլ: Ինչ միջոցներ կ'ուզէք որ գտնեն ուրիշ
տեղ՝ իրենց տրամագրութիւններն փոխելու՝ ուղ.
դուելու և զղջալու համար, երբ աշխարհիս մէջ ար.
համարհեցին մերժեցին ծաղրեցին և հեռակապիս ան.
օգուտ արարին երկնաւոր զթուօթեան ամեն օգնու.
թիւններն: Մի թէ այս օգնութիւններս առաւելուն
իսկ շարուեցան նոցա և չգեղան նոցա բոլորտիքն
այս աշխարհիս մէջ՝ զթուօթեամբն Քրիստոսսի Բանին
մարմնացելոյ, որ խոնարհեցաւ մինչև առ նոսա առ 'ի
փրկել զնոսա բանիւ իւրով և կենդանարար զօրու.
թեամբ աստուածային արեան իւրոյ, որ յեռ վերա.
ծնանելոյ զնոսա մկրտութեամբ՝ կերակրեաց զնոսա
երկնային հացիւ՝ առաջին հազորգութեան ժամա.
նակ՝ 'ի մեան Սկեղեցւոյ որ մատակարար է ամենայն
չնորհաց իջելոյ 'ի յերկնից »:

Եւ. — « Ար խոստովանիմ. Տէր հայր, որ այս
բանս ինձ ևս գտաւար կ'երևի, և թէ այս հոգիք շատ
մեծ փափաք բարւոյ ունելու են, և ստորքինակ օգ.
նութիւն հարկաւոր է՝ որ գարձի գան. գտրազգա.
բար այս փափաքս չունին՝ և հեռակապիս առիթ և զօ.
րութիւն ալ չունին զայն բնակելու. իսկ ստորքի.
նակ օգնութեան համար՝ ևս ալ կը խոստովանիմ որ
զիրենք փրկելու համար Աստուծոյ պատարագուե.
լին աւելի զօրաւոր օգնութիւն չկարէր լինել, և սա.
կայն նոքա զայն ալ ունելով արհամարհել են: Այ.
սու ամենայնիւ ևս չեմ կարող բացարձակ լսել թէ
այս բանս անհնարին է. ուստի՝ եթէ ներկէք ինձ իչն.
զիրն ուրիշ կողմանէ նկատեմ և հարցանեմ թէ ար.
գեօք պատճոց յաւիանակամութիւնն որ նախ և
առաջ Աստուծոյ բարութեան հսկասակ կ'երևի,
որովհետև անվախձան և անոյս պատիժ մի՛ որտի
բնական զգածմանց ալ հսկասակ կ'եղնէ, երկրորդ
անգամ չկարէ՛ ևս մտածուիլ իրբև յայնմապիս հա.
կասակ աստուածային արգարութեան: Այսու նը.

կատմամբ խնդիրն աւելի կը ծանրանայ. վասն զի զգանման վրայ շինար՝ այլ խելաց, և դուք ալ զի-
տեք որ լուսաւորեալ մարդ ևս առաւել իմաստա-
տէր մի անիրաւութեան վրայ հաստատեալ վարդա-
պետութիւն ոչ կարէ ընդունիլ ։

Քանանացի. — « Անտարակոյս, Տէր, ևս իսկ եթէ
յաւիտենական պատժոց մէջ անիրաւութիւն մի
տեսնէի՝ առաջին մերժողն ևս լինէի. բայց Նկեղեցին
որ անհուն բարութեան լեզուն և անփոփոխ Տէմար-
տութեան թարգմանն է, նոյն ինքն գարնեալ գերա-
զոյն արգարութեան պաշտանեայն է, ուստի չկարէ
ուսուցանել ոչ անդթութիւն ոչ մոլորութիւն և ոչ
անօրէնութիւն : Այս կողմանէս վտահ և ապահով
լինելով՝ հիմա շտեմք մեր բացատրութիւններն ։

Ես. — « Դուք քան զիս լաւ զիտեք, Տէր հայր,
որ բնական իրաւանց սկիզբ մի է՝ թէ պատիժն յան-
ցանաց համեմատ լինելու է՝ գործողին մտաց և գոր-
ծին ծանրութեան նայելով, և պատժական օրէնս-
գրութեան կատարելութիւնն ալ այս համեմատու-
թիւնս հաստատելուն վրայ է, որ միանգամայն պիտի
նայի որ յանցանաց և պատժոյն մէջ հանգիստութիւն
մի գտուի, որով այս վերջինս ալ ըստ կարի արգար
լիցի : Բայ ստաի պատժական օրինաց բարոյական
վախճանն պիտի լինի՝ որ պատժոյն սաստկութիւնն
նոյն իսկ յանցաւորին ուղղութեանն օգնէ, ու չէ
թէ միայն ընկերութիւնն պահպանէ կամ օրինաց
վրէժ խնդիր լինի՝ ինչպէս երբե մն կը զջուշուէր : Այս
կերպով պատիժն թէ յանցաւորին սգասկար լինի և
թէ ընկերութեան, որովհետեւ յանցաւորն ալ գառ-
նալով՝ ընկերութեան սգասկար անգամ մի կ'աւել-
նայ : Այս է արդի օրէնագրութեանց կնիքն և Էանքն-
և անտարակոյս այս գարգացմանս պատճառ Աւետա-
րանն եղած է՝ իր քարոզած սիրովն և հոգւոց փըր-
կութիւնն ինչ թանկագին բան լինելն յուցանելով :

Այս սկիզբս գնեւէն ետև՝ ինձ կ'երևի որ եթէ պատ-
ժաւորութեան երկնային վճիռն Եկեղեցւոյ ուսու-
ցածին պէս լինէր՝ այս վերոյգրեալ սկզբանցս բոլոր-
ումքն հակառակ կ'եղնէր՝ որք մեր օրերուն ոճրական
օրինաց պարծանք եղած են: — Վասն զի նախ սար-
սափելի անվախձան պատժոյ և յանցանաց մէջ հա-
մեմատութիւն չկայ՝ որչափ ալ այս վերջինս ծանր
լիցի՝ օրովհետև վերջապէս ուրիշ բան չէ բայց եթէ
արարածոյ անցաւոր գործ մի: Դարձեալ հրեշտակի
կամ մարդոյ անհնազանդութեան և իւր յաւիտե-
նական դատապարտութեան մէջ հանգիտութիւն մի
ոչ տեսնեմ: Բայց եթէ ասելու եմք որ Աստուած
վրէժ կ'ուզէ ասնուլ և իւր վրէժինդրութենէն ա-
խորժ մի կը զգայ՝ որ այս ալ հայհոյութիւն է: Աւր
մնաց որ արարածոց ոճիրներն և նախատներն Ամե-
նականին գեժ ոչ զօրեն, և իր կողմանէ աւելի ար-
գարութիւն լինէր յանցաւորներն այնչափ միայն
պատժել՝ որչափ արգարութեան բաւարարութիւնն
կը պահանջէ. և ինձ կ'երևի թէ մեր ուզածին չափ
երկայն և խիստ պատիժ մի՝ որ վերջապէս վախձան
ունենայ՝ իր վախձանին կը հասնի, և Աստուծոյ աս-
տուածային գթութիւնն ալ կը կատարուի: — Եւ
երկրորդ պատժոյ կատարելութիւնն՝ արգարու-
թիւնն լեցնելէն զսա՛ յանցաւորին ուղղութիւն լի-
նելու է, որ անվախձան լինելուն պէս՝ անկարելի
լինի. և ուրիշ բան յառաջ չգար՝ բայց եթէ յան-
ցաւորին համար յուսահատութիւն՝ որ անձողոս-
րելի թշուառութենէն կը զայրանայ՝ տեսնելով որ
ոչ վախձան ունի և ոչ ալ պիտի թեթեմնայ: — Այս
խորհրդածութիւններէս մի թէ այս ո՛չ հետեւի որ
պատժոց յաւիտենականութիւնն՝ համեմատութիւն
չունելով արարածոց յանցանաց հետ՝ որ միշտ տկար
են յաչս Ամենակալին՝ և որում վնաս մի ալ չեն կա-
րող ասնել, և անօրուս ալ լինելով յանցաւորաց՝

նոցա ազգութիւնն անկարելի աննելով, հակառակ է թէ մարդկային մտաց և թէ բարութեան և արգարութեան Աստուծոյ. ասացածս այս է ։

Քանակայն. — « Զեր գիտած նկատմամբ՝ շատ շատ ասացէք սիրեցեալ Տէր, բայց Աւետարանն և Ահեղեցինն ձեզ պէս ոչ նկատէ. որովհետև արարածոյն արարչին հետ ունեցած գիրքն ձեր ասացածին պէս չէ : Տէրութեան արգարութիւնն իւր անգամաց վրայ բացարձակ իշխանութիւն շունի՝ որովհետև ինքն ստեղծած չէ զնոսա, և նոցա կեանքն իրեն ոչ վերաբերի, մինչքեռ աստուածային արգարութիւնն այն պիտի տիրող մի է՝ որ ինքն տաւեալ է զկեանս՝ իւր արարածոց քանի մի պայմաններով, որ մինչև այս պայմաններս չկատարեն՝ երջանիկ լինել չեն կարող : Այս պայմաններս ինքն յայանել է իւր հոգատակաց՝ յառաջագոյն իմացնելով թէ ինչ պիտի հետևի եթէ զայնս չկատարեն, և միանգամայն տաւել է նոցա զհարկաւոր կարողութիւն կատարելոյ զնոսա. և ասացել է նոցա՝ թէ որ սա բանս աննէք՝ պիտի մեռանիք, որովհետև պիտի բաժնուիք յիննն որ կեանք եմ : Այս բանս գիտելով հանդերձ՝ նոքա ուզել են արխազանց լինել. մի թէ յանցանքն իրենն է որ այնչափ առատակեան եղած է առ նոսա, ուրիշ բան չինդրելով ՚ի նոցանէ՝ բայց եթէ հաստատութեան թիւն առ ՚ի լինել երջանիկ : Իսկ նոքա իրենց գիտցածին պէս երջանիկ լինել ուզեցին, և իրենց վրայ գրուած օրինաց և սպասանացեալ պատժոց հակառակ՝ մտքերնին գրին որ անկախ լիցին, և իրենց կամքն իրենց կանոն լիցի. որով և ինքզինքնին մահու տաւին՝ զոր Աստուած սպասնացել էր. և վերջապէս ուզաննինն ունեցան՝ այսինքն առաջ կեանք մի՝ որ իրենց սեպհական կամաց արգիւնդն էր՝ հակառակն Յլմարիտ և աստուածային կենաց՝ առ որ արժանի համարել էր Աստուած կռել զնոսա իւր սիրով ։

« Ապա կը հաստատեմ այս առաջին կէտս՝ որ նոքա

յաւխտեանահան երանութենէն զրկուեցան՝ զոր միայն Աստուծոյ հետ բոլորովին միանալով կարելին ժաւանդել, և իրենք զիրենք զառապարտեցին անժաւելով զանձինս 'ի նմանէ՝ կամաւոր զանցառութեամբ օրինաց նորա ։ ։

« Բայց տեսցուք սրլափ հաստատութիւն ունի այդ ասացանքից ալ թէ պատիժն յանցանաց համեմատ չէ՝ ոչ իւր ծանրութեամբն և ոչ իւր տեսչութեամբն : Այս բանիս համար նախ որոշեմք սասանային խնդիրն մարդուս խնդրին. վասն զի նա սկզբնապատճառ եղած է շարի, իսկ մարդս փորձութեամբ այնոր շար խրատուն յարմարած է, և սկզբնաւորութիւնն իրմէ չէ ։ ։

« Բնաւ խորհե՛լ էք նախկին շարի խորութիւնն որ արարածական էակի մի կամքէն յառաջ եկն՝ հպարտութեամբ միայն գնելով իւր արարչին հաւատարիչ, մանաւանդ թէ քան զայն աւելի վեր բարձրանալ : Մասնեցեք մի անգամ որ զանհունն գերազանցել կ'ուզէր և զԱմենակալն իւր անտակն գահընկեց առնել, և այն որ այս բանս միայն գրաւ՝ շատ լաւ գիտէր թէ ո՛ւր պիտի հասնէր իւր յանդգնութիւնն՝ որովհետեւ երկնային զաստիարակութեան ամենէն բարձր մարքերէն մին էր : Որ ասել է անհունին հետ անմիտ մեծամարտութեան պատրաստուեցաւ, և շափազանց ամբարտաւանութեամբն 'ի հիմանց բոլորովին շարացնելով իւր կամքն, բոլոր անձամբն անհունն ստանալու տենչալով, ոչ եթէ Աստուծոյ հետ միանալով՝ որ օրինաւոր էր, այլ նորա խշխմանութիւնն յափշտակել ուզելով և նորա թագաւորութիւնն յանձն ձգելու մտք. գոհ չլինելով աստուածային թագաւորութեան մասնակցիլ՝ որ արգէն խոստացուած էր իրեն եթէ հաւատարիմ մնար. այլ ուզեց անձամբ տէր լինել ակեղերաց իւր անուան և փառաց համար, որչեւով ինչպէս ասեն Գիբբ Ո՛ւր

ոչ բարձրացայց¹ : Իւր կամաց բոլոր զօրութեամբն
ուզեց յանձն շորթել զիշխանութիւն զփառս և զե-
րանութիւն անհնոցն, և բոլոր իր ջանքն ու ճիգն ու-
րիչ վերջ շունեցաւ՝ բայց եթէ անկանիլ անհուն
անկարողութեան ամօթոյ և թշուառութեան մէջ :
Դուք ալ յայտնի ոչ տեսանէք որ այս հակառակ
անհնութեանց մէջ համեմատութիւն մի կայ, և թէ
ստատնայի սնչափ հպարտութիւնն յիրաւի անվախ-
ձան պատժոց արժանացաւ. որովհետև վերջապէս
ուզածին հասաւ՝ անհուն շարի և թշուառութեան
մէջ ընկզմելով՝ որոյ ինքն գտիչ եղև, ինքն իրեն հա-
մար սակզժած տէրութեան մէջ, և իր հրեշ խոր-
հրդոց և անմիտ ամբարտաւանութեան հետևողաց և
գործակցաց հետ միասեղ » :

« Ամենեին չեմ լսած որ այս մեծ ապստամբու-
նէն ետև որ միլիոնաւոր տարիներ անցած են՝ սա-
գայէլն և իրեններն խոնարհութիւն մի ցուցած լի-
ցին՝ նորէն ՚ի շնորհս մանկու համար. կարծեմ թէ
գուք ալ այսպիսի բան մի լսած չէք : Թէպէտ և հիմա
իսկ այս բանիս վրայ համամայնեցաք որ ազատու-
թեամբ գործուած մեզքն քաւուելու համար՝ ՚ի հա-
կառակէն ազատութեան գործ մի պէտք է : Ընդ հա-
կառակն սուրբ Գիբբ ասե՛ն և փորձն իսկ ցուցանէ
որ թագաւորն գժոխոց և իւր արբանեակներն միշտ
փորձութիւն տալու խարելու և շարացնելու հետ
են զմարգիկ՝ զնոսա իրենց ապստամբութեանն գոր-
ծակից առնելու և Աստուծոյ թշնամեաց թիւն շա-
ցնելու համար : Դուք ալ կը հաւանիք որ այս
կերպովս Աստուծոյ գթութիւնն շարժել և ներս-
զութեան արժանանալ ոչ լինի, միայն առանձինն և
մասնական շնորհիւ՝ որոյ Տէրն միայն Աստուած է՝

¹ « Եւնց յերկինս՝ ՚ի վերոյ քան զաստեղս արկեց զաթառ-
իմ » : Եւ. թի. 12 :

կարել նա դառնալ 'ի բարի և յերանութիւն, սա-
կայն զայն ալ ոչ միայն ոչ ինդրև այլ և հպարտա-
թեամբ կ'արհամարհէ, և կ'ուզէ ինքնօրէն և ինքնիշ-
խան մնալ իւր ձեռք շինած տիրազօն թագաւորու-
թեան մէջ՝ որ են սանդարամետք. ապա ինչպէս որ
իր շար կամքն վախճանն ոչ պիտի ունենայ՝ այսպէս
ալ իւր սանկանքն » :

« Ար տեսնեք, սիրեցեալ Տէր, որ անել յոսի
չբլանի մի մէջ կը դառնամք՝ անկեալ հրեշտակաց
պատճոյն նկատմամբ, որք իրենց թշուառութենէն
ուրիշ կերպով շէն կարող ազատիլ՝ բայց շնորհիւ
Այնորիկ զոր յամառութեամբ կ'ատեն և ոչ ևս կա-
րեն սիրել. ինչպէս ասէր Արքուհին Թերեզա սասա-
նային վրայ խօսելով: Թշուառականն որ ալ չկարել
սիրել, որ յիրաւի ամենէն մեծ թշուառութիւնն է,
որովհետեւ ճշմարիտ կեանքն սիրոյ մէջ հաստատեալ
է. ուստի և սասանաներն ալ կենաց սկիզբէն զա-
տուելով կատարեալ ծանօթութեամբ իրենց գոր-
ծոյն և բովանդակ զորութեամբ իւրեանց կամաց,
իրենք զիրենք անկարող գործած են 'ի նոյն վերա-
դառնալու սրտի մտք: — Այսչափս բարեկան է
սասանայի և իւր արբանեկաց համար. հիմա տես-
ցուք գատապարտեալ մարդկանց վիճակն: Բայց կը
տեսնեմ որ այս խօսակցութեանս պատճառաւ՝ պատ-
շաճին ալ աւելի տաճանակ մեր ընկերութենէն բաժ-
նուած մնացինք՝ որ չվայլէր. մանաւանդ որ այսպիսի
ծանր խնդիր մի դահլիճի մէջ խօսելու նիւթ չէ. ուս-
տի եթէ կ'ուզէք որ զայն առաջ տանիմք՝ ես միշտ
պատրաստ եմ, և ինչպէս որ ուզէք կարեմ յառաջ
վարել զայն կամ ես ձեզ գալով կամ դուք ինձ » :
Քահանային առաջարկն ընկալայ, և խօսք գրինք որ ա-
ւելի հանգիստ և ազատ լինելու համար՝ վաղուեան
օրն ես իր գրասենեակն երթամ մեր վիճարանու-
թիւնն՝ յառաջ վարելու համար:

Յաւիտեճնականութիւն պատժոց
(շարայարութիւն)

10 Յուլիս :

Առաւելած արանութեան վարժապետին քովէն կու-
գամ՝ որ զիս շատ մարդավարութեամբ ընկալաւ,
և իմաստասէր լինելուս համար կարէր իրաւամբ ան-
ձնագահ և անվատահ լինել իմ վրաս, որովհետեւ շատ
անգամ իմաստասէր ասելով սուս կորովամբիս և ան-
հաւատ կ'իմացուի թէ և յանիրաւի: Ընդհակառակն
ինքն մտերմական և պարզ կերպ մի եցոյց ինձ՝ ճիշդ
կերպով իւր հաւատքն և համոզումն բացատրելով՝
զոր անկեղծութեան երաշխաւորութիւն մի կը հա-
մարէի: Իր ինձ ցուցած վատահումութեամբն իմն ալ
սյլ ասելու իր վրոյ, և մեր երկոյն խօսակցութե-
նէն ետե՛ մտերմարար իրարմէ բաժնուեցանք, չեմ
կարող ասել թէ զիս քոչքովն համոզեց՝ սակայն
ինձ սգստեմբ եղև և սրտիս դպաւ՝ գոնէ այնչափ որ
իր քաջութեամբ պաշտպանած վարդապետութիւնն
զիս ալ ոչ խրտեցնէ: — Մեր խօսակցութեան յարմա-
կումն անունն չեմ կարող տալ, որովհետեւ յարմա-
կումն թշնամեաց գեմ լինի, քանք Առաւելոյ ես
կրճից թշնամի չեմ, ուստի հակաձառութիւնն ա-
նունն տամք՝ զոր ես այսպէս սկսայ:

« Վարդապետ հայր, երեկուան քն շարի ելիանին
կամ հնարողին վրայ դրուցաններդ ինձ մեծ ապաւո-
րութիւն արարին. մինչև հիմա շարի սկզբնաւորու-
թիւնն այսչափ մտանց չէի քննած, քոյց ձեր տուած
բացատրութենէն 'ի վեր' որ կամողիկէ կրճից
բացատրութիւններն են՝ հիմա յայտնի կ'ըմբռնեմ
որ շարի թշուառութեան և մահուան սկզբնաւորու-
թիւնն՝ իր ձամբէն խտորած շարացած և շարացնող
արարածէ մի յառաջ եկած լինելու է: Ապա աչ-

խարհիս մէջ եղած անօրէնութիւնն ու թշուառութիւնն բացատրելու համար շփոթ և անկակ իրէ մի յառաջ եկած շեմ կարող սեպել զայն, այլ իրական անձէ մի և կենդանի անբարանձէ՝ որ իւր ազատութիւնն շարի գործածելով զայնս հնարեց: Ա՛րճոսն իմ՝ որ այս անձս կամ թէ ասեմք սատանայն մեծ յանցաւոր մի եղև՝ մանաւանդ թէ յանցաւոր քան զամենեւին՝ որովհետև ինքն եղև ամենայն յանցանաց պատճառն, ուստի այս բանիս համար՝ թէ և սակաւին միայն ոչ համոզուի պատժոց յաւիտենականութեանն, սակայն հաւանած եմ որ եթէ եղած է ոք այնմ արժանի՝ անշուշտ ինքն և իւր արբանեակներ լինելու են: Բայց մարդոս համար այսպէս չեմք կարող ասել, նախ որ մտք և կամք քան զհրէշտակս ակար կակ մի է, որովհետև իւր կուժեան կէան մարմին է, որով իր բանաւորութիւնն ալ կը Ծանրանայ և մարմնոց ցանկութիւնն ալ իր սիրան գերի կը վարէ, ապա որովհետև սակաւ արուած է իրեն՝ սակաւ ալ համար պիտի պահանջուի իրմէ: Աւ երկրորդ թեպէտ և մարդս փորձութեան մէջ անկաւ և խաբուեցաւ, սակայն յանցանաց խորհուրդն ուրիշն թերազրեց իրեն, և զաւանանութեան խօսքն իր զցայութիւնն երեակայութիւնն և հարստութիւնն գրգռելով խաբուեցաւ, և վերջապէս ՚ի կրից վարեալ անկաւ ՚ի մեզս: Մի թէ այս բաներս յանցանքն թե՛ թե՛ ցնոզ պարագայներ չեն, ուստի և այսպիսի յանցանաց համար արուած անվարձան պատիժն ալ անհամեմատ է ասել չեմք կարող ։ :

« Ար հաւանիմ, Տէր, պատասխանեց քահանայն, որ մարդոս յանցանքն սատանայինն շատ թե՛ թե՛ է՝ իր ակարութիւնն և շարի սկզբնաւորութիւնն իր մէ չլինելուն համար, ուստի մարդս՝ թէ և զարմեալ մեծապէս յանցաւոր է՝ ապստամբութեամբ Մատուռոյ բաժնուիլ ուղելուն համար, սակայն աս.

տաւածային ներողութեան արժանի եղև, և այսոր հա-
մար է որ իր անկմանն և դատապարտուելէն ետև՝ նոյն
խկ այն խօսքով որ այս երկու բանս ալ իրեն կը ծա-
նուցանէր՝ արուեցաւ իրեն նաև յոյս և խոստումն
Փրկիչ մի ունելու, և գարուց ՚ի գարս այս խոս-
տումն նորոգուեցաւ նահապետաց Մովսիսի և մար-
գարեից ձայնովն, և այս խոստմանս կատարումն կա-
մաց կամաց պատրաստուեցաւ՝ Իսրայէլի աստուած-
ընտիր Ժողովրդեան մէջ՝ ուսկից Մեսիայն պիտի ծա-
գէր, և որ վերջապէս կատարուեցաւ Ադամայ և իւր
սերնդոց փրկութեան համար՝ յանձին Երուսի
Քրիստոսի Աստուծոյ մարգացելոյ՝ որ եկեաց և մե-
սաւ առ ՚ի փրկանաւորել զմարդիկ։ Անտարակոյս
զԱստուած շեմք կարող մեղագրել իբրու թէ իւր-
տութեամբ վարուած է յանցաւոր մարդկանց հետ,
որովհետև անդին ՚ի սկզբան նոցա օրնութեան հա-
սաւ՝ ազատարարի մի խոստմամբն, որոյ մեղաքաւիչ
արիւնն խաշին վրայ թափուեցաւ՝ զիրենք յաւիտե-
նական մահուանէ ազատելու համար, և այն ասե-
նէն ՚ի վեր իբրև կենաց գետ մի կը հօսէ իւր Եկե-
ղեցւոյն մէջ ՚ի մեան Խորհրդոց՝ որ այն արեան կեն-
դանարար զբութիւնն Ադամայ ամեն սերնդոց կը
մերձեցուցանեն։ Աւտի ամեն մարդիկ՝ որ այս ան-
բաւ բարութիւնս իմացած ու լսած են առաքելա-
կան բանի վարդապետութեամբն՝ կարող են այնոր
օրուան տեսնել ու վայելել, և այս աւուր օրս միւր-
տութեամբ վերածնեալ հոգին ոչ կորնչի՝ բայց եթէ
իւր ուղելովն, կամ թէ այլ լաւ ասեմ՝ իրեն արուած
փրկութեան միջոցներն և շնորհքն արհամարհելով։
Արդ կը հարցանեմ, սիրելի, այնչափ ապերախտու-
թենէ ետև՝ քան զայն աւելի հայրական ներողա-
մտութիւն կարենք մտքերնէս անցընել, ներողա-
մտութիւն և զթութիւն՝ որ ոչ միայն եղած նախա-
տանաց թողութիւն կուտայ՝ այլ և նախատուողն

իւր կեանքն կը զոհէ՝ յանցաւորին երջանկութեանն համար» :

Իս. — «Յիրաւի, Տէր հայր, այս ներողամտութեանս վրայ կը հիանամ, եթէ այնպէս է՝ ինչպէս որ կը զրուցեք: Բայց տակաւին Ազամայ մեզաց ծանրութիւնն որոշ ոչ ըմբռնեմ, վասն զի աչաց հաճոյ և քմաց համեզ երևցած արգելեալ պատու մի ուտելէն՝ ինչու Հայրն երկնաւոր այնչափ ՚ի բարկութիւն շարժեցաւ՝ մինչև այսպիսի սարսափելի պատիժ մի իջոյց յանցաւորին գլուխն՝ որ իւր կենաց արարչէն զինքն բաժնեց: Մեր զաւկներն ալ ամեն որ այսպիսի յանցանք կը գործեն, և եթէ այսպիսի թեթև մեղաց համար մեռնիլ պէտք լինէր՝ աշխարհիս վրայ մարդ պիտի չլինար. այնպէս չէ, ինչ ասեք» :

Քաննակայն. — «Չայս ասեմ որ իմաստասէրն իրաց գրսի երևոյթն միայն պիտի շտեմէ, և ապահովեմ որ գուք ալ այնպէս ոչ ուսուցանեք մեր դաստիարակութեանց մէջ. ուստի այսպիսի խնդրոյ մէջ ալ՝ որովհետև մարդկային ազգի վիճակն անտի կախումն ունի, խորախորհուրդ մտադրութեամբ քննելու է Աստուածաշնչի յիշած պատմութեան նշանակութիւնն, որ միանգամայն իրական է և անսկաւոր: Վասն զի յիրաւի եզեմական գրախափն մէջ ծառ մի կար գիտութեան բարւոյ և շարի՛ կենաց ծառ ասացելոյն քովն, և այլ ուրիշ անհամար ծառեր՝ յորոց մեր նախահարքն կարեկին ուտել: Առջինին պատուին միայն իրենց արգելուած էր՝ որովհետև այնոր մէջ շարն ու բարին խառն էին, և իրենք միայն բարին ճանաչելու համար, ստեղծուած էին: Արդ Աստուած որ զմարդ ազատ ստեղծեց՝ որով կարէր բարին ու շարն որոշել և ընարել՝ ուզեց նորա ազատութիւնն փորձել՝ ինչպէս որ յառաջագոյն հրեշտակներունն փորձած էր, և այս փորձիս միջոց սահմանեց այն արգելքն յուտելոյ ՚ի պտղոյ ծառոյն գիտութեան

բարւոյ և շարի, որ ասել է Ազամայ վրայ պարտք
գրուեցաւ ընտրելու զբարին կամ զչարն՝ հրամա-
յեալ պատուիրանն պահելով կամ չպահելով: Ինքն
պարտաւոր էր և կարէր կենաց ծառէն միայն ու-
տել՝ որ իր ամեն պիտոյից ալ կ'ուզէր առատապէս,
այսինքն աստուածային խօսքին հնազանդելով և
հաւատարիմ մնալով՝ իւր կեանքն գտանէր իր հնա-
զանգութեան մէջ և Աստուծոյ հետ միաւորու-
թեամբն: Սակայն շարի սկզբնապատճառէն փոր-
ձուելով՝ աստուածային օրինաց հակառակ՝ շար
պողկն կերաւ, կամ թէ ասեմ ստամանայն ուրիշ կեր-
պարանոք ասնել աւաւ իրեն այն բանն՝ ինչ որ ինքն
ալ արարեալ էր իր կամքն արարչին կամաց վերա-
դասելով: Ուստի իր անհնազանգութեամբն՝ ստա-
ցաւ զգիտութիւն բարւոյ և շարի և թէ ինչ ընդգի-
մութիւն կայր նոցա մէջ, ուր յառաջագոյն միայն
բարին կը ճանաչէր որ է Զչմարիտ երանութիւն:
Այսու Աստուծոյ թշնամւոյն հետ գաշնակից եղև՝
ունկնդիր լինելով և ընդունելով ասութեան խօսքն՝
որ Զչմարտութեան խօսքն կ'ուրանար, սկարու-
թեամբ հաւանեցաւ իւր Արարչին վրայ եղած շարա-
խօսութեանն, և իր բարեբարին համար զուրցուա-
ծին թէ նախանձու համար արգիլել էր իրեն այն
պողկն շուտել, և իր սրտին մէջ գրգռեալ ծածուկ
ցանկութեանն հետեւեցաւ՝ որ Աստուծոյ նմանիչ
կ'ուզէր այսինքն անկախ և ինքնիշխան, որով և փոր-
ձոյին հպարտութեանն ու ապստամբութեանն մաս-
նակից եղև: Ուստի այդ թեթեւ մեղք ասացածդ ալ
ուրիշ բան չէր՝ բայց իւր Արարչին խօսքին վրայ տա-
րակուսիչ, նորա գիտմանց և խոստմանց վրայ կաս-
կածիչ, իւր օրէնքն բանարարիչ, իշխանութիւնն
մերտել, և իւր թշնամւոյն հետ միանալ իրեն դէմ,
որք կարծեմ թէ մտածանէզ աւելի ծանր երևելոց
են քեզ պիտմո՞:

Եւ. — « Կը ստիպուիմ խոստովանելու : Տէր
հայր, որ սկզբնական մեզաց մէջ այս ամեն բանս կը
բովանդակի՝ եթէ զայն ներբարեւս լուծեմք որպէս
գուք ասնեք : Բայց մեզ ալ այնպէս ո՞ր երեւի՝ որ մեր
նախահարքն այս բաներուս միտ չգրին, և որովհետեւ
ազայցս պէս անփորձ էին՝ նոյն ասեմնի սրակրեան
բերմանցն հետեւեցան, տեսնելով որ պատուն գեղե-
ցիկ էր ՚ի տեսանել և համարելով թէ համե ալ
քաղցր լինելոց էր, որպէս և ասեմ Փերք, որով ի-
րենց յանցանաց մէջ ալ աւելի թեթեւամտութիւն
կար՝ քան թէ շարութիւն : Սոյն բանս այս առաջ
որս իրենց սերնդոց վրայ ալ կը տեսնուի, որ շատ
անգամ աւելի ազիտութեամբ և իրենց կրօն հետեւե-
լով կը մեղանշեն՝ քան թէ շարն մտադրութեամբ
ընտրելով և շար գիտաւորութեամբ : Այսոր համար
ինձ կ'երեւի թէ երկուքն ալ յաւիանական պատ-
ժաց ալ արժանաւորին, և անհուն ողորմութիւնն
որ նոցա տկարութիւնն կը ճանաչէ՝ իրենց պիտի ո-
ղորմի : Աստուած այնչափ բարի է որ մշտ իր զա-
ւակաց վրայ պիտի գթայ, և նոյն իսկ ամենէն աւելի
յանցաւորաց վրայ » :

Փաննանայն. — « Աստուծոց բարութեան շափ դնել
ինձ ոչ անկանի. ես ալ մեզ պէս կը հաւատամ որ
իր գթութիւնն անչափ է, և մոյն արդարութիւնն
այնոր հաւատարակչիս է, և երկուքն ալ անհուն են,
աստի երկոցուն վրայ ալ մեծ յոյս ունելու եմք-
բայց յուսալու համար ալ պատճառ պէտք է, և ա-
մենէն ապահով պատճառն այն է որ մարդ մեռելն
եկամն ասնէ՝ երկնաւոր Հոր աչքն մտնելու համար :
— Մեր նախահարք իմացածնուն պէս իրենց յան-
ցանքն՝ զըջացան, և գրուած պատիժն խանարհու-
թեամբ ընդունելով՝ վտահ եղեն աստուածային
խոստմանն Փրկիչ մի ունելու : Իսպիժ մարգարէն
իր յանցանքն ետև՝ սրտանց գոչեց առ Տէր, և Ո.

զբնական Աստուծոյ վստահմանն՝ իւր արարչաբարութեան անմահական վկայութիւնն է : Բարի աւագակն խաչին վրայ խոստովանեցաւ իր յանցանքն և իր քաջած ամենեւեց արժանաւոր լինելն, և մեռնելն առաջ Փրկչին օգնութիւնն հայցեց : Եւ մեր օրերն իսկ ամենէն մեծ յանցաւորն՝ որ կախազանի երթալու ասէն սիրան Աստուծոյ խաչին կը բանայ, և յեօին նայուածքով և վերջին շնչով գեղջի յերկինս նորա գթութիւնն կը պազատի՝ կարէ յուսալ Աստուծոյ բարութեանն, որ կ'ընդունի այնոր սիրան այն վայրկեանին՝ երբ ՚ի շարէն կը գառնայ իւր մեղքըն խոստովանելով և արժանացած պատիժն յանձըն ամենով : Ինչ կ'երեթի թէ այսու ներդաժանութիւնն մեծագոյն մասն կ'ունենայ Աստուծոյ արդարութեան առջև որ միշտ գթութեան հետ խառն է, և ամենէն մեծ յանցաւորն ալ սակաւ մի բարի կամք ունելով կարէ իրեն օգտակար ամենել զայն : Ենորհքըն լուսոյ կը նմանի՝ մանր Ծակ մի ալ գտնէ ներս կը թափանցէ ։

« Իսոյց ինչ ամենելու է այն մարդոց՝ որ բոլոր իրենց կեանքն մարմնական պղծութեանց մէջ անցընելով՝ ինչպէս որ կ'ապրին՝ այնպէս ալ կը մեռնին անանոց պէս, առանց իրենց վրայ անդրադառնալու և զիրենք Ծանաչելու, առանց զգլում մի զգալու, առանց երկինքն մտքերնէն անցընելու՝ չուզելով որ այնոր վրայ խոստի՝ որպէս զի մի գուցէ իրենց անբանական անխարութիւնն վրդովի : Ինչ ամենելու է այն կրթեալ և ուսեալ մարդոց՝ որ այնպէս կ'ապրին՝ որպէս թէ իրենց համար Արարիչ և Փրկիչ մի չլինէր, որք աշխարհիս ոգւովն լցուած, և այնոր օգուտներն և ուրախութիւններն միայն մեծագրելով՝ ոչ Ծանաչեն կամ կ'արհամարհեն զՆոգին առաւածային որ զիրենք վերածնել և կենդանացուցել է՝ Յիսուսի Քրիստոսի արեան գնովն, որք երկ-

նից վրայ ասկենեկին մտածած չեն՝ և ոչ ալ կ'ուզեն որ դոնէ հիւանդութեան աստեղծին այնոր վրայ խօսուի և քահանայն իրենց անկողնին մտեանայ, որ մի գուցէ վերջի վայրկեաններուն խոսփին ու աագնային, ասելով թէ իրենք Աստուծոյ անհուն բարութեան վրայ յոյս ունին, ուրիշ կողմանէ ալ նորա գէժ մեծ մեղք մի գործած չեն . . . : Ինչ ասնելու է այն իմաստուններն ալ որ երկրաւոր գիտութեան չափն ու կշիռն երկնից իրացն յարմարցնել կ'ուզեն, և հանգերձեալ աշխարհի ճշմարտութիւններն յայտնող խօսքն և այն խօսքին հաւանութիւնն ասուող հաւատքն՝ մարդկային հնարք և խաբէութիւն կը համարին: Արդ այս հոգիներս ո՞ւր կ'ուզէք որ երթան իրենց մեանելէն ետե՛ կ'եթէ իրենց փորձին մինչև յեափն ծայրն՝ յամառ հակառակութեամբ գէժ գրին այն բաներուն որ զիրենք պիտի փրկէին » :

« Կը ցաւիմ նոցա կուրութեանն վրայ, գոչեցի, եթէ ասացածիդ պէս է, բայց միթէ մահուամբ ո՞չ զազարի նոցա հակառակութիւնն, և աստուածային լոյսն որ այն ասեմ զիրենք կը լուսաւորէ՝ պիտի չփոխէ իրենց սիրան և զգլման գարձնէ » :

« Թերևս, ասոց քահանայն, բայց այս օգնութեանս ի՞նչպէս կարեն յուսալ՝ երբ բոլոր իրենց կենաց մէջ և մեանելու աստեղծին ևս՝ ամեն ջանք գործած են զայն իրենցմէ հեռացնելու համար: Սիրելի՛ սովորաբար մարդ ինչպէս որ կ'ապրի՝ այնպէս ալ կը մեռնի, և սուրբ Գրոց ասացածին պէս՝ Ծառն Ծառն կողմն անկանի, շատ անգամ ալ գարմանն շատ ուշ կը մնայ, վասն զի քահանայ կուլել շտեպուիբ՝ երբ այնպիսի ասեմ կը կուլուի՝ որ բան մի չկարէ ասնել: Երկրաւոր կենաց փորձի անգարձ ժամանակն աւարտած է՝ մարդկային ազատութեան վերջին գործոյն, այնպէս որ եթէ մինչև վերջի շունչն այն ազա-

առեթիւնն 'ի շարն յարեալ է՝ ալ այնուհետև այն-
պէս ալ պիտի մեայ, և սիրած շարին մէջ յաւիտեանս
պիտի յարատեւէ. և այն լոյսն որ 'ի հանգերմեալ աշ-
խարհն հասնելու անցից մէջ զինքն պիտի լուսաւո-
րէ՝ ուրիշ բանի պիտի չծառայէ այն Սասունաց
բաժանեալ հոգւոյն համար, բայց եթէ աւելի լաւ
տեսնելու իր միայնութիւնն թշուառութիւնն և
տարտարան յոր պիտի անկանի: Իւր մարմնէն զա-
տուած լինելուն համար՝ ալ մարգկորէն բան մի առ-
նել չէ կարող, և հետևապէս իր դարմեքութիւն ալ ար-
գիւնք չկարէ վասակիլ, և կը զրկուի յայն ամեն
օգնութիւններէ՝ որ Ակեղեցւոյ մեծօք իրեն կը արու-
էր ուզուելու համար: Եւ ինչպէս որ իր երկրաւոր
կենաց մէջ մերժեց և անօգուտ արարտ աստուածային
ողորմութեան ամեն հնարքն, և ընդհակառակն Աս-
տուծոյ թագաւորութեան հակառակ դարձուց այն
ամեն միտքն որ նմա ծառայելու համար առեալ էր,
այսպէս ևս ալ իրեն լաւի գառնալուն ամենեկին
յոյս ոչ մեայ, և իւր աչաց առջև ուրիշ բան ոչ մեայ
տեսնելու՝ բայց եթէ շարի և թշուառութեան ան-
դունդին մէջ յաւիտեանս թաղուիլ՝ որուն մէջ կա-
մաւորապէս ինքզինք գահաժիժեց, և ուստի ելնելն
ալ անհնարին է օ:

« Ա՛հ, գուշցի, այս տեսարանս տարտափելի է.
ամենեկին յոյս չունել որ պիտի աւարտի այս կատա-
մահ կեանքս, միշտ և հանապազ տակ լութեան կատա-
ղութեան և տանջանաց մէջ մեայ: մտածութեամբն
իսկ կը փշաքաղիմ: Սակայն կարծեմ այսպիսի բան
մի լսած եմ՝ որ գթօխոց տանջանքն ժամանակէ մի
ետև սակաւ մի պիտի թեթեման եզել, և գատա-
պարտելոց միմակն պիտի մեղմանայ եզել, թէ ոչ ի-
րենց յանցաւորութիւնն Խանաչելով՝ այլ գոնէ ի-
րենց տանջանաց համակամութեամբ համբերելով և
Խանաչելով զարգարութիւն մեռինն որ հարկանէ

զնոսա: Ահ: կը խնդրեմ կը պաղատեմ, թէ որ այս կողմանէս այսպիսի յոյս մի կայ՝ զբուշեխք: որպէս զի քանն առանց միեմտարութեան բառ մի չտեղու ՚ի մէնջ շքամնութեմ, և սարտարտի թշուառ բնակչաց համար յուսոյ նշոյլ մի տեսնեմ »:

Քրտնանայն. — « Այս նիւթոյս վրայ վարդապետութիւն մի չունիք, սիրելի, բայց Ակեղեցւոյ մէջ ներեալ կարծիք մի կայ՝ որ կը հաստատու թէ յաւիտենական պատիժն ըստ կարի պիտի մեղմանայ, այս բանս յուսոյ գուռ մի կը բանայ երկուքնիս ալ միեմտարելու համար, բայց այս քանի մի աստուածաբանից կարծիքն և միայն զոր թէ և շատերն կը մերժեն, սակայն Ակեղեցին դատապարտած չէ, ուստի եթէ կ'ուզէք՝ զուր ալ կարեք ընդունիլ: Վասն զի եթէ կարեւոր իրաց մէջ միութիւն պէտք է, երկրայտկանաց մէջ ալ ազատութիւն արուած է, բաւական է որ սերն յամենայնի տիրէ, ըստ բանից սրբոյն Ազատահմտի « Ի կոչուոյս մասնիւն, յերկոյս ուղարկիւն, յակնորի ուն »:

« Այս կարծեացս պատճառն ընդ Ակեղեցւոյ յաւիտենական պատժաց բնութեան վրայ տուած վարդապետութենէն անուում են: Գատապարտութիւն կամ անարգութիւն ասացելոյն մէջ երկու որիչ մասեր կան, այսինքն պատիժ չլինել կամ բուն դատապարտութիւն՝ որով մեղաւորն արտաքսի յերկնից և զրկի յաւիտեան յերանական տեսութենէն Աստուծոյ և ՚ի հազարգահչութենէ աստուածային կենաց, այս է պատժոյն էական մասն: Բաց աստի կայ ևս պատիժ չգոյնելու կամ ջան զոր զգոյ զատապարտեալն՝ թէ յարտաքին ամենայն յորս գտանի և թէ ՚ի բարոյական կատանաց և յապաշաւանաց և յուսահատութեանց: Այն վճիռն որ զհոգին յերկնից արտադրած է, և յաւիտեանս Աստուծոյ զիրկն նորա գէմ գոցած է՝ ամենեկն փո-

խուելիք կամ թեթեանալիք շունի, և և անգարձական
և անբողոքելի որպէս վերջին վճիռ գերագոյն արգա-
բութեան: Բայց անարգելոց քաշած ցաւերն կարեն
ածիլ աւելի շարերուն համար՝ իրենց զգայութիւնն
աւելնալով և սպաւորութիւնն շատնալով, և բար-
կութիւններն կատաղութիւններն և նախանձներն զոյ-
րանալով. ուստի կարեմք սակաւ շարերուն համար
ալ ենթադրել որ իրենց պատիժն թեթեութիւն մի
կարէ ունել՝ գոնէ այս մտք որ առաւել շաւելնար
իրենց շար կամաց զայրանալովն: Ասկայն գարձեալ
մեծ տանջանք է իրենց՝ իւրեանց յանցանաց անմե-
ռաց յիշատակութիւնն, անկման ամօթն ու նախա-
տինքն, և անմահ ցաւն գերագոյն բարին կորուսած
լինելուն համար՝ որոյ գաղափարն մտաց մէջ պիտի
մնայ հանգերձ գիտակցութեամբ ոչ երբեք այնմ
հասանել կարենալու: Անտարակոյս այս բաւական է
յուսահապոյնեւ շամար այն հոգին՝ ոս հաւատոյ
պարգևն վոյելլած և իւր յանցանք կորուսած է,
բաղգատելով երկնից մեծապանծ յոյսերն որում
կոչուած էր՝ սանգարամեաց այն խաւարին տե-
ղեաց հեա՝ ուր իր սպասամբութեամբն անկած է:
Դժուարին է այս վիճակս նկարագրել, որովհետև
երկրիս վրայ նմանն չկայ, սակայն մինչև աստիճան
մի կարեմք զայն նմանցնել սճրագործի մի խոռվեալ
և յուսահատ վիճակին՝ որ թշուառութեանց ան-
գունգի մի մէջ ինքզինք փակուած տեսնէ՝ ամենեկին
յոյս մի շունեւելով անտի ելնելու »:

« Անարգելոց ոմանց աւելի տանելի կամ սակաւ
ահակելի վիճակն ըմբռնելու համար կարեմք մտածել
անկնիք երախայից և հեթանոսաց վիճակն՝ որ յոյս
կենաց ելած են անյաղթելի ագիտութեամբ աս-
տուածային խոսքին որ փրկեց զաշխարհս. յորոյ
առջիններուն համար սուրբն Աւգոստինոս ասէ որ
թէ և յաւիտենական լուսոյն և Աստուծոյ ժառան-

գումեմենն զուրկ են՝ սակայն շարի անգէտ լինելնսն համար՝ կարեն իրենց բնութեան համեմատ երջան-
կում ինն մի վայելել, ուստի, կը յաւելու, իրենց
համար քոչն լուսազոյն և քան զքոչն: Իսկ հեթա-
նաք որ ոչ հին և ոչ նոր օրհնքն ծանեան՝ Պաշտո
առաքելոյն ասացածին համեմատ՝ իրենց խղճին օր-
նքն պիտի գատուին, և իրականապէս յաստու-
ածային կենաց հազարգահցութենէ՝ որ շնորհք մի է,
արասրեալ լինելով, իրենց դորձոց համեմատ պի-
տի գատուին և արժանացած վարձաարութիւնն ըն-
դունին՝ ոչ փառասորեալ մարգկային բնութեան
փճակին համեմատ: Իսց զարձեալ կը կրկնեմ՝ որ
այս բաներս պարզ ներածութիւններ և արտածու-
թիւններ են և փոքր՝ ի շատե հաւանական կարծիք,
այլ ոչ բնաւ վարդապետութիւն: Աւ եկեղեցին ա-
մենեին բան մի վնասած չէ գժոխոց տանջանաց կա-
րելի թեթեալութեան վրայ, իսկ անկնիք մեռեալ ե-
րախոյից, և Աւետարանի խօսքն չչսող մարգկանց
համար՝ զնոսա արտաքեալ կը հրատարակե գոր-
ծով՝ աստուածային խօսքին բարերարութենէն,
այսինքն՝ ի հազարգահցութենէ աստուածային կե-
նաց, իսց հանգերձեալ աշխարհին մէջ իրենց ունե-
ցած փճակն ոչ որոշէ ։ :

« Իտքս աւարտեմ Տեանն մերոյ իւր առաքելոց
ասացածովն. « Ի քան հոգ ինչ զնանչ բազուկ էն » . այս
խօսքս և ի իմացուի որ երանելիաց մէջ ալ գաստկար-
գութիւն մի կայ և աստիճանք փառաց և երանու-
թեան. ապա հանգիտութեամբ շեմք կարող ասել
թէ հակադարձ աշխարհին մէջ ալ նման գատու-
րութիւն մի կայ, որով և թշուառ անարգելոց մէջ
ալ զանազան աստիճանք կան աստկութեան տան-
ջանաց յաւիանական պատժոց մէջ ։ :

Եւ. — « Շնորհակալ եմ, Տէր հայր, բիւրիցս
շնորհակալ եմ այս բարի խօսքիդ համար՝ որով մեր

բացատրութիւններն կ'աւարտէք, և որում որտի մտքը պիտի հաւատամ, և ոչ երբեք պիտի մտանամ Քրիստոսի այս խօսքս « Ի քան եւր ինչ մեծաւ խաղտնէն », և զյարագրութիւն զոր կարեմք ասնել հակա-գարձ աշխարհին համար: Այս իմաստասիրական ներածութիւնս՝ որ սուրբ Գրոց զկայութեան վրայ հաստատուած է՝ իմ բանիս կուգայ, և ուրախութեամբ զայն կ'աւանում կը սանիմ իրբն համաստութիւն այն հոգեւոր խօսակցութեան՝ զոր հաճեցայք ինձ շնորհելու, և միանգամայն որպէս նշոյլ մի յուսոյ որ գտնուոց խորն իջանէ »:

Խղճմտանաց արթննալն

41 Գուրի:

Փանի որ է որ որպիսիս գրած չեմ. պատճառն քահանային հեռ ունեցած երկու խօսակցութեանցս՝ իմ վրաս գործած խորունկ ապաւորութիւնն է: Քահանայի մի չեա թողուր՝ ինչ սիրուն մարդ, ինչ զուարթ կերպ և ինչ շնորհալի պայծառութիւն իր բոլոր վարմանց մէջ: Այ գիտեմ թէ իր խօսքն զիս համոզեց թէ չէ, որովհետեւ զեռ մտացս մէջ շատ աւարկութիւններ ունիմ պատժոց այս տխրապին յաւիանականութեան վրայ, և տակայն աչ սիրտս առաջ չերթար: Այսու ամենայնիւ շատ ասացածն ճշմարիտ է, և այնչափ աւելի սրտիս դպաւ՝ որչափ որ իր հաստատածներն՝ մանկութեանս հաւատքն կ'արթնցնէր, այնպէս որ զեռ բերանն շրջած՝ աւելիքն կը զգայի. արդեօք ճշմարտութեան լոյսն եր որ վրաս կը աիբեր, թէ հին նախապաշարմունքս վրաս կը զորանային, որոչ ոչ գիտեմ. այլչափ միայն գիտեմ որ իր կենդանի մայնոյն ու շարժուած:

քով և համակրական սիրուն գեղջորին սիրտս կը շար-
տէր: Մանաւանդ որ յայանի կ'երեւէր թէ խօսած-
ներուն ինքն ալ որտանց համոզուած էր, և վիճա-
րանութեան մէջ այն ոչ նայէր որ ինքն իրաւունք
ունենէ երեւի կամ իւր հակառակորդին յաղթէ, այլ
առաքելական նախանձայուղութեամբ հոգւոց փրճ-
կութեան կ'աշխատէր՝ իրեն մեծ երջանկութիւն սե-
պելով 'ի ճշմարտութիւն և 'ի բարին ամեն զնոսա:

Իսկ վարդապետութեան գերազանցութեանն վրայ
ասելիք չունիմ. պատժոց յաւիանականութեան
խնդիրն մինչև ցայժմ քար գայթակղութեան եղած
էր ինձ, և այնոր մտածութիւնն միայն իմ իմաստա-
սիրութիւնս կը զայրացնէր, վասն զի այնպէս կը
համարէի թէ այս բանս անտանելի անիրաւութիւն
և անզմութիւնն մի էր: Իսկ հիմա անիրաւութիւն ոչ
համարիմ զայն այլ թշուառութիւն, ոչ եթէ անզը-
թութիւն՝ այլ հարկ անհրաժեշտ՝ քանի որ յանցա-
ւորին կամքն իր թշնամութեան և ապստամբութեան
մէջ կը յարասեկ: Վասն զի վերջապէս ընգունել
չուզողին բանի շարտիր, և նոյն իսկ մեր մէջ և մեր
ազայոց յանցանաց նկատմամբ բանեցուցած ներօ-
գամութիւններս՝ սգուտ մի ոչ առնէ նոցա՝ երբ ի-
րենց յանցանքն ոչ ճանաչեն ու ներումն ոչ խնդրեն,
մանաւանդ թէ այնու իրենց ստահակութիւնն քա-
ղախրած կը համարիմք, որով աւելի կը խստանան
իրենց շար ճամբուն մէջ. և անխրատ և անտանձ լի-
նին՝ որ թէ իրենց և թէ մեզ ֆրաստակար լինի ու
թշուառութեան պատճառ: Եւ ինչու նոյնպէս պիտի
չլինի մեր Աստուծոյ հետ ունեցած յարաբերու-
թեան մէջ ալ որուն զուկներն էմք մեր, և այնպէս
ազէտ ու շարակամ զուկներ՝ ինչպէս են մեր գաղթ-
ցաց ազայքն իրենց վարժապետաց առջև:

Համառօտ ասելով՝ իմ միտքս և խորհուրդս քնն-
նելով՝ կը տեսնեմ որ յայանի հակառակութիւն

չունիմ այս կէտիս վրայ, և նոյն եռանդն ոչ զգամ զայն ուրանալու և հերքելու՝ որ զիս առաջ կը զայրացնէր: Բայց երբ սրտիս խորն ժանկելով՝ խիզճալու մի հարցփորձ ասնեմ՝ ուրիշ բան մի գտանեմ հան որ զիս կը տազնապէ ու գրեթէ կը վախցնէ: Բնչ է այս վախս և ինչէն յառաջ կուզայ. կ'ուզեմ այս շփոթ զգամուսնս իմանալ՝ որ այն խոսակցութենէս 'ի վեր զիս կը խափէ, և կարծես թէ սրտիս մէջ նեւտի մի սլաքն մնացած է՝ որ զիս վիրաւորելէն ետև գեռ կը շարչարէ:

Մանկութեանս ժամանակ անկեղծ քրիստոնեայ էի, մանաւանդ առաջին հազարգութեանս ասեմ՝ զոր պարզ հաւատովք և կրցածիս շափ եռանդեամբ կատարեցի, և ինչ որ Այնգղեցին կ'ուսուցանէր ամենքն ալ կ'ընդունէի առանց երկմտութեան ու բացասութեան, ոչ իբրև թերնուց սովորելու գտաի մի պէս: Այլ իբրև ճշմարտութիւն իջեալ 'ի յերկնից և իբրև բան Աստուծոյ որ ոչ կարէ խաբել: Առ սակայն սակաւ ժամանակէն իմ հաւատացս վրայ սկսայ ստրակուսիչ, և վերջապէս ինչ որ հաւատացել էի զամենքն ալ մերժեցի. բայց թէ ինչու, ես ալ ոչ գիտեմ: Արգելք գիտութեանց խորն իջնելուս համար, կամ խորախորհուրդ հակաճառութեամբ: Այլ վասն զի նախ որ այնչափ տարեց չէի՝ որ խելքս հասնէր, ետքն ալ երբ կարողութիւնս բացուեցաւ՝ մտքես անգամ ոչ անցրնէի: սակայն մինչև այսօր իմ հակասակութեանս մէջ յարատեւեցի՝ թէ ոչ յայնմապէս դոնէ ծածուկ ամեն բան ուրանալով կամ գէթ անտարբեր ու անխափր լինելով: Այսպիսի մեծ փոփոխութիւն մի ինչպէս եղև իմ ներսի զիս, և ինչ պատճառաւ մինչև տարիքս առած տակնս շարունակեց ինչու ես որ հաւատացեալ էի՝ անհաւատ դարձայ: — Աւանդ շատ անգամ փոքրիկ պատճառներ մեծամեծ արգիւնս յառաջ անեն:

Առաջին հաղորդութեանս եռանդեան տեղ՝ որ զիս հօգուով յափշտակել էր, մարմնասիրութեան նորազգաց յուզմունքն սկսաւ՝ երբ յարբունս հասի հասակիս. և հօգիս ՚ի զգայութեանցս խառված և ՚ի պատկերողութենէ աշխոժած, և բիրտ բնազգմանց հպատակելով և նոցա ցանկութիւններն յազեցնել ուզելով՝ Մատուծոյ հեռացաւ և թաղեաւ ՚ի նմանէ, որպէս յանցաւոր Արամն ՚ի գրախահն. որով այն ամենայն որ Ատուծոյ ներկայութիւնն կը յիշեցնէր՝ ինձ ծանր կուգար ու կը նեղէր, որով և հակառակութիւն և զգուանք մի կ'իմանայի կրօնական խստակցութիւններէ՝ որ զիս առ Ատուած գարձնել կը ջանային, և կրօնից պաշտամունքն ալ զիս կը նեղէին ու կը ձանձրացնէին:

Նմանք զիրեարս գտանեն առակին համեմատ՝ շար ընկերներս ալ ինձ շատ միաս առին, որպէս ես ալ նոցա. շարն ծառայելու ամենէն զօրաւոր գործին օրինակն է՝ որովհետեւ շար ցանկութեանց փորձութեան վրայ՝ յաւելաւ կատարեալ գործի ազգեցութիւնն ալ՝ որ ճամբայ կը բանայ այն ցանկութիւններն կատարելու: Յետոյ վրայ կը հասնի երկասարգական ունայնամատութիւնն՝ որ շար ընկերութեան մէջ աւելի կը զայրանայ՝ նոյն խոհ շարեաց մէջ ու բիշնեքէն վար շերեւելու համար, կամ գոնե մարդկային նկատման համար՝ ու բիշնեքուն գործածին նմանել կը ջանայ՝ ոչ այնչափ յոժարութիւն ունելուն համար՝ այլ վախճալով որ ծագրելի չլինի:

Այս պատճառաց վրայ յաւելչուր վատթար գրեանքն ալ՝ յորոց սմանք ինչպէս անպարկեշտ և ցոփ վրայատնութիւններն՝ անհարթ նկարագրութեամբք զգգայութիւնս կը գրգռեն ու կը հրապուրեն, և այլք իմաստակութեամբ և ճամբորտակութեամբ և մանաւանդ սրբազան իրերն ծագրելով՝ անբարոյականութիւնն տեսական ուսման մի կը

դարձնեն, և ջարթութիւնն եթէ չկարասցեն ևս ար-
դարացնել՝ գոնէ անմեղադիր ասնելու կը ջանան :
Վայնէստի Իմաստասիրական բառարանն և իւր թե-
թե քերթուածներն՝ սակաւ փաստ շատին իմ հոգ-
ւոյս՝ կրօնական զգածումս բոլորովին խեղդելով և
բնաջինջ ասնելով : Արով ասանց հաստատուն պատ-
ճառ մի ունեցու՝ հաւատքն և այնոր պարտքերն կա-
տարելն՝ ի բաց թողի, միայն այսոր համար որ կրօնից
հրամաններն զիս կը ձանձրացնէին, և իւր պատուեր-
ներն և հրահանգներն զիս կը նեղէին :

Պատանեկութեան հասակի անբանական ցանկու-
թեանց ուսուցիկ հոգմէն ետե՛ սակաւ մի խելքս
գլուխս եկին : Ճարտարախառութեան ուսումն՝ գեղե-
ցիկ ճաշակն սրտիս մէջ արթնցուց, և յետոյ իմաս-
տասիրութիւնն ալ իմ մտքս բարձրացնելով՝ ի խո-
կումն մեծամեծ ճշմարտութեանց որ կը տիրեն մար-
դուս կենաց վրայ՝ զիս զգայութեանց ստորին աշ-
խարհէն քեցեց բաժնեց : Պատկերազութեանս աս-
ջին ունելով զգազափայրն և զգազափարականն՝ զիս
գրեթէ ուրիշ աշխարհ մի կը կոչէին :

Բայց հազիւ Քարիբդիսէն ազատեցայ՝ Սկիզբի
մէջ նաւահոծել սկսայ : Մեր վարժապետաց օրինա-
կաւն և առաջնորդութեամբ՝ մեք իմաստասիրական
Տիտանքս՝ միայն մեք մեզ և մեր ուժին ապաւինան՝
յերկիրս սանահառել կ'ուզէինք՝ աշխարհիս հոյեցս-
զութիւններն իրարու վրայ բարգելով, որով ևս ալ
այլ աւելի հեռացայ ՚ի կրօնից՝ որ գերբնականի վրայ
հիմնեալ է, զոր մեք ազայութիւն և պատրանք կը
համարէինք, թերևս նաև նենգաւորութիւն, և մըտ-
քերնիս գրած էինք զամենայն ինչ մեկնարանել և
ամենեցուն առաջնորդել միայն լուսով բանին, որով
և կրօնքն ալ թէ ոչ ՚ի ազատ խորեութիւն՝ գոնէ
պարզապէս մե մի երևէր աշխիս, կամ առասպել ինչ
և նշանակ բացարձակին՝ յոր հասանել միայն իմաս-

առաքելութեան արուած էր, ներդրածիս լինելով միայն քերթողարար զայն նկարել՝ ՚ի գիւրութիւն երեւակայոս մարդկանց կանանց և աղայոց. որք պատկերովք և առակովք միայն կարեն բան մի ուսանիլ, և գրական սրինոք միայն կարեն կատալարութիւլ:

Այսու նկատմամբ քրիստոնէութեան թշնամի չեի, այլ և սամկին համար սգտակար համարեի այնոր առակաւոր լեզուն, նշանական արարողութիւններն և արուեստական ծէսերն, որ յոյժ զօրաւոր են միամիտ ժողովրդեան երեւակայութիւնն շնչելու՝ պարզ գաղափարի քանի մի նշոյլներովն. զոր փայլակի պէս կը ջողացնէ քրիստոնէութիւնն սամկին ազիտութեան խաւարին մէջ: Այս պատճառաւ Աւետարանի հետ հաշտուեցայ՝ զոր հասկացածիս շափ կը բացատրեի և խելքովս կը քարոզէի ևս առ խոհեմութեան կամ առ մարդահամարութեան, բայց միշտ անկեղծութեամբ գովելով՝ ինչ որ նորա բարոյականին առակներուն և վարդապետութեան մէջ ճշմարտաբարի և գեղեցիկ բան մի կը տեսնէի. բայց միշտ սնասպարծութեամբ մտքս գնելով՝ որ պարզ ճշմարտութեան վերամբարձական ներհայեցութեամբն այնոր վրայ արեւի, և պաշտպանողական ձեռք մի կարկանդակ իրեն՝ որպէս զի իր քերթողական յերեւութից գուրս ելնէ և բացարձակին մասննայ:

Ահա այսպիսի արամազրութեանց մէջ էի՝ երբ կարգն ինձ աչ հասաւ իմաստասիրութեան վրայ գաստիտակելու՝ այնպիսի երխասարգական հասակի մէջ՝ երբ սովորաբար գեւ շատերն աշակերտութեան մէջ են: Իմ իմաստասիրական պայտասկա շատ ծանր չէր այսինքն շատ մեծ անպեկութիւն մի շուճեի, թէպէտ և շատ աշխատած էի, բայց պէտք է խոստովանիմ որ գրեթէ միշտ նոյն շրջանակին մէջ գաս-

Նախով: Ուստի նախ սկսայ ինչ որ ես ուրիշէ ասեալ էի՝ զայն այլոց ուսուցանելու. յետոյ ես ինքնիրենս սկսայ ուսանել և մտածել՝ ինչ որ պիտի խօսելի, և սկսովասցի իմաստասիրութիւնն (Քովետա Ռիա) մինչև 'ի խորն զննելէն և հասնելէն ետև՝ անտի գոհ չլինելով՝ Ճշմարտութեան և փառաց ծարաւի հոգւոյ մի բոլոր եռանդովն՝ գերմանական իմաստասիրութեան տաւի ինքզինքս. որովհետև իր անգրագարձ և վերջուծական ոգին ինձ հաճոյ կ'երևեր և յանդուզն հայկեցոցութիւններն զիս կը բարձրացընէր, այնպէս որ սակաւ մի ասեն ինձ կ'երևեր թէ այնոր հետ պիտի թոշիմ խոյանամ բացարձակի գիտութեան գազաթն ու անտի պիտի նկատեմ իրաց ակեղերական գրութիւնն:

Այս երկաստարգական փաստութիւնս իմ գաստիտութեանցս շարժումն և կեանք կուտար, և անկեղծ խանգիս եւանդն իմ ունկնդրացս ալ կը հաղորդէր՝ որք մեծաւ մասամբ երկաստարգ էին, և ես ինքզինքս բարերազգ կը համարէի՝ որ այս նորահրաշ Սինայի ամպերէն լինելով կը բերէի առ Նոսալուսոյ ճառագայթ մի 'ի միջոյ շանգից և փայլատականց. վասն զի ճայնա ու խոստանքս ալ զգրաւոր էին՝ ազազակաւ և Ճշմարտութեան քանի մի տեսութեամբ խառնած: Բայց այսօր ես ինձ կը ստիպիմ խոստովանելու՝ որ այսչափ տարի իմաստասիրական շերին վրայ անցընելէս ետև՝ խոսակից լինելով ընդ իմաստանոցն գերմանացւոց որ նորօրինակ իմն մարգարէք են մարգկային մտաց՝ և ներքին հաղորդակցութիւն իսկ ունելով նոցա վերամբարձ յայանութեանցն, գեւ շաղթեցոյ իմ յերազան բացարձակի գիտութեանն հասու լինել, նա մանաւանդ ակեղերական օրինաց ակեղակ լինել որ աշխարհիս վրայ մարգկային կենաց տաալնօրոյն է:

Այսօր համար իմ գերմանական խանգս ալ մաշե-

ցաւ, և որպէս զի իմ գասախառութիւններուս հաս-
նիմ և սփռեցուցամ սգաակար ասնեմ՝ նորէն հարկ
եղև որ ընտրականութեան գառնամ՝ որ գրեթէ
անհրաժեշտ վախճան է այն ամենայն իմաստասիրաց
որ իրենց համար սեպհական վարդապետութիւն
լուծին: Միայն հարկ է ասեմով խոստովանիմ որ
ընտրականութիւնս բոլորովին անկեղծ և ամբողջ
էր. այլ կամաւ բացառութիւններ գործած էի
այնոր մէջ՝ քրիստոնէական կրօնից վարդապետու-
թեան ամենեկին յիշատակութիւն շառնելով, որպէս
թէ նա քան զհին և զնոր գարոցս իմաստասիրու-
թեան քան զամենեկին աւելի գործնական ազգեցու-
թիւն ունեցած ըլինէր մարդկային քաղաքական
բարգաւաճանաց վրայ: Այս լուսութեանս ալ պատ-
ճաս կը թերէի ասելով թէ քրիստոնէութիւնն ի-
մաստասիրութիւնն է՝ որովհետև յայտնութիւն ըն-
գունի՝ զոր իմաստասիրութիւնն կը մերժէ, և գեր-
բնական զորութեան կը հետևի՝ զոր միտք մարդոյ ոչ
հասկանան. ուստի այս պատճառացս համար ՚ի բաց
թողի զայն, և ինքզինքս ազատ համարելի՝ ի քնին առ-
նուշ, և մինչև ցարգ նոյն կարծեաց մէջ եմ. սակայն
այս որ խիզմս կը զարնէ, որովհետև այս բացառու-
թիւնս արդար և անկողմնասէր չէ: Քրիստոնէութիւնն
ուստի ալ եկած լինի՝ պատմութեան ամենեկն
նշանաւոր գեղաքերէն է, և վարդապետութիւն մի
եղած չէ՝ որ աշխարհիս մէջ այսպիսի արգիւնք յա-
ռա՛ղ թերած լիցի. ուստի գոնէ իրրև գեղաք կ'արժէ
որ քննեմ և բացատրեմ զայն: Առ ահա հիմա ծա-
ծուկ այս բանիս կ'աշխատիմ՝ որպէս զի խիզմս գոհ
ասնեմ՝ որ ինձ գե՛մ կը բողբէ զայն բարձի թողի
ասնելուս համար, և միանգամայն առանց բաւական
զինքն ծանաչելու և իր պաշտպանութիւնն ըսելու
զինքն գատելուս գատապարտելուս և հերքելուս
համար, որովհետև ինչպէս որ ասացի այս բանս ու.

րիչ բանի համար չեմ գործած՝ բայց եթէ նախա-
պաշարմանցս անգիր տալով, իրեն զեմ անսիրելու-
թիւն ունելով, առ մարդկային պատկառանաց, և
իմ մէջն գտուած ընկերութեան ազգեցութեամբն,
և վերջապէս վախճալով որ ինքն իմ խորհրդոցս
վրայ շտիբէ և գործերուս և վարմանցս արդեւք չե-
նի. այս պատճառաց համար խորախորհուրդ կեր-
պով զինքն չեմ քննած :

Քննանգստութիւն եւ տազնապ

17 Յուլիս :

Հասցա թէ որ այն քահանային ամեն ասացած-
ներն իրան և . և ինչո՞ւ աչ չլիցի, երբ ես աչ իրեն
գիտադրելու հաստատ պատճառ մի չունիմ : Ո՛չ ա-
պաքին 'ի նոցանէ մի մասին հաւանեցոյ՝ խելաց յար-
մար գանձելով՝ այնպէս որ իմաստասէրն առանց իր
պատիւն հորուսանելու կարէ ընդունել զայն : Իսկ
մեացածին համար ասեմք թէ գերբնական բան լինե-
լուն՝ մեզ ոչ պատկանի, որովհետեւ ոչ հաւատամք
թէ քնութենէ վեր բան մի կայ, կամ թէ կայ ևս՝
մարդուս խելքն չհասնելուն կամ ցուցանել չկարե-
լուն՝ չեզամ կը համարուի :

Գերբնական բան չկայ ասեմք . պատճառն . վասն զի
չկարէ լինել : Բայց ինդիրն ճիշդ այսոր վրայ և . ուս-
տի մեր գործածնն ուրիշ բան չե՛ք բայց եթէ այն բանն
որ գեւ ցուցուելու է՝ կը հաստատեմք . և ոչ իսկ կը
լանամք այս կորդեան կծիկն քակել՝ հասցա կարել
կ'ուզեմք . բայց եկ տե՛ս որ հոգւոյ և խզմի նիւթոց
մէջ Աշխրանդրի սուրն բանի չգար . վասն զի նորա
երկրաւոր ինդրոց պէս չեն որչաւիր . և բանու-

Թիւնն բանի մի շնորհապէս: — Այս ալ հարցանեմք՝
սա իմաստասէրն որ ժամանակէն սկսել է գատաւոր
լինել կարեւրոյ և անկարեւրոյ վրայ: Ո՞րչափ բաներ
կան որ ասեմոյք ըստ կարգի բնութեան և դիտու-
թեան անկարելի կը համարուէին, և այսօր իրական
բաներ սեպուած են: Աւելի մեր բնատուր խելքն
իր սեպհական զորութեամբն անկարող է գերմարդ-
կային և աստուածային իրաց բարձրանալ, ճիշդ այս
բանս պատճառ չկարել լինել արդեօք՝ որ այն բաներն
որ մեր բնական կարողութեանէն վեր են՝ մեզ պէտք ե-
ղած ժամանակ՝ իրենք մինչև առ մեզ խոնարհին: Ա-
ռհա քրիստոնեական Ակեղեցին կը համարի թէ կա-
րէ ապացուցանել զհնարասութիւն զգոյութիւն
և զբարոյական կարեւրութիւն աստուածային յայտ-
նութեան: Արդեօք այս իր յառաջ բերած պատ-
ճառներն բուական խուզարկել է՞ յառաջ քան
զմերթելու: Ո՞չ, ամենին ունին շեմ գրած ասացած-
ներուն, և առանց լսելու՝ գատապարտել է՞ մեր
աւուրց քննարանից խօսքն կրկնելով թէ անկարե-
լին և անանգութիւնն քննելու ժամանակ չունիմ:
Աւսակայն գրեթէ երկու հազար տարուքնէ՝ ի վեր
միջիարաւոր մարդիկ այս անկարեւրոյն հաւատացել
են, և քան զամենեւին հոշակաւոր վարդապետք
հրապարակաւ զայն ուսուցել են, և զայդ անանգու-
թիւն համարածդ ամեն ասեն քարոզած են առա-
քեալք վայր՝ որոց համար ութնասաներորդ գարու
իմաստասէր մի ասաց. «Ի՞ժուարին է շահաւատալ
այնպիսի մարդկանց՝ որ իրենց հաւատոց վկայու-
թեան համար իրենց կեանքն տուել են»: Այլէ մեք
իննևտասաներորդ գարուս իմաստասէրք Ճիմարտու-
թեան մէջ եմք՝ ասել է թէ այլափ առաքեալք և
մարտիրոսք, խոստովանողք և վարդապետք՝ որք սի-
րով քաջութեամբ և հանձարով մարդկութեան ըն-
արեւտոյն մասն էին՝ խարեօսց կամ խարուած մար-

գիկ են եղել, կեզճաւորք կամ տկարամիտք. որ այս աւելի զարմանալի է քան թէ իրենց քարոզած գեր, բնականն զոր մեր չկամիմք ընդունիլ:

Եւստ որտես գրաս թահանային՝ ապերախտ քրիստանեկից համար ասացածն ալ, որ ուրանալով զայն որ զիրենք՝ ի յաւիանեական մահուանէն իւր արեան գնովն փրկանաւորեց, ոչ միայն մարտնէն ոչ անցընէն այս թանկագին բարերարութեան համար իրեն շնորհակալ լինելու, այլ և յայնմանէ երես կը զարմնեն անխարութեամբ և արհամարհանք. նա մանաւանդ ասին ալ կուգայ որ հրեկից պէս զինքն յերեան՝ ի վեր կը ծաղցեն ու կ'այլապնեն, և իրենց զրպարատեթիւններովն և հոյհոյութիւններով՝ իւր ասլի գահնաց պէս զինքն կը ծաղկեն: Ապա ուրեմն եթէ այն թահանային ամեն ասացածն իրաւ է՝ Քրիստոս ամեն որ մեր մէջ ալ և մեր մեռք նորին՝ ի փառ կը հանուի. և իր հոգեվարաց սարսափելի տեսարանն՝ ի միջի անդ բազումութեան՝ որ իր մահն կը խընդրելին և կասալի կանչուըտակներով բոլոր պատասխանատուութիւնն զրանին կ'անուրին: Արիւն գորս՝ ի վերայ մեր և ի վերայ որդւոյ մերոց ո գուշելով, այս ահաւոր տեսարանն ասեմ՝ հանապազօրոց կը նորոգուի նորարինակ կերպով մեր հրապարակաց մէջ՝ մեր կանաւաց և մեր գահնից մէջ: Աթէ այն թահանային ասացածն իրաւ է՝ ես ալ՝ անուամբ եկեթե վասթար քրիստանեայս՝ որ ասենոք ունեցամ հաւատքս կորուսեալ եմ կամ կը համարիմ թէ չունիմ, ճշմարտութեան ուրացող մի եմ, որովհետե իրեն թիկունս զարձուցանելով՝ ինչ որ նմա հակառակ է զայն կ'ուսուցանեմ, իմ իրեն զեմ կրամ ներհաւելութիւնս առ մարդկային խոհեմութեան և գրեթէ առ վասութեան եկեթ ծածկելով ու շրայանելով: Աս ալ ուրեմն ապերախտ մի եմ որովհետե իմ բարերարս ոչ ծանուչեմ, մանաւանդ թէ քան զապե.

բախտ առելի, որովհետև իրեն գիտ կ'եղնեմ և որչափ
ձեռքես կուզայ զինքն կը հաշածեմ. վերջնայես եթէ
այս ամենն իրաւ է՝ ապա ուրեմն վաղ կամ անագան
պիտի ընդունիմ այն պատիժն որ պահի ուրացու-
թեան ապե բախտութեան և վատութեան :

Ոչ ապաքէն Գամակչեւս սուրն է այս՝ թելով մի
եթէ գլխուս վերեն կախուամ՝ մինչցես հանգարա
նստամ կը վայելեմ 'ի իննչոյս կենաց' ուրիշ բան
չմտածելով բոցց եթէ հաւաքել անգանօր և ծառա-
կել զամենայն զուարմութիւնս աշխարհիս. և եթէ
այս թելս բրգի՝ վճարեալ է վասն իմ. և մահն կարե
խղել զայն՝ երբ ամենեկն ոչ մտածեմ. վասն զի մահն
ալ իրբն գող մութ ասեն կը հասնի. և շատ անգամ
յանզգաստից կը զարնէ : Արգ եթէ վարչու մեռնիմ,
(և ո՛վ զիս կ'ապահովցնէ որ այսօր իսկ չլեցի այս)
կայնմակնահար կաթուամէ՝ որ այնչափ յաճախ կը
պատահի, որ մտամնակ և ոյժ ոչ թաղու ինքզինք
մտածելու, ո՛ւր պիտի երթամ, յաշխարհէս ելնելէն
ետև : Անարակոյս հոս մեացողներն ինձ համար բան
մի չեն կարող տանել, և իմ ամենէն առելի մտերիմ
բարեկամացս պնտութիւններն՝ անպուս պիտի լի-
նին, այն ալ եթէ բարեկամ ունիմ : Ո՛վ ուրեմն ինձ
ձեռնառ պիտի լինի այս սարսափելի անցից մեջ. այլ
միայն միայնիկ պիտի մտամ յաւիտենականութեան
գրան առջին. և արգեպք այս անցից ծայրն ո՛ւր պիտի
աւարտի, և հոն ինչ պիտի գտանեմ : Անարակոյս
հոն գատաւոր մի առջևս պիտի ելնէ, որովհետև
խելքն ալ կը ցուցանէ թէ իւրաքանչիւր զք իր գոր-
ծոց համեմատ պիտի վարձաարտի, ուստի այս բա-
նիս համար ասեան մի հարկաւոր է՝ որ այն գործերն
կուսէ, և իւրաքանչիւրում իր արժանաւոր մասն
առց : Ո՛վ պիտի լինի ուրեմն այս գատաւորս, և ինչ
պիտի լինին իր գատաւորանին հետեանքն, բոլոր աշ-
խարհիս իմաստասերներ միասեղ զան՝ այս հարցման

պատասխան չեն կարող տալ: Հարցա եթէ գատաւորն այն իսկ լինի՝ զոր եւ անարգեցի և արհամարհեցի աշխարհիս մէջ և իր բարիքն չժանեաց, չժորհրն մերսեցի և վարդապետութեանն հակառակեցայ, ինչպէս որ Աւետարանն կը հաստատէ և ամենայն հաւատարիմ քրիստոնեայք կը հաւատան. եւ ինչ պատճառ ունիմ նոցա պէս չհաւատալու:

Եթէ ինքն Փրկիչ եղև մարդկան՝ ինչո՞ւ նոցա Գաւառորն ալ չէցի: Եթէ յիրաւի իւր արիւնն թափեց զնոսա փրկանաւորելու համար՝ մի թէ իրաւունք չունի համար պահանջելու և հարցանելու թէ ինչ բանի գործածեցին զայն, և թէ իր անբաւ ուղջակեզն ինչ բանի եկած է: Աւա՛ղ, ինչ պատասխան պիտի տամ՝ եթէ հիմա իր առջին ելնեմ, քոյց եթէ իոյճմասանացս թեւազրութեանն հեռակելով պիտի աւեմ: Տէր իմ, եւ մանկութեանս ասեն քեզ հաւատացի, և բարեբաղդ գտաւեցայ քոյ խոսքովք և կե՛նքք սնանելու, որովհետև յիրաւի երջանիկ էի առաջին հազարգութեանս օրն՝ յորում որտի մազքնօրոգեցի միջտութեանս ուխտերն՝ խոստանալով հրաժարելու ՚ի սատանայէ և յամենայն գործոց նորա և քեզ համար միայն ապրելու: Այլ յետոյ իմ ուխտերս կտարեցի և խոստամունքս շղթահեցի, քոյ խոսքեզ աւելի իմ խելացս լուսոյն հեռակեցայ, և քոյ հրամանացք հզատակելու անդ՝ անձնիշխան լինել ուղեցի. Ինչմարիան բարին և երջանկութիւնն ստար անզեր բնակեցի՝ և ոչ ՚ի քեզ և յօրենս քոյ, և բոլոր իմ հութեանս կարողութիւններն և ոյժն գործածեցի՝ զքեզ բանի անդ շքնելու համար, եթէ ոչ նոյն իսկ ուղղակի քեզ դեմ պատերազմելու համար: Ինչ որ եւ ինձ համար արարի՝ այլոց համար ալ նոյնն գործեցի՝ զորս պարծենկոտութեամբ կը համարէի թէ իմաստութեան և իմաստասիրութեան ճամբայն կը ասնիմ: Ամբողջ երեսուն տարի հօլա,

կաւոր համարաով զուրփշներն ուսուցի՛ ամենեկին հոգ շառնելով թէ արգեօք իմ խօսքերս քոյոցդ հետ համաձայն էին թէ չէ. և մինչքեռ միացս իւր խորհուրդներովն կը բարձրանար կ'ամբարտաճաւածէր՝ միայն իր հասկացածներն ընդունիլ ուղեւով, ու նայնամասութիւնս ալ մարդկանց գովեստներովն ու ծափահարութեամբն կը պարտարէր, ամեն բանէ վեր իւր փառքն բնառելով, և նոցա զարժանքն իրեն երջանկութիւն համարելով: Ապա ուրեմն ես ինձ համար աւելի աշխատել եմ քան թէ վասն այլոց՝ որոց համար իմ պաշտամամբս աւելի ծառայելու պարտական էի. և թէկապ չեմ կարող ուրանալ թէ 'ի քէն ընկալեալ էի դժիրս մասց գիտութեան և խօսից՝ որ իմ յաջողութեանցս գործիքն էին՝ սակայն նոցա պատիւն քեզ չվերագրեցի, այլ միայնակ կամեցայ վայելել:

Ո՛հ, այն, ասացածս յոյժ ճշմարիտ է, և այս ոգւով աշխատել և դատախօսել եմ երեսուն տարուանէ 'ի վեր. իրաւ է որ ճշմարտութիւնն սիրել եմ, և իմ ամեն ուսմանցս մէջ զնոյն բնառել եմ, և ինձ այնպէս կ'երեւի որ դատախօսութեանցս և երկասիրութեանցս մէջ ալ զնոյն հրատարակել եմ. ոչ բնաւ՝ ինձ սուտ երեցածն գրել եմ. սակայն ճշմարտութիւնն ես ինձ համար որոնել եմ՝ ոչ թէ իրեն համար, և շատ աշխատութեամբ մտաց և հմտութեամբ աշխարհիս մէջ ցրուած ճշմարտութեան ճառագայթներն հաւաքելով՝ ես ինձ պատկ մի ուղել եմ յորինել և նորս փառօքն զարգարութիւ: Համառատ աւելով ես ինքզինքս վերագտակ եմ քան զԱռաւաւած և քան զնմանիս, և միայն ինձ համար աշխատել եմ: Եւ այսօր վարձատրութիւնն ընդունել եմ մարդկանց գովութեամբն՝ որ այնչափ ունայն են՝ որչափ 'ի նոցանէ յառաջ եկած ուրախութիւնն, և որոց հոգանն անտարակոյս մինչև 'ի հանդերձեալ աշխարհն պիտի չհասնի:

Եթէ այսօր խղճէս կը ստիպուիմ այս բանս խոնարհարար խոստովանելու՝ թէ և միտքս և երևակայութիւնս հազար և մի պատճառանք, անմեղազգրութիւն և արգարացումն կը գանձէ և իմ առջիս կը գնէ, հապա ինչ պիտի լինի անդին գերագոյն դատաւորին առջին՝ երբ հոգիս՝ ի մարմնոյ բաժնուելով և իր քողերէն հոլանեալ և մերկացեալ՝ մերկ պիտի երևի աստուածային լուսոյն առջև, իւր իսկ գոյութեան մէջ կրելով իւր անկման անջինջ սպիններն և իւր թշուառութեան հեաքերն:

Քաւարան

18 Յուլիս:

Թեպէս և իմ իմաստասիրութիւնս շատ առարկութիւններ միտքս կը ձգէ պատժոց յաւիտեանս, կանուժեան դէժ՝ սակայն այնու սիրտս հանգիստու ապահով չէ և վախ մի կուգայ ինձ, և նոյն իսկ այն կարծիքն թէ դատապարտելոց ցաւերն կարեն մեղմանալ՝ առանց ժամանակն կարճելու՝ զի բոլորովին ոչ հանգստացնէ. վասն զի մարդուս հոգւոյն համար յաւիտեան զրկուած լինել ճշմարտութեան տեսութենէն և գերագոյն բարւոյն վայելքէն՝ սարսափելի ամենաճեղք լինելու է, որովհետեւ ինքն երկուքն ալ սիրելու համար ստեղծուած է, և երկրիս վրայ մասամբ իւրիք զայնս ճանչցած է, և իր յանցանքովն կորուսել է զայնս ժառանգելու երջանկուութիւնն: Բարեբաղդարար արքայութեան և դժոխոց մէջ քաւարան ալ կայ՝ ըստ վարդապետութեան կաթողիկէ Սկեզեցւոյ, որ այնպիսի անդ մի կը նկարագրէ զայն՝ ուր թէ և քաշուելու ամենաճեղքն սարսափելի են՝ սակայն որովհետեւ հոն դատապարտուած

Հօգիններն ստոյգ պիտին որ քաւութիւննին աւար-
տելին ետե պիտի ազատին՝ ուստի եւ ալ ինքզինքս
երջանիկ պիտի սեպէի եթէ հոն տեղն երթայի, որով-
հետե որ պիտի գոյ որ վերջապէս անտի ազատելով
յերկինս կարէի հասանել:

Կաթողիկէ հաւատաց մասանց մէջ ամենէն աւելի
քաւարանի գէտ կը մտքառին իմաստասէրք. իսկ բու-
ղոքականք բոլորովին կը վերջնեն: — Նիւթականք,
զգայականք և համաստուածեանք որ քաւարանն ոչ
ընդունին՝ նոցա ասելիք չունիմ, վասն զի ինքնիրեն
կ'իմացուի, որովհետե տմանք 'ի նոցանէ ոչ հաւա-
տան թէ մահուանէ ետե հօգին անմահ կը մնայ՝ ո-
րով և քաւարանն ալ արքայութեան և գոթոսոց պէս
անօգուտ կը համարուի. իսկ այլք զանձնաւոր ան-
հաստ ուրիշ բան չհամարելով՝ բայց անհուն կ'ակին
անցաւոր կերպարանքն կամ ժամանակաւոր անձնա-
ւորութիւններն՝ այնոր յաջորդական արտայայտու-
թեանց մէջ, գոյութեան չրուսն և գերագոյն բարի
կը սեպեն զգարձ հագւոց 'ի նոյնութիւն բացարձակ
ընկզմելով արեղբրական կենաց մէջ: Իսկ բանաւո-
րական և օգևորական իմաստասիրաց՝ որ քաւարանն
կ'ուրանան խելքս չհասնիր, որովհետե սոքա հօգւոյ
անմահութիւնն կ'ընդունին, և ասեն թէ ապագայ
գոյութեան մէջ պիտի կատարելագործուի: Մանա-
ւանդ թէ իմ կարծեացս ալ խելքս չհասնիր, որով
հետե եւ ալ ուրիշ անգամ այս ճշմարտութեանս
գէտ մտքառել եմ, որ հիմա ինձ շատ յայանի և հար-
կաւոր ալ կ'երեի, գէթ իբրև բանախոսական հետե-
ւանք գատաստանի՝ որ 'ի հանգերձեալ աշխարհն
պիտի լինի, և պատժոց և վարձուց որ այն գատաս-
տանէն յառաջ պիտի գան: Այսու նկատմամբ՝ ևս
բանաւորականաւ՝ այս վարդապետութիւնս յոյժ
հաւանական կ'երեի ինձ, և կ'ուրախանամ որ յայտ
մասին կաթողիկէ Սկեպեցւոյ հետ համաձայն եմ:

Քերթողին ասացածն իրաւ է. Որպէս եղերան այսպէս և առաքինութեան զանազան աստիճանք են :

Ամեն որ որ այսչափ մարգիկ մեռանին՝ ոչ սուրբ են և ոչ եղեանագործ, և անտարակոյս յոյժ շատերն երկու ծայրից մէջ կը գտուին մեռնելու աստիճանին. ոչ բոլորովին մաքուր՝ որ կարասցեն ուղիղ յերկինս վերանալ՝ ուր անմաքուր ինչ չկարէ մտանել, և ոչ կարի գարշ որ դժոխոց արժանի լիցին՝ ուստի ոչ որ յետս գառնայ : Կամ թէ իմաստասիրաբար խօսելով՝ հոգւոց վերջին վախճան իրենց կատարելութիւնն լինելով որ գերագոյն բարւոյն հետ անբողջական միութեամբն կը կատարուի, շատերն նաև լաւագոյնքն անգամ 'ի նոցանէ՝ այնպիսի միճակի մէջ գըտանին՝ որ այս աշխարհէս ելնելէն ետև՝ անմիջապէս այն միութեանն շնն կարող հասանել, և հեռեւապէս պէտս ունին վերջին մաքրութեան՝ առ 'ի սրբիլ յազատէն որ անջառէ զնոսա 'ի գերագոյն բարւոյն, և յարատոց որովք տակաւին արատաւորեալ են, կրելով քաւութիւն իմն փոքր 'ի շատէ երկար վասն յանցանաց անցելոց :

Դարձեալ նոքա որ այս՝ աշխարհիս մէջ հեշտութեան և անօրէնութեան մէջ ապրեցան՝ առանց իրենց հոգւոյն զարգացմանն և վախճանին միտ գնելու, և իրենց խղճին թեւադրութեանց հակառակ՝ կրից բռնութեանն գերի լինելով, և աստուածային և մարգկոյնի օրէնքէն շտատկաւելով՝ այն հեշտութիւններն կատարելցին, կարելի է թէ սոքա ևս որ գայ որ զջջան՝ գեթ իրենց մեռնելու ժամանակ, և գերապանծ իմն ճգամբ կամ 'ի խոյժից խղճի ստիպեալ՝ գառնան զէս 'ի ճշմարտութիւնն զոր անարգելցին, և ուղէն գործած անիրաւութեանց փոխարինել, և այսպէս իրենց ազատ կամեցին և առաքինութեան թափով՝ կենդանի յարարելութիւն ունել գերագոյն բարւոյն հետ. որ կրօնական բառով այս

բանս գաւազ կամ գաւթի գու ափ, և Ճշտագոյն բացարութիւն մի է, որովհետև մինչև այն ատեն վերացասած շարին՝ կը գառնայ հոգին զեպ 'ի բարին՝ Ճանաչելով զայն և ընդգրկելով :

Արդ այս կրօնից կամ իմաստասիրութեան դարձի եկողներն՝ ինչպէս որ կ'ուզես համարէ, մահուանէ ետև ինչ լինին : Յայտնի է որ անմիջապէս բացարձակ բարւոյն մաքրութեան մէջ չեն կարող մտանել. վասն զի որչափ ալ սրտերնին փափաք զգացին՝ որով և կամքն ալ 'ի շարին 'ի բաց քեցեցաւ, սակայն տակաւին շարին ազտեզութիւնն և սպիններն վրանին է. ապա ուրեմն մաքրութեան և քաւութեան պէտք ունին : Այս մաքրութեան և քաւութեան տեղն Նկեղեցին Քաւուը կը կուէ որ յոյժ յարմարագոյն անուն է իրեն : Պիւծագոր և Պլատոն ալ նոյն կարծիքն ունեցան. վասն զի հանգերձեալ կենաց և ուրիշ աշխարհի մի մէջ հոգւոց վարձատրութեան հաւատոյն՝ անմիջական և հարկաւոր հետևութիւնն է. միայն թէ նորա այս բանս իրականացուցին առաւելաբանութեամբ և փոքր 'ի շատե զանազան հոգեփոխութեան ենթադրութիւններով. սմանք զհոգիս Ուիմպոսի ամեն իրաւունքն ժառանգելէն յառաջ երկնային զինուորութեանց դասակարգութիւններէն անցուցին՝ իրրև ոգիք կամ կիսաստուածք. իսկ այլք գոյութեան զանազան ձևեր տուին նոցա՝ իրենց արդեանց և ապարդեանց համեմատ՝ որպէս վարձատրութիւն կամ պատիտ : Նոյն իսկ մեր օրերն ալ կը գտտին սմանք որք կ'ընդունին թէ հոգիք յանսահման յառաջագիմութիւն մի պիտի առնեն¹. տքա առջի յիշած իմաստասիրաց գասուն ետ մեացողներն են՝ քսան դարերէ ետև մեզ հասած յե-

¹ Կարծեմ Յիկիէի համար է այս խօսքս . Le lendemain de la mort ասացեալ գրոց մէջ : ՄՆ. Բրէժ :

առմեացներ՝ որ այս աշխարհէս ելած գնացած հոգիներուն ճամբորդութիւններ առնել կուտան յաշխարհաց յաշխարհս և ՚ի պարունակաց ՚ի պարունակս անցնելով, որպէս զի իրենց էութիւնն երթալով կատարելագործուի, և անհուն կատարելութեան մերձեանն առանց կարելոյ ընաւ ժամանեչ առ այն:

Այս առնիքս մտացածին ունայն կարծիք են և քաջաշէրութիւն մի ոչ ասն մարդուս: Աս ալ միշտ հարկաւոր ճանչցած եմ որ ապագայ մաքրութիւն մի պէտք է այն հոգւոց համար որ այս աշխարհէս կ'ելնեն՝ բարւոյ Ճշմարտի և գեղեցկի փափաքով՝ առանց կատարելագոյն այնոց հետ միացած լինելու, և յայտնի երևի ինձ թէ պէտք է որ ուրիշ տեղ մի քաւեն այն շարեաց մտացորգն զոր դործեցին յաշխարհի թէ յանձինս և թէ յասարս: Ըայց այս նխթոյս վրայ գրական բան մի չգիտելուս, և քերթագաց բանգագուշանքն և հոգեփոխից ենթադրութիւններն ալ ընդունել չուզելուս՝ բաւական համարեի վերացեալ և հանրական կերպով աշն Ճշմարտութիւնս հաստելու, առանց մանրամասն պարագայիցն իջնելու՝ որոց վրայ տեղեկութիւն չունէի:

Այս խնդրոյս մէջ Եկեղեցին քան զմաստասիրութիւնն աւելի յառաջագեմ է, և իւր ուսուցածն լաւ մի քննելով՝ թէ և ՚ի յայտնութենէ առած կը տեսէ, կը տեսնեմ որ աստատմելու պատճառ մի չունիմ զայն ընդունելու, որովհետեւ իւր քաւարանի վրայ յոք տուած վարդապետութիւնն շատ պայծառ որոշ և խորին է՝ զոր իմ խելքս մինչև ցայսօր ՚ի զուր ուրիշ տեղուանք ընտան էր:

Ընդ մէջ երկնից և գոթոխոց՝ ասե Եկեղեցին՝ տեղ մի կայ ուր կ'երթան այն հոգիներն որ իրենց մաքրութիւնն և քաւութիւնն աւարտած չեն, և հան պիտի մնան մինչև որ աստուածային արգարութեան բա-

ւարարեն, և հուրն մաքրողական ընթէ նոցա մինչև վերջին արամ: Բայց դատաստանէ անցած լինելուն համար՝ ապահով են որ պատիժներն աւարակէն ետև յերկիրն պիտի մանեն, որ իրենց մեծ զորութիւն հուսոյ քաշած տանջանացն համբերելու, որ ժաւմանակաւ պիտի վերջանայ. և Թեպէտ զեռ զուրկ են Աստուծոյ տեսութենէն՝ որ ամենէն մեծ ասնջանքն է, սակայն իրենց փրկութեան վրայ ապահով լինելով՝ գժտոց մէջ եզածի պէս ոչ շարշարութեամբ յարասե զԱստուած կ'որհեն և կը սիրեն, և իրենց տիրագրին կացութեան մէջ զնա յօգնութիւն կը կոչեն՝ նորա գթութեան վրայ յոյսերնին գնելով՝ որ կարող է կարճեցնել և մեղմել իրենց պատուհան: Եւ որովհետև իրենց երկրաւոր փորձին ժաւմանակն վերջացած է՝ արգիւնաւոր գործ մի չեն կարող անել, և միայն համակամութեամբ իրենց ասնջանացն և համբերութեամբ սպասելով՝ աստուածային արգարութեանն կը բաւարարեն:

Սակայն այն որ իրենք չեն կարող՝ ուրիշներն իրենց համար կարող են անել. զեռ կը յիշեմ ինչ որ ասէր այս նիւթոյս վրայ այն պատուական քահանայն որուժ խորհուրդ կը հարցանէի՝ հանգերձեալ աշխարհի ոգւոց հետ հազորդակցութիւն անելու վրայը. ինքն կը ցուցանէր ինձ որ Եկեղեցին մի լինելուն պատճառաւ, և Քրիստոսի մարմնոյն ամեն անդամոց մէջ պարասկցութիւն լինելուն համար՝ երկրիս վրայ եզած կենդանի հաւատացեալք կարէին մեղմել և կարճեցնել քաւարանի հոգւոց ասնջանքն: — Այս բանս՝ ինձ կ'երևի թէ քաւարանի վարդապետութեան ամենէն սրտամկիկ և մտիթարական հետևանքն ու արգիւնքն է՝ որ իրական և պաշտօնական հազորդակցութիւն մի կը հաստատէ ի մէջ մեռելոց և կենդանեաց. այնպէս որ թէ և ժաւմանակաւոր կերպով իրարմէ հեռացած են՝ սակայն

սիրով իրարու հետ կապեալ լինելուն՝ կենդանիք կարեն իրենց զօրաւոր օգնութիւնն համակրութիւնն ու սէրն ցուցանել մեռելոց: Չեմք կարող ուրանալ որ այսպէս հաւատալն երկրիս վրայ եղած կենդանեաց ալ մեծ մխիթարութիւն է, որովհետեւ մահուամբ բաժնուած սիրելեաց հետ ալ միացեալ կը մնան, և նոցա երջանկութեան և սիրկութեան ալ ձեռնառու և գործակից լինին՝ անգոր քան զգերեզմանն և յաւիտենականութեան համար:

Իսկ մեք իմաստասէրքս ինչ կը մտածեմք և ինչ կը գործեմք մեռելոց համար: Որովհետեւ անմահութեան հոգւոյ և հանգերձեալ կենաց կը հաւատամք՝ պէտք է յուսամք զնոսա որ մի տեսնելու. բայց ուր երբ և ինչպէս. այսոր վրայ իմաստասիրութիւնն ապահով կերպով բան մի չէ կարող ասել: Մահն մեր բարեկամներէն մին առած տարածին պէս՝ այլոց նման մեք ալ կը արամիտք, և ուրիշ կերպով չեմք կարող մեր արամութիւնն ցուցանել՝ բայց եթէ արատաւոք ցաւովք և գովութեամբք, որ յիրաւի մեր սիրոյն բնական նշաններն են՝ բայց նոցա օգուտ մի չունին: Չեպերնէս եկածին շափ փառաւորապէս կը թաղեմք, իրենց գագազաց վրայ դամբանականներ կը խօսիմք՝ իրենց անցած կենաց վրայ ճառելով, իսկ արագային վրայ բան մի ոչ ասեմք, և հաջն վրանին ծածկելէն ետև՝ գերեզմանին վրայ շիրիմներ կը կանգնեմք՝ իրենց պատուանուններն և գործերն և մեր ցաւերն արձանագրելով: Անտարակոյտ շատ շաւրան է ննջեցեալներն պատուել և նոցա յիշատակն երկրիս վրայ յաւերժացնել. բայց ինչ երևի թէ այլ լաւագոյն է՝ սիրով հետեիլ նոցա անգոր քան զաշխարհս, և ջանալ մխիթարել զնոսա և երջանկացնել այն նոր կենաց մէջ ուր որ մտել են մահուամբ: Սոյն բանս կաթողիկէ հաւապն կը համարի թէ առնէ, և միանգամայն յուսով և սիրով երկնային մխիթարու.

Թիւնն կ'իջնցնէ տակաւին երկրիս վրայ մնացած սգաւ-
ւորաց վրայ. և հարկ է խոստովանիմք որ ինքն միայն
կ'ընենեւ զհնարաւ ազգու կերպով սիրելու անգր ևս
քան զսահմանս աշխարհիս :

Կամօղիկէ հաւատքն ասեմ, վասն զի բողոքակա-
նութիւնն քաւարանն ուրանալով՝ իւր հետեւողներն
այս միսկմարութենէս ալ զրկեց՝ որպէս և յայլոց
բազմոց : Աւ ինչպէս ուրիշ նիւթոց մէջ՝ յայտ ևս
սգին 'ի գրոյն ազատելու պատրուակաւ՝ երկուսն
ալ սպաննեց. և քրիստոնէութիւնն սղեկանայնելու
ընանալով՝ քանաւորականութեան գարծուց : և այլ
խնաստասիրութեանց կարգն անցուց զայն, մանա-
ւանդ թէ խանարհ քան զնոսա, որովհետեւ յայտնա-
պէս հակախօսութեան մէջ է այն սկզբանց հետ՝ ո-
րոց վրայ հիմնած կը համարի զինքն : Զգերմականն
'ի գործնականին ինչպէս կարէ մերժել մարգ՝ երբ
սկզբամբ զայն կ'ընդունի Աստուածաշնչի յայտնեալ
խօսից մէջ : Եկեղեցւոյ և խնաստասիրութեան մէջ
սեղն՝ բողոքականաց բանած գրից խելքս շհամիր,
որ ոչ միոյն և ոչ միւսոյն յարելով՝ յերկոցունց ևս
մերժուած են : Իայց հիմն ժամանակն չէ նոցա զա-
տաստանն տեսնելու, մանաւանդ որ ևս ալ այնչափ
կամօղիկեայ չեմ որ նոցա գեմ գաս վարեմ, թէ և
միշտ խորշած եմ այս երկակենցաց կամ երկուս սոս
կազացոյ անկնիք և անկննդան վարդապետութե-
նէն :

Միայն անցողարար ասելով՝ կարծեմ թէ այս ներ-
կայ ինդորոյս մէջ՝ շատ տաքնապելու են իրենք կամ
գոնէ իրենց հովիւներն՝ մեռելոց վրայ պաշտաննին
կատարած ասեն, և յամաութեամբ ուրացած քա-
ւարանին պակասութիւնն շատ լաւ իմանալու են :
Վասն զի ինչ պիտի առնեն իրենց մեռելներն, որով
հետեւ պատարագ չունին որ նոցա օգնութեան հա-
մար մատուցանեն, երկնաւոր սրբոց բարեխօսու-

Թիւնն ոչ ընդունին, ննջեցելոց համար երկրիս վրայ
եղած ազգից զորութեան ալ ոչ հաւատան, նաև
քնջել և վերցուցել են այն ամեն գերապանծ արա-
րուգութիւններն զորս կամողիկէ Ակեղեցին կը կա-
տարէ թաղման ժամանակ, և այսոց ամենուն տեղն
ուրիշ բան չունին՝ բայց եթէ դամբանական ճառ մը
որոց կարևոր նիւթն է մեռելոյն կեանքն մահն և
ապագայն: Արդեօք իրենց ամեն կրօնակիցներն 'ի
չնորհս կը մեռնին, կամ այնչափ կատարեալ առա-
քինութեամբ որ շրտակ յերկինս մանեն: Չկան ար-
դեօք իրենց մէջ ալ վասնթար քրիստոնեայներ որ
անօրկենութեանց մէջ մեռնին, և սկար հոգիներ՝ ո-
րոց վրայ կրքերն ախրած լինին մինչև վերջի ասեն:
կամ յաւիտեանական իրաց վրայ թմբած անխարու-
թեան մէջ մեռած լիցին. կամ վերջապէս այնպիսի
հոգիներ՝ որ ենթադրելով ալ թէ վերջապէս բարի
կամք մի ունեցած լիցին զարմի գալու, սակայն մե-
ղաց արասներով աշխարհէս ելնեն՝ իրենց խղճին ա-
մեն պարտքերն չվճարած, և իրենց ամեն մեղքերն
չքաւած: Ուրեմն ո՞ր կը դնեն այս հոգիներս, և
նոցա ապագային համար ի՞նչ կարեն ասել՝ իրենց
ազգականներն ու բարեկամներն մխիթարելու հա-
մար: Արդեօք զնոսա շրտակ յերկինս կը դրկեն սըր-
բոց պէս, և երկնային փառաց մասնակից կը համա-
րին այն մարդիկն՝ որ միայն իրենց շահն և հաճոյքն
մասնելով աստուածային և մարդկային սրինաց
գեմ՝ նոյն իսկ աշխարհիս մէջ համարում մի շեն
ստացած, մանաւանդ թէ գայթակղեցուցել են ի-
րենց անբարի վարքովն, և թերևս սարսափեցուցել
են իրենց գործած ոճիրներովն: Եթէ այսպէս է՝
այս բանս ինձ չափազանց երևի, և կարծեմ թէ
այնպիսի հոգիներն ճանչցողներուն կարծիքն ալ՝ այս
իրենց արուած երանութեանս ոչ հաւատան:

Եւ սակայն զիրենք արքայութիւն զրկելէն զստ

ուրիշ Դար ոչ գտանեմք, եթէ Աստուծոյ արդարու-
թիւնն իր գթութեան հետ հաշտեցնելու և միացնե-
լու համար քաւարան ասացեալ տեղն չկայ: Այսն
զի եթէ արքայութիւն ոչ երթան՝ հարկ է որ դժոխք
երթան, որ մեռելոյն գերդաստանին պատիւ շա-
նելէն զաս՝ հովուին գթասիրութեանն ալ ոչ վայ-
լէ՛ շակէ շիտակ զիրենք հոն զրկելու՝ թէ և արժա-
նաւոր ալ սեպէ: Աւստի բանախօսութիւնն ու պատ-
շածն ալ կը ստիպէ զնոսա՝ զամենքն ալ ՚ի ծոց Աս-
տուծոյ ուղարկել, կ'ուզեն շարլինին կ'ուզեն բարի,
և որչափ ալ իրենց կեանքն արատաւոր և մահերնին
ամբարշտ եղած լիցի: Հարկ է խոստովանիմ՝ որ
որչափ ալ իմաստասէր եմ, և իմ նմանեացս բարոյա-
կան խեղճութեանց վրայ ներգրգամա՝ որոյ ցաւալի
փորձն ես ալ յանձին զգամ, սակայն կեանքեր ու
մահեր կան որ զիս կը սարսափեցնեն, և զորս շեմ
կարող անմեղադիր ամենէ թող թէ արդարացնել:

Այս քաւարանի գոյութիւնն իմաստասիրական
նկատմամբ ալ ինձ հարկաւոր կ'երեի: Այսն զի ՚ի
միոյ կողմանէ անհրաժեշտ հետեանք է մարդկանց
տկարութեանն, և ՚ի միւս կողմանէ Աստուծոյ ար-
դարութեանն ու գթութեան: և շնորհս մտաւոյցա-
նեմ նախախնամութեան որ այս հնարս սահմանել է
և այս յոյս տուել է մահկանացուաց շատերուն
համար, որ այս աշխարհէս ելած ատեննին պարտիք
և արտիք ծանրաբեռնեալ՝ երկնային մարքութեան
մամակից լինելու վիճակի մէջ ոչ գտանին, և սա-
կայն կարողութիւն և զստահութիւն ունին որ մի
հոն համեմուտ՝ իրենց քաւութիւնն ու մարքութիւնն
ուարակչով: Բարեբաղդ կը համարիմ զիս յայտ
կարեւոր մասին ես Եկեղեցւոյ հետ համաձայն գը-
տուելուս համար՝ առանց մտացս և արտիւ բանադա-
տութիւն մի ամենելու:

Յարութիւն մարմնոց

20 Յուլիս:

Գառաստանն, արքայութիւնն, գժոխքն և քաւարանն ամեն բանաւոր կրօնից մէջ ալ ինձ հարկաւոր կ'երևին: Գառաստանն որպէս սուղութիւն արգարութեան որ աշխարհիս մէջ բռնաբարուած է, արքայութիւնն որպէս վարձատրութիւն բարեաց, գժոխքն որպէս պատահաս շարաց, և քաւարանն որպէս լցուսն մարդործութեան հողոց: Այս ամեն բանս այնչափ հաւանելի երևի յիմաստասիրութեան՝ որպէս և 'ի կրօնի, և զանազանութիւնն միայն միջոցներուն և կերպերուն մէջն է: — Բայց ինձ անհասկանալի երևցածն՝ որ հիմա մտացս ալ հակառակ կ'երևի մեռելոց վերջնական յարութիւնն է՝ առ 'ի յանդիման լինել վերջին գառաստանի, թէ և ուրիշ անգամ այսոր ալ սկիզբն ընդհանուր կերպով ընդունած եմ:

Եկեղեցւոյ գործածած յարութիւն բառն՝ իր վարդապետութիւնն կը ցուցանէ, այսինքն թէ ամեն մարդ նորէն պիտի առնու իւր սեպհական մարմինն իւր անձին բոլոր ամբողջութեամբն՝ երևելու համար գերագոյն գառաստանին առջև: Վասն զի եթէ հոգին միայն ներկայանար գերագոյն ատենին՝ յարութեան պէտք ոչ լինէր, վասն զի արդէն հոգին անմահ է: Ապա ուրեմն յարութիւնն առնողն մարմինն է՝ գարձեալ միանալով ընդ հոգւոյն՝ զոր յառաջ ունէր, և որոյ գործիքն եղած էր, մանաւանդ թէ շատ անգամ տէրն՝ երկրաւոր կենաց ատենն: Հաւատոյ այս մասն որ առաքելոց հանգանակին վերջին խօսքերովն հաստատուած է, և այնոր հետ միացեալ պատժոց յա-

ւիտենականութեան վարդապետութիւնն՝ քան զամենայն ինչ աւելի կը դայթակզեցնեն զայլաբնականս : Ես ալ նոյնպէս դայթակզած էի այս նիւթոյս վրայ , և այնոր համար կաթողիկէ հաւատաց այս յոգուածս ծաղրածութեան կը ասնէի՝ անտեղի համարելով : Երբ երիտասարգութեան խակակուտ միաքըս որ ամեն բան կարել չետել կ'ուզէր՝ իրեն զէմ ելած արգելից կը զայրանայր , և ինչ որ ոչ հասկանար՝ անտեղութեան տեղ գնելով կը մերժէր :

Եւ այսօր իսկ՝ թեպէս փորձն ու հասակ աւելի անձնապահ և զգուշաւոր արարին զիս , սակայն ՚ի ներքուստ նոյն ընդգիծութիւնն կը կրեմ՝ թեպէս և արտաքուստ զայն ոչ յայանեմ որպէս երբեմն : Միայն հիմա իմ ներհակութիւնս տարակուսի փոխուած է . և երբ իմ դատախառութեանցս մէջ կամ ուրիշ տեղ այս խնդիրս առջիս կ'եննէ՝ խոհեմութիւն ոչ համարիմ զայն ուրանալն , բայց յայանի կը տեսնուի՝ որ այսօր հաւատացողներն չեմ : Աւսղ , տես թէ ո՛ր հասած է մեր խեղճութիւնն՝ կրօնից հետ անհրաժեշտ յարաբերութիւն ունելով համոզերմ : Ետտերնիս ոչ հաւատամք , սակայն բողոքնիս եղած երիտասարդներն չգայթակզեցնելու համար՝ յայսնի չեմք կարող տեսլ : Հարկ է խոստովանիմ որ այս բանած զիրքերնիս՝ մեր խղճմտանաց առջև զմեզ ոչ արգարացնէ . որովհետեւ մեր զգածման զէմ խտել կուտայ մեզ , որով գրեթէ այն բողոքական հովիւներուն կը նմանիմք՝ որ քրիստոնէական բեմն ահա , զեմական կամառի կը դարձնեն . Աւետարանն կը քարոզեն՝ բանաւորականութեամբ մեկնարանելով զայն , և Յիսուսի Քրիստոսի անունն կուտան՝ նորա աստուածութիւնն տարակուսի առկ ձգելով : Մէք ալ քրիստոնէայ և կաթողիկէայ կը համարիմք՝ որ ՚ի ներքուստ և ՚ի խղճն ամենեկն չեմք . նաև մտքով համոզեալ եմք որ համձարեղ և անկեղծ իմաստասէր

մի՛ առանց տխմար լինելոյ՝ հաւատացեալ շխարե լինել, որպէս աւեր Րասրալ. բայց բարձրաձայն յայտնել շահամարձակելով մեր անհաւատութիւնն՝ մեր աշակերտաց մտքերնիս կը հասկացանեմք, որ նոցա հաւատոց ալ թեթեւալուն և քնթուելուն պատճառ լինի : Տարբրինակ և կեղակարծ գիրք մի է այս՝ որ ինձ այնչափ ծանր կուգայ՝ որ այս կերպով կամ այն կերպով կ'ուզեմ բոլորովին մէջէն ելլել ազատիլ :

Այ միայն մտրմնոյ յարուծիւն աւանուըն ինձ անկարելի կ'երևի, այլ և այնոր կարևորութեան վրայ ալ կը տարակուսիմ. — Մտքերնիս բերեմք եթէ կարեմք այն անթիւ և անհամար մարգրիկն՝ որ 'ի լրման գարուց և ժամանակաց՝ ամենքն 'ի միասին իրենց մարմինն նորէն պիտի զգենուն՝ երբ մահագոյժ փողն հնչէ՝ եթէ իրաւ է, և բոլորն ալ Աստուծոյ գառաւտանին առջև կուչէ : Արկինքն եղամ հոգիք վար պիտի իջնեն, գոտիքն եզոզնեն ալ գուրս պիտի ելնեն իրենց երկրաւոր մարմինն բնաւելու, և քաւարանի ժամանակաւոր պարտաւորեալներն ալ իրենց մեզաւոր մարմինն պիտի աւանուըն : Իրականց ամեն հիւշկներն որ փսեղով բաժնուած են և հոգի հետ խառնուած՝ պիտի միանան՝ ինչպէս եին իրենց կենդանութեան ժամանակ՝ նորէն առջի կազմաւորութիւնն յորինելու համար : Այ հիւշկ ասելով լանցնիմք. որովհետև գործարանաւոր մարմիք 'ի ծննդեննէ մինչև ցմահ յաջորդարար միշտ նորոգուելու հետ են շարժմամբ և սննդեամբ ենթակայն անգազար փոփոխութիւն կրելուն պատճառաւ՝ որով 'ի միոյ կողմանէ կը մաշի կը կորնչի, և 'ի միւս կողմանէ կը նորոգուի : Բաց աստի նիւթոյ մասուներն յարատև իրարու մէջ կը խառնուին կանձմախն և թնձուկ մի կը գառնան, որովհետև աշխարհիս վրայի էակներն իրարմով կը սնանին, և մարդս ամեն բան

ուսելէն և մարտելէն ետև՝ ինքն ալ վերջնապէս այնոց
կերակուսք կը գտանայ՝ գէթ գերեզմանին մէջ: Ապա
ինչպէս պիտի լինի այս հիւշեցից բաժանումն և մա-
սանց զստաւիչն, որ մարտազուժեամբ այնչափ արա-
բանոց բաժնուած են, որով և իւրաքանչիւրն իր
նախկին մարմնոյն գալու համար՝ հարկ պիտի լինի
որ ետքէն յաւելեալ խառնուածներն դուրս ձգեն:
Ալ չեմ հարող բացառել այն ամեն գործողութիւն-
ներն որ հարկուսք են այս բանիս, որովհետև ոչ
խելքն և ոչ երեւակացութիւնն անգամ կարեն այս
բաներս ըմբռնել՝ որ իրաւի անյատակ վիճ մի է:

Եւ այս ամենքս ինչ բանի համար. մի թէ ոչ ինչ
բանի համար շատ ազազակ և շփոթ հանել չէ. վասն
զի ինչ ալ լինի՝ վերջնապէս հոգին է՝ որ զմարմինն
գործեաց պէս բանեցուցել է, և ինքն պէտք է որ
պատասխան ապ ինչ որ նորա ձեռքն գործել է:
Նիւթեղէն եակք ինչպէս բոյսք այլ և անասունք բա-
նականութիւն և ազատութիւն չունեննուսն համար՝
պատասխանաւորութիւն ալ չունին, ապա մարդ-
կային մարմինն ինչու ունելու է: Եւ թէ որ աս-
տուածային ամենակարողութիւնն հրաշք մի կ'ուզէ
առնել և ամբողջ մարմինն կենդանացնելով՝ իւրա-
քանչիւր հոգւոց յարմարցնել, աւելի պարզ և գիւ-
րին ոչ լինէր՝ բոլոր այս մարմնեղէն փառութիւնն
կրակն նեակը, և միայն անմահ հոգւոյն միա գնէր,
որով վարձքն կամ պատիժն ալ ամենեկին ոչ նուա-
զէր, և վարձատրուած մարդուն առաւելութիւն
մ'ալ լինէր, որովհետև հիմակուան պէս՝ ի հոգւոյ
և ի մարմնոց բազկացու բնութիւն մի ունելու ակզ՝
պարզ հոգեզինաց աստիճանն կը բարձրանար՝ նման
հրէշաակաց և աւելի մտա Աստուծոյ. թէպէտ յի-
րաւի ճիշդ նոյն մարդն ոչ լինէր՝ այլ մարդկութիւն
ողիտացեալ այլակերպեալ և փառաւորեալ, սակե-
ծագործութեան գասակարգութեան մէջ աստիճան

մի վեր բարձրանալով՝ այսու փոխակերպութեամբ
աւելի պայծառ վարձ մի կ'առնուր իւր առաքինու-
թեան: Ընդհակառակն նոյն պատճառաւ անարդեալ-
ներն ալ աւելի կր մտնենային ապստամբ հրեշտա-
կաց կամ զիւաց, նոցա բնութեանն մասնակից լի-
նելով՝ ինչպէս որ ապստամբութեանն եղել էին, և
սատանայներու նմանելով պատիժնին ալ աւելի կը
ծանրանար: Մի թէ չե՞մք կարող այս կարծիքս
պաշտպանել՝ որ միւսոյն շափ հաւանական է, եր-
կուան ալ ենթադրութիւն լինելուն, և այն ատեն
աստուածային կարողութեան մեծ արտայայտու-
թեանն ալ կարտա ոչ լինեալք, և միանգամայն այս
գոյնարեմաց մեքենաւորութենէն ալ կ'ազատեինք,
առանց յախտնական արգարութեան արդեանց
նուազութիւն մի լինելու՝ վարձաց և պատժոց վերջ-
նական բաշխման մէջ: Այս գրութիւնս օրիշ օգուտ
մի ալ ունէր՝ որ մարդկային մասց հակառակ ոչ ե-
լանէր՝ որ խաղած կը սասանի մարմնոց յարութիւնն
և պատժոց յախտնականութիւնն լսելով, և կը
զիւրացնէր նոցա զարձն 'ի վարդապետութիւն Ա-
կեղեցոց:

Սահայն իբրև իմաստասէր՝ ես ալ այս ենթադրու-
թիւնս չեմ կարող ընդունիլ, վասն զի մարդկային
բնութիւնն փոփոխել ծանր բան է, մանաւանդ երբ
գառուելու վրայ է խօսքն, որովհետև գառաստանի
արգարութիւնն՝ զարծուած մեզաց և արուած պատ-
ժոցն համեմատութեան վրայ հաստատուած լինելով՝
առաջին պայմանն է նոյնութիւն անձին յանցաւորի
և անձին պատուհասելոյ: Իսկ արդ քրիստոնէու-
թեան վարդապետութեան պէս ես ալ կ'ընդունիմ
որ մարդ պարզ ոգի չէ՝ այլ հոգի միացեալ ընդ
մարմնոց 'ի միում անձին բազկացելոյ յերկուց որիշ
և լրացուցիլ մասանց, ուստի արգարապէս վարձա-
արուելու և պատժուելու համար՝ հարկ է որ գե-

բագոյն ասեմին ներկայանայ ամբողջութեամբ ան-
մին իւրոյ՝ ամենեին նոյն նոյնութեամբ՝ որպէս էր
մեզքն գործած ժամանակ, որովհետեւ գործածին
համեմատ պիտի գտաւի. ուստի իմաստասիրարար
մտածելով այս բանախօսական և բարոյական շքմար-
տութեանն ոչ կարեմ հակառակել, և նորէն առջի
երկմտութեանցս մէջ անկանելով մարմնոյ յարու-
թեան վրայոք՝ ելի աղագոս ոչ գտանեմ, և ոչ գիտեմ
ինչպէս մէջէն ելնեմ: Ուստի խելքս տապնապած և
եղնելու շատրայ մի չգտնելով՝ միտքս գրեւ եմ նորէն
իմ աստուածաբանութեան վարժապետին գիտելու,
որ ինձ պէս իմաստասէր է՝ թէ և արտաբուստ ոչ
ցուցանէ, և իւր յոյժանքին ասացեալ վարդապե-
տութեան մէջ այնպիսի գաղափարներ գտանէ որ
միտքես անգամ չէր անցած, և այնպէս վարպետ և
մարգուս միտքն իր վարդապետութեանց համոզե-
լու՝ որ թէ և կատարելապէս ալ չհասկանայ և չբա-
ցարէ, սակայն դո՛նէ հանգիտութեանց մեռաք կա-
րէ ըմբռնել զնոսին: Ինքն իմ գիտցածէս աւելի և
պարզ կերպով պիտի ասէ թէ Եկեղեցւոյ Ճիշդ վար-
դապետութիւնն սրն և այս նիւթոյս վրայ, և տես-
նեմք թէ արդեօք սակաւ մի մեղմացնելու հնարք մի
չկայ այս յարութեան վարդապետութիւնն, և մտաց
ընդունելի ասնելու:

Յարութիւն մարմնոյ (շարայարութիւն)

22 Յուլիս:

Երէկ իմ բաճանայտ տեսի և երկու ժամ խօսակ-
ցեցանք՝ որոյ համառօտութիւնն հոս կը գրեմ խոր-
հուրդ հարցանելու համար հարկաւոր յիշատակա-
բանի մի պէս: Աերջի անգամ տեսաւորութեանս պէս

զիս սիրով ընկալաւ, և ներս մտածիս պէս քմծիծաղով մի ասաց. « Կերևի թէ դարձեալ մեծ գոռաբուծեան մի հանգիպել էք՝ որ աստուածարանութեան կը գիմէք՝ որ ժամանակիս իմաստասիրութեան հետ միշտ խաղալութեամբ շքնակիր, բայց կը յուսամ որ մեք՝ հասարակաց կարծիքն առաւ պիտի հանեմք՝ զնոսա իրարու հետ հաշտեցնելով՝ որ ինձ ալ հնարաւոր կ'երևի ինչ ինչ նիւթերու մէջ: Բայց որ ինչ և է մեր աստուածարանն պարաստ և մեր ինքրած շուսարանութիւններն կամ բացատրութիւններն տալու հաճութեամբ որչափ որ կարէ »:

« Յիրաւի, վարդապետ հայր, ևս ալ այս մտքովս կուզամ մեր նախընթաց բարեհաճութենէն սիրտ առան. վասն զի պատժոց յաւիտենականութեան տարտափելի գազանէն ետև՝ զոր իմ մեռացս ներքև ընտելացուցիք, և ուստի այժմ առջինին չափ ոչ երկնչիմ, հիմա Ծամբուս վրայ ուրիշ հրէշի մ'ալ հանգիպեցայ՝ որ իմ ետևէս անկել զիս կը հալածէ, և ոչ գիտեմ ինչպէս մեռքէն ազատիմ. ասել կուզեմ մեր՝ մարմնոյ յարութեան վարդապետութիւնն՝ ի վախճան դարուց՝ առ ՚ի յանգիման լինել վերջին դատաստանի: Պարտպ տեղ ամեն զին կը դարձն եմ կը նայիմ՝ կը տեսնեմ որ պիտի չկարեմ զայն ընդունիլ. վասն զի խռովամ մտացս անկարելի երևի, և երևակայութիւնս ալ կ'ըմբոստանայ զայն ընդունելու. և բաց աստի հարկաւոր ալ ոչ տեսնեմ ինչպէս որ այժմ պիտի ջուշանեմ: Բայց որովհետև ուրուականաց և հոգևագացից հետ կուրջաիլ ոչ արտրմիմ՝ նախ ներեցէք ինձ որ հարցանեմ թէ արդեօք յարութիւն մարմնոյ ասացեալն ըստ գրոյն իմանալու է՝ թէ այս բացատրութեան տակ՝ որ զիտեմ թէ առաքելոց հանգանակին մէջէն է, ծածկեալ իմաստ կամ առակ մի կայ՝ բացարձակ Իշմարտութիւնն ուսմին հասկացնելու համար՝ որ առանց

այնոր շխարհ ըմբռնել, և թերևս աստուածաբանից և իմաստասիրաց համար աւելի խորին և լայն իմաստ մի կը բովանդակէ: Եթէ այսպէս է՝ կը խոստովանիմ որ իմ բանին ալ կուգայ և կարեմք մտարանիլ »:

« Սիրեցեալ Տէր, ասաց ինձ հանգարաութեամբ, այս խօսքին մէջ ոչ առակ կայ ոչ առասպել և ոչ անսեղութիւն՝ այլ պարզապէս ՚ի վերջ ժամանակաց լինելու գործոյ մի յայտարարութիւն, այն օրն յարուստ տիեզերք պիտի նորոգուին, և ամենայն մարդիկ Աստուծոյ ասեմին առջև պիտի ելնեն: Սուրբ Գրոց խօսքն յայտնի և գրական է այս կետիս մէջ, և ես կարեի ՚ի մէջ բերել զվերջութիւնս Յովբոց, Եսայեայ, Իսնիկի և նոյն ինքն Տեառն մերոյ և Պաղտատի առաքելոց սակայն այժմ ոչ կամիմ Սուրբ Գրոց խօսքերովն և կոչողներով զձեզ մանձրացնել, և կարեք իմ խօսքս հաւատալ: Այսպէս լինելուն ամենէն լաւագոյն ապացոյցն այս է որ՝ մարմնոյ յարութեան խնդիրն առաքելոց հանգանակին մէջ հրատարակուած է, և Եկեղեցին հաւատոյ մասանց մէջ գրած է զայն՝ ապա սրբեմն փախուսա և զատարմնութիւն շփոթնէր, և բողոքականաց մեղմեխանքն և իմաստասիրաց բացարարութիւններն զօրութիւն մի լուծին գրոյն զօրութեան գեղ »:

« Յիրաւի շատ կը ջախճ, պատասխանեցի, որով հետև մտքս գրել էի կամակար Եկեղեցոյ հետ այս նիւթոյս մէջ ալ համաձայնիլ՝ որպէս և յայլս բազումս, և այժմ տեսանեմ որ այս բանս անկարելի է: Եթէ հաւատոյ այս մասս ըստ գրոյն անելու է՝ որ ինձ յոյժ անտեղի կ'երևի, պիտի շխարհճ զայն իւր ամեն հետևանքն ընդունիլ »:

« Թերևս թերևս, ասաց քահանայն ժպտելով, մանաւանդ երբ ջուշանեմ ձեզ որ այս մտտիս մէջ ամենեւին անսեղութիւն չկայ, թեպէտ ես ալ հաւտուած եմ որ մտաց զարմանալի և անհասանելի

կ'երևի: Այսն զի եթէ առանց նախապաշարման և անկեղծարար ուղէք ինձ մտիկ առնել՝ ինչպէս որ ուրիշ անգամ փորձն առած եմ, կը յուսամ համոզել զձեզ թէ մարմնաց յարութիւնն կարելի է և կը յուշուի բնութեան շատ գործերէն՝ որք անտարակոյս յարութեան շափ տարօրինակ չեն, որովհետև ամեն որ մեր աչաց առջև կը կատարուին, և մեր մտքն ալ կը ստիպուի զայնս ընդունելու՝ թէ և մեկնութիւն մի չկտրասցէ տալ: Ապա ուրեմն գերբնական խորհուրդ մի մեկնելու համար բնական խորհրդոց զիմեմք՝ որք թէ և նոյնպէս պայծառ չեն՝ սակայն անհերքելի են, որով իրաւունք ունենամք հարցանելու թէ արդեօք որ կողման հաւատք ընծայելն աւելի գժուար է, կամ թէ ասեմք թէ արդեօք խելքերնիս չհասնելուն համար՝ գերբնականն որ ուրանամք՝ պիտի շտախուրիմք բնութեան մէջ եղած գաղանխքն ալ ուրանալու, որովհետև սոքա ալ մեզ համար անբացատրելի են ։

Ես. — «Շատ հետաքրքրութեամբ մտիկ պիտի առնեմ ասացածներուդ, և ապահով եղէք առանց կողմնակցութեան և պարզմտութեամբ սրտի. որովհետև ուր որ գտուի ճշմարտութիւնն կը սիրեմ, և մեր վրայ ալ վստահութիւն ունիմ ։

Քաննակայն. — «Նազար ութ հարիւր տարիէ աւելի կայ՝ որ Պաւղոս առաքեալ Աթենքի հրատարակին մէջ Աւետարանն քարոզած ատեն՝ ուր որ քաղաքացիք կը ժողովէին նոր լուրեր լսելու համար, բազմութիւնն իր տարօրինակ վարդապետութիւնն լսելով՝ զինքն սկսաւ ծաղրել, և սերմանաբաղ կոչել զինքն. ու երբ Արիստագորոս տարին զինքն՝ որ իմաստնոց և իմաստասիրաց ժողովարանն էր, և հոն ալ սկսաւ Յեսուսի Քրիստոսի վրայ խօսիլ թէ ինչպէս մարդկանց փրկութեանն համար մեռել և յարութիւն առել էր՝ զարձեալ ամենքն սկսան իմաստ

ու ծիծաղել և արհամարհանօք ասելին . Բաւական է՝ ուրիշ անգամ մտիկ ասնեմք ։

« Նոյն առաքեալն առ կարնեթացիս իւր առաջին թուղթն գրած ժամանակ՝ անտարակոյս միտքն եկած է Արիտապագին մէջ յարութեան գեմ բերուած առաքիութիւններն . որովհետեւ նոյն թղթոյն ԺԵՐԴ գլխոյն մէջ ցուցանելէն ետե թէ Յիսուսի Քրիստոսի յարութիւնն մեր յարութեան երաշխաւորութիւնն է՝ ասէ . « Բայց թերեւ ոք ինձ հարցանէ՝ թէ մեռելներն ինչպէս յարութիւն պիտի ասնուին , և ինչ մարմնով պիտի գան » : Այս խօսքէս յայտնի կ'երևի , սիրելի . որ այն դարուն իմաստասէրքն ալ՝ հիմակուաններուն պէս ասգնապեալ էին այս մարմնոյ յարութեան խնդրոյն վրայ : Աւստի ինձ ալ ամենէն շուն այն կ'երևի որ ձեր հարցման պատասխան տամ Պաւղոս առաքելոյն ասացածովն՝ որ յարութիւնն ինչպէս պիտի լինի այն բացատրել չեմք մտքն՝ այլ այնոր կարելութիւնն ցուցանել՝ ՚ի բնական կարգէ ասնուած հանգիստութեամբ մի , մեր հիմակուան մարմինն սերման մի նմանցնելով՝ յորմէ ժամանակաւ ընդ մի պիտի ելնէ իր ցօղունովն տերեւերով ծաղկով ու սերմամբ : Աւստի՝ ասէ նա , թէ մարմինն որ ՚ի սերմանէ անտի ելանէ՝ ոչ նոյն սերմնէ՝ ինչ որ մեր աչաց կ'երևէր՝ այլ այն սերման մէջ եղած մարմինն . և ցանոզն նոյն մարմինն չցաններ՝ այլ զսերմն որ ունի յինքեան զմարմինն զայն : Նոյնն աւելու է նաև այն մարմնոյն համար՝ որով յարութիւն պիտի ասնումք ։

« Արդէն Յիսուս Քրիստոս ասացած էր . « Եթէ ոչ հասն ցարկնոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ , ասպա եթէ մեռանիցի՝ բազում արգիւնս ասնէ » . այսպէս ալ , ասէ Պաւղոս առաքեալ , մեր մարմինն պէտք է որ մեռնի՝ կենդանանալու համար . բայց Աստուած իւրաքանչիւր սերման իր սեպհական

մարմինն հուսաց' որպէս և կամք. վասն զի ամեն մարմին նոյն մարմինն չէ, հասցա մարդոց մարմինն ուրիշ է, անասնոց մարմինն ուրիշ, թռչնոց մարմինն ուրիշ է և ձկանց մարմինն ուրիշ: Երկնաւոր մարմիններ ալ կան, երկրաւոր մարմիններ ալ. արեւուն փառքն ուրիշ է, լուսնինն ուրիշ, աստղերունն ալ ուրիշ: Այսպէս է մեռելոց յարութիւնն ալ: Ապականութեամբ ցանուած մարմինն՝ առանց ապականութեան յարութիւն պիտի աւնու, անարգութեամբ սերմանուածն՝ փառք պիտի յաւնէ, սկարութեամբ սերմանուածն՝ զօրութեամբ պիտի կենդանանայ, շնչաւոր մարմին սերմանուածն՝ ոգևոր մարմին պիտի դաանայ: Որովհետև, կը դռչէ առարեւալն, եթէ շնչաւոր մարմին կայ՝ ապա ոգևոր մարմին ալ կայ, ինչպէս որ գրուած է. Առաջին մարդն Ադամ եղև շունչ կենդանի, և երկրորդ Ադամ՝ ի հոգի կենդանարար: Բայց չէ թէ առաջ հոգևորն՝ հասցա շնչաւորն (սկսաւ) ու ետքը հոգևորն: Առաջին մարդն յերկրի աւնուած է՝ հոգեղին, որպէս նաև իւր զաւկըներն. իսկ երկրորդն յերկնից Տէր է որպէս և իր զաւկներն: Եւ ինչպէս որ հոգեղինին կերպարանքն հագեր եմք՝ երկնաւորին կերպարանքն ալ պիտի հագնուիք. վասն զի մարմին և արիւն զարքայութիւն երկնից ոչ ժառանգեն, և ոչ ալ ապականութիւնն զանապականութիւնն կը ժառանգէ ... Խորհուրդ մ'ալ ասեմ ձեզ. ամենքս ալ յարութիւն պիտի աւնուիք՝ բայց ամենքս ալ պիտի չփոխուիմք. յանկարծակի յական թով ափեղ՝ վերջին փողին ասեն՝ վասն զի փող պիտի զարնուի, և մեռեալներն առանց ապականութեան պիտի յաւնեն, և մեք ալ պիտի նորսգուիմք: Վասն զի պէտք է որ այս ապականացու մարմինս՝ անապականութիւն զգենու, և մահկանացու մարմինս՝ անմահութիւն զգենու. և այն ասեն պիտի կատարուի Քրոջ այն խոսքն՝ Ընկաւ մահ ՚ի

յազմութիւն : Ո՛ւր է մահ յազմութիւն քոյ ,
ո՛ւր են գժօխք խոյթոցք քոյ : Ուստի առցուք գո-
հութիւն Աստուծոյ որ սոց մեզ զյազմութիւն 'ի
մեան Տեան մերոյ Երեսօթ Քրիստոսի » :

Եւ. — « Ո՛վ Տէր վարդապետ , գոչեցի բոլորովին
յանմեկս գուրս ելած , ինչ գերապանծ խօսքեր են
սոքա , և ինչպիսի նոր հորիզան մի կը բանան իմ
յափշտակուած սգուոյս առջև : Այսպիսի շեղու մի
բնաւ լուսած չէ՛ թէ գաղափարաց վեհութեան և
թէ կերպին պայծառութեան կողմանէ , նոյն իսկ
Պլատոնի մէջ բան մի կարգացած չեմ՝ որ այս խորու-
թեանս և պայծառութեանս համբի : Եւ զիս աւելի
ցնցողն այն լուսաւոր հանգիստութիւնն կամ նմանու-
թիւնն է որ իր բնական լուսովն՝ բնութենէ վեր իր
մի կը լուսաւորէ , այնպէս որ երեւելի և տեսանելի
իւրք՝ զաներևոյթս և զանտեսանելիս կը յայանեն , և
մեր սկար մտաց կ'օգնեն զնոսա հասկանալու համար :
Այս բանս ինձ նոր իմաստասիրութիւն մի նշմարել
կուտայ՝ որոյ նախազգացմունքն միշտ ունեցած էի ,
և որոյ շաւիղն պիտի լինի՝ հաւատոյ լոյսն՝ բանի կամ
մտաց լուսոյն հետ միացնել : Բայց այսպիսի գիտու-
թեան առաջին պայմանն է հաւատս ունել այն յայտ-
նեալ խօսքին՝ որ լուսաւորէր և արատփայլէր շուր-
ջանակի Սրբոյն Պաւղոսի , որ թշուառարար իմ խա-
ւարին մտացս մեջ կայծն անգամ չէ մնացել . . . » :

Փանակայն . — « Սիրեցեալ Տէր , այդ լոյսն կարե
իջանել մեր միտքն՝ էթէ բոլորով արտի խնդրէք
զայն , և այն փափաքն զոր այժմ ցուցանէք այնոր
սկզբնաւորութիւնն է : աստուածային լոյսն ալ ա-
րևուն լուսոյն պէս արգելք չգնելուք պէս ամեն տեղ
կը ծաւալի : Բայց առաջ տանիմք այն հանգիստու-
թիւնն որ մեզ այնչափ ազգու երեցաւ , որպէս զի
այնու մեր խնդիրն ալ լուսաւորուի , օգնելով մեզ
որ մարմնոյ յարութիւնն կարելի լինելն ըմբռնէք :

որ կը յուսամ թէ արդէն անտեղի բան մի ոչ երևի
մեզ » : — Պաւղոս առաքելոյն ասացածն կը տես-
նէք՝ որ մեր ապագայ մարմինն՝ ներկայ մարմնոյս
նկատմամբ այնպէս է՝ որպէս ծաղիկն սերման քով՝
յորմէ ելանէ . և որ նոյն գոյացութիւնն է՝ սակայն
այլակերպեալ . և նոյն էակն է՝ ուրիշ մեջ ներքե . և
ինչպէս հոգն ցանուած փունաքի սերմն՝ ժամանակէ
մի ետքն՝ գեղեցիկ և անուշահոտ ծաղկի մի պէս կ'ե-
րևի , այսպէս նիւթական մարդս սերմանեալ՝ ի մար-
մնի՝ որ պիտի գայ որ ողեպէն մարմին պիտի երևի՝ զոր
և պիտի զգենումք ի վախճան զարուց . Ինչպէս կ'ե-
րևի քեզ այս յանգուզն բացատրութիւնս . կարծեմ
իմաստասիրութիւնն բնաւ չէ համարձակած այսպի-
սի բացատրութիւն մի գործածել , այլ ընդհակառա-
կըն մեծ սխալման մէջ անկած է սգին և նիւթն նոյ-
նացնելով , զոր Պաւղոս առաքեալ ոչ երբեք գործած
է . Ինքն միշտ զնոսա իրարու կը մտակցնէ՝ անդրա-
գարձ թափանցողութեամբ՝ բայց ոչ երբեք իրարու
հետ շփութելով , և նոցա կատարեալ մութիւնն կը
բացարե՝ երկուքին ալ հազորգահցութեամբն ընդ
աստուածային ոգւոյ և ընդ աստուածային կենաց ,
որ ուրիշ կերպով չհասկացուիր՝ բայց եթէ վերառ-
մամբ մարդկութեան յաստուածութիւն անդր՝ ի կըր-
կին բնութեան Աստուծոյ մարգարեցելոյ » :

Ես . — « Անտարակոյս Բանին մարմնաւորութեան
գերապանձ հետեւութիւնն է այս՝ զոր ամենեկին չէի
խորհած . և հիմա կը սկսիմ իմանալ որ Քրիստոս
երկրիս վրայ մարդկային պատմութեան կեդրոնն է ,
առանց նորա բան մի չեմք կարող հասկանալ մար-
դուս ծագմանն , ներկայ վիճակին , և ապագայ սահ-
մանեալ պայմանին վրայ » :

Քանանեացի . — Աստուած սար որ այս Զմարտու-
թիւնս լաւ ընթանէիք՝ բոլոր իր խորութեամբն բար-
ձրութեամբն ու լայնութեամբն . վասն զի այս իսկ է

քրիստոնէական հաւատոյ մասանց սկիզբն. որպէս Յիսուս Քրիստոս սկիզբն է ամենայն կախաց և ազ-
րիւր կենդանութեան: Բայց մեր վիճարանութենէն
գաւթս չեղնելու համար՝ առ այժմ այս միայն հաւ-
տատեմք՝ որ ինչպէս իմանայ Աւետարանն մարմնոյ
յարութիւնն այնոր (այսինքն մարմնոյ) եղծուիմ չէ.
« Եւրո-նի-ան ու է վերջան ճարհոյ՝ այլ քոթոս-նէան նորս »
ասէ սուրբ Լեւոն պատգ. և կը յաւելու. « Արաին սնցա-
նէ՛ բն-նի-ան ու է շոթ-ան »: որակն կ'անցնի՝ բայց բնու-
թիւնն նոյն կը մնայ: Այնոր համար Եօր երանելի
իւր մարմինն շոյափելով կը գոչէր. « Կրակեմ որ այս
մարմնովս յարութիւն պիտի առնուիմ »:

« Նիմա բարեհաճեցէք, Տէր, սակաւիկ մի ևս իմ
ետեկս գալու հանգիստութեանց այս լուսաւոր ճամ-
բուս մէջ՝ զոր Քրիստոս մեր առջև բացաւ իւր գեղե-
ցիկ առակներովն, և զոր առաքեալք և վարդապետք
առաջ աարին զաներևոյթան երեւելեաք և զգերբնա-
կանան բնականաւ բացատրելով, յորոց միջի Տէր-
ատու իմանս իր Եւզոփո յար-նէան ճարհոյ ճառին մէջ
ասէ. « Առ-նի Իս Խոյոյ շին-նի-ան ՚ի քոթոթ-ոս, որով
գիտութիւնս կոտորուցին ճարհարեից, կ-նի-դ բն-նէան »:
որով ասել կ'ուզէ թէ զմութիւնն կամ զհամա-
գոյս լուս բննելով՝ մարդ կը պատրաստուի ՚ի հա-
ւատս յայտնեալ բանին. ինչպէս քերթող մի ասաց

Բանքն մտաց ՚ի սաղս իմ՝ անէ ըզմարդ ՚ի հաւատս:

« Արդ եթէ Պաւղոս առաքելոյն պէս՝ համագոյնից
զանազան պետտութիւններն զննեմք՝ որինակներ և
գրեթէ մարդարեւութիւններ գտանեմք յարութեան
մարմնոյ՝ կախաց մշանջնաւոր կերպարանափոխու-
թեանց մէջ, որոց հոսթիւնն և անհատականութիւն
կան և մեան՝ իրենց որակներն և երևոյթներն անգա-
գար փոխուած տեսանակ: Բնապատուութեան բա-

ւական հմտութիւն շունիմ՝ որ այս ամեն օրինակ-
ներս ձեզ յիշեցընեմ. միայն քանի մի սովորականներն
յառաջ բերեմ՝ զորս աշխարհ ամեն գիտէ ։ ։

« Զուրն իրեն մասնկանց սեղմութեան և ընդար-
ձակութեան համեմատ՝ երեք զանազան վիճակ ունի-
երբ ցուրան զինքն կը սեղմէ՝ կը պնդանայ և հաստա-
տուն մարմին կը գառնայ, և այս վիճակիս մէջ կար-
ծես թէ մահուան վիճակ կ'աւնու և այնոր կնիքն
վրայն կ'երեխ որ է ցրտութիւն անշարժութիւն և
անգործութիւն. և առ ժամանակ մի հեղուկի որակ-
ներն կորուսանելով՝ այնոր պաշտաններն շխարէ կա-
տարել: Բայց երբ քերտութիւնն այնոր մէջ կը թա-
փանցէ՝ շարժումն և կեանք կը ստանայ, և վաղելով
կ'երթայ անդերն կը բեզմեաւորէ, և ճարտարահար
մեքենայից շարժումն կուտայ: Եւ եթէ մինչև եռաց-
ման աստիճան զինքն տարցնես՝ հեղուկէն ձգական
հոսանուա կը գառնայ, և շոգիանալով այնպիսի զօ-
րութիւն մի կ'ունենայ՝ որ սարսափելի ծանրութիւն-
ներ վեր կը վերցընէ և բազմութեան կառաց խուճր
մի արագութեամբ կը քշէ կը տանի: Ո՞վ կարէր են-
թադրել թէ ընացեալ ջուրն՝ այսպիսի զօրութիւն
ունենայ. թէ որ ստառցն՝ որ կեանքն կ'ընդարձայնէ՝
չողւոյ հետ բաղգատես՝ որ այնպիսի հզօր կեանք մի
յառաջ կը բերէ, ո՞չ տարբէն այնպէս հաւատալի
կուգայ՝ որ երկու զանազան մանաւանդ թէ իրարու
հակառակ գոյացութիւններ են. սակայն ներքստ-
պէս մի և նոյն բնութիւնն է, և որակն միայն փո-
խուած է. Որոն անշունէ՝ Բնութիւնն ու էղծութի: Այսպէս
է մարմնոյ յարութիւնն ալ. Սէրէնի փխրութեւն և
յառնէ զբնութեւն. երկրաւոր վիճակի մէջ մեռելոյ պէս
է՝ համեմատութեամբ երկնային վիճակին՝ զոր օր մի
պիտի զգենու ։ ։

« Ազատանդն՝ անյագ անօթն այն ըուտոյ և ամենէն
հզօր ցոլացնողն, որ քան զամենայն մարմինս՝ ի ներ-

քոյ արեգահան պայծառ և վճիռ է, և այս պատճառաւ թանկագին զարդ է տեղանոց և գահու և գեղեցկութեան, ուրիշ բան չէ՝ քոյց եթէ անուխ այլակերպեալ՝ որ բնութեան մէջ ամենէն գիտահար մարմինն է, և կարծես թէ աստարտսի խաւարէն ելած է: Եւ սակայն նոյն գոյացութիւնն է՝ հրով զտեալ և բիւրեղացեալ՝ որ այնոր անմաքրութիւնն զտեղով և խաւարն հալածելով՝ արեւու պէս կը պայծառացրնէ: Ամխոյ ազամանդ փոխուիչն տեսակ մի յարութիւն չէ: կամ անոցք 'ի խաւարային վիճակէ 'ի լուսաւորն. և սակայն երկու վիճակաց մէջ ալ բնութիւնն նոյն կը մնայ, և որակն միայն կը փոխուի. Ոչոքն անշունչ՝ բնութիւնն ոչ էղծանի »:

« Աւազն մոխիրն ու կապարն ան, և լուսելէն և որոշեալ շափով իրարու հետ խառնելէն ետև՝ քուրայով մի սաստիկ կրակի մէջ գիր երկայն ասեն. յետոյ այն հալած նիւթն արոյրե տախտակի մի վրայ թափէ, և կ'ունենաս մեր հայեչեաց բիւրեղն, զոր եթէ յղկես և կըտեկես՝ սքանչելի կերպով լոյսն կը ցոլացնէ, և կամ զանազան մեկրով որ կարուի՝ փայլուն կայծականց պէս մեր աչքն կ'անուռ: Եւ սակայն աւազն գիտահար մարմինն է, մոխիրն այրած բուսոց մնացորդն է, և կապարն ծանր մարմին հակառակ և անընդունակ լուսոյ: Անտարակոյս հոս ալ որակաց փոփոխութիւն և այլակերպութիւն մի կայ. իսկ գոյացութեանց բնութիւնն նոյն մնացած է. Ոչոքն անշունչ՝ բնութիւնն ոչ էղծանի. այսպէս է և 'ի յարութեան մարմնոց »:

« Կենդանական պետութեան մէջ ալ՝ ամբողջ զաս մի միջամներ կան՝ որ բոլոր իրենց կեանքն երեք զանազան վիճակներէ կ'անցնին. նախ որպէս որդ երկրաբարչ և հողաբնակ, յետոյ կը փակուին գերեզմանի մի մէջ՝ ուր ժամանակ մի անշարժ կը մնան՝ հարմուակի վիճակի մէջ, և վերջը յանկարծ իրենց

գերեզմանն ծակելով՝ և յաղթանակաւ անտի ելնելով՝ արփաթեկեալ յօգս կը թռչին երբնեւրանգ պայծառ գոյնեւրով: Արգեոք մարմնոյ վերջնական յարութեան և իւր կերպարանափոխութեամբ ստացած զորութեան՝ քան զայս գեղեցիկ նշանակ և օրինակ կարէ՞ լինել: Վասն զի այս գեղատեսիլ թիթեղնիկս յառաջագոյն որդ մի էր, և ինքնին թաղուելով՝ առերևոյթ մահ մի ունեցաւ, և յետոյ իւր բնութեան զորութեամբն անտի ելնելով՝ գեղ ՚ի լոյս երկնից յարեաւ և թռեաւ: Միշտ նոյն եակն է՝ բայց զանազան փձակներով, յորս իւր որակներն կը փոխուին՝ բայց բնութիւնն նոյն կը մնայ. այսպէս և ՚ի յարութեան մարմնոց. Ոչո՞ր ոչո՞նէ՞ Բնութիւնն ոչ էջծուի »:

« Վերջապէս, սիրեցեալ Տէր, դուք քան զիս այլ լաւ գիտեք՝ որ մարգոյ կազմաւորութիւնն իւր ամեն մասանց մէջ նովին նոյնութեամբ շտեար. այլ հիւշեներն անգագար տարուբեր մի կ'ունենան՝ շարժմամբ և սննդեամբ իւր զորութիւնն կորուսանելով և նորագուելով. և սեանք ՚ի բնախօսաց ասէն թէ եզմն տարւոյ մէջ՝ մարգուս մարմինն բովանդակապէս կը նորագուի, և սակայն միշտ նոյն մարմինն է և նոյն մարգն, այնպէս որ իւր մարգկային գոյութեան մէջ անդադար և դարձագարձ չըջան մի կայ եզմնան և նորագման, և մշանջենաւոր անցք մի ՚ի կենաց ՚ի մահ և ՚ի մահուանէ ՚ի կեանս: Եւ սակայն անձնական նոյնութիւն անհատին ոչ բնաւ այլայլի, վասն զի որակաց փոփոխութեան մէջ՝ բնութիւնն նոյն կը մնայ. Ոչո՞ր ոչո՞նէ՞ Բնութիւնն ոչ էջծուի »:

« Արգ հիմա բնութեան այս ամեն օրինակներս յարմարցուցեք վերջին կերպարանափոխութեան մարգկային մարմնոյ՝ ՚ի մեծի աւուր վերջնոյ գատաստանին: Մի թէ այս հրաշալի երևոյթնեւրս՝ որ ամեն օր մեր աչաց առջևն կը կատարուին, մարգա-

բեական ձայն մի շե՛ն որ ասեն թէ մեր մարմինն ալ՝
 աշխարհաւեր երկնային հրոյն զորութեամբն՝ յաճ-
 խոյ՝ յազամանց պիտի փոխուի, յաւազոյ ՚ի մտխ-
 րոյ և ՚ի կապարե՝ բիւրեղ պիտի դառնայ, և երկայն
 ասեն հողաբարշ կեանք անցուցանելէն ետե երկրիս
 վրայ իբրև սրգն, և հարսնուկի պէս գերեզմանի մեջ
 փակուելէն ետե՝ պիտի խորասկէ մահուան շղթայ-
 ներն՝ և թեւ պիտի ասնու յերկինս թռչելու հա-
 մար: Բայց թէ ինչպէս պիտի լինի այս այլակերպու-
 թիւնս. այն եւ ալ ոչ գիտեմ. վասն զի սուրբ իսաւրն
 մեզ ուսուցանէ ինչ որ պիտի լինի, բայց ոչ ասէ թէ
 ինչպէս: Արդեւք իբ մի բացատրել շկարեչուս պատ-
 ճառաւ՝ իրաւունք ունինք զայն մերժելու և ուրա-
 շալու: աստ ուրացէք ազամանգն, ուրացէք բիւ-
 րեղն, ուրացէք թիթեղնիկն որ մեր աչաց առջև կը
 թռչաի. վասն զի յասպարեղ կարգամ զմեզ և քաջ
 ասեմ եթէ այս այլակերպութիւններս բացատրէք¹¹:

Յարութիւն մարմնոյ (շարայարութիւն)

25 Յուլիս:

Երեկ այցելութեան մի պատճառաւ՝ քահանային
 հետ խօսակցութեանցս համառօտութիւնն ընդհա-
 տելով՝ հիմա կարուած տեղէն յառաջ կը վարեմ:

Քաննակայն. — « Կարծեմ մեզ կարացի ցուցա-
 նել, սիրեցեալ Տէր, թէ մարմնոյ յարութիւնն կա-
 րելի է՝ որպէս ուսուցանէ զայն վարդապետութիւնն
 կաթողիկէ: Մնայ հիմա այնոր կարեորութիւնն ալ
 ցուցանել, ոչ եթէ իբր զի յարութիւնն կարեոր
 հեռութիւն է մարդկային մարմնոյ բնութեան՝ որ
 եականապէս իրեն ոչ պատկանի, որպէս և ոչ իսկ
 աստուածային կենաց հազորգակցութիւնն սեպհա-

կանութիւն ինչ է հոգւոյն. բայց 'ի միոյ կողմանէ անանորինելի պայման մի է այս յաւիտեանահան արգարութեան կատարեալ կերպով վնարուելուն, և 'ի միւս կողմանէ անհերքելի հեանութիւն միաւրութեան մարգկութեան ընդ աստուածութեան 'ի Յիսուս Քրիստոս » :

Էս. — « Նապա անանեմք, հզօրէն հզօրագոյնն կ'երթամք, գուշկի յակամայ կամս: Ենորհակալ եմ ձեզ, Տէր վարդապետ, որ վրաս համարումն ունելով՝ մտացս ակարութեանն համեմատ խօսքերնիդ ոչ մեղմացընէք: Չեր անկեզնութիւնն շիտակ իր նպատակին կը համնի, և կը խոստովանիմ որ հետաքրքրութիւնս կարգէ գուրս կը շարժի այս ասպացուցութիւնս ալ լսելու զոր կը խոստանաք: Իմ անասուգութեանս մէջ ալ մեծ վստահութիւն ունիմ, որովհետեւ ձեր բազմօրինակ հանգիստութիւններն այնչափ ասպարութիւն արարին վրաս՝ որ հաւատոյ այս մասիս մէջ՝ աչ անտեղութիւն ոչ տեսանեմ՝ որ յառաջ զիս բոլորովին կ'ըմբոստացնէր: Սակայն կարեօրութիւնն ու կարեւորութիւն իբրբեմն շատ հեռու են՝ անսցուք ինչպէս պիտի կարէք անցնիք այս հեռաւորութիւնս » :

Քանասնայն. — « Ամենապարզ կերպով մի, սիրելի նախ պարզապէս մտաց կամ բանի սքնութեամբն՝ որ կը պահանջէ որ արգարութիւնն կատարուի աշխարհիս վրայ կամ ուրիշ տեղ, կամ թէ ասեմք մարդուս արգարութեան վրայ ունեցած գաղտնաբարին կատարեալ իրականութիւնն պէտք է որ վնարի: Եւ յետոյ՝ եթէ կ'ընդունիք որ Յիսուսի Քրիստոսի ասպեղծութիւն յաշխարհս՝ մարգս ամբողջապէս նորածնելու համար էր՝ ասաի պիտի ցուցանեմ ձեզ որ մարդուս մարմնոյն փառաւորութիւն ալ՝ այնոր հարկաւոր հեանութիւնն է. վասն զի մարմնն ալ լինելով կահան մասն մարգկութեան՝ զոր Իսանն կաս իր

վրայ, պէտք է որ մարմինն ալ հոգւոյն հետ 'ի միասին մասնակցի նորա աստուածութեանն, որ ուրիշ կերպով ոչ լինի՝ բայց եթէ յարութեամբ: Հոս տեղս ալ պայծառ նկարներ չեմ կարող գնել ձեր առջին, այլ խորին գաղափարներ՝ զոր սուրբ խօսք ուսուցանեն, և զորս ձեր միտքն կարէ ըմբռնել՝ եթէ անկողնեասիրութեամբ յառաջ քան զամենայն զճշմարտութիւնն որոնէ »:

Եւ. — « Ահանջս ձեզ է, և քաղցած ոգիս ձեր բանիցն կը սպասէ »:

Քանանայն. — « Առաջին կէան բացաարեւն աւելի գիւրին է. ասնն մարդ գիտէ որ դասաստանարան մի երբոր ոճրագործութեամբ ամբաստանուած մարդ մի կ'ուզէ գատել՝ առջի աննելիքն այն է որ ստուգէ թէ արդեոք ամբաստանեալ անձն՝ նոյն է ոճիրն գործող համարուած մարդոյն հետ, և այս բանս բարոյական պատասխանատուութեան սկիզբն յառաջ կու գայ՝ որով իւրաքանչիւր ոք պատասխանատու է իւր աղաս գործոցն և այնոր հետեանքն պիտի կրէ: Արդ ինչ որ մարդկանց ատեանին մէջ կը գործադրուի՝ նոյնն պիտի լինի Աստուծոյ ատենին մէջ ալ. որովհետեւ արդարութիւնն արեղբրական է, և երկնից և երկրի համար ալ նոյն է: Արդ վերջին դասաստանի առաջին պայմանն պիտի լինի ստուգել զնոյնութիւն անձանց գատելեաց. այնպէս որ յիւրաքանչիւրումն պիտի լինի նոյն անձն՝ ինչ որ էր այս աշխարհիս մէջ՝ հոգին և մարմինն 'ի միասին, որովհետեւ մարդս յերկոցունց յայտանէ բազկացեալ է, և այն երկուքովն գործել է ինչ որ գործել է եթէ բարի և եթէ չար: Յիրաւի մարմինն գործիք մի է. զամ է միայն, բայց իրականապէս մասնակից եղած է բարւոյ կամ չարի՝ զայնս իրականացնելու համար ծառայելով: Եւ ինչպէս որ աշխարհիս վրայ մարդկային անձն գործէ 'ի ձեռն մարմնոց որպէս և 'ի ձեռն

հազուց, որովհետեւ ասի. Աւսեմ, չրջիմ, ննջեմ, որ-
պէս ասի. Զգամ, խորհիմ, կամիմ, ապա հարկ է որ
այս անձն ամբողջ երևի յասանի գերազոյն դատա-
ւորին, իւր գործոց ամեն գիտմունքովն, ուստի
պէտք է որ ասնու իւր մարմինն՝ որ լրացուցիչ մասն
է իւր մարդկութեան, որպէս զի այս յեանս ալ
ամբողջապէս ասնու իւր գործովք արժանացած
վարձքն կամ պատիժն, զոր առաքեալն Պաւլոս ու-
սուցանէ մեզ ասելով. « Ահնշումն ձեզ յադիւնն լինել
իւր առաջի քերտոսի, զի ընկուի իւր ասնելիւր իւրով
մարմնով՝ զոր իւր գործեաց յառաջ՝ ենե բարի եւ ենե լար » . (Բ-
կորնթ. Ե. 10) : Յայանի է որ այս մասին մեզ բանն
մտաց ընդ յայանութեան կը մտարանի » :

« Հիմա եթէ մտք վերանամք գերազոյն կարգի մի՛
արդէն ընդունած լինելով թէ Բանն աստուածային
էջ յերկիր առ ՚ի փրկել և վերածնանել զմարդն
անկեալ, և մարդկութիւնն իւր վրայ ուրիշ բանի
համար չառաւ՝ բոց եթէ այս վախճանու, ապա
պիտի ճանաչեմք որ իւր զոհաբոծութեան զորու-
թեամբն՝ զնա բովանդակապէս նորոգած է մարմնովն
և հոգևով ՚ի միասին, և այսպէս ըստ ասից առաքե-
լոյն՝ իւր յարութիւնն որով գերեզմանէն ելաւ, և
համբարձումն որով փառք յերկինս վերացաւ մինչև
յաթոս Յաւիտենականին՝ երաշխաւորութիւն և
զբաւական են մեր մարմնոյն յարութեանն և ապա-
գայ վերացման և հազորգահչութեան աստուա-
ծային կենաց յանձն Աստուծոյ մարգարեաց : Վասն
զի իւր մարմնաւորութեան գործովն՝ Քրիստոսի մար-
մին զոր կառ յարգանդի կուսին մեր մարմինն է, և
արիւնն զոր առ ՚ի նմանն՝ մեր արիւնն է, և երբ Ե-
կեղեցին վերածնանի զմեզ մկրտութեամբ՝ այս վե-
րածնութեամբս ասնէ զմեզ նոր մարդ՝ զոր և խառ-
նէ ՚ի մարմն Յիսուսի Քրիստոսի՝ որով լինիմք ան-
գամք նորա : Արդ նոյն առաքեալն ասէ թէ ուր որ

գլուխն է՝ պէտք է որ անգամներն ալ հսն ժողովն .
և Փրկչին դորձն այն աստն պիտի աւարտի՝ և մարգ-
կութեան վերստին շրայումն այն աստն պիտի կա-
տարուի՝ երբ մարմինն լիցի ինչ որ սահմանած է առ-
տուածային շնորհքն, այսինքն անցանել յապակեա-
նութենէ յանապականութիւն, ՚ի տկարութենէ ՚ի
զորութիւն և յանարգութենէ ՚ի փառս : Զոր Պաւ-
ղոս ստապի ալ համարձակ է՝ անուանէ մարմին որևոր
որ շնչաւոր մարմնոյն պիտի յաղորդէ, և այսու այ-
լակերպութեամբ պիտի ստանայ Փրկչին աստուա-
ծային մարմնոյն ամեն տեսչականութիւններն կամ
յատկութիւններն, ինչպէս որ երևեցաւ իր կենդա-
նութեան աստն Թարսը լիբին վրայ, և մահուանէն
եան ՚ի վերնաստանն և ուրիշ տեղեր, և ինչպէս որ
կ'արտափայլէ յաւիտեանական շուտոյն մէջ : Այսու
գնով միայն կարև մարգս բովանդակապէս մտանել ՚ի
յերկիրն, և արիւնն միտուտի Քրիստոսի վաստկեցա-
լիւնն համար այս փառքս : Արդ կը հարցանեմ, սի-
րելի, աշխարհիս մէջ ո՞ր կրօնքն ո՞ր վարդապետու-
թիւնն եղած է՝ որ այսպիսի բարձր միմանկ մի խոս-
տացել է մարգիան ազգի . և մի՞՞նչ կարեմք սուրբ
Կրօն հետ ասելու . Ո՞չ՝ ամենեկին ազգ մի եղած չէ՝
որոյ աստուածներն այնչափ մտ լիբին իրեն՝ ինչպէս
մեր Աստուածն մեր հետն մտացաւ : Ասան զի մեր
ընտելիւնն ասելէն եան՝ որպէս զի մէք իր որդիքն և
եղբարքն լինիմք, իր փառքին և երանութենէն ալ
մասն հանեց մեզ . ինքն մարգացաւ զմեզ աստուա-
ծայնելու համար, և զմեզ իւր ամենակարողու-
թեանն հաղորդեց՝ որպէս ինքն հաղորդեալ էր մեր
տկարութեանն ։

« Աերջապէս այս ալ գիտելու կք որ մարմնոյ վե-
րապատուութիւնն այսինքն առաջին յարգն դաս-
նալն քրիստոնէին համար արգէն այս աշխարհէս կը
սկսի, և ապագայ յարութեամբ պիտի աւարտի,

որոց գրաւահանն և միջոցներն Նկեղեցւոյ խորհրդոց մեզոք այնոր մէջ կը գրուին: Վասն զի այս մարմնս որ Թածկոյթ է հոգւոյն և սորա հու սպասուարն լինելու է՝ բոլոր կենաց մէջ բարւոյն և շարի հաղորդ է: այնպէս որ հոգւոյն ընդունած շատ շնորհքներն անգամ՝ մարմնէն և 'ի զգայարանաց կ'անցնին իրեն՝ իւրեանց հետքն և զորութեան մի մասն այնոր վրայ թողլով: այսպէս մարմնն կ'ողոզի ջրով մերաութեան, և ոգին որ կը Թաւալի խոսքով և ջրով՝ զայն կը կենդանացնէ. որովհետեւ առ 'ի մըտանել 'ի յերկինս հարկ է վերապին ծնանել 'ի ջրոյ և 'ի յոգւոյ: Այսպէս գրուի խորհրդոյն մէջ ալ նոյն ոգին մարմնն կը թափանցէ՝ քահանային կամ եպիսկոպոսին որհնութեամբն և սուրբ օմմամբ: Հաղորդութեան խորհրդով մարմնն կը կերակրի մարմնով և արեամբ Յիսուսի Փրփառոսի: Եւ այս անմահութեան սերմանքս՝ հեազհետէ եղծանելի մարմնոյն մէջ գրուելով՝ գրաւ մի են յաւիտենական կենաց խոստացելոց. որք պիտի ծլին Ծաղկին ու սպառարեբն՝ հոգւոց արեգահան ուղղակի աղջեցութեամբն՝ յարութեան փառաւոր օրն՝ յորում ամենեքին պիտի երևին իրենց մարմնովն, թէ և ամենեքին պիտի շփոխուին: Բայց մեք, առ աստ՝ քեան, պիտի փոխուիմք. վասն զի յաւիտենական կենաց համար յարութիւն պիտի առնուիմք, 'ի յարութիւնն կենաց, իսկ այլք գառաստանի պատիժն կրելու համար, 'ի յարմիրն դադարանց: Առաւուծոյ որդիքն և եղբարք Յիսուսի Փրփառոսի պիտի երևին իրենց հոգւոյն պէս վճիտ մարմնով, որովհետեւ իրենց մարբազորութիւնն աւարտած լինելով՝ զքեցած պիտի լինին զանապականութիւն և զանմահութիւն. իսկ որոց հոգին որ ազատս մնացած է՝ յատուածային լուսոյն հետի լինելով՝ պիտի ընդունին աշխարհին յանցանք ազատամ մարմննին, և այն

ընական հակուսն որ աշխարհիս վրայ ունեցան գեղ
'ի շարն' զիրենք պիտի գահաժիտէ 'ի խաւարն ար-
տաքին, այսինքն արտաքոյ աստուածային կենաց'
իրենց անկարգութեանց ամսմալի խարանադրու-
մալն' իրենց ճակարին վրայ անջնջելի գրով իրքն ա-
նարգութեան կենդանի կնիք կրելով ։ ։

« Իրաւունք չունէի ուրեմն, սիրելի, հաստատու-
լու թէ մարտնոյ յարութիւնն հարկաւոր է, որով
հետե կը տեսնէք որ առանց այնոր արգարութեան
անվթար հասուցումն չեմք կարող ըմբռնել, և ոչ 'ի
միա ասնուչ 'ի մէջ մարդկան Փրկչին առաքելու-
թեան կատարումն, և ոչ մարդկութեան ճշմարիտ
վերացատուութիւնն: Որովհետե մարմինն լրացու-
ցիչ մասն է մարդոյ, և չէ կարող յաւիտեանս բա-
ժանեալ ընել յայնմանէ ոչ յայսմ աշխարհիս և ոչ
'ի միւսումն, ոչ 'ի ժամանակի և ոչ 'ի յաւիտենա-
կանութեան ։ ։

Եւ. — « Յերաւի, Տէր հայր, լրածներս զիս շատ
կը զարմացնեն. մեր ասացածներուն գէժ առարկու-
թիւն մի չունիմ, և կը հաւատամ թէ ճշմարտու-
թիւնն ընդ մեզ է: Բայց գիտէք որ իմաստասերք
իրենց տարաւորութիւններն, զգածմունքն և ե-
րեակայութենէն կը կասկածին, և թէպէտ լրածս
ինձ բանաւոր կ'երեւի, սակայն որովհետե այս տե-
սակ գաղափարաց վարժած չեմ, և այսօրինակ իմաս-
տասիրելն ալ լինէն օտար է, ոչ գիտեմ ինչ խոր-
հիմ և մւր գտանիմ: Կը յուսամ որ այս ամենքս
իմ հոգւոյս օգտակար լիցին, և շատ հեռի չեմ հա-
ւանելու Հաւատամքի վերջի մասին' ի յարութիւն
մարտնոյ և 'ի կեանս յաւիտենականս: Առ այժմ այս
միայն կը զրուցեմ' իմաստասիրութիւնն բնաւ զիս
այս խորութեանս իջուցած չէր, և գուր նոր աշխար-
հի մի խորհրդազգած արարէք զիս' որոյ մէջ խոր-
խափելով յառաջ կ'երթամ, և որոյ մթնոլորան տե-

ասկ մի մարմնուք կուսայ ինձ և գլուխս կը դառնայ : Սակայն բացառութիւն մ'ալ պիտի խնդրէի 'ի մէնջ' զոր այժմ ոչ համարձակիմ, որովհետեւ իսկ սակցութիւններս արդէն շատ երկարեցաւ և գուր ալ հոգնեցաք » :

Քանհանայն. — « Խօսեցէք, Տեր, ծանրութիւն լինելէն մի վախէք, ինձ մեծ զուարճութիւն է' այս ծանր խնդրոց վրայ մեր հետ խօսակցիլ, և երջանիկ կը համարիմ զիս եթէ ասացածնուք պէս' իմ ակար խօսքերս կարեն կերպիւ իւրիք այն խնդիրներն մեր աչաց առջև ըստասորել » :

Ես. — « Որովհետեւ կը ներեք' ես ալ կը համարձակիմ մեր առջև գնել առարկութիւն մի' զորեւս ինձ առնէի' մինչդեռ միտքս չէի գրած այս նիւթս մեզ հարցնելու, և կը խոստովանիմ որ այնոր պատասխան տալ չկարելուս համար' առ մեզ գիտնցի : Կիտեմ որ առնելէքս սամկական առարկութիւն մի է' սակայն այնու հանգերձ շատերուն համար գլխաւարակներն խնդիր մի է' որպէս նաև ինձ : Թէ ընկերութեանց և թէ իմաստասիրաց խօսակցութեանց մէջ շատ անգամ ըսել եմ այս առարկութիւնս' որ իրենց յայժմութեան և ծագու նիւթ մի եղած է, և ես ալ գահացուցիլ ըսեմու՛մ մի չեմ գրտած այս խնդրոյս : Իրաւ է որ այն ասուն խորախորհուրդ կերպով այս նիւթոյս չէի պարապել, որ արդէն ինձ անտեղութիւն կ'երևէր : Իսկ այսոր արամագրութիւնս ու միտքս փոխուած է, և մեր յոյժ հաւանական խօսքերէն ետև' կը յուսամ որ այս վերջին գլխաւարութենէն ալ զիս պիտի ազատէր » :

Քանհանայն. — « Զեր առարկութեան կանխաբանութեամբն զիս գրեթէ կը վախցնէք, սիրեցեալ Տեր, և թերևս պիտի ստիպուիմ խոստովանելու թէ պատասխանելու կարողութիւն չունիմ : Եթէ իրաւցնէ այնպէս է' անկեղծութեամբ կը զրուցեմ :

որովհետև միայն գրած չեմ թէ ամեն գծաւորու-
թիւն կարեմ լուծել, և ոչ ալ յազմողապէս ճառել
զսինոյն իւր գիտելեաց » :

Եւ. — « Դուք ինձ ցուցիք որ յարութիւնն մարմ-
նոյ կարելի է և միանգամայն հարկաւոր. հիմա շատ
հետաքրքիր եմ գիտելու թէ մեր կարծեացն այս
կարեւորութիւնս ինչպէս 'ի գործ պիտի գրուի, և այս
հարկաւորութիւնս ինչպէս պիտի կատարուի, և
ինչ հնարքով՝ երկրիս վրայ ապրող և իրենց մարմինն
հոն մղելով գնացող անթիւ հոգիներն՝ իւրաքան-
չիւրն ճիշդ իւր սեպհական մարմինն պիտի առնու,
որպէս զի իւրաքանչիւր մարդ գերագոյն ասեանին
առջև ամբողջապէս երևի իւր անձնական նոյնու-
թեանքն՝ որպէս պահանջէ արամարայիական ար-
գարութիւնն » :

Քաննակայն. — « Այս ասակական աստրկուածս
որ շատ անգամ ընկերութեանց մէջ կը զրուցուի՝ ևս
ալ հազար անգամ վարժարաններու մէջ լսած եմ.
բայց այս մեծ շիտութիւնս և անորոշելի կար-
ծուած խառնուրդս զիս ոչ վախշնէ : Թէ որ այս նիւ-
թոյս վրայ վարդապետական վճիռ մի կամ ուսումնա-
կան բացատրութիւն մի ուզէք՝ պարզապէս ասեմ որ
պատասխան մի չունիմ տալու. Մկեղեցին այսոր
նկատմամբ գրական բան մի ոչ ուսուցանէ, մարդ-
կային գիտութիւնն ալ՝ որ քան զիս աւելի լու ճա-
նաչէք՝ այս ինքորոյս վրայ ուրիշ բանի համար խոր-
հած չէ՝ բայց եթէ զայն անտեղի հրատարակելու և
ժողովելու համար : Հաւատքն գրականապէս կը հաս-
տատե՝ որ իւրաքանչիւր մարդ իւրով մարմնով յա-
րութիւն պիտի առնու, բայց ոչ ասե թէ այս բանս
ինչպէս պիտի լինի, և Մկեղեցին կը հաւատայ թէ
Աստուծոյ ամենակարողութիւնն այսոր հնարքն ալ
մտածած է՝ իր խոստմունքն կատարելու համար :
Համարոյից մէջ շատ բաներու համար խնայուածք

ալ կը ստիպուին նոյն կերպ մտածելու, մանաւանդ եակաց գոյացութեանցն զորութեանց և ծածուկ որակաց վրայ խօսելու ժամանակ. դուք ալ մեր փորձառութեամբն գիտէք՝ որ բնական և բնազանցական նիւթոց քննութեան առնն՝ աւելի կը նկարագրեն զգալի և ոգեկան գործերն՝ քան թէ կը բացարկեն: Այժմէ հոգեխօսութեան, բնախօսութեան, բնական և բժշկական գիտութեանց նկարագրական մասն դուրս հաննա յիրաւի շատ բան մի ոչ մնայ այն գիտութեանց մէջ: Աւստի աստուածաբանք ալ՝ որ հաւատոյ գերբնական նիւթոց կը պարայլին՝ աւստիմեականապէս ալ առեալ՝ քան զիմաստաւնս աւելի ագիտական փիճակի մէջ շին այս կողմանէ՝ որովհետեւ աւստանց մէջ ալ շատ բաներ կան զորս պարզապէս հաւատալու և ընդունելու է քան թէ բացատրելու և մեկնելու »:

« Այս գաղափարաբանական բացառութիւնս զնեղին ետե՝ որ բնազանցական շատ ինդիքներու ալ կը յարմարի. պարզապէս մեզ կը պատասխանեմ որ մարմնոց յարութիւնն ինչ կերպով լինելիքն քան զմեզ աւելի ոչ գիտեմ: Իսկ եթէ դարձեալ թախանձէք՝ ինչպէս որ կարծեմ, ուրիշ բան չեմ կարող առնել՝ բայց եթէ մեր առջին զնեղ իմ անմնական գաղափարս կամ տեսութեանս կերպն՝ որպէս պարզ կարծիք կամ ենթագորութիւն մի ինչպէս կ'ուզես համարէ՝ զոր մեզ կը թողու՛մ առնել զոր և կամիցիք, որովհետեւ ես ալ շատ վստահութիւն չունիմ այնոր վրայ »:

« Ի բաց թողեալ քերթողաց և արուեստագիտաց երևակայեալ գիւտերն այս նիւթոյս մէջ՝ ոչ կամիմ դարձեալ զկոյ առնուլ և իբր՝ ի պատկերի ցուցանել գերեզմանոց բացուիլն, սակրներու խլրաիլն և հաւարուիլն մարգու կմախքներ մեանալու համար, ներգից ջլաց երակաց և շնչերակաց այնոց վրայ

սփռփին, և զնսերաց և մորթոյ տարածութին այս
 մեռելագարձ ուրուականներն ծածկելու համար. որ
 անտարակոյս այս ամեն բանս պիտի կատարուի՝ ու
 բովհեան սուրբ Գիրք ալ նոյն բանն ասեն, բայց ոչ
 գիտեմ թէ ինչ կերպով. և որոց ուրիշ հնարք չու-
 նիմ ջուշանելու՝ բայց եթէ զամենակարողութիւնն
 Աստուծոյ՝ որ զամենայն ինչ արար յունչէ՝ որ ձեզ
 ալ այլ աւելի գփուարին և անբացարեւի երևելու
 և անտարակոյս՝ քան թէ այսչափ եղածնեքով նորին
 բան մի յարինել» :

« Արդ այժմ պարզ իմաստասիրաբար խորհելով՝
 որովհեան ալ աստուածարանն շէ մեր հեա խոսողն,
 մի միայն խորհրդածութիւն մի կ'ուզեմ ասնել որ
 թերևս ձեզ ալ ծանրակշիռ երևեսցի, այսինքն թէ
 մարմինք կարեն նորին յարինիլ՝ որպէս յառաջագոյն
 յարինեցան. արդ ծննդագործութեամբ յարինման
 մէջ ինչ կը տեսնեմք. բեղմն իմն 'ի զանգուածի մօր,
 և ոգի կենդանացուցիլ 'ի սերման հօր՝ որ բնութեան
 մէջ տարածուած կենաց ոգւոյն գործիքն է. և միու-
 թեամբ այս երկուց եզերաց՝ երբորդ սնն կը յարինի՝
 իրենց պէս սփեօրեալ և կենսաւորեալ, այնպէս որ
 իւր անհատականութեան մէջ զերկուսն ալ կը ներ-
 կայացնէ: Մի անգամ յարինուելէն ետև նոր ան-
 հատն կը սնանի իւր գանուած անգուոյն մէջ՝ նախ
 արեամբ մօրն և յետոյ նորա կաթովն, և վերջապէս
 երկրիս վրայ գտուած ամեն տեսակ նիւթովք՝ զորս
 կարէ մարսել: Արդ ես ինքնիրենս ասեմ. այս անհա-
 տիս մէջ ալ՝ որ երկոցունց խառն արգիւնքն է, կայ
 զանգուած և խարխիս մի կենաց՝ որ ինչ ալ հանգի-
 պի՝ է և մասցէ միշտ ընծիւղ և կենդրոն իւր էու-
 թեան. և երբ այս կեդրոնս կամ մայր հիւլէս մա-
 հուամբ կը բաժնուի՝ նախ 'ի հոգւոյն զոր Աստուած
 այնոր հեա շաղկապել էր, և յետոյ յամենայն նիւ-
 թեղէն մասնկանց՝ որ իւր գործարանաւորութիւնն

կը կազմէին՝ պետք է որ այն մայր հիւլէն տեղ մը մնայ՝ երկրաւոր ասրերաց խառնակութեան և աշխարհիս փառոյն մէջ։ Արդ երբ կենաց և մահու փրոջ հրամանովն՝ այն հոգին՝ որ աստամանակեաց բաժնուած էր՝ ի մարմնոյն որոյ կենդանացուցիչ սկիզբն էր կամ իսկական մեն կամ որպէս ասեին զպրոցականք Յոս Բուհլան՝ նորէն այն զանգուածին վրայ հասնի և զայն բռնէ. գրեթէ որպէս ի սկզբուն հոր սերմն մայրական բեղմն կը թափանցէ. ոչ ապաքին նոր յորինուած մի յառաջ գալու է անտի անդէն և անդ ։

« Միայն ասրերութիւն մի կայ՝ որոյ համար գերբնական ուժի կարասութիւն կը տեսնեմ զոր առնուանէմք հրաշք. այսինքն կազմուորութեան զարգացումն որ ըստ կարգի բնութեան զանգազարար և ծանր ծանր լինի. հաս յանկարծակի պիտի լինի յաւար անդ յարութեան. իմ ենթագրութեանս գրչխաւոր գժուարութիւնն այսոր մէջ է. զոր այլ կերպով չեմ կարող բացատրել՝ բայց եթէ աստուածային ամենակարողութեանք, որոյ գերագոյն գորութեան նկատմամբ՝ միտք հաւասարապէս գժուարութիւն կրեն բացատրելու փեղերաց սկզբնաւորութիւնն որպէս և զլրումն. վասն զի միտք միայն իւր բնական ըստովն չկարէ հասկանալ թէ ոչնչութիւն մի լինի. որովհետեւ մտաց հիմնական առածնէրէն մի է Բռնչի ուրիւ Բաց աստի՛ այսորինակ նորէն բազկացած մարմինն՝ անասարակոյս նոյն մարմինն լինի ինչ որ յառաջ. որովհետեւ նոյն խարխիփն և նոյն կեդրանն ունի. վասն զի ինչպէս որ իր երկրաւոր կենաց ժամանակ իւր նոյնութեան մէջ անփոփոխ մնացած է՝ թէ և անանկու համար նիւթեղէն մասեր կըլլած և մարսած է՝ որ անգագար նորոգութիւն մի գործած են յինքեան. այսպէս ալ գարձեալ նոյն պիտի մնայ՝ թէ և նորանոր ասրերք միահաղոյն ի.

րեն հետ միանամ' առ 'ի վերստին յարինել և երևել
առաջի գերազոյն գասաւորին » :

« Ահաւասիկ, Տէր, մարմնոյ յարութեան ինչպէս
լինելիքին վրայ գաղափար մի խորհուրդ մի կարծիք
և ենթացրութիւն մի զոր մեզ կը թողում, ուստի
մեր իմաստասիրական նրբամտութիւնն' ինչ հե-
տեանք կ'ուզէ թող հանկ : Իսոյն նորէն կը կրկնեմ.
Եկեղեցին այս նիւթոյս վրայ մեզ բան մի ոչ ուսու-
ցանկ, և մէք պարտաւոր ոչ համարիմք զմեզ' իր մեզ
չուսուցածն բացատրելու, թէ և հաստատապէս կը
հաւատամք ինչ որ նա մեզ ուսուցանէ, ոչսինքն թէ
'ի վերջնում աւուր սոյն այս մեր մարմնովս յարու-
թիւն պիտի առնու՞մք, որպէս առ Յոր երանելին,
որպէս զի վարձքն ու պատիժն ձիւզ նոյն մարդոյն
արուի' որ գործեաց զբարին կամ զչար, կամ որպէս
առէ առարեան « զի շիւղի իւր-ուրիւր իւր-իւ մարմով
ուր ինչ գործեաց յառ-իւրիւ երէ բարի և երէ լար » :

Այս խօսքիս վրայ սրտանց շորհակալ եղի բարի
քահանային' իր հանձնարել և անկեղծ բացատրու-
թեանց համար' որ խորին տպաւորութիւն արարին
վրաս, և խոստանալով նորէն զիրար տեսնելու ի-
բարեկ յոյժ բարեկամարար բաժնուեցանք' ինքն
միշտ հանդարտ և զուարթ' մտաց և սրտի խաղաղու-
թիւն ունող մարդու մի պէս, իսկ ես մտախոհ և
տաղնապեալ' սակայն հոգւոյս մեջ կրելով իւր
զուարթութեան նառագայթն և յուսոյ նշոյլն :

Ներքին ակէկոծութիւն

24 Յուլիս :

Միշտ և հանապաղ իմ քահանայիս հետ Վերջին
խոսակցութեանս վրայ կը մտածեմ, և քանի մի օրե-

րէ 'ի վեր անգագար մաացս մէջ զայն կ'որոճամ, ինչպէս որ մարդ գեղեցիկ երգ մը լսելով՝ առանց անգրագառնալու զայն կը մրմնայ: Բոլոր բնութեան մէջ յարութիւն կը տեսնեմ, ուր կեանքն ելանէ 'ի մահուանէ առ 'ի մտանել անգրէն 'ի նոյն, և յետոյ վերստին ծնանել, և այս ամեն այլակերպութիւններս այնպէս խորհրդաւոր կերպով կը կատարուին՝ որ կը ստիպուիմ զայնս ընդունելու՝ արգիւնքն աչացս առջև տեսնելով, թէ և բացառելու կերպն ոչ գիտեմ: Երբ իմաստնոց գրած գրքերն կը կարգամ՝ երկայն բարակ երևութից նկարագրութիւններ կը գտնեմ՝ որ եզամն կը հաստատեն՝ առանց տեսլութէ ինչու և ինչպէս լինի: Նոյն բանն կարող եմ տեսլ ուրեմն նաև մեռելոց յարութեան համար՝ առանց իմ իմաստասիրութիւնս նուստացնելու. վասն զի վերջնայէս հարկ է որ բնութեան պետութեանց այս անգագար կերպարանափոխութիւններս վերջ մի ունիցին, և արարչութեան մեծ գործն՝ որ թերևս տակաւին շատ գարե՛ր անցնելով պիտի զարգանայ՝ հասնի իւր կատարելութեանն՝ լիովին յայտնութեամբ գաղափարի արարչին՝ որոյ թարգմանն ալ յայանիլն են արարածք: Այս մարմնոց յարութեան կարելութիւնն այխարհիս վրայ կ'երևի՝ կենաց անգագար այլափոխութիւններովն՝ զոր ուրանալու և մերժելու համար հաստատ պատճառ մի չունիմ:

Բայ յայտնանէ՛ յարութեան բնականապէս կարելի լինելուն հաստատութիւն և այնոր բարոյական կարեւորութիւնն ալ որոյ վրայ յառաջագոյն իսկ իմ խոսակցիս չեմ համարիմ էի, այնպէս որ իր ապացոյցն իմ նախազգացմունքս հաստատեց: Երբև իմաստասէր և բարոյախոս կ'ընդունէի որ պատիժն արգար լինելու համար՝ ձիւք յանցաւորին վրայ անկանելու էր, ուստի և գատաւորին առաջին պարսպն

է ստուգել ամբաստանելոյն և յանցանքն գործողին նոյնութիւնն: Այսոր համար է որ վերջին գառաստանն կը պահանջէ զյանդիմանութիւն կամ զերեւելն մարդոյ յանդիման ասեմի իւր բնութեան ամբողջութեամբն. և որովհետև մարմին և անգամք գործակից եղած են բարի կամ չար գործոց, պէտք է որ իրրև պատկանաւորեալք անձին մարդոյ՝ իրենց մասն ստանան ՚ի վարձաբութեան և ՚ի պատժաւորութեան. որ մտաց աչաց առջև յոյժ յայտնի բան է: Բայց թէ որ խոսքիս վրայ հաստատուն կամ՝ այս կէտես ետե եկածն ալ պէտք է ընդունիմ. վասն զի ընդունած բարոյական կարեւորութեան հետեանք է բնական կարելութիւնն, որովհետև մին առանց միւսոյն ոչ կարև գործագրուիլ կամ իրականանալ:

Ահաւասիկ այս երկու կէտերս ալ հաստատուեցան. բայց ե՛րբ և ինչպէս լինելն՝ իմ խելքես և երևակայութենէս գուրս է: Սակայն քահանային ասացածին պէս այս աշխարհիս գիտութեան մէջ ալ այնչափ այսպիսի անձանոսմ Բնչեւ լիններ կը գրտնեմք՝ որ միւս աշխարհին համար ալ քանի մի այնպիսի անլուծանելի խնդիրներ կարեմք ընդունիլ՝ որում ես ալ գժուարութիւն մի ոչ քաշեմ. վասն զի ինչ պատասխան կարեմ տալ եթէ ոք ինձ ասէ. Երկրիս կէտքն ինչ լինելն ինձ չես կարող բացատրել՝ ու կ'ուզես որ ես քեզ երկնային կէտքն բացատրեմ:

Եւ սակայն սա գործարանաւոր մարմնաց զանգուածից կարծեացն կամ ենթագորութեան շատ հաւանեցայ, որ մահուանէ ետե երկրիս մէջ կենդանի պիտի մնան առանց խառնուելու՝ որչափ ալ կերպարանափոխութեանց ներքե անկանին. իւրաքանչիւրն յանձին բերելով զանջնջելի կնիք անձինն որ զնա ոգևորած էր. այնպէս որ վերջին գառաստանին օրն հոգին զայն պիտի առնու և զչենու անյապաղ մար-

Ճաշացանկը. այս կարծիքս մտքս կը հանգարակցնէ, և կերպիւ իւր խնդիրն կը բացատրէ: Փահանայն իւր այս անտուժիւնն իրրև անձնական կարծիք ինձ աւանդեց՝ առանց զայն պաշտպանելու, և կամակարարը հրատարելով յայնմանն եթէ մէջն անտեղութիւն կամ անպատշաճութիւն մը երևի, որովհետև Յիկեղեցին այս խնդրոյս որոշակի բացատրութիւն մի առանձ չլինելով՝ իրեն ալ ոչ անկանէր: Իսկ ես դեռ այն աստիճան լաւ կամօպիկեաց մի չեմ որ այս նիւթըս ինձ անզանազան բան մը երևի, ուստի ուրիշ անգամ լաւ մը պիտի քննեմ այս իւր ենթացքութիւնն:

Այսու ամենայնիւ սա քահանային դիտութեան և իմաստասիրական նորամտութեան վրայ շատ զարմացայ, որովհետև այսպիսի բարձր հայեցողութեան մի կարեւորութիւն չառն իսկ ցուցանէ՝ թէ հանրածառալ և բազմաստեասի ծանօթութեանց տէր մարդ է, և մասնաւոր հանձնար ունի զննելու և մեկնելու գրեութիւնն, և անտի բնազանցական հանգիտութիւններ հանելու և բարոյականի յարմարցնելու: Իմաստասիրաց շատ բն մեծ պարծամք պիտի համարեին իրենց՝ եթէ այսպիսի գազափար մի գտնեին՝ զոր քահանայն այնչափ պարզութեամբ և խմբարհատութեամբ առջևս կը դնէր: Այս մարգարէս քով գիտութիւնն աւելի բան մի կայ՝ որ է աւաքիմութիւն, որ անչորշա իր քրիստոնէական հաւատքին և քահանայական կարգին յառաջ կուգայ:

Սիրողարար իր մեռնին տեղեկէն և իրմէ բաժնաւ լինէ ետև՝ ճամբայն ինք իրենն առէր: Եւ սակայն ահա աստիկ այն մարդ իկն՝ որոց դէմ այնչափ նախապաշարմունք և ատելութիւն ունեմք, և զիրենք ազիտի տեղ կը դնեմք՝ որովհետև մեր կերպուիլն ոչ աշխատին և աշխարհիս մէջ համբաւ ստանալ ոչ ուզեն. մէք մտքերնիս գրած եմք որ իրենց հաւատքն՝ իմա

ցահանութիւններն կը թմբեցնէ, և գերի եղած են անբանացուցիչ բանութեան՝ որ ողբն և խիզճն միանգամայն կը քնչէ: Եւ մեր իրենց գեղ ունեցած հակաապիտոմիւնն ուլ կը յաւելու՝ երբ կը մտածեմք որ նորա մեր նախանձարգներն հակաապիտոմիւնն նաեւ թշնամբներն են, պատճառաւ որ մեր կանանց և սրբուց վրայ կ'իջեան և բոլոր ժողովուրդն մեռ-քերներն անցուցած են: և զնոսա կզերահան իշխաւ նախնայն գործիքն և գահիճներն կը համարիմք՝ որ կը ջանան զմարդիկ ապիտոմեան և նուաճաւ-թեան մէջ բանելու՝ որպէս զի աւելի գիւրաւ վրա-ներն տիրեն և իրենց շահան գործածեն: Եւ այս կարծիքնիս ամեն կերպով մաւաղել կը ջանամք որա-գրաց և գրեանց մեռք և այլ կերպերով՝ ուր որ մեր խօսքն կ'անցնի, և ուր որ յայտնի ոչ համարմա-կիմք ասելու՝ այլարանութիւններով և երգիծարա-նախնայններով զայն կ'իմացնեմք:

Եւ սակայն այս քահանայս որ զիս ոչ ճանաչէր, և թերեւ կրօնից թշնամբ լինելու ալ չսած էր՝ զիս սիրով և բարեարտութեամբ ընկալաւ, և հարցտանցս պատասխան տուաւ, որ կարելի չառ լաւ մտաւորաւ առաջ՝ իրեն 'ի թշնամեաց կասկածելով, և բաց յայս-մանէ այնչափ գիտութիւն գտի 'ի նմա որչափ առա-քինութիւն, և թերեւ մեր օրերու քան զամենայն իմաստասերս՝ ոգի իմաստասիրութեան: Տես թէ ինչ ասել է շեղից և արուեստակցաց նախապաշարուն, և մարդիկ որչափ ասելի երջանիկ և մանաւանդ ա-ւելի արգաս և իրարու բարեակր լինելին՝ եթէ այս նախապաշարունքս 'ի բաց գնէին: Եկեղեցականք զմեզ ընդհանրապէս ամբարիշտ կը համարին, ան-ասարակոյս յանիրաւի, որովհետեւ մեր ուլ կը հաւա-ասմք Աստուծոյ, հոգւոյ անմահութեան և հանգեր-մեալ կենաց, թէ և անկեղծարար ասելով մեր հա-ւասքն Ռուպերիէրի և 1793ի աստուածամարգասի-

բաց հաւատքին կը նմանի, և եթէ այնպէս ալ չէ՛
գտնէ շատ վատթար քրիստոնեայնէր եմք: Համա-
լսարանի հետամուտք ալ՝ գտնէ մեծաւ մասամբ, կրօ-
նից գաղափարներն և արարողութիւններն կը հա-
մարին թէ առասպելներ, երևակերպութիւններ և
կեղծուպաափր բաներ են, և գրահանայս ակարամբտ
և կեղծաւոր կը սեպեն: Առջիս եղած փորձն ինձ
ցուցանէ՛ որ այս վերջիններս ալ շատ կը սխալին, և
իրենց նախապաշարմամբ շատ անգամ կ'անիրաւին-
որովհետև անսաւորած և ճանչցած քահանայս ոչ
միայն անմիտ և կեղծաւոր չէ, այլ և գիտուն իմաս-
տուն ողջամիտ և արդար մարդ մի է:

Սրանչեւիք կամ Հրաշք

25 Յուլիս:

Այս առաւօտ երբ գրասենեակս հանգարտ նստած
կ'աշխատէի՝ յանկարծ մեծաւ շտապմամբ գուռս
կանակի վրայ բացուեցաւ և վազեմի բարեկամներէս
Ն. անուամբ զօրապետն փոխորդի մի պէս ներս մանե-
լով՝ շփոթած խոսոված առանց բարև մի տալու խղ-
զուկ ձայնով մի յերեսս՝ ի վեր կը գոչէր. « Բարե-
կամ, դու հրաշից կը հաւատաս »: Ու երբոր ես այս
անակնկալ հարցման վրայ ապշած՝ երեսն կը նայէի
գիտելով որ այսպիսի իրաց վրայ ամենեկն մտածած
չուներ: Ես իմ զարմանքս անանելով նորէն պոռայ.
« Ասա անանեմ հրաշից կը հաւատաս »: — « Իրաւցնէ,
զօրապետ, պատասխանեցի տարակուսած, ոչ գի-
տեմ ինչ զրուցեմ. այս բանս հաւատքէ ու խղճէ կը
կախուի, ուստի ամեն մարդ ինչ որ ուզէ ու կարե
թող խորհի »:

— « Սիրելի, դու իմ հարցմանս պատասխան

տալու տեղ՝ փախուսա կ'ուզես տալ. բայց ես հոս պարզ հետաքրքրութեան համար չեմ եկած, և ինձ չանկած բանին խառնուիլ չե մտքս. որովհետե գիտես որ կրօնական նիւթոց անխաբ եմ: Առջեմ պարզապէս խորհուրդ հարցանել քեզ այս նիւթիս վրայ, որովհետե իմաստասէր լինելով քան զիս աւելի շաւ գիտես, որ զինուոր եմ և անգիի աշխարհին վրայ շատ չեմ մտածեր. ուստի իմ ուզածն այն չէ որ ինձ ուսուցանես թէ անգիի աշխարհք կայ թէ չէ. վասն զի ես ալ Աստուծոյ և հանդերձեալ կենաց կը հաւատամ, հապա այս կ'ուզեմ գիտել թէ անգիի աշխարհի ազդեցութիւններն այս աշխարհիս մէջ ալ կ'իմացուին թէ չէ »:

— « Այս ասացածդ ծանր խնդիր մի է, զորապէս, որ շատ բացատրութիւններ կը վերցնէ: Բայց կարե՞ս ինձ ասել թէ ինչ յանձնիածաւ այսօր գլուխդ որ այսչափ կը քերուբախ, և մինչև հիմա մտքեդ չանցած բանն գիտել կ'ուզես »:

— « Դու ուզածիդ չափ խնդա՞, որովհետե իմ տեսածս՝ դու չես տեսած. տասուերկու տարուան ազու մի յանկարծակի առողջանալն՝ որ իմ էզրօրօր, զիս է, և վեց ամեկ 'ի վեր սարսափելի հիւանդութիւն մի վրան գալով՝ գիշեր ցորեկ հանգստութիւն չունէր, այնպիսի անիմանալի հիւանդութիւն որ ամենէն հաշակաւոր բժիշկներն անգամ բան մի չէին կարող հասկնալ, և որ բոլոր գեղադործներն յուսահատացուց... Եւ ահա այս հիւանդս վայրկեանի մի մէջ առողջացաւ՝ Սուրբ Վինգենտիոս Պաւլայեցւոյ խորանին առջև՝ 'ի պատիւ նորա իննօրեայ լեռմեռանդութենէ մի ետև: Զլմարիտ հրաշք մի է այս՝ այնպէս չէ, թէ որ հրաշք ասացեալ բանն կայ կամ կարէ լինել, այս է ահա քեզ հարցնելիքս ալ »:

— « Բայց նախ և առաջ, զորապէս, տեսածիդ վրայ ապահով ես, չկարէ՞ լինել որ... »

Իսպա գեա բերանս էր՝ իր լեզուին սովորութիւն եղած երգումով մի գուլեց. « Ի՛նչ, դու զես կոյր և անմիա մարգու ան՛չ գրած ես, անտի անեմ քեզ, անտի, իմ աչքս անտի ու մեռցս շշափեցի. աչք ունողն չք՝ անաներ » :

Ես ալ իմացայ որ իր անձնասիրութեանն գայց, բայց ստեղա մի մտածելու համար ժամանակ վատարկիլ ուղեւոր, և իր աներկմիա հաստատութիւններն ալ չեաաքրքրութիւնս շարժելով՝ ասացի. « Դստե՛ անանեմ, գորապեա, քիչ մի հանգարակ, և պարզապէս պատակ ինձ անամոգ. ես քոյ խաբիգ վատահութիւն ունիմ, որովհետեւ զքեզ սղջամիա մարդ մի ճանչցած եմ՝ որ երևոյթմներ և խաբուիա, և անկեղծութիւնզ ալ գիտելով վատահ եմ որ ճշմարտութիւնն յսկանայս իսկ ոչ այլայլես. ուրեմն գիտցածդ ինձ պատակ՝ ինչպէս վկայն իրազութիւն մի կը պատակ քննիլ գաաաւորին առջև » :

— « Այս բանիս պատմութիւնն երկայն է, ասաց, բայց որչափ կարելի է կը համառատեմ՝ գլխաւոր պարագայներն միայն յիշելով : Գիտես որ եզբայրս որ կառավարութեան բարձր պաշտանիս գրտերն կը գանտի, երկու աղջիկ զաւակ ունի՝ մին տասն ու չինգ և միւսն աստուերկու տարուան՝ որոց մայրն մեռած լինելուն՝ զիրենք գիշերովիկ Բարիգու Այցելութեան կուստատանն գրած է, հոգն ու հոգալութիւնն քուրերնուս յանձնելով՝ որ հանձարեղ և միանգամայն սուրբ կին մի է : Արգ այս եզբարորդեակներուս կրտսերն վանքին մէջ հիւանդացաւ, զարմանալի հիւանդութիւն մի՝ որ շատ անասկ հիւանդութեանց երևոյթմներ միանգամայն կ'երևէին վրան, այնպէս որ մայրաքաղքիս ամենէն ճարտար բժիշկներն՝ բան մի չէին կարող հասկնալ : Իսկ ճաղայն այրող անեղով մի կը հիւնէր՝ հանգերձ քնածութեամբ ու սաստիկ ցաւովք գլխոյ. այնչափ որ

աչաց տեսութեան զուգահեռականութիւնն ալ
խանդարելով՝ տեսածն երկու կը տեսնէր, և պարա-
նոցին ջգերն ալ խառանալով՝ զլուին այնպէս հա-
կած էր ձախ ուսին վրայ՝ որ երկու ձեռքը հազիւ
կարէիր բաժնել, ձախ բազուկն ալ միշտ մարմնոյն
ու կողմն կպած էր, մարմնոյն մէջքէն վեր եզած
մասն բոլորովին իր շարժումն կորուսած էր, սրուն-
քը բոլորովին անգամաւոր, ամեննին բան ուտելու
ախորժակ չուներ, մարտազական անցքերն ալ ակա-
րացած՝ տակաւ մի բան ուտելուն պէս բուն իրացին
ցնցումներ կ'իմանար՝ կրճոց և փորի մէջտեղի գրն-
դերաց, կը տեսնէս որ ամեն բան կատարեալ էր, և
մեռնիչն բան մի չէր : Գաւերուն գազրած ժամա-
նակ՝ ուղեցին կապով գուրս հանել զինքն՝ որ սա-
կաւ մի մարտի օգ անու, քայց այնչափ աւրուեցաւ
որ շուտով տախտեցան եւ գարմնելու ։

« Ժամանակէ մի ետէ՝ երբ բժիշկներն յոյսերնին
կարեցին և ինչ ասնել ալ գիտէին՝ հիւանդին հորա-
քոյրն ու քոյրն՝ երկուքն ալ լի հաւատով՝ ուխտ
դրին որ Աստուծոյ գիտնն՝ որ ամեննն մեծ բժիշկն
է՝ որովհետեւ տէր և արարիչ և կենաց և կենդանու-
թեան, և իննորեայ ազգիք մի սկսան առ սուրբն
Վինգենարոս Պաւլոյեցի՝ որոյ անախմբութիւնն
կը կատարուէր՝ կարծեմ նշխարաց փոխադրու-
թեան ասրեգարմն : Եղբայրս ալ որ բարի քրիս-
տանեայ մի է եկն եհաս՝ նոցա մասնակից լինելու
համար, և որոշեցին որ իննորեայ ազգից վերջին
օրն՝ հիւանդն ի համբոյր նշխարաց սրբոյն տանին՝
որ Լազարեան քահանայից մատուան գրուած էր ՚ի
յարգութիւն հաւատացելոց : Աղջիկն ալ որ բան մի
ուղեղու կամ շուղեղու կարողութիւն չուներ՝ այս
բանիս հաւանեցաւ՝ առանց շատ հասկնալու թէ ըն-
տանիքն ինչ գործի հետ էին իրեն համար : Աւստի
որչափ կարելի էր հազուեցուցել են զինքն և եկե-

զեցին ասնեւում՝ կողմնական մատրան մի մէջ գրեւ
են անկողնի մի վրայ, ուր պատարաց տեանեւում՝ ի-
րեններուն հետ հազարգուել է: Այն ասան հայրն
զինքն գրկելում ծանր բեռան պէս՝ սրովհետեւ շար-
ժեւու կարողութիւն չունէր, քրոջն և միւս եղբոր-
որդւոյս հետ՝ ի ծանր իջել է սրբոյն նշխարաց
տալն և համբուրել ասել է: Նոյն ասան ազայն
հօրն ասէ. Չիս նստեցս, հայրն առջի բերան շտեղու
կը զարնէ՝ ասելում թէ շխարհ նստիլ. բայց ազջիկն
քաղցրութեամբ նորին ասէ. Կարեա զիս նստեցնել:
Հայրն ալ կը նստեցնէ. հիւանդն քարէ աստիճանին
վրայ շխտակ և հաստաս կը կանգնի առանց մէջքն
ծակելու և առանց տեղ մի կաթնելու. գլուխն և ու-
սերին սովորական գիրքն կ'աւանուն, ժախ քաղսկն
մարմնէն կը բաժնուի և սրունքն կը սկսին շարժիլ:
Հայրն զայս տեսնելուն բոլորովին շփոթամ՝ նորին
կը գրկէ ազլիկն, և անկողնոյն վրայ կը ասնի՝ տե-
սածին շհաւասում. իսկ ազայն ինքնիրեն ելնելում
ազոթագիրք մի կ'ուզէ՝ որ սահաւ մի ասան գեռ ա-
զոթէ: Այս բեշկուլեթեանս շարն շուտով մի եկեղե-
ցոյն մէջ կը տարածուի՝ որ հաւասարացելոց բազմու-
թեամբ լի էր, և բոլոր ժողովուրդն ծնկան վրայ
կուգան Աստուծոյ փառք և գահութիւն աաշու
համար:

« Ես գործ մի ունեւում՝ իրենց հետ եկեղեցին շեկ
կարողացած երթալ, միտքս ալ գրած լինելում թէ
ինձ պէս անհաւասար մի բանի պիտի չգար հան տեղն-
ուստի անհամբերութեամբ իրենց գարմին կը սպա-
սեի, սրովհետեւ գործածնին անխահեմութիւն կը սե-
պեի, որ իմ խելքովս հիւանդին վիճակն կարեւր ծան-
րացնել: Երբոր գարձան՝ եղբայրս բերաւ հիւանդն
գիրկս գրաւ, և իր վրայ երեցած շփոթութենէն
ու գիմաց պլլայլութենէն՝ այնպէս կարծեցի որ ա-
մեն բան շինցած էր, և փութով տարի ազայն ան.

կողմոյն վրայ գրի և բարձեր ուղեցի որ ամեն գին տեղաւորեմ, ինչպէս ամեն որ անձեկինք: Բայց անսնելով որ նա անկողնոյն վրայ ել շիտակ կանգնեցաւ՝ տարտաքանձ ետ քաշուեցայ, և գողգոջուն ձայնով և միանգամայն երկիւղիւ և յուսով գուշեցի. Մտժխտ: Թէ որ անողջացար ել ինձ պաշիկ մի աուր: Մտժխտ մինակ սաք ելաւ՝ անկողնէն իջաւ, և քանի մի քայլ անձրով՝ եկաւ վիզս պղլուեցաւ՝ երկու ձեռքերսմէ զիս գրկելով. ես ալ զնա սրտիս վրայ կը սեղմէի՝ որ լանջացս մէջ կը նետէր: Այն ատեն ինքն պատմեց՝ որ սուրբ նշխարաց գպլէրուն պէս՝ քան մի զգաց որ պարանոցին ջգերն կ'արձակէին: Շուտով ասն բժշկին ճարգ զրկեցին՝ որ գալով հիւանդն զննեց և ասաց որ բժշկուած էր, և եզած պատմութիւնն լսելով՝ ժպտելով մի ասաց. «Սուրբ Վինգենտինոս Պաւլոսեցին քան զիս ճարտար բժիշկ մի է եղել »:

« Երկրորդ օրն ժամն ութէն առաջ՝ աղջիկն գրեթէ մինակ հագուեցաւ, և Այցելութեան կուսասանին մատուան տարին՝ ուր պատարագ մի մատուցաւ՝ ի շնորհակալութիւն. և հազարգութեան ժամանակ ասանց տեղ մի կոթնելու շիտակ մինչև խորանին վանդակին առջև կ'երթայ, ծնկան վրայ կուգայ, ուստի ելնելով նորէն իր տեղն կը գառնայ: Նոյն օրն իր բժշկին այցելութեան զնաց որ նորա իմ թեկիս կոթնած սանդուխէն վեր ելնելն տեսնելով՝ նորէն հաստատեց թէ կատարեալ անողջացած էր: Այսօր երեք օր է՝ որ ամենեկին ցաւ մի չզգար և ասն մէջ կը պարտի: Ես ալ հիմա անէն կու գամ և այս նոր լուրս մեզ կը բերեմ, և ապշութիւնս զեռանցած չէ տեսածներուս վրայ, և միանգամայն կ'ուզեմ լսել թէ զու փորձ իմաստասէր մի իննելով ինչ կը մտածես այս եզածներուս վրայ, Վասն զի գու ալ գիտես՝ որ մինչև հիմա՝ թէ և կրօնից թշնա-

մի շեմ և զայն կը պատուեմ, սակայն աւելի իմաստասիրաց քովն յաճախել եմ քան թէ քահանայից: Բայց այս ծանր գեղարքիս մէջ՝ որ լսած ու տեսածնե՛րովս գեռ բոլորովն այլայլած եմ՝ ինձ կ'երևի թէ եղածն խորախորհուրդ կերպով քննելն հարկաւոր ու պատշաճ է գիտուն և խելացի մարդու մի հետ. ուստի հասնե՛ղ գալն աւելի յարմար համարեցայ, քան թէ ուրիշներու երթալ»:

— «Շնորհակալ եմ ձեզ սիրելի զօրապետ, ձեր բարի համարման վրայ զոր ունիք իմ վրաս և որով ինձ կը վստահիք, թէ և կարծեմ որ այս գործոյս մէջ շատ սգաակար պիտի շհարեմ լինել ձեզ, և թէ հարցանեա թէ ինչու. համառօտ մի պատասխան տամ. Իմաստասիրութիւնն սկիզբն գրած լինելով որ միայն մտաց և զգայութեանց ըմբռնողութեան ներքեւ անկած բաներու կարեւոր գնել՝ գերբնական կամ արարքնական ասացի ալ իրաց քննութեան ժամանակ ոչ կորուսանէ, որովհետեւ կը համարի թէ զայնս ճանաչելու միջոց և հնարք մի չունի. ուստի կան իմաստասերք որ իրաւունս ունել համարին նոցա գոյութիւնն ալ ուրանալու, այսինքն գերբնական բան չկայ ասին. ես մինչև այս կէտս ոչ հաստնեմ, որովհետեւ մտքս գրած չեմ որ մտացս զօրութիւնն իրականութեան և ճշմարտութեան շարին է: Բաւական կը սեպեմ այս անսակ իրաց հաստատութիւններն թողուլ ինչ որ են, և զայնս ընդունողներն ալ ոչ մեղադրեմ, որովհետեւ մտաց և խզմի ազատութիւնն կը պատուեմ, բայց ես իմ կողմանէս նոցա յարգ տալէն կը զգուշանամ: Միով բանիս այս և այլ ուրիշ շատ պատճառաց համար որ հիմա բացարեւն աւելորդ է՝ գէրբնական ասացեալ բաներն յիննն տար համարիմ:

« Բայց աստի մեր իմաստասիրական շարին բոլորովն փարձառական լինելով՝ ներածութիւններ և

հեռու թիւներ հանելին առաջ գործն ճշգիւ ստու-
գելու կը նայիմք: Արդ այս բանիս մէջ ինչ կը տես-
նեմք. նախ նախ հիւանդութեան մի երևոյթներ՝ ս-
րաց վրայ ոչ սարահուսիմք՝ որովհետեւ իմաստուն
բժիշկներ զայնս քննել և հաստատել են ասեք. յե-
տոյ սարորինակ և յանկարծական առողջութիւն
մի. որ է ասել ախտահրական երևութից յաջորդել
է՝ առողջութեան երևոյթ մի. սոքա այնպիսի յաջոր-
դական գործեր են՝ սրաց ներքին կապակցութիւնն
ոչ տեսանեմ. և բան մի չկայ որ ինձ ապացուցանե
թէ սոքա իրարմէ կախումն ունին. կամ օւրիշ կերպ
խտելով ոչ կարեմ համարիլ թէ առողջութեան
գարմն՝ այդ ասացած բարեպաշտական գործերէդ
յառաջ եկած լիցի. 'ի միոյն միւսն հեռակցնելն ինձ
յանդգնութիւն կ'երևի. և շատ կը վախեմ որ մի
գուցե այն իմաստակութեան մէջ անկանիմք որ ասի
էս այսի!՝ սոս զան այսի! Ասան զի վերջապէս ա-
ռողջութեան պատճառն մեզ անձանով լինելով՝ կա-
րեմք զայն՝ նոյնպիսի իրաւամբ՝ նախընթաց զեղերէն
յառաջ եկած սեպել. կամ բնութեան բուռն ճը-
գանց՝ որ այն պարագայներով գրգռուել է. կամ
թէ ... » :

— « Բայց, սիրելի իմաստասերս, գուցե խոսքս
կարելով, կարծեմ, յառաջուց քեզ ասացի՝ որ վեց
ամեակ 'ի վեր ամեն դարմաններն անօգուտ եղել էին.
և խեղճ ազոյն վառեն 'ի վաթմարն կ'երթար: Իսկ
պարագայից ազգեցութեան գալով՝ որ իր գլուխն
առքցնելով երևակայութիւնն կարեին քորքորել,
ապահով եղիք որ Լազարեանց մատուռն երթալու
կամ շերթալու համար հիւանդն քուրքովին անսար-
բեր էր, և երբ իրեն առաջարկեցին պարզապէս հա-
ւանեցաւ՝ իւր կողմանէ յատուկ կամք մի չունելով,
որովհետեւ արգէն այնպիսի սկարացել էր՝ որ այս
որոշմանս կարողութիւն չ'ունէր » :

— « Թող այնպէս լինի, սիրելի զօրապետս, սա, կայն նորեն կը զրուցեմ՝ բնութիւնն շատ մեծ հնարք ունի, և երբեմն հիւանդն՝ բժշկաց յոյսն կարած ժամանակ և ամենեկն ազգու գեղերն անզօր եղած ասեն, բնութիւն այնպիսի զօրաւոր ձիգ մի կ'ունենայ՝ որ ինքն իրեն կը յաղթէ բժշկաց և գեղոց բան մի ամենել չկրցած ասեն։ Եղած են մարդիկ որ մեռել կարծուելով թաղուելու ասեննին՝ կեանքն արթնցել է և կարեմ ասել թէ գերեզմանէն դուրս քաշել է գիրենք։ Եւ սակայն չեմք կարող ասել թէ այս բաներս հրաշքով եղել են, որովհետեւ բնութեան օժտով միայն կարեմք մեկնել զայնոսիկ » :

— « Ա՛յ երջապէս, ասաց զօրապետն իւր անհամբերութիւնն հազիւ բռնելով, բան մի ալ հարցանեմ քեզ՝ բոց ինդրեմ անկեղծարար և վնասարար կը արուկ կերպով պատասխանես։ Վասն զի ես զինուոր լինելով՝ մեր ամեն պատճառաբանութիւններն՝ և բնազանցական ներբարանութիւններդ չեմ կարող ըմբռնել, թէ և կը հաւատամ թէ ես ալ իմաստասիրաց շափ սղջնութիւն ունիմ։ Հիմա ինձ զայն ասա՛ Աստուծոյ գոյութեանն կը հաւատա՞ որ արար զէրկինս և զերկիր, և որ կասալարէ զնոսս իւր նախահամութեամբն » :

— « Անտարակոյս » պատասխանեցի :

— « Ապա ուրեմն կը հաւատաս ալ թէ ինքն է անէր կենաց և մահու՝ ուստի և որո՛ւ ալ ուզէ առողջութիւն կուսայ՝ երբ հաւատով և ետանդեամբ զայն կը խնդրեն։ Արդ եղբայրս, քոյրս և եղբորորդւոցս մեծն և շատ բարեպաշտ հոգիներ՝ բոլոր սրբաանց ինն որ այս բանս խնդրեցին՝ բարեխոսութեամբ Արքայն Վինգենախոսի Պաւլայեցւոյ՝ որ քրիստոնէական սիրոյ գիւցազն է, այնպիսի մեծ սուրբ մի՛ որ եթէ երկինք գնացող կայ՝ անշուշտ ինքն առջինն է։ Ապա ինչու ոչ կամիս որ այս սրբոյս օգնութեամբն

ընդունած լիցին այս առողջութիւնս՝ զոր այնչափ
Թախանձանք և խանարհութեամբ կը խնդրէին, և
զոր բոլոր բժշկական գիտութիւնն չկարաց տալ, Ես
կը խոստովանիմ որ այս բանս ինձ շատ պարզ բան
մի կ'երևի՝ եթէ ամենակարող և ամենազորմ Աս-
տուած մի կայ՝ որ իւր խեղճ արարածոց ազօթից կը
լսէ: Ի՞նչէ, երբ ես սրտանց բան մի մեռք մտելու կը
փափայիմ՝ ուստի այլոց միտաս մի չկայ, և սէրու-
թեան նախարարն իմ ազլբասագրիս պատասխան ոչ
այց կամ ունայն խօսքերով զիս կը խաղցնէ՝ շակե-
չիտակ թագաւորին կը գիմեմ, և երբ յաջողիմ իր
սիրան իմ վրաս շարժելու՝ ով կարէ զինքն արգե-
լուչ որ ուզածս շայց, մանաւանդ երբոր իր մեռ-
րիմներէն և հաւատարիմներէն մարդ մի մեռք առ-
նում որ ինձ օգնէ: Այսպէս արարին այն բարի հո-
գիններն ալ երկնից և երկրի թագաւորին առջին, և
իր հաւատարիմ և շուտոյն բարեկամներէն միոյն
օգնութեամբ՝ խնդրած շնորհքնին ընդունել են, այս
բանս ինչու պիտի չլինի »:

— « Իբրևեալ ասեմ, զորպէս, քոյ զգածունդ
կը պատուեմ, և գեմ խափլ ոչ կամիմ, դու բոլորո-
վին ազատ ես այս առողջութիւնս հրաշքով եղած
սեպելու, ինչպէս ուրիշներն ալ ազատ են շհաւատ-
լու: Իայց այս բանս կարծածից պէս պարզ բան մի
չէ, և թէպէս բերած օրինակդ ՚ի միոյ կողմանէ միջդ
երևի՝ սակայն շատ անպատշաճութիւններ ալ կան
մէջը՝ ուսկից շատ հերքելի հեռութիւններ կ'ելնեն
խնայատարութեան մէջ: Մանաւանդ գիտես որ
նմանութիւնն պատճառարանութիւն չէ, և միշտ մի
կողմն կը կազոյ ու պակասաւոր է: Եւ մտքիդ ան-
գամ ոչ անցանէ՝ որ այսպէս ասելով՝ բնազանցու-
թեան ամենազօժուար ու կեճակալ խնդիրներն կը
բանաս՝ ոչ միայն բնականի և գերբնականի վրայ, այլ
և արարչին և արարածոց մէջ եղած լյարարեցու-

Թեան, տիեզերական և հարկաւոր օրինաց՝ որով աշխարհս կը կառավարուի և այնոր սքանչելի կարգն յառաջ կուգայ, և որ անգագար պիտի խառնակէր՝ եթէ մահկանացուաց ազօթքն կարէին այնոր ընծացքն փոփոխել: Հիմա մեր ժամանակ շունխմբ այս ամեն ինդիքներն յուզելու՝ զորս իմաստասէրք միշտ ՚ի քնին առած են՝ քանի որ խելքերնին սկսել են գործածել, և որոց ստոյգ լուծմունքն չեն գտած, Թէպէտ շատ միճարանել են և գրքերով աշխարհս լեցուցել են. միայն գտնարութիւններն յառաջ կուշկու և հաւաքելու համար՝ ամիսներ պէտք են, և ոչ կարծեմ թէ դու յոժարութիւն և ժամանակ ունենաս այս բաւզիս մէջ մտնելու ։

— « Իրաւցնէ ոչ, պատասխանեց խառութեամբ, ոչ ժամանակ ունիմ, ոչ փոփաք և ոչ ալ միջոց: Աւելի կ'ուզեմ տեսածիս համոզման մէջ մնալ, և զորմանաց և երախտագիտութեան զգածումս պահել՝ այսպիսի սարսփնակ բարերարութեան մի՛ որ այսպիսի հրաշալի ճամբով իմ ընտանեացս շնորհեցաւ: Ասկայն, սիրելի իմաստասէր, ես ալ իմ կողմանէս շնորհակալութիւնս ձեզ կը մատուցանեմ ձեր անկեզծութեանն համար, որովհետեւ խաքերնուս սկիզբն ինձ առացել էիք՝ որ պիտի չկարէիք կերպիւիւիք ինձ օգնել իմ տասամասութեանս՝ որոյ մէջ գտանէի այս յանկարծական և անակնկալ բժշկութիւնս տեսնելով, և կը տեսնեմ որ խաքերնիդ ճիշտ պահեցիք, որովհետեւ ներս մտած ատենս ինչ որ գիտեի՝ զորս ելած ժամանակս ալ աւելի քան մի շտովոքեցայ: Եւ սակայն որչափ ալ ձեր առարկութիւններն ու պատճառարանութիւններն միտքս տակաւ մի պղտորեցին, այսու ամենայնիւ իմ հոգւոյս ներսէն աւելի որոշ ձայն մի կը լսեմ՝ որ կը բողբե ու կը վկայէ որ այդ գործին մէջ գերմարդկային բան մի կայ՝ զոր գուք ալ ինձ պէս ոչ ըմբռնեք, և սա-

կայն եւ այնոր ապաւորութիւնն կենդանի կերպով
կը զգամ այն երջանկութեամբ զոր կ'իմանամ այս
սիրուն զաւակս ողջացած տեսնելով՝ զոր եւ արդէն
մեռած կը համարեի » :

— « Ես ալ մեզ ուրախակից եմ, զորապէս, բա-
րեհաձնցեք մեր գերդաստանին ալ իմ ուրախա-
կցութիւնս յայանելու իւր բարօրութեանն համար,
ինչ պատճառէ յառաջ եկած ալ որ լինի » :

Այս ատելով՝ պաղ կերպով իրարմէ բաժնուե-
ցանք, ինքն իմ իմաստասիրութեանս վրայ գոհ չլի-
նելով՝ ուստի նոր բան մի չէր սովորած, և ես ալ շատ
ուրախանալով որ իր սարսափելի պարզմտութենէն
ազաւակցայ, և անգիտի աշխարհի իննգրէ մի զիս ճնգ-
արեցի՝ որ արդէն մեծ մտատանջութիւն է ինձ :

Զգուշաւոր քննութիւն

ՅԵ Յուլիս :

Արեկուան օրն սա քաջ զորապէան ինձ արիւն
քրանել առաւ իւր հրաւքովն, ու ոչ գիտէի ինչ
պէս մէջէն ելնեմ, և կարծեմ թէ շատ պզտի անկայ
և ասացածս չգիտցայ՝ ինչպէս որ յինէն բաժնուե-
լու ժամանակ իր պաղ կերպէն ալ յայանի էր թէ
տեղոհ մեկնեցաւ յինէն, ինչքն ինձ խորհուրդ հար-
ցընելու եկել էր, ինչպէս որ շատ անգամ կը պա-
տահի, և կ'ուզէր որ պատճառարանութեամբ զինքն
համոզեմ իր հաւատացած բանին վրայ՝ զոր աչքով
տեսած կը համարէր, և ես ուրիշ բան չարարի՝ բայց
եթէ փախաւեան ու թազստեան ճամբայներ բըն-
ուել, և դատաստանական բացառութիւն մի զնեղով
առջին՝ յայանել որ այն խնդիրն իմ կարողութենէս
զուրս էր և ինձ ոչ վերարեւեր :

Իմաստասէրք գերբնական ասացեալ բաներու ոչ զբազին, ասացի, որովհետեւ միայն բնութենէ վեր ակուած իրերն ոչ ըմբանէ: Եւ յիրաւի սովորաւ, բար այսպէս ասեմք. բայց ինք կարէր ողջմտութեամբ ինձ պատասխան տալ, և ինչո՞ւ ոչ զբազիք՝ երբ իմն հաստատեալ և սաուզեալ ինչ է, որպէս այն զոր ես աչքս անսի. կարծեմ թէ ձեր աշխատանքն պարապ ոչ երթար՝ դո՞նէ պատրանքն փարատելու և խարզախութիւնն խոյսառակելու համար՝ թէ որ յիրաւի խարզախութիւն կայ իրին մէջ՝ ինչպէս որ կ'ուզէք հասկացնել՝ առանց բերնով զրուցելու ալ համարձակելու:

Եւ սակայն իր պատմածն ալ յիրաւի կարգէ դուրս բան մի է. և որովհետեւ ուզիզ և շլմարտախոս մարդ մի ճանչցած եմ զինքն, և մինչև հիմա կրնական բաներու ալ կողմնակից եղած չե՛ իր վկայութեան վրայ չեմ կարող տարակուսիլ: Իմն բացարեւելու համար տուած սովորական պատճառներուս ես ալ մտքովս համոզուած չեմ, ինչպէս որ սովորաբար կը հանգիստի նոցա՝ որ գերբնական բան ոչ ընդունին: Այո, կան հիւանդներ որ յանկարծակի կը բժշկուին առողջարար յգամբ մի՝ զոր բժիշկք չէին կարող գուշակել, և որ բնութեան հզօր ազդեցութենէն յառաջ կուգայ. գարմեալ այս ալ կ'ընդունիմ որ երեւեկայութիւնն զգայութեան գրգռումն և կիրք իրենց բարոյական ազդեցութեամբն մարմնոյ բնական կազմութեան վրայ ազդելով՝ կարեն հիւանդութեան յազմել. բայց այս գիտութիւն մէջ ոչ ճիգն կայ ոչ կիրք և ոչ գրգռութիւն, բայց եթէ թերևս հիւանդին մերձաւորաց վրայ, իսկ ազայն հանդարտ անզգայ և գրեթէ անխափր է եղել. ապա չեմք կարող ասել թէ ինքն կամ ուրիշներն այնոր գլուխն տարցուցել են:

Վերջապէս իմ բոլոր առարկութիւններս երկու

բան կը նշանակէին. առաջին որ ես հրաշք ասացեալ իրեն բան մի ոչ հասկանայի կամ թերեւս ոչ ուզէի հասկանալ, և երկրորդ եթէ սակաւ մի սեղիք սայի զօրապետին կարծեացն՝ իմ խօսքս իրեն վկայութիւն պիտի գործածէր իմ բարեկամացս առջև. և այն ատեն ժողովրդեան առջին իմ իմաստասիրութիւնս ստիկի մի լինէր. մանաւանդ անսանձ ազատամտաց զիմացը՝ որ սեխտ գրած են գերբնական ասացեալն մերժելու, որովհետև ամեն գրական կրօնից հիմն է. ակն թէ սա բարի զօրապետն առանց ուզելու ինչ թակարդի մէջ պիտի ձգէր զիս: Թէ որ այն թակարդին մէջ անկամ լինէի՝ հիմա քոչոր աշխարհք իմ գարձիս լուրն ալ այն հրաշից պատմութեան հետ տարածուած էր, և իմ բարեկամեցոս պաշտօնակիցներս աշակերտներս և քոչոր համալսարանի անգամք զիս իմաստասիրութեան ուրացող պիտի համարէին, և Զեղզեի անունն ինձ պիտի սային. և որագիտներն ալ ամեն բանի պարսաւադէս և բծախընդիւր լինելով՝ շարութեամբ իմացնել պիտի ջանային այն բաներն՝ զոր բացայայտ ասել ոչ համարձակին: — Դա արարի ուրեմն որ թակարդէն մանաւանդ թէ վտանգէն փախոյ ազատեցայ. որովհետև զօրապետն յանցանք չունի այս բանիս մէջ: Բայց մինչև որ ազատեցայ՝ ինչ քաշիցի, և զեռ խղճմամբս հանգիստ չէ, և զիս կը յանգիմանէ ասելով թէ ինձ օտտակարն ճշմարտէն աւելի վերագասել եմ. իրաւ հրաշքն բացէ՝ ի բաց չմերժեցի և ոչ ալ Ծաղրի գարձուցի, բայց այսպէս շտանելա ալ աւելի ՚ի պատիւ երեսաց զօրապետին էր՝ որ կարէր զայրանալ եթէ զինքն միամտի և ստախոսի սեղ զնէի, քան թէ ՚ի պատիւ ճշմարտութեան. ոչ այ՛ սասցի ոչ այ՛, բայց աւելի այ՛ քան թէ այ՛, և այս ալ ուրիշ բանի համար չէ՝ բայց եթէ ՚ի նախապաշարմանէ ձգեալ և առանց հաստատ պատմաւի, և ահա երեկուանէ ՚ի վեր խիզ

Ճիս կը գարնէ, ու խորունկ ձայնով մի ասէ. Գոնէ կարել նեակէն առաջ քննէ սա խնդիրն, և որով հետե իմաստասէր եմ ասէս այսինքն ամեն բանի մէջ ճշմարտութիւնն և իմաստութիւնն բնառող՝ 'ի նախապաշարմանց և 'ի մարդկային նկատմանց վեր բարձրացո՛ միտքդ, և ջանա՛ խորախորհուրդ և անկեզժ մտածութեամբ ինքզինքդ համոզելու: Այս խնդնս իրաւունք ունի, և իր հրամայածն պէտք է որ անձեմ իմաստասէր եզոզն գունէ ինքն իրեն մտածելու է, և ինչ որ կը խորհի զայն հաստատելու է:

Հնարաւորութիւն սքանչելիաց

1 Ազգաստ:

Յետին գարու յիմաստասիրաց շատերն հրաշից գէմ հակառակեցան, մեր գարու իմաստուններէն ալ ամանք բացարձակապէս զայն կ'ուրանան՝ յորս են բնութենականք, զգայականք, համաստուածեանք և գառաքննողք, ուրիշներն ալ թէպէտ և բողբոջին ալ մերժեն՝ սակայն կասկածելի կը համարին, և ինչ ասելիքնին չգիտելով՝ լաւ կը սեպեն շտեմնելու զարնել և ամենին այնոց վրայ շխտել, և երբ հրաշից վրայ խօսք բացուի՝ բաւական կը սեպեն մպտելով մի անցնիլ վրայէն, այսպիսիք են ոգևորական բանաւորականք, կիսապլատանականք և ընարողականք, այս վերջիններուս մէջ եմ ես ալ՝ ինչպէս որ երեցաւ զօրապետին հետ խտածներէս, որ խնդրէն փախուսառ տալ աւզեցի՝ որպէս զի վիճակիս անպատուութիւն մի չբերեմ, ինչպէս որ իմ հրապարական կան գասախոսութեանցս մէջ և ուրիշ խօսակցութեանցս ասանն ալ ասնէի՝ երբ այս նիւթոյս վրայ խօսք կը բացուէր: Բայց հիմա պէտք մի կը զգամ

ուղղակի այս խնդրոյս վրայ մտածել առաջի Աստու-
ծոյ և խղճիս՝ որ այս բանս յիննն կը պահանջեն, ալ
մարդկային նկատման և կող 'ի կող կիսկատար ծամ-
բայներու մէջ մուրեղու ասեմն անցաւ. հարկ է որ
համարձակ ինքզինքս որոշեմ հաստատական կամ
բացատական կողմն. ուստի հիմա քննեմ այս խնդիրս
Թէ արդեօք ճշմարիտ հրաշք եղած են՝ Թէ ամեն
հրաշք սեպուած բաներն գիրահաւանութեան
երևակոյցութիւններ կամ կեղծաւորութեան հը-
նարք են:

Հիմա ես ինձ ճառ մի գրել չե մտքս՝ ամեն կար-
գացածներս համաստեղով, և իրարու հակառակ
պատճառներն իրարու գիմաց շարելով. վասն զի այս
կերպով հաւանական է որ հետևանք մի շխարացից
հանել, հակառակամարտ պատճառներն զիրար ջը-
լով: Այս կերպս դասախօսութեան և գիրք մի յօրի-
նելու շառ կը յարմարի՝ որոց մէջ մարդ կ'ուզէ հըմ-
տութիւն ծախել և անկողմնակցութիւն երեցնել:
Իսկ իմ վախճանս իմ ներքին ասեմիս կամ խղճիս
առջև մտքս հարցոցորձ ասնել է, որպէս զի այնոր
մտածածն ճանչնամ՝ կողմնակցութեան ոչին և չբը-
ջակոյիցս կարծիքն 'ի բաց թողլով:

Ամեն որ կը ըսեմ և քանի մի արագաց և քննա-
դատական գրուածոց մէջ կը կարդամ Թէ գեր-
բնականի վրայ հակամտակն աւելորդ է՝ վասն զի
անկարելի է, և իմաստասիրութիւնն անտեղութիւն-
ներն խնդրոյ կարգ անցընելը չէ: — Ես ոչ երբեք
համոզուած եմ որ գերբնականն անկարելի է. վասն
զի վերջնապէս եթէ բաներն նշանակութիւն ունին՝
գերբնական ասացեալն ալ այիտի նշանակէ բան մի որ 'ի
վեր է քան զբնութիւն, բնութիւն ասելով ինչ որ
հասկնամք յաշխարհին և 'ի մարդկութեան: Արդ՝
(զբնութեանականս և զհամատարածեանս 'ի բաց թու-
ղեալ՝ որոց հետ չե հիմա խօսքս) իմաստասէրք որք

կը հաւատան 'ի մի Աստուած արարիչ և պահպանիչ արեղերաց' չեն կարող շնորհները որ վերագոյն աշխարհ մի կայ՝ ուստի սկիզբն առնուն այն օրէնքն որ մեր այխարհս կը կառավարեն, և անտի յառաջ կուգան իր կարգն և օրինաց հաստատութիւնն: Աստուած որ ոչ յուսեքէ կախուիս ունի՝ որովհետեւ ինքն և Կաին եակաց, ստեղծ վասն զի կամեցաւ: ասպա թէ ոչ Աստուած ոչ լինէր, և իւրով անհուն իմաստութեամբ և ամենակարողութեամբ կը զեկավարէ զարարածս, ասպա թէ ոչ նախախնամութիւն ալ ոչ լինէր: Ապա ուրեքն վերագոյն քան զօրէնս բնութեան՝ կայ իմաստութիւն մի որ ծանեաւ զնսս, և կամք մի որ հաստատեաց զնսս, և որ պահէ զնսսա իւր անդադար գործովն՝ օրպէս զի շահարանան և իրենց գործէն շխտարին:

Ինչ կ'երևի թէ շեմք կարող զրանալ Աստուծոյ նաև զկարողութիւն ուզգակի և անմիջնորդարար գործելու՝ որովհալ պարագայի մէջ՝ արտաքոյ սովորական կարգի այսոցիկ օրինաց, երբ ինքն հարկաւոր կը համարի զայն առ 'ի բացայայտագոյն ցուցանել զխորհուրդս իւր և 'ի մեծագոյն սքուտ իւրոց արարածոց: Օրէնսդ իրն հարկ է որ իշխանութիւն ունենաց նոցա գործադրութիւնն շափաւորելու, ընթացքնին առ վայր մի 'ի կախ թողլու կամ ինչ ինչ պարագայից մէջ սովորական ընթացքէն դուրս ալ գործելու, և այս զարտուղութիւններս հանրական օրէնքն ոչ եղծանեն՝ որ թացած ամեն բաներու մէջ զարմեալ իր սովորական հաստատութեամբն յառաջ կ'երթայ և կը բանի: Մարդկային զեկավարութեանց մէջ այս բանիս խելքս կը հասնի, ինչու ասպատատուած ային կառավարութեան մէջ պիտի չհասնի: Ամենամիշտ սահմանադրական կառավարութիւն մի ենթագրէ, յորում ամենայն ինչ պիտի գործագրուի գրական օրինաց համեմատ գրուած օրէնսդ րու-

Թեամք, մի Թէ այն կառավարութեան մէջ զիպուած, ներ ոչ լինին որ իշխանն բացառութեամբ ինչ գործէ՝ առանց սովորական միջնորդաց, գործէ մեծ վասն-դաց Ժամանակ և հասարակացեալութիւնն ազատելու համար: Եւսև սովորական գիշակի մէջ ալ՝ շնորհս առնելու իրաւունքն՝ որ ամեն տեղ պետական իշխանութեան յարակից է՝ օրինաւոր արգարութեան զարտուղութիւն մի չէ, և մի Թէ այն իրաւանց մէջ ոչ բովանդակի սմանց ներքու և այլոց զանաչու իշխանութիւնն ալ ըստ բարեհամուտեան գլխոյ պետութեան՝ արտաքոյ գործագրութեան օրինաց և ստեղծից: Եւ սակայն ոչ երբէք ասեմք և մեզագրեմք Թէ շնորհս առնելու իրաւունքն ազիկամբ ինչ է, և ոչ համարեմք ընաւ Թէ այնու ընկերութեան օրէնքն կը խախտին և հանրական կարգն կը շփոթի:

Թերևս ասացեն Թէ այս զիպուածներս յառաջագոյն նկատուած են սահմանագրութեանց մէջ և ըստ այսմ օրինաւոր են, բայց ով մեզ ասէ Թէ հրաշից բացառեալ գործերն ալ յառաջագոյն նկատեալ շեն՝ ՚ի կանխադիտութեանն Աստուծոյ, խելքն իսկ մեզ կը տախէ այս բանիս հաւատալու՝ որովհետև Աստուծոյ զիտութիւնն ակեղերական և անհուն է: Եւ եթէ առարկեն Թէ պէտք՝ իրենց շնորհս առնելու իրաւունքն՝ միայն ընկերութեան և մարդկութեան օգտին համար գործ կ'անեն, կարեմք վտահարար պատասխանել Թէ՝ Աստուած ալ յոգս և ըստ քանահամութեան հրաշք ոչ գործէ, այլ իւր ամենակարողութեան սարսփնակ գործերն՝ որ ՚ի վեր կամ արտաքոյ են ընական օրինաց և առանց միջնորդի սովորական գործեաց եղեալ՝ միշտ այս վախճանիս համար է՝ որ իւր ճշմարտութիւնն արգարութիւնն ու բարութիւնն աւելի յայանի երևին: Աստի սկզբամբ այս ամեն բան ինձ բանաւոր կ'երևի, մանաւանդ Թէ խորախորհուրդ քննելէն ետև՝ խելքս ոչ հասանէ որ

հրաշք ասացեալն անկարելի լիցի: — Այս ուրեմն
ինձ բանաւոր կ'երեւի ասելն որ՝ հրաշքն ատորքինակ
ինչ գործ է՝ արտաքոյ և ՚ի վեր քան զորհնա բնու-
թեան եղեալ, և զոր չէ մարթ մեկնարանել բնական
խիբ պատճառաւ, որով յայտնի երևի թէ ուրեմն
յառաջ գոյ ՚ի գերբնական իմն զորութենէ:

Հիմա կը մնայ քննել թէ այս բնութեան ոյժէն և
պայմաններէն վեր եղած գերազոյն զորութիւնն ինչ
պէս կը ներգործէ. խնդրոյն մթին կողմն այս է-
րայց մի թէ աւելի պայծառ կը տեսնեմք բնական խ-
րաց շաւին բացատրութիւնն, մանաւանդ բնութեան
երեք պետութեանց (հանքաց, բուսոց և կենդանեաց)
մէջ եղած կենաց երե ոյթնեքուն բացատրութիւնն՝
որ այնչափ զանազան և խառնաշփոթ են. մի թէ
արարածոց յոյնէ ստեղծուելուն խելուքնիս կը
հասնի, որովհետեւ պէտք է որ աշխարհս սկզբնա-
ւորութիւն մի ունենայ. ու ինչպէս կը բացատրեմք
նախախնամութեան անդադար գործադրութիւնն
ալ որ զաշխարհս ՚ի կարգի կը պահէ՝ այսչափ հակա-
ռակութեանց և արգելից մէջ: Եւ միշտ զարմացած
եմ որ մեր մտքն կը պահանջէ որ գերբնական աշ-
խարհին ամեն բանին խելք հասցնէ, երբ բնութեան
չափ բանեքուն մէջ զեռ քոչորովին ազեա է: Աս-
կայն տեսնեմք թէ հրաշալի ասացեալ գործոց կա-
տարման մէջ իրչափ բան կարեմք ըմբռնել:

Օրինակ ասնուով յանկարծական և անակնկալ
բժշկութիւն մի, որովհետեւ ներկայ խնդիրս ալ այս
է. ոչ կարեմ ուրանալ որ այս ազգեանս գիպուածին
մէջ ամեն պարագայներն գերբնական ազգեցութեան
կողմն են. վեց ամեկ ՚ի վեր մահացու հիւանդ էր. և
ինչպէս ամենէն հուշակաւոր բժիշկներն իրենց գի-
տութիւնն զեղերն ու դարմաններն վատնեցին, այս-
պէս հիւանդին ընտանիքն ալ Աւետարանի տեւտեսն
կնով պէս իրենց ստացուածքն ու ինչքն ծախեցին:

իր հայրն հորաքոյրն և քոյրն և բարեպաշտ կանանց
խումբ մի միարանութեամբ և եսանգեամբ ինն որ կը
պապաանն սրբոյ մի պաշտպանութեան ներքև՝ որ
ժամանակիս ամենէն աւելի ժողովրդեան սիրելի
սուրբն է։ Նիւանգն ալ իրենց հետ հաւատար կը
միանայ առանց շտապելու, այնպէս որ իր վրայ է.
զեալ փոփոխութիւնն՝ իւր երևակայութեանն բաժն.
կելուան և հոգւոյն ամբոխուելուան ոչ կարեմք առլ:
Չինքն սրբոյն նշխարաց տանելով՝ գալիչ համբուրել
կուտան, և ահա յանկարծ մանուկն որ ինքն իրն
շխաակ շէր կարող կալ՝ կ'ենէ կը նստի, յետոյ կը
սկսի քայլել, և վերջապէս ամեն կենսական շարժ.
մանքն կը սկսին՝ որպէս առողջ եղած ժամանակն:

Եթէ գեղոց գործածութեամբ յառաջ եկած լի.
նէր այս բանս՝ անողջութիւնն այն նիւթոց զօրու.
թեանն պիտի արուեր: Բայց ան առեւն ալ ես կա.
րէի հարցանել բժշկին՝ թէ ինչպէս այն նիւթերն
այս արգիւնքն յառաջ բերել էին, որ անշուշտ է.
Թէ անկեղծ մարդ էր պիտի պատասխանէր թէ ինքն
պատճառն ոչ գիտէ, բայց փորձն հաստատած էր
որ այն ինչ նիւթերն այս ինչ զօրութիւնս ունին՝ որ
քան զամենայն զօրութիւն անխմանալի և ծածուկ է:
Վասն զի մարդ չկայ որ կարացի ասել թէ ինչու
քինքինայն ջերմն կը բժշկէ, ինչպէս որ չգիտցուեր
թէ ինչու մեկանն քուն կը բերէ, բայց եթէ Մոլիէ.
րի բժշկին ասացածն կրկնելով. իսն զի իստիչ Կրու.
թիւն ունի: Ապա ուրեմն սովորական բժշկութեանց
մէջ ալ՝ խորհրդաւոր զօրութիւն մի է ազգոջն՝ զօ.
րացնելով կամ ազատելով զրնութիւնն ընկճեալ՝ ի
հիւանդութենէ, որ այս վերջինս ալ գարձեալ գե.
ղին զօրութեան պէս անյայտ բան մի է: Միայն թէ ըստ
կարգի բնութեան այս կենդանարար զօրութիւնն՝
որ ուրիշ ամեն զօրութեանց և կարողութեանց պէս,
կենաց և ուժոյ սկիզբէն յառաջ կու գայ, կը փոխ.

անցի 'ի հիւանգն միջնորդարար այսինքն 'ի մեռն
առողջարար նիւթոց' զորս գեղադործութիւնն հանե
'ի զանազան պետութեանց համագոյնիցս այսինքն 'ի
հանքաց 'ի բուսոց և 'ի կենդանեաց: Ապա ինչո՞ւ
նոյն զորութիւնն պիտի չկարե գալ անմիջնորդարար
'ի նոյն սկզբնէ կենաց' եթէ կարողացուք գիտել առ
նոյն ինքն աղբււրն: Աւ որովհետեւ ամենայն կեանք
Աստուծոյ կուգայ, ո՞վ կարե զինքն արգիլել որ ինչ
ինչ գիտայ մէջ' իւր գթութեան բացայայտ կամօքն
կամ առ 'ի յայտնել զփառս իւր' ուղղակի և առանց
միջնորդի չգործէ, ճառագայթիւ միով ևեթ իւրոյ
կարողութեանն, կամ բանիւ միով կամ ո՞ր և է կեր-
պիւ' խեղճ արարածոյ մի վրայ' որում սովորական
գարձաննեքով սղնութիւն մի շեմք կարող ասնել,
մանաւանդ երբ եռանդուն ազգութիւք կը ջանամք այն
արարածոյն վրայ գարձուցանել իւր աչքն և շնորհ-
քը: Ի՞նչ իշկներն և իրենց գեղերն' բնութեան սովո-
րական կարգաւ' մինչև աստիճան մի պաշտանեայք և
գործիք են կենաց, ինչո՞ւ չգտուին այլ պաշտանեայք
և գործիք գերագոյն աստիճանի' անբնույթ պարու-
նակի մի մէջ, և հետևապէս գերբնականք: Մի թէ
իմաստասիրարար ևս աստիպուած չե՞մք ընդունելու
թէ Աստուծոյ և մարգուս մէջ տեղն ամբողջ գասա-
կարգութիւն մի կայ սցեղէն կակաց' զորս կ'ուզես
հրեշտակ անուանել, կ'ուզես ուրիշ բան: որք պաշ-
տանեայք և գեսպանք են Բարձրելոյն 'ի զեկամարա-
թեան արեղերաց: Աւ մի թէ կամ սղեկէ հաւառքն
ալ ո՞չ ուսուցանէ' որ աշխարհիս մէջ սրբոց կարգն
անցնող մարդիկ ալ' որ սուրբ կամ երանեալք կոչին'
յերկինս հասնելուն պէս հազորդակից լինին զորու-
թեան և պաշտամանց հրեշտակաց' որպէս և երա-
նութեան նոցա, և այս բաներուս գէ՞մ աւարկելու
բան մի չունիմ: Այդ այս մարդկային հրեշտակներէն
մին եզած լինելու է' որ այս պարագայիս մէջ պաշ-

տաննայ եղև է այս բժշկութեանս՝ որ իր գերեզմանին վրայ կատարուել է. և յիրաւի եմէ հաւատարմոր որ 'ի վարձ իւր առաքինութեանցն և իւր մարտութեան մտեալ է նա 'ի ժառանգութիւն նոյն ինքն աստուածային կենաց. ինչո՞ւ պիտի շխարհ իւր միջնորդութեամբն՝ զոր այնչափ հաւատարմ կը խնդրէին հաւատարեալք. ճառագայթ մի միայն ընդունիլ այն կենաց, կամ շնորհք մի այն հիւանդին համար: Այս ամեն բանիս մէջ անկարելի և անտեղի բան մի ոչ տեսանեմ. որովհետեւ կամ ազիկէ հաւատքն սկիզբըն գրած լինելով՝ նոյն իսկ բանավարութիւնն կամ միայն շխարհ այնոր հետեւութիւններն մերժել:

Սի՞ն է երեկ այս բանս իմ քաջ զորապետիս ասելի՝ մեծ շնութիւն և ուրախութիւն պիտի լինէր իրեն, բայց ինքն խնդիրն առաջարկելու ժամանակ՝ ես գեո այս բանս յայտնի ոչ գիտէի. և իր հրաշք ասացելովն յանկարծակիի գալով՝ զոր կարծես թէ գլխուս կը զարնէր, ես ինքզինքս ժողովեցի և զգուշացայ որ մի գուցէ պատիւս կորուսանեմ, այնոր համար շուտով իմաստասիրութեան կրկնուցս վրաս անչով՝ ծանր կերպ մի ցուցի իրեն: Իսկ այսոր կրկնուցս հանելով՝ որովհետեւ ես ինձ իմաստասէր երեւելու պէտք մի չունիմ, եզածն աւելի պարզ կը տեսնեմ, և խելքս կը հասնի որ կերպիւ իւրից կարեմք զայն բացասել: Այս յիրաւի ինչ որ այս յանկարծակի բժշկութեան վրայ ասացի՝ նոյնն կարե յարմարիլ այն ամեն բաներու որ հրաշքս ասին, որք վերջնապէս ուրիշ բան չեն բայց եմէ աստուածային գործ՝ որ իրաց քնական կարգին մէջ կուգայ կը մանկ՝ քնութեան օրէնքէն գուրս կամ 'ի վեր, առ 'ի յայտնել աւելի պայծառութեամբ զամենակարողութիւնն Աստուծոյ՝ շնորհելով ոմանց այնպիսի բարեք որ 'ի վեր է քան զամենայն հնարս մարդկայինս և քան զամենայն զօրութիւնս աշխարհիս:

Սակայն եթէ այսօրինակ գործեր կան՝ որ երևի
թէ անհերքելի են, առաջին ասնելիքն այն է որ
մարդս շխարհելու կամ շխարհելու համար՝ զնուս
լու մի ստուգել ամենայն խնամքով և խիստ դատա-
քնութեամբ. և որովհետև սոքա ալ ուրիշ գործե-
րու պէս պատմական իրեր են՝ ուստի դատաքննու-
թեան ամեն կերպերն ալ նոցա վրայ գործածելու է :
Լսել եմ որ Եկեղեցին խիստ կերպով կը քննէ այն
հրաշքն որ կը պահանջուին երանելեաց սրբութեան
ապացոյց լինելու համար, և այնպիսի վկայներ կը
քննուէ որ ոչ խարոզ լիցին և ոչ խարուած : Եւ յի-
րաւի քանի որ Աւետարանն կը կարգում՝ որ ժամա-
նակէ մի՛ ՚ի վեր շատ եակէն անկամ եմ, և Փրփատոսի
զեղեցիկ գեղքն կը նկատեմ՝ որ թէ և պարզ մարդ
ալ լինէր՝ քան զամենեւին առաւել գարծեալ պիտի
հիանայի, և որ ինձ անըմբռնելի կ'երևի, ոչ կարեմ
հաւատալ որ այսպիսի մարդ նենգաւոր եղամ լիցի՝
ինչպէս որ մեր օրերն յամսիս կը լսեմք : 'ի միոյ կող-
մանէ ժողովուրդն իր սուտ հրաշքով ու ձեռնածու-
թիւններովն խարհելով, և 'ի միւս կողմանէ այնպիսի
գերազանց վարդապետութիւն քարոզելով և անա-
բաա բարոյական մի ուսուցանելով, և իւր վարքն ա-
մենայն առաքինութեանց օրինակ ընծայելով : Անգա-
րար շաղակրան՝ իր խարամ մարդկանց համար կեան-
քնն ոչ նուիրէ. իսկ Փրփատոսի կեանքն՝ 'ի ձեռնգե-
նէն մինչև 'ի մահ ծայրէ 'ի ծայր զոհագործութիւն
մի եղամ է :

Եւ այլ ասելի ոչ կարեմ հաւատալ որ ամբողջ
ժողովուրդ մի իրմէ խարուած լիցի՝ շատ տարիներ՝
նաև իր մեանելէն ետև՝ որ շարագործի մի մահ էր,
որով անշուշտ մարդկանց առջև իւր համարումն
պիտի կորուսաներ : Չեմ կարող ընդունիլ որ ժո-
ղովրդեան այս պատրանքս յարտակէ նաև իւր մար-
մինն յաշակերտաց գողցուելէն վերջը, որք գաբ.

մեալ խեղճ և ազգեցութիւն չունող մարդիկ էին. և վերջապէս իր կրօնքն ընդ շարս գարուց տարածուի մինչև մեր օրերն, և ս քան զևս արմատ մգելով քրիստոնէից հաւատոց մէջ՝ որք այսօր բուշոր աշխարհս ընցուցած են. և որ քան զամենայն ինչ հրաշալի է՝ այսպիսի մուսուլմանն մի միշտ անեցուն չլացմամբն պետութիւն մի հաստատուիլ՝ որ քան զամենայն պետութիւնս աշխարհի տիեզերական է, տակէ կ'ուզեմ կամտողիկէ Եկեղեցւոյ հոգևոր թագաւորութիւնն: Միայն Աստուած կամ սագայէլն կարէր տանել այսպիսի ինչ՝ յորում շխարհմբ շտեանել զերմարդկային գորութեան գործն:

Արդէն հրեայք զՔրիստոս կ'ամբաստանէին թէ ՚ի էկեղեցւորդի անուամբ հրաշք կը գործէր, որոց ինքն պարզապէս պատասխան կուտար՝ որ եթէ այսպէս էր սատանայն ինքն իր տունն իր մեռօքն կ'արէր և իւր թագաւորութիւնն կը կործանէր զայն բաժանելով, որովհետև Քրիստոս եկած էր նմա յազմելու և հալածելու: Կործեմ թէ Եկեղեցին ալ նոյն պատասխանն կարէ տալ իւր այսօրուան թշնամեաց, զտան զի 'ի բաց տակալ մարդկային տկարութիւններն՝ որ ամեն՝ մարդիկ եղած տեղերն գամներն, ինքն ալ միշտ իւր վարդապետին պէս կը խօսի և կը գործէ զմարդկութիւնն կատարելագործելու և վառաւորելու համար, 'ի մէջ ամեն տեսակ հալածանաց և երկրաւոր իշխանութեանց հնարած ամեն տեսակ հակառակութեանց զկամ: Ինքն Եկեղեցին եղև որ այսչափ ազգեր իրենց անարգ վիճակէն հանեց՝ յոր ընկզմած էր զիրենք հաովմական կայսրութիւնն, և քրիստոնէայ տանելով ընկձեց այն բարբարոս ազգերն՝ որ այս պետութիւնս կործանեցին, և սքանչելի բարեկարգութեամբ սակաւ առ սակաւ զնոսա փոխակերպելով՝ արգի քաղաքականութիւնն յառաջ բերաւ՝ շատ աւելի գերազանց քան զքաղաքա-

կանուծիւն հեթանոսաց՝ որ ՚ի բանուծենէ յառաջ
եկած էր, մինչքեռ մերինն արգիւնք է՝ ոգւոյ նիւ-
թոյ վրոյ տարան յազմութեանն և ազատութեան
՚ի վերոյ սարկութեան: Ըստ իս արգի իմաստասիրու-
թիւնն մեծապէս կ'անիրաւի՝ նորա պաշտօնէից սմանց
յանցանքն իրեն համարելով ու երեսն զարնելով,
մանաւանդ թէ անիրաւութենէ աւելի ապերախա
դասնի՝ յիկեղեցւոյ ընդունած լոյսն իրեն գէժ
զարմնելով, և այն խելքն որ Եկեղեցին ճնխացուցած
և զարգացուցած է՝ ամենայն ջանիւք և աշխատու-
թեամբ իրեն գէժ բանեցնելով:

Սարսափելի յարձակումն եւ Անգուժ յաղթութիւն

15 Ապրիլ 1880

Ո՛հ, այս ինչ սարսափելի պատերազմ, ու թէպէտ
յաղթող էլի, բայց քան զյաղթեալն աւելի վառ-
թարացայ, յազմութիւնս զիս բոլորովին միրառ-
րեց ջախջախեց, և եթէ մի անգամ ալ այս բանս հան-
դիպի՝ ալ բանս բուսած է և սիրտս պիտի ճախի: —
Եւ սակայն այս պատերազմս աղու մի հետ էր, և
աղոյ ասացածս ալ իմ ազլիկս է՝ ոսկր յոսկերաց
իմոց, և մարմին ՚ի մարմնոյ՝ իմմէ, և եթէ շամաչեմ՝
պիտի ասեմ նաև հոգի ՚ի հոգւոյ իմմէ: Մինչև հիմա
այս պղտիկս ուղածին պէս զիս գարձուց, թէպէտ
իրաւ է որ իւր կարողութեամբն բոլորովին շղեղ-
ծաւ, բայց այս անգամ շափն անցուց՝ այնպիսի բան
մի խնդրելով յինն՝ որ իմ խղճիս միայն կը վերարե-
րի՝ որոյ ինչ աստիճան ազատ և մեծարգի բան լի-
նէն գեռ ինքն ոչ ըմբռնէ: Իրաւ է գարձեալ որ

լինեն խնդրածն՝ ինքն ու իր մայրն ալ պիտի առնեն. մանաւանդ որ ես զիրենք ամենայն կերպով յորդորեցի առնելու, որովհետեւ կնոջս կրօնական հաւատքըն միշտ պատուած եմ, և զաւակս ես յանձնեցի քահանային որ առաջին հազարգումեան համար պէտք եղածն իրեն ուսուցանէ:

Եթէ տար մարդ մի ինձ այսպիսի բան մի առաջարկէր՝ մարդազարութիւնն սակաւ մի ՚ի բաց թողեալ իրեն պիտի առնի որ իր բաներուն միայն խառնուի. նոյն խնդիրն եթէ կինս լինէր ասազն, զոր թէ և սրտանց կը սիրեմ, սակայն իրեն ալ պատասխան կուտայի՝ որ ինչպէս ես զինքն բոլորովին ազատ թողած էի իր հաւատոց և կրօնական պարտուց կատարման մէջ, կ'ազաւէի որ ինքն ալ ինձ նոյն ազատութիւնն շնորհէր: Բայց ինչ ասեմ այս ազուն՝ որ իր որդիական սերն շարանցնեմ կամ իր քրիստոսնէական հաւատքն չգայթակղեցնեմ: Այսպիսի պարագայի մէջ իրեն հետ պատճառաբանութեան մը անել անկարելի է. նախ որ ոչ հասկնայ թէ իմաստասերն ինչ պարտք ունի առ անձն և առ կարծիս հասարակաց. և երկրորդ որովհետեւ միտքն գրած է թէ այն գործն իմ փրկութեանս ալ պատահար է որպէս և իրեն, և այնոր համար ալ ես անգեամք ետեւս անկամ է որ զիս ալ իրեն հետեցնէ. հիմա իր ուղածն շեղատարուելուն վշտին վրայ՝ պիտի յաւելու առեւելի սաստիկ ցաւ մի իր հօրն վրայ տարակուսելու՝ որոյ վրայ մեծ վստահութիւն ունի:

Յաւալի գիրք մի է իմս, և խելքս սրտիս հետ պատերազմի մէջ է, խիզ՞ն ալ երկոցուն մէջ բաժնուած, որ ներսին ինձ ասէ թէ այս բանս կեղծաւորութիւն է՝ որդւոյս առնել տալ այն բանն որ իր հոգւոյն պատահար ճանաչեմ՝ ինչ որ ես իմ հոգւոյս համար ոչ առնեմ, և թէ այսպիսի նիւթոյ մէջ առանց համոզման գործ տեսնելու չէ: մանաւանդ

հահառակ համոզման: Արդ ստոյգ է՝ որ թէ և թրիս-
տանկութեան թշնամի չեմ, սակայն հաւատացեալ
ներքն ալ չեմ, և թէպէտ ծածկապէս հաւատք ու-
նել կը ցանկամ՝ որ այնչափ հոգիներն դժբաղդու-
թեանց գեմ կը զորացնէ և կ'երջանեացնէ՝ որպէս
կինս և զաւակս որոց բարեպաշտութիւնն իմ եր-
ջանկութեանս ալ պատճառ է, այսու ամենայնիւ ես
չունիմ ամենեկն այս հաւատքս՝ որ ասի թէ Աստու-
ծոյ պարգև մի է, և ես ինձ չեմ կարող տալ, Այս
նկատմամբ խելքս իողճիս չեա համաձայն կը զրու-
ցե՛ որ կրօնից գործ մի կատարելու համար՝ անկեղ-
ծութեամբ պէտք է ամենե՛մ զայն որպէս զի Աստու-
ծոյ հաճոյ լիցի, և Յիկզեցւոյ հնազանդելու համար
որ զայն կը պատուիրէ, և ոչ թէ մարդկանց կար-
ծեացն և ազալանաց զիջանելու համար՝ որչափ ալ
սիրելի լիցին սրտիս, և որչափ ալ իզձ ունենամ նո-
ցա հաճոյանալու: Աստի որչափ կարելի էր քաղ-
ցրութեամբ մերժելցի զաւկիս առաջարկն՝ անոյշ խա-
քերով և գողարիկ սիրով մեղմացնելով զայն, և
այնոր դառնութիւնն քաղցրացնելով իմ խել՝ զաւ-
կիս՝ որ ամենեկն ոչ պատէր որ իր խնդիրքն սխախ-
մերժեմ:

Արդէն առջի իրիկուանէ կաահել էի՝ մերն ու աղ-
ջըկան առանձին խոսակցութիւններէն և իրարու
նշմարանքէն՝ որ կարեւոր թակարդ մի պատրաստելու
չեա էին, և աստի մի կը սպասէին, և իրացնէ այս
առաւուտ նայիս աղջիկս միայնակ գրասենեակս մը-
տաւ՝ ուր ամեն որ կուգար զիս համբուրելու, և ս-
մբականին պէս գիրկս նետուելու ակզ՝ պատկա-
ռանք ծուր գրաւ առջիս: Ես ուղեցի վեր վերջնել
զինքն և գրկել, բայց նա շուղեց սաք ելնել՝ այլ այն-
պէս մնկան վրայ եկամ և սիրան ելամ՝ խնդրեց որ
նեքեմ իրեն՝ մինչև այն աստէն ինձ պատճառած
վշտացն, որովհետև այն առաջին անգամ Աստուծոյ

մտակնալ ոչ կամեր՝ առանց իր հօր հետ հաշտուելու, ուստի սուրբ սեղանոյն մերձենալէն յառաջ իմ օրհնութիւնս կը խնդրէր... Իմ օրհնութիւնս կ'ուզես, սիրելի զաւակս, ասացի զարժանալով ու սահաւ մի խոսոված, բայց իմ օրհնութիւնս սիրոյս հետ միատեղ մընա քոյ վրագ է, նոյնպէս բոլոր սրտանց կը ներեմ քեզ՝ եթէ կերպիս իւրք վշտացուցել ես զես, բայց մինչև հիմա դու իմ ուրախութիւնս և մխիթարութիւնս եղել ես : Ոտք Ել ուրեմն և եկ զիս համարուրէ :

— Ո՛չ, հայրիկ, ասաց ծանրութեամբ, ոտք ոչ ելանեմ մինչև որ քոյ հայրական օրհնութիւնդ ինձ չտաս՝ իրբև նշան մի որ ինձ ներել ես :

— Եւ ինչպէս կ'ուզես որ զքեզ օրհնեմ, սիրելի զաւակս, որ գոհ լիցիս :

— Սիրելի հայր, ինչպէս որ եկեղեցւոյն մէջ կ'օրհնեն :

— Բայց սիրելի զաւակս՝ ես քահանայ չեմ՝ որ զքեզ քահանայի պէս օրհնեմ :

— Զսկաստս միայն խաշակնքելդ ինձ հերիք է :

Պէտք եղև որ ուզածն առնեմ՝ որպէս զի ոտք ելնէ, ուստի սիրտս ելած իւր Զսկաստն խաշակնքելցի, և սիրով պատուեցանք : Բայց նոյն առնն մընքէս խորհուրդ մի կ'անցնէր ու ասէի, սրչափ տարբեր է իմ և ազնկանս համար այս խաշիս նշանակութիւնն, իրեն համար Յիսուսի Քրիստոսի խաշն մըքկութեան նշան է, որով և նշան սիրոյ փառաց և երանութեամբ, իսկ ինձ համար արտաքին նշան մի է կրօնից՝ որոյ մէջ ես ալ ծնել ու մեծցել եմ, և որում աստե՛ն մի ես ալ կը հաւատայի, իսկ հիմա միայն կը մեծարեմ զայն և ըստ նիւթոց ինչ կը հիանամ : Երայց այս մեծարանքս բացասական մեծարանք մի է և հիացումս ալ պարզ հայեցողական՝ որ զիս գործնականի մէջ բան մի առնելու ոչ պարտաւորեն, և գործով

զայն ոչ արգիւնացնեմ: Աղջիկս եւ անդուն թրխաս, նեայ մի է իւր հաւատարմն ու վարքով, իսկ ես անուամբ եւ թ թրխասնեայ եմ: Եւ սակայն եթէ ճիշտ մարտութիւնն իր կողմն է՝ ապա արեւիկն ես ճշմարտութեան հակառակ կողմն կը գտուիմ, այսինքն մուրթութեան և շարի մէջ, և որ պիտի գայ որ իրմէ պիտի բաժնուիմ՝ երբոր սուան ճշմարտէն զատուի, իր գնացած սեզն պիտի շերտամ, և հանգերմեալ կենաց մէջ զինքն ամենեկն պիտի շգանեմ... Ահ, այս բանս յուսահատի խորհուրդ մի է, և այս վախս սիրտս կը սասեցնէ: Եւ յիրաւի նայն ասեմ կարծես թէ պազ սուր մի անցաւ հոգւոյս մէջէն:

Միտքս գրել էի որ՝ Սոֆիին ուղածին պէս զինքն խաշակընելէն ետե՝ ամեն տագնապս պիտի անցնէր, բայց, մե՛ղք, այս բանս սկզբնաւորութիւն մի է եղել, ու վարպետորդին ծանրագոյն մասն վերջն պահել է, և թէպէտ այնու զիս նորանոր ու մեծ աագնասի մէջ ձգեց՝ սակայն կը խտտաւժանիմ որ իւր վարպետութիւնն անմեղ էր, որովհետեւ յինէն այնպիսի շնորհք մի կը խնդրէր՝ որ թէ և անտարակոյս իրեն մեծ ուրախութիւն պիտի պատճառէր՝ բայց իր խելքովն այնոր սգուան աւելի ինձ պիտի գտնար ու զիս երջանկացնէր:

Աստի զիս վրայէ վրայ համբուրելէն ետե՝ շոգոմարար կերպով մի ասաց. « Շայրիկ, ՚ի քէն բան մի ալ պիտի խնդրեմ՝ բայց ոչ համարձակիմ »: — « Ասա՛ ասա՛, զաւտիս, պատասխանեցի քաղցրութեամբ, բայց ներսնս վախ մի է՝ իմանայի իր յանդ գնութենէն, և կարծես թէ լինելիքն յառաջուց կը զգայի. վըստահ եզիբ խոսէ՝ հայրասէր զաւկի մի պէս, և ապահով եզիբ՝ որ ես ալ որդեակը հոր պէս՝ պատրաստ եմ մեղքեա եկամն ու կարելին ամենլու զքեզ դահացնելու համար »:

— « Սիրելի հայր, ասաց, լու գիտեմ որ դու զիս

կը սիրես, և այսոր համար կը համարձակիմ իմ իզնս քեզ յայանելու՝ որոյ կատարուէն զիս շատ երջանիկ պիտի առնէ: Արդէն մերս հետ աչ խոսեցայ, և ինքն աչ սիրա առւաւ ինձ որ այս բանս ՚ի քէն խընդրեմ՝ տակը՞ որ եթէ դու ուզես՝ կարես ինձ ազամս շնորհել ։

Հասեցայ, ասացի մարէս, տհա գարձեալ մայր ու ազնիկ քրիստոնէական գաւազրութիւն մի ունին իմաստասիրին գէմ. ասա՛ տեսնեմ սիրելի զաւակս ինչ է ուզամք ։

Այս տակուս՝ ելաւ ծնկանս վրայ նստաւ, և երկու ձեռքն վիզս պըտելով՝ ասաց. « Գտնի որ գեղն ետք՝ կիրակի որերն մեր հետ պատարագի կուգաս, որոյ համար շատ կ'ուրախանամք, ինչպէս նաև ժողովրդապետն ալ՝ որ ասէ թէ մեծ բարի որինակ է ժողովրդեան, և շատ մարդիկ ալ քեզ նայելով իրենք ալ սկսել են գալ ։

Աւաղ, ասէի ինքնիրենս, ինչ որինակ շնայիս, թէ որ գիտէին թէ մարմնագն եկեղեցին եղած ժամս, նակս՝ միտքս ուր տեղեր կը պտըտի:

— « Վազը չէ միւս որ ասալին հազարգութիւնս պիտի առնու՛մ. դու ալ ինձ ասացեր որ մարդուս ամենէն գեղեցիկ որն է այն, և անցեալ որ կը պատմէիք թէ ինչ երջանկութիւն իմացել ես՝ երբ ասալին անգամ սուրբ տեղանայն մտակցել ես՝ զԱրսուս Քրիստոս սիրագ ընդունելու համար, ինչպէս որ ես ալ պիտի առնեմ: Մտածեցի որ դու ալ կ'ուզես նորէն այս երջանկութիւնս իմանալ՝ զոր շատանց վայելած չես. և կարձեմ թէ այս անգամ երկպատիկ և եռապատիկ պիտի լինի քեզ մերս և ինձ համար, թէ որ ամենքս միատեղ այն երջանկութեան հազար գու իմք. հայրիկ կ'ազալեմ վազն չէ միւս որ եկ միատեղ հազարգութե՛ք ։ Այսպէս խեղճ ազայն իր սրտին վրայ եղածն այլայլած ձայնով գուրս առչէն ետև՝ զոր

ասելու կը վտակեր: յորդ արցունք սկսաւ թափել, և երեսն հարձքիս վրայ կը ծածկեր, որպէս թէ իր վնասն սպասելով . . . :

Վայրկեան մի լուծիւն եղև՝ որ կարծեմ թէ իրեն գար մի երեցած է: Ես սրչափ խռովամ լինելն չեմ կարող ասել, և զանազան զգածմունք սիրտս խառնարնդօր կը յուզէին: Ասի սիրելի զակիս արտասուացն համար՝ որ իւր եռանդուն փափաքն ցուցանէին, և միանգամայն իւր արամուծիւնն յառաջուց կը յայտնէին զոր պիտի զգար՝ եթէ ինդրածն շատն էի: յետոյ իմ առաջին հազորգութեանս յիշատակն և հաւատքն զոր այն ատեն ունէի՝ որ յանկարծ եկն և անցաւ իմ մարէս անուշահոտութեան մի պէս և միանգամայն ցաւ մի տալով ինձ: զարձեալ իմ ներկայ փճակիս գիտակցութիւնն՝ որ անկրօն մարդ մի գարձած էի՝ թէ և յայն աշխարհի իմաստասէր համարուելով՝ հասարակաց կարծիքն ալ զիս ազատ կը համարէր այս բաներէս իմ գիտութեանս նայելով: Եւ վերջապէս գուշակելով ինչ որ պիտի ատկին իմ վրայդքս իմաստասիրաց բանակն՝ եթէ թուշնայի ու աղջկանս հաւանէի, ոտներ զիս ակար մարդու տեղ դնելով և ուրիշներն ալ կեղծաւոր համարելով, և ամենչն ալ զիս պատարակելով՝ որ փոքրիկ աղջկան մի դեմ դնել չէի կարացել, և թէ անուամբ միայն իմաստասէր էի՝ պատրաստ լինելով ճշմարտութեան պաշտպանութենէն փախելու ու գասալիք լինել՝ սիրոյ կամ շահու թեթեւ փորձութեամբ մի: Թէ որ այս ազուս խոսքն կատարեմ՝ սրչափ ձանձրութիւն նեղութիւն և հակառակութիւններ պիտի ելնեն առջիս, այնպէս որ իմ հասարակաց կեանքս ալ բոլորովն պիտի այլայլի ու շփոթի:

Բայց միւս կողմանէ ալ սրչափ խռովութիւն պիտի ելնէ իմ ամեն մէջ՝ եթէ այս երկու հոգիներն արամեցնեմ որ կենացս երջանկութիւնն են: Ապա-

հով եմ որ իրենք շատանց 'ի վեր այս ատենիս կը սպասեին՝ իրենց ամենէն աւելի սիրելի ակնկալութեանն համեւելու, և թէ որ մերժելով այն յոյսերնին պարտապ հանեմ, ինչ սրտակոտորութիւն պիտի հեռեի, մանաւանդ մտն, և ինչ թաքուն վշտ իր սիրան պիտի կեղեքե՛ որ այնչափ զիս կը սիրէ, գեղեցիկ պաղոյ մէջ ծածկուած սրգի մի պէս:

Ահա այն լուսթեան վայրկեանին մէջ՝ հեղեղի մի պէս մտքես անցած խորհուրդներն: Սակայն հարկ էր որ պատասխան մի տայի. և որովհետեւ իմ հայրական արժանապատուութիւնս ոչ թողուր իմ ընդդիմութեանս ամեն պատճառներն ազուս իմացնելն՝ զորս պիտի շհարկեր ալ հասկանալ, անգէն և անդ արտաքին պատճառի մի տպաւինեցայ՝ որ իր խելաց ալ յարմար էր, և իր խելուն ալ հարկեր զիս այն բանին համար արգարացնել: «Սիրելի Սոփիա, ասացի վեր. Ընդհես, քոյ յինէն խնդրածդ ծանր բան է, և առանց պատրաստուելու ոչ լինի. իսկ արգ դիտես որ վաղն զատիս օրն է ու Բարիզ պիտի երթամ, ուստի ...: — Ո՛հ, սիրելի հայր, ասաց նա խոսքս կարելով, զուսյնչափ բարի ես և այնչափ ուրիշներն ուսուցանելու համար կ'աշխատիս՝ որ քեզ համար երկայն ժամանակ պէտք չէ խոստովանելու համար. ես վաղ առաւուս պիտի խոստովանեմ, զու ալ երթալէդ առաջ կամ գառնալէդ ետե կարես խոստովանիլ. ո՛հ սրբչափ ուրախութիւն պիտի լինի ինձ: — Բայց աղջիկս, խելահաս մարդն՝ այս բաներս ազու պէս ոչ ստնէ, և շատանց 'ի վեր հազարգուած չլինելուս՝ քան զքեզ աւելի ժամանակ պէտք է ինձ պատրաստուելու համար. զու ալ կը տեսնես որ այս անգամ անկարելի է այս բանս. խոսք մտիկ արա՛ միջ ջիկս, և ալ մի խնդրեր յինէն այս բանս զոր ոչ կարեմ շնորհել: աւելորդ տեղ ինձ նեղութիւն կուտաս, որովհետեւ սաղոյդ ասեմ քեզ և չեմ կարող բացատրել

Թէ որչափ ծանր կուգայ ինձ՝ որ այն հանգիսաւոր
օրն պիտի շկարեմ քոյ և մտրդ հեա հաղորդուիչ » :

Կերևի թէ սիրաս եղած ձայնով մի ասացի այս
խոսքս՝ որ իր վրայ ապաւարութիւն արար, և իրաւ-
ցընէ ձայնս կարծես թէ հոգւոյս մէջ կրած վշտացս
և ցաւոց արձագանքն էր : Զաւակս սակաւ մի լռե-
լին ետև՝ արցունքն սրբեց և խանդազատանք էրեսս
նայելով երկայն հառաչանքով մի ասաց . « Հայրս և
մայրս քովս անսնեն ինչ անոյշ պիտի դար ինձ
այնպիսի որ մի . Աստուած ամենաւս սիրան ալ նոյն
աստնն իջնելով՝ իւր սիրովն զնոսա յաւիտեան պի-
տի միացնէր՝ հիմակուանէն շատ աւելի : Գոնէ խոսք
սուր որ ինձ համար պիտի ազսթես՝ բայց ոչ միայն
քոյ կերպովք՝ որ ես շատ բան մի շհասկցայ՝ էրր ան-
ցեալներն մտն կը բացատրէիր . այլ իմ կերպովս և
ինչպէս որ Եկեղեցին մեզ ուսուցանէ . խոստացիր
ինձ որ էրր խորանին առջին երթամ իմ գիտմանս
Հոշ Կէ . Աշխի մի զբուցեսս բուշոր սրտանց . այնպէս
չէ հայրիկ » ...

— « Այո , սիրելի զաւակս , կը խոստանամ , և աւելի
ալ պիտի ասնեմ . քոյ հաղորդուելու ժամանակդ՝
սրտի մտք քեզի հեա պիտի միանամ , որպէս զի այն
որ արժանի կը համարի քոյ սիրտդ մանեկու իր շնորհ-
քովն իմ հոգիս ալ լուսաւորի , և զբութիւն սայ
ինձ մտրդ ու քեզ պէս զինքն սիրելու և իրեն ծա-
ուայելու » : Այն աստն սիրուն աղայն նորէն վիզս
պլլուելով՝ սրտազեղ համբուրեց զիս՝ թէ և սակաւ
մի արամութեամբ , և վաղեց զնայց եղածն մտն պատ-
մելու : Երբ գուրս ելաւ՝ մեծ շունչ մի առի՝ իր գող-
տրիկ թախանձանքէն ազատելուս համար , և սա-
կայն սրտնս կը վշտանայի և կ'ամաչէի ալ որ շուղե-
ցի շնորհէլ իրեն այն բանն՝ որ այնչափ քաղցր պիտի
դար իրեն և մտն , և թերեսս փրկարար ալ պիտի
լինէր իր հօրն :

Երանի իրեն որ ոչ գիտէ թէ կրօնական նիւթոց մէջ երկմասութիւն ինչ ասել է. Աստուած սար որ բուրրովին ալ անգիտանար. ինքն ոչ ճանաչէ թէ մարդկային ակնածութիւնն ու նոցա կարծեաց գերի լինելն ինչ սասանասութեանց մէջ կը ձգէ զմեզ՝ երբ սակաւ մի համարութե ստացած է մք և ամբարհաւածութեամբ զայն յաւելուլ կը ջանամք՝ աշխարհիս մէջ ստացած կարողութեամբ ու փառք : Ասոյ թերես սրա ցնորք կամ թերափք են՝ որոց կը զուհեմ հիմա իմ ընտանեացս ճշմարիտ երջանկութիւնն, մինչդեռ թերես պատուոց և հարստութեան համար ունեցած յոյսս ունայն եղբերուարաց մի է : Բայց կենդանի է Աստուած՝ որ պիտի գոյ՝ որ ազլ կանս ու զամն պիտի կատարեմ. քանի մի տարիկն իմ բազզս ու վիճակս կը շահեմ, և կենացս ու ընթացիցս ալ ծայրն կը հասնիմ, և այն ատեն աշխարհիս ամեն բանէն մեք քաշելով՝ աւելի ժամանակ և հանգստութիւն կ'ունենամ անգիթի կենաց վրայ խորհելու. իսկ հիմա յիրաւի ժամանակ չունիմ, և սուսեմեական զբազանքս, դաստիարակութիւններս և ուրիշ կարեւոր գործերս զիս բանի կը քշեն կը տանին :

Եւ սակայն այս բանս հիմնկուց ոչ կարելի ասել սիրելի զաւկիս. միայն բան մի կայ որ զիս սակաւ մի կը մտնիմարե՝ զինքն մերժելով տրամեցնելուս համար, և այս է որ արգէն աշխատանքս իրեն համար նաւերամ էմ, որպէս զի քանի մի տարիկն զինքն շքեզ և արահատ կերպով անգաւորեմ. ապա սուրեմն շեմ կարող մտածել՝ որ այս պարագայիս մէջ ալ ես ինքզինքս իր երջանկութեան համար կը զուհեմ՝ մինչև աստիճան մի. բայց կը վախեմ ալ որ մի գուցե այս բանս պատրուակ մի լինի՝ որով իմ անհաստատութիւնս ու փառասիրութիւնս կ'ուզէ ինքզինքն արգարացնել ու գեղերեսել : Բայց զինչ և իցե, խիզ՞նս կը վկայե՞ որ զաւակն իր հօրէն լու է, որով

հետև հայրն նորա երկրաւոր երջանկութիւնն կը հոգայ, իսկ նա յաւիտեանական երանութիւնն կը մտածէ. և իւր կրօնքն աւելի բարձրերն կը նկատէ քան թէ իմ իմաստասիրութիւնս:

Տպաւորութիւն առաջին հազորդութեան

46 Ազատութիւն:

Երեկ ազգիանս առաջին հազորդութեան ներկայ գտուեցայ, և միանգամայն երջանիկ ու գոթազգեզէ. երջանիկ տեսածներովս և լսածներովս և ժողովրդեան բարի զգածմունքովն որով հոգեորած էին՝ որ իմ վրաս ալ կ'ազգէին. և գոթազգ՝ երբ ցաւովս կը յիշէի ինչ որ ես ալ նոյնպիսի պարագայի մէջ զգացել էի, որ ամենեկն մտքէս պիտի չեղնէ, այնպէս որ ամենէն սաստիկ ուրախութիւններն ալ զորս յեա այնքորիկ ճաշակեցի, այնոր քովն ոչինչ էին. իմ հոգիս քաղցրութեամբ լցուած էր՝ երբ կը մտածէի թէ ինչ էր իմ սիրտս իջնողն, և կը հրճուէի ազու մի պարզմտութեամբն՝ որոյ անմեղութիւնն ու ապահովութիւնն այլայլող բան մի չկայ:

Յետոյ տարիքս մեծնալով՝ միտքս և ուրիշ կարողութիւններս բացուեցան՝ տարակոյտներ անվտանգութիւններ ու երկիւղներ վրաս հասին, և սկսայ բարւոյ և շարի գիտութիւնն ստանալ՝ ինչպէս որ եղև Ագամայ՝ արգիլուած պտուղն ուտելն ետևոր յառաջ՝ մանաւանդ այն օրն որ առաջին անգամ կենաց ծառէն ճաշակեցի՝ իրեն պէս երկնային կենդրի էի, և բան մի չկար որ սրտիս խաղաղութիւնն վրգովեր, որովհետև զինքն բոլորովին իր Փրկչին նուիրած էր: — Բայց աւանդ, ինչ եղև այս խաղաղութիւնս, անմեղութեանս հետ միատեղ աներևու-

Թացաւ, ինչպէս որ այս աչ աներեւոյթ եզել էր հաւատոց և աստուածային խօսից հեա՝ որ իմ մտացն խօսքոյն մեծնցած էր, և կարծեմ թէ այն շարի սկզբնապատճառի խօսքն էր որ մեր նախածնողքն խարել էր: — Ես աչ նոցա պէս աստուածային պատուիրանին ճշմարտութեան վրայ սկսայ տարակուսիչ, և իմ անբարտաւանութեանս՝ խղճիս վրայ գրուած արկերէն վեր ուզեցի բարձրանալ, ուզեցի ես ինձ աւեր լինել և ուրիշէ կախումն չունել, և շարի սկզբնապատճառին հեա ասացի Ո՛ր ոչ Երէւրոսոս: Եւ ահա երեսուն տարի է՝ որ մտացս և կամաց անձնելիանութեանն կը ցանկամ, յաշս մարդկան ունեցած ինքնելիանութեանս հպարտացած, և սակայն միւս կողմանէ աչ զաստապարտուած եմ ամեն կերպով նոցա հնազանդելու և ծառայելու, որպէս զի նոցա կարծիքն և հաւանութիւնն ստանամ՝ իմ փառքս ու բազգս յաջողցնելու համար:

Եւ ահա այսով աչ երջանիկ չեմ ոչ ՚ի ներքս և ոչ արտաքսապէս. արտաքսապէս՝ մտքս գնելով որ իմ արգելանցս և աշխատանացս համեմատ՝ վարձատրութիւն ոչ գտանեմ, որով անյարգ փռատարութեանք կը շարշարուիմ. իսկ ՚ի ներքս իմ սրտիս մէջ հերձուած և պատերազմ մի կ'իմանամ, և ինչ աչ ամենեմ կ'իմանամ որ բացարձակ աւեր չեմ, և քան զիս աւելի հզօրի մի ձայն կը լսեմ մերթ ընդ մերթ՝ որ իմ հպարտութիւնս և ասկերտախտութիւնս երեսս կը զարնէ: Նոյն ցաւայի հերձուածն ու բաժանումն իմ ընտանեացս մէջ աչ կը գտնեմ: Իրաւ կի՛նս սրտանց կը սիրեմ՝ ինչպէս որ ինքն աչ զիս բայց կ'իմանամ որ նորա սիրոյն մէջ զատարկութիւն և պարտապակեզ մի կայ, և իւր արամութեան պատճառն այն է որ մեր հոգիներն նոյն հաւատքով և նոյն սիրով մաշեալ չեն: Հաւատքն որ ամենայն բրիտանոնեական աւաքինութեանց երայխաւորն է, և զոր ես իր վրայ

կը գտնեմ, ինչքն իմ վրաս ոչ գտանէ, և կը շաւի որ
իւր սիրան բաւարովին չկարե բանալ ինձ, և ինչքն ալ
իմ սիրաս բաւարովին գրաւած չէ: Մեր փոխադարձ
սէրն որչափ ալ խանգաղատական է՝ սակայն երկ-
նային բան մի կը պահի՝ որ կարեք այնոր համու-
թիւնն և մաքրութիւնն կատարելագործել, և նորա
յաւիտեանական մշտնջենաւորութիւնն ապահովցնել:

Աստի յառաջ կուգայ որ սիրելի զաւկիս կենաց
և վարուց ուղղութեան մէջ ալ ոչ միաբանիմք, և
ինչ աննելու եմք ոչ գիտեմք՝ որոյ կեանքն իմերս
հեռ աւելի միացեալ է, որովհետև մարմին 'ի մարմ-
նոյ իմմէ է և արիւն յարեմէ իմմէ, և գրեթէ հոգի
'ի հոգւոյ իմմէ, որ թէ և ոչ համարձակի սակաւ՝
սակայն թերևս իմ վրաս անհաւատի մի պէս կը նայի,
և անսարակոյս իր հոր դարձին համար կ'ազնոթէ: Ս-
րեկ չէ առջի օրն անցնարար մերժելով իր ուզածն՝
սիրան կոտորելի, և իւր պարզմտութիւնն խորելի
իրեն հաւտացնելով որ իւր առաջին հազարդութեան
ժամանակ իրեն կերպովն իր հեռ պիտի միանայի՝ ինչ
մաքով որ ինչքն կը հասկանար, մինչդեռ Քրիստոս
արեւով՝ իւր երջանկութեանն քնական կերպով միայն
մասնակցեցայ՝ հայր լինելուս համար, և ոչ թէ իւր
հաւատացն կենդանի հազարդակցութիւն օժնելով
որպէս քրիստոսնեայ: Յայտնի բան է որ ես դեռ հա-
ւատացեալ չեմ, և եթէ սակաւ մի հաւատք ալ ու-
նիմ՝ անցեալ յիշատակով կամ թերևս ապագայ
յուսով է միայն, յոյս տապի՝ որովհետև ալ վեր-
ջապէս այս պէկոծութեանս մէջ չեմ կարող մշտ
մնալ, ուր որ սիրաս անդադար մտացս հեռ կուրի
հեռ լինելով՝ ամենեկին հանգիստ չուծի:

Այս հրեշտակի պէս մաքուր զաւակս ինձ համար
աղօթել է, և անսարակոյս հրեշտակաց աղօթից
պէս՝ մինչև յաժճու Յաւիտեանականին բարձրացած
է, անշուշտ իմ սիրելութիւնս խնդրած է, և իւր բա-

րեպաշա մայրն ալ նորա մանկական աղջկից ձայնա-
կից եղած է անտարակոյս այլ աւելի կենդանի ետան-
դով: Սիրելի կին՝ որ զիս այնչափ կը սիրե՝ որ կ'ազի
զիս կատարեալ աեանել, և համազրուած է որ այս ալ
ուրիշ բանով ոչ լինի՝ բայց եթէ քրիստոնեայ լինե-
լովս. և թերեւ իրաւունք ալ ունի, որովհետեւ ես
ալ ստիպուած եմ ճանաչելու որ Երուս Գրիստոս
ամենէն կատարեալ մարդն է, և թերեւ այսոր հա-
մար զինքն Աստուծոյ տեղ գրած են, իր գերմարդ-
կային կատարելութիւնն ուրիշ կերպով բացատրել
չկարելով՝ բայց եթէ աստուածային ընտելեան հա-
զարգ համարելով զինքն: Աստի ինչ ալ լիցի մարդ
կամ Աստուած՝ այլ աւելի լաւ բան մի չեմք կարող
աանել՝ բայց եթէ իրեն հետեիլ, որովհետեւ իւր
կենաց և մահուան կատարեալ նմանութիւնն երկ-
նից ճանապարհն է:

Այս բանս կարելի է, և ես ալ հայեցողարար հա-
ւանեալ կ'երեւիմ, բայց գործնականն սրբափ հետի է
հայեցողականէն, և սրբափ բաներու վրայ կը հիւ-
նաճք առանց ոյժ և քաջութիւն ունելու զայնս կա-
տարելու համար, և հիմա եթէ այս բանիս մեռք
զարնեմ՝ սրբափ պատերազմներ պիտի ունենամ ա-
մեն կողմանէ իմ մտացս կամացս հարարութեանս
սրտիս և զգայութեանցս հետ, թող այն ընդգիծու-
թիւններն զորս գրեւն պիտի ունենամ աշխարհի և
բարեկամացս հետ: Այո, հաւանեալ եմ որ քրիս-
տոնեութիւնն զեղեցիկ և գերազանց կրօնք մի է,
բայց լաւ ալ նեղացուցիչ է, ու պատճառարանու-
թիւնն ու տեսականն բաւական չէ՝ այնոր իշխանու-
թիւնն կամակար ընդունելու և պատուիրաններն
քաջութեամբ կատարել տալու համար: Եւ ճիշդ
այս բանս է որ ինձ կը պահսի, հաւատք՝ որ Աստու-
ծոյ պարգև կը սեպուի, և այնոր ետանդուն մղումն
որ ամեն քիմադրութեանց հակառակ՝ յառաջ եր-

Թալ կուտայ : Աինս և զաւակս 'ի միասին երկհուան
որն իրենց ազգժից մեջ ինձ համար խնդրեցին այս
բանս : Եւ զիտեմ թէ արդեօք պիտի ընդունին իրենց
եանդեամբ փափաքածնին, միայն թէ ներքին վեր-
գովմանքէս և միտքս պաշարող երկոյթններն՝ որ
խիզնս կը խռովեն՝ կ'իմանամ որ գտնէ զիս շարշարե-
լու շափ նոյն բանն ընդունած են :

Որչափ զեզեցիկ էր երկէ զաւակս իր Ծերմակ
հագուստներովն ու սպիտակ քողովն, գեղեցիկ
ամեթիսածուծեամբ բարեպաշտութեամբ և անմե-
ղութեամբ, և ուսմին լաւ կը բացատրէ՝ երբ մարդ-
կային կերպարանաց ամենէն մաքուր քաղցր և երկ-
նային մեն իմացնելու համար՝ հրեշտակի պէս գեղե-
ցիկ էր ասէ : Ոչ զիտեմ թէ իրաւցնէ իր հաւատացա-
ծին պէս՝ սիրան երկնից շնորհքով լեցուած էր՝ երբ
սուրբ սեզանէն դարձաւ, բոյց ապահովապէս գեմ-
քին վրայ այնպիսի բան մի կար՝ որ նայելով ոչ կըշ-
տանայի : Աստուածաշունչն ասէ որ Մովսէս երբ
Սինա լեռնէն իջաւ՝ իւր զեմքն այնչափ կը փայլէր
Աստուծոյ պայծառութեամբն՝ որոյ հետ խոսակցել
էր՝ որ խորայնչացիք խնդրեցին որ քոյ մի ծածկէ իւր
երեսն՝ որ զիրենք կը շացնէր ու աչքերնին կ'առ-
նուր : Այսպիսի պայծառութիւն մի կար Սոֆիէս
գլխուն բոլորախիքն ալ, բոյց այնպիսի քաղցր լոյս մի
որ զմոլլմամբ իրեն կը նայէի : — Մի գուցէ հայրա-
կան սերս զիս կը խարեր, և իմ սիրոյս Ծառագայթ-
ներն կին որ ազնկանս Ծաղիսին վրայ կը շողային, ան-
տարակոյս ես ինքն հայրական հպարտութեամբ զին-
քըն այսպէս պայծառակերպեալ կը տեսնէի . . . :
Բոյց ոչ, այս բանս բոլորովին երևակայութիւն չէր,
չերաւի իր սիրելի գլխոյն բոլորն երկնային լուսե-
զէն պսակ մի կար, և ես միայն չէի զայն տեսնողն :
Բոյց արարողութիւնն կատարուելէն ետե ինձ
տուած առաջին համբուրին ազգեցութեան վրայ

ամենեկին ոչ տարակուսիմ, երբօր եկաւ գիրկս անկաւ, և ես ալ սրախ վրայ զնա գրկեցի. և իւր սիրտը խմբնիս վրայ յենած միաշափ կը զարնէին, և անպատմելի զմայլում մի կ'իմանայի նորատեսակ իմն կենաց՝ որ իմ կենացս մէջ կը թափանցէր. այնպէս որ հոգիս ընդարձակեցաւ, և աչուքներս արտասուօք շեցուեցան, և այնպիսի երջանկութիւն մի իմացայ՝ զոր շատանց չէի զգացած. կինս ալ մեր վրայ նայելով կ'ուրախանար, և զաւկին ու երկամն առնէ յափշտակուած մնացած՝ կարծէր թէ նոր կապանօք իրեն հետ կը միանար՝ նորօգեալ սիրոյ զմայլմամբ: Իրաւ խօսք մի խօսելու ոչ համարձակէր, բայց կը տեսնէի ու կը զգայի՝ որ մեր ներքին յուզումն ինքն ալ կը զգար, և այն հանգիստաւոր վայրկեաններն ինքն իւր երկան և զաւկին հետ 'ի միասին' ընտանեկան նաւերական երբօրգութիւն մի կը կազմէր:

Վերջին հարուած

7 Սեպտեմբեր:

Այժմ իսկ տարօրինակ շուր մի առի՝ որ զիս բոլորովին կը խռովէ. Եսկարէն ետե՝ որոյ մեռնիչն տարի մի շկայ, աշակերտացս մէջին ամենէն հանձարեղն և սիրելին Եւգենէոս Ն... որ ուսուցչաց գասակարգութեան մէջ շատ առաջ գնացած էր և քաղցրին համալսարանին մէջ իմաստասիրութեան մեծահամբաւ գաստատու էր՝ ինձ կը գրէ որ իւր պաշտօնն թողլով՝ կղերանոց մի մտել է՝ պատճառներն ինձ բացատրելով: Այս իր որոշողութեան վրայ չզարմացայ, բայց սիրտս շատ այլայլեցաւ. ինքն գեղեցիկ հոգի և փափուկ սիրտ ունեւորով՝ անձնանուիրումն իրեն համար հարկաւոր բան մի էր, և հայեցողաւ.

կանն առանց գործնականի զինքն պիտի ձանձրացնէր :
Իսկ իր բարձր հանձարն աւելի խորհրդականութեան
կը հակամտէր, և առաաազեզ սիրան ընդարձակ
ասպարէզ մի կը բնառէր իւր սերն 'ի գործ գնելու
համար երկրաւոր սիրելութիւններն արհամարհե-
լով, վերջապէս գարուս խնաստասիրութիւնն մեծ
բան կորուսանէ, և Յիկզեցին ալ գեղեցիկ բան մի կը
վատակի: — Բաւական է որ բնառանն այնոր մէջ
գանէ, և իր յարգն ալ ձանձրուի. Թերևս յետոյ
չատ ընդգիծութիւններ կրէ և յուսացածին պէս
չգանէ, որովհետև խնաստասիրական ազատութեան
վարժամ է մտքն, և սգւոյ և մտքմտոյ խստակրծու-
թիւնն իր հանձարոյն թեւերն շկտարանն, և որ չգոյ
որ չզղջայ իւր պատուաւոր ընթացքն թողլուն հա-
մար: Ինքն հիմա մտքէն անգամ շանջընէր՝ իր առջին
եղնելու արգելքներն, քոյց երբ իր եռանդեան առա-
ջին կրակն անցնի կամ մտքի, և իրականութեան մէջ
և մտքականց փոքրոգութեան մէջ պաշարուած տես-
նէ ինքզինքն՝ Թշուա երխտասարգը սրտին ցաւէն
կարէ մեռիլ. ինչ՞՞ Եւրինէոս, արգեգայս գժուա-
րին վայրկեանն մէջ գիտե՞ս ինչ է ձեռնարկածդ՝ որ
քոյ ապագայդ բոլորովին պիտի փոխէ: — Ի՞նչ պա-
տասխան աստ իրեն, իր մտքն որոշելու համար ինձ
խորհուրդ հարցուցած չէր, և այն ասեմն ինձ կ'ի-
մացնէ՝ երբ արգէն իր առաջին քոյցն առել է, և ինք
իւր ձեռքը՝ աշխարհիս աշայ առին՝ իւր նաւերուն
կրակ առել է. ինչու հիմա իմ ապատեամ և անա-
գան իրաաներովս զինքն անհանգիստ ասնեմ՝ որ
անասրակոյս սգուս մ'ալ պիտի շաանեն. վնասը ար-
դեն ուրիշ է:

Սակայն իւր ազատութեան ընդգիծանալ չուզե-
լովս ալ՝ գժուարս կու գայ երբ կը տեսնեմ իրեն
այն կազմն հակամտելն, քոյց թե ինչու՞ որոշ ոչ
գիտեմ: Արգեգ այնոր համար որ կը թողու այն

Ճամբայն՝ ուր որ ես գրի գինքն և պաշտպանեցի, և հաւանականաբար մեր վախճաններն ալ իրարմէ պիտի հեռանան: Ի բաց թողեալ այն սերն զոր ունեի այս երիտասարդիս վրայ՝ որ իր անահնկաւ և ինքնագլուխ որոշմամբն՝ սակաւ մի պաղեցաւ, արգեօք զժեմամակութիւն մի չէ՛ զգացածս՝ տեսնելով զինքն որ իմ ազգեցութենէս գլուխ քաշել փախել է: Ինքն աշակերտացս մէջ ընտիրներէն և սիրելիներէն էր, և վրան մեծ յոյս ունեի. այսոր համար թէ ջու կը զգամ սրտիս մէջ, և թէ պատուոյս ալ պղտիկութիւն կը սեպեմ: անձնասիրութիւնն այնպէս նորին բան է՝ որ ամեն տեղ կը մանէ՝ նոյն իսկ բարեացակամ սիրելութեանց մէջ: Բարեկամներն կորուսանելն ցաւալի բան է, և ստաւել իւր աշակերտներն՝ զորս մարդ իւր զաւակաց պէս կը սիրէ. վերջապէս իմ պատկիս գոհարներէն մին էր՝ զոր գողցուցի: — Մահն Եսկարն յինն յափշտակեց և քրիստանեաց մեռաւ: անաստիկ ուրիշ մ'ալ որ ինձ համար կենդանւոյն մեռած կը սեպուի. որովհետեւ կղերանոց մանէն ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ հրատարել յաշխարհէ ՚ի փառաց նորա և յարասութեանց, և է մասնել յաշխարհ ուրիշ որ մերինէն տարբեր է, և չեմ կարող զինք հոն տեղն դանել: Աս սակայն բոլոր հաճութիւնս այս երկու աշակերտացս վրայ դանելի, և կը յուսայի որ իրենց զպրօցին և վարձապետին փառք ու պարծանք պիտի յաճախեն. այս պարանքս ալ միտերուն քովն դնեմք: Լուսադոյններն զիս կը թողուն, և ստարաց համար է աշխատանքս: Ասդէս Դ... ու իւր... :

Բայց վերջապէս քնէ էր իրենց տուածս. սակաւ մի գիտութիւն, և շատ տարակոյսներ, յոյժ բազում բացասութիւններ, իսկ գրական բան՝ և ոչ ինչ, զսնէ այն բաներուն որ մեզ աւելի հարկաւոր է գիտելն: Աս ուրիշ, մարդկանց ամեն կարծեաց պատմու-

Թիւնն՝ յորս աւելի մուշորութիւնք կան քան թէ ճշմարտութիւնք, և յիրաւի ամեն խնդիր վեր 'ի վայր յուզելէն ետև, պայծառ և սրուշ լուծուած մի շտալ՝ որով մարգուս միաքն գոհ լիցի, սիրան բարձրանայ և խիղճն հանգարաի. շատ ճառատանք և գրուածք, և սակաւ կենդանի գործք՝ մարդկութեան սգաակարք: Իրաւ այս ամեն բանս ճարտարութեամբ որ գործածուի՝ մարդկանց մէջ անուն կը հանկ՝ որ փառք կ'անուանի, և մեր ամենէն մեծ վարձքն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այս հախճ ծամել կամ արխոնն կըլել՝ որպէս զի երբեմն երբեմն երազներով և ուրուատեսութեամբ աշխարհիս թշուառ իրականութենէն վեր բարձրանալք և խեղճութիւննիս մտնալք:

Աւրեմն թողուլք որ այս բարի Ազգինէտան ալ իւր անհրաժեշտ ճակատագրին հետեի՝ առաջատան նոր հողմոյ պարզելով՝ որ իւր նաւակն ուրիշ ծով մի կ'անուս կը տանի, և ո՛վ եմ ես որ զայն արգելուած իմ նմանեացս ազատութիւնն յարգելուս՝ այնոր գէտ ոչ հակառակիմ՝ երբ գործածն շար բան չէ, անտարակոյս իւր մեռնարկածին մէջ ալ շար բան մի չկայ. մանաւանդ թէ ընդ հակառակն մեծ նուիրմունք մի է, և թերևս մեծանձն հոգւոյ պատրանք՝ որոյ վրայ կը հիանամ՝ բայց ոչ հաւանիմ: Իմ մտածութիւնս իրեն պիտի գրեմ. վասն զի իւր թուղթն՝ որ պատկառելի երախտագիտութեամբ և սիրալիր զգածմունքով լի է՝ առ վաղեմի վարժապետն իւր, սիրտս շատ շարժեց, ուստի կ'ուզեմ սրտանց երթաւս բարով մի զրուցել իրեն:

Վերջարան

Վարժապետն ժամանակ չունեցաւ աշակերտին գրելու. նամակն ասնելուն հետեւեալ քնն կրժոյց ի ջուածքով մի բանուեցաւ, և շատ բժիշկներու գեղեր ճար մի չկարելով ասնել՝ քանի մի օրուան մէջ մահուան գուռն հասաւ: Կինն ու զաւակն երկու հրեշտակներու պէս զինքն գրին վերցուցին՝ գիշեր ցորեկ անկողնոյն քովն շրաժնուելով: Գետոյ երբ տեսին որ գեղերէն օգուտ մի չկայ, և հիւանդու թիւնն կը յազմէ հիւանդին բնութեանն և բժշկականութեան հարից՝ սկսան ահուգողի մէջ անկանիչ այն սիրելի հօգուոյն համար՝ վախնալով որ յաւիտեանս իրմէ պիտի բաժնուիին: Աղջիկն ինքզինք սըրտապնդեց և հօրն իմացուց բժշկաց կարծիքն, և Եսկարին օրինակն իրեն միայն ձգեց: Այս յիշատակս իմաստասերն սարսեց ու անգէն և անգ փառասեց այն քովն որ իւր միայն կը խաւարեցնէր. և իւր աղջկան և կնոջ թախանձանքն շմբոժեց՝ զիրենք շարունկցնելու համար. ու երբ իրեն առաջարկեցին որ քահանայ մի կոչեն, փափաք երեցուց որ Սօրպնի աստուածաբանութեան դասատու քահանայն կոչուի, որոյ հետ արգէն շատ անգամ խօսակից լինելով՝ մեծ տարաբնութիւն ազգած կը վրան: Քահանայն լսելուն պէս փութաց եկաւ հօգեվարքին անկողնոյն քով, և երկար ատեն իրարու հետ խօսակցելէն ետե՛ հետեւանքն այն եղև՝ որ հիւանդն կատարելապէս հաշտուեցաւ Աստուծոյ և Եկեղեցւոյ հետ: Իւր կինն և աղջիկն այս միտիմարութիւնս ալ ունեցան՝ որ նորա աշուրներն փակելէն առաջ՝ իրեն հետ ՚ի միասին հաղորդուեցան, և բոլոր ատն մեծ շնութիւն և բարի օրինակ եղև՝ իր բարեպաշտ

առեթիւնն ու պարզմտութիւնն՝ որովք ընկալաւ
վերջին խորհուրդներն :

Մեանեղէն ետև՝ ընտանիքն իւր ամեն մեռազիր-
ներն իմ մեռքս յանմեկց, որպէս զի զտակմ և ապա-
գրուելու համար պատրաստեմ այն գրուածքներն՝
որ ապագրուելու արժանի էին յարգի և կասա-
րեալ ցործ սեպուելով: Այնոց մէջ ծրար մի ալ գտի
անջատ թղթերու՝ որոց թուահանն գրեթէ զիրար
կը յաջորդէին և իմացայ որ ահասկ մի օրագրու-
թիւն էր՝ զոր իմաստասէրն իր կենաց վերջին տարին
գրած էր: Այս անկեղծութեամբ շեցուն թղթերն
կարգաւով՝ շատ հաւնեցայ՝ որովհետև ինք իր անմին
համար գրած էր, և մարգու շէր ցուցած, և ընտա-
նեաց ալ խորհուրդ հարցանելէն ետև՝ որ մեծապէս
մխիթարուեցան այս բանիս վրայ, մտածեցինք որ
այս գրուածքս յոյժ օգտակար կարէր լինել շատ
մարդիկներու, մանաւանդ նոցա որ կրօնից նկատ-
մամբ նոյն կացութեան մէջ կը գտուին: Հան գտի
նաև իւր աշակերտին գրած նամակն՝ որոյ վրայ կը
խոսի օրագրութեան վերջին թերթին մէջ, զոր հոս
տեղս կը յաւելում վարժապետին գրուածքին վրայ՝
նոյն նամակն գրոյին հաւանութեամբն:

Սիրելի վարժապետս

Ի վարդապետանոցն * * * Ի 1 Սեպտեմբեր 186...

Նամակիս անզագիրն իսկ կ'իմացնէ մեզ՝ ինչ որ ես
պիտի ծանուցանեմ: Այս, սիրելի վարժապետս,
մեր Ազգինեան, և ինչպէս որ դուք զինքն կոչեիք՝
մեր սիրելի աշակերտն՝ զոր Ասկարին հաւատար կը
սիրեիք՝ որոյ վաղաժաման մահուան վրայ այնչափ
ցաւեցանք, այն աշակերտդ՝ զոր կարող կը համա-

բեկք որ մի մեր այնչափ փառօք պանծացուցած վարժապետական ամօսան յաջորդել, հիմա պարզ գպկր մի և սուրբ Տաճարին նախքե ալ աշակերտաց կարգն, և շատ գոհ և իւր վիճակէն:

Նախ և առաջ ներսուսն կը խնդրեմ որ յառաջագոյն մտքս մեզ շեմացուցի՝ ինչպէս որ կը ցանկայի. վարժան լինելով մեզ խորհուրդ հարցանելու իմ մտացս և սրտիս ամեն ծանր պարագայից մէջ. բայց այս անգամ, ինչպէս ասեմ, որչափ ալ մեր վրայ սէր և երախտագիտութիւն ունէի, սիրաս առաջ չգնաց այս բանս ասնելու. և կարծեա թէ զերագոյն զորութիւն մի լեզուս կը կտայէր, և քանի անգամ որ միաքրս գրի մեր հետն այս նիւթոյս վրայ խտիլ՝ վախով ետ քաշուեցայ և ինչ ասելիքս ոչ գիտէի: Ապահով եղէք որ այս բանս իմ կողմանէս անվտանգութիւն չէր: այլ կը վախէի որ մի գուցէ այս առաջին անգամ մեր հետն անհամաձայն գառնիմ՝ այնպիսի բանի մի մէջ՝ որ կեանքս քուրբովին պիտի փոփոխէր, և որոյ մէջ կ'իմանայի որ մեր ազգարարութեանն պիտի շնորհակցի՝ եթէ իմ ներքին զգածմանս հակառակ ելնէր. ուստի անոգուս անզ զմեզ պիտի արամեցնէի. գուք ալ գիտէք որ զմեզ վշտացնելն՝ որչափ իմ կամեցս հակառակ է:

Մանաւանդ որ երկայն փորձառութեամբ գիտեմ՝ որ գուք խղճմաութեամբ կը պատուէք մեր աշակերտաց ազատութիւնն՝ թէպէտ և մեր կարծեաց չյարմարի. ուստի այսօր իմ որոշմանքս աւարտած զօրծ ինչ լինելով՝ ոչ քաշուիմ պարզապէս ասել մեզ ինչ որ արարի, որովհետև ոչ հակաճառութեան և երկմաութեան բան չմնար մեզ. վասն զի մտքս՝ ասնելու որոշմանս վրայ խորհուրդ հարցանել չե, այլ թէ ինչ պատճառով այսպէս զօրծեցի:

Դուք միշտ զիս կը մեղադրէիք, սիրելի վարժապետս, որ խորհրդականութեան հակամտութիւն

մի ունիմ, և իրաւունք ալ ունեկիք. վասն զի ոչ զի. անժ թէ ժամեկու թեանս ժամանակէն Յացած հաւատքէս է՝ թէ հոգւոյս ինքնամին արամագրութեւնէն՝ միշտ աշխարհչես բարձրագոյն բան մի գտնեցու փափաք ունեցել եմ ընտզչապէս ըզմաւով աւելի գեր՝ ՚ի վերոյ պարունակի մի հետ հազարգակցու թեան մէջ մանեւ. և այս բանիս համար ալ էր որ մեր գաստխառութեանցն հեանեցայ. որովհետեւ լամ կի որ գուք պլատանական էք. և թեպէս ՚ի լոյ մայն ճանաչելի Պլատանի վարդապետութիւնն, սակայն գիտէի որ ամենէն աւելի որկորական վարդապետութիւնն էր քրիստանեկութենէ ետեւ, յորմէ հեռացել էի մտացս սարակոյաներուն և երիտասարդական հասակիս բարբաջման պատճառաւ: Ար յասայի որ մեր առաջնորդութեանքն և մեր ուսուցաններուն լուսամբն՝ պիտի բարձրանամ ՚ի խոկու յաւիտեանական դազափարաց և պիտի ստանամ ըզնչմարիան զեկեղեցիին և զբարին: Չեր գպրոցն յաճութեւնս ըզբնացի՝ ուր որ գիտութեան և առաքիւնութեան հոգւոյս մէջ ամեւում համէ կ'առնուի. այնպէս որ կենացս ամենէն աւելի մրտկալից ժամանակն՝ ՚ի շափազանց ցանկութեանց ազատ՝ ետան գեամբ խոյսցայ՝ գտնե հայեցողարար՝ գեպ ՚ի գերա. գոյն աշխարհ մի:

Իսկ զմտաստարութիւնն Քննախլեաքի և իր յաջնորդաց մեզքն անկամ գտել էիք՝ այսինքն ոչ այնչափ թանձր զգոյսկանութենէ անբապե տեալ՝ որպիսի էին յառաջ քան զնոսա եզամ ընութենականաց և նիւթականաց վարդապետութիւններն, սակայն աակաւին զգոյսութեանց և մարդկան սաս. բին մասին գերի եզամ: Չեր մեզքին և գրոջուն սակ պատերազմեցայ կերպարանափոխ լեալ զգոյսութեան գրութեան կողմանէ, որ այն ալ յետոյ աւելի ևս նոր կերպարանք մի ետա՝ Լարամիկիերի հան.

Ճարեզ և արգարագառ պատկերազուծեամբն: Գուր
կառարեալ կերպով մեզ ցուցիք՝ որ այս գրական փոխ
անուամ զարգերս՝ այն զարգապետութեան իս
կութիւնն ոչ փոխելին՝ որ մարդկութեան խեղճ՝ արե
րուն մէջ (այսինքն Փրանկիոյ խառնութեան և ան
հաւասարութեան ժամանակ) հասրուած էր, և եթէ
ամեն բան ուղեկից մարդկային զգայական մասին
հպատակէ՛լ՝ այնոր մէջ եղած գերագոյն մասին հա
սու լինել ոչ կարեաց, և ոչ ալ այնոր հոգւոյն բար
ձրագոյն իզմերն և խորին պիտոյքն մեկնարանել, և
սակայն մեր բնառածն ալ այս էր: Աստի կարս
կինք իրենց անուան արժանաւոր բնազանցութիւն
հոգեխոսութիւն և բարոյախոսութիւն մի հնարելու՝
որ վերացմունքն իրականութեանց սեղ շքենն, և
բնակայեալ իրերն գործ շեւպեն, ու համոյքն կամ
չափախրութիւնն ՚ի պարտուց և ՚ի պատշաճից
որոշեն:

Այս բանիս համար հարկ եղև որ ուրիշ գպրոցի
մի գիմենք, որովհետև Փրանկիոյ մէջ՝ գունկ պաշտա
նական գպրոցներն ուրիշ սեռակ իմաստասիրու
թիւն ոչ ուսուցանէին: Աստի պարտասորեցանք
սկզբնական գպրոցն անցնել ուր որ Ռիս և Տըհալա
Սթիւար՝ նոր իմաստասիրութիւն մի կ'ուսուցանէին
և մեծ յաջողութիւն գտանէին, նոր որ ասեմ գունկ
ըստ շարքին՝ որ գրութիւններն և ենթագրութիւն
ներն մերժելով՝ գիտազութեան կը վտասակէին, և ա
մենայն հետեանք հոգեխոսական փորձառութեամբք
կը հաստատէին: Այս կերպս Պարսնի շարքին խոհա
կան գործադրութիւնն էր՝ սքեկան կարգի իրաց
վրայ յարմարցուցած՝ բնական երևոյթներն ինամ
քով ՚ի նոցանկ զտակչեն ետև, որպէս զի եթէ հնար
էր կարողանան փորձառական գիտութիւն մի յորի
նել սգուց և իւր կարողութեանց վրայ՝ հանգեա գի
տութեան նիւթոյ և իւր զորութեանցը: Սկզբառ.

ցիք այս երկու գիտութիւններս կը միացնէին՝ մին
ուրուց և միւսն նիւթոց, որոց առարկայն թէպէտ և
բոլորովին տարրեր էր՝ բայց շաւիղն նոյն էր, և այս
գիտութիւնս կոչէին Ինտութրուսիոն բնական:

Սակաւ Ժամանակէն այս արդարացի բայց սահմանափակ վարդապետութեանն ալ Ծայրն հասանք,
և մտաւորական և բարոյական կարողութեանց վրայ
չառ մի առանձնագրութիւններ յարինէլն ետև, որք
թէ և օգտակար էին, բայց հիմնական բան մի չէին,
մեք մեզ միշտ կը ստիպուէինք հարցանելու թէ ու
րեմն ինչ է մարդկային հոգին, ուստի գայ և յի երթայ,
Ինութեան ոչ մի առաջարկն ալ թէ Ծագման
վրայ թէ վախճանի՝ չէինք կարողացած լուծանել, և
մեր իմաստասիրութեան ուղեծրան ուրիշ բան չէր՝
բայց եթէ նախնական սկզբունքն Ծանայել և հաստատանել,
և անտի յառաջ չկարելով երթալ՝ մեր ուսումնական
հետազոտութիւնն ալ հան կ'աւարտեր: Եւ մեք բնութեան
համարեալ օրէկներ կը հաստատէինք՝ ասելով թէ իբր
այսպէս են՝ վասն զի այսպէս եղեալ են ինչպէս
Կիկերոն իր գարունն մեզ ասէր Ասդէ հասարակ
է Ի բնութիւնն. ուստի մեք ալ մեր օրերն քան
զինքն աւելի բան մի չգիտելով՝ նոյնպէս ասէաք:
Այսու կերպով իմաստասիրութիւնն իմն
զեցինք շատ մի նախնական սկզբանք, նման արգի
տարրալուծից՝ որ ամեն օր նիւթոց նախատարերց
թիւն կը շապցնեն, կամ թէ ասեմք այն պարզ մարմնոց՝
զորս մինչև հիմա լուծել անկարելի եղած է:

Սկզբական գոյրոցէն ալ Ծանձրացած՝ զեւս Ի
Կերտանիս գարձանք այսինքն Ի միայ Ծայրեն միւս
Ծայրայեղն անկաք: Վախկտ և խղճահար փորձա
սութեան յաջորդեց յանգուզն և թափառական
հայեցողութիւն մի. և մինչդեռ երկրաքարը կը սո
ղայինք՝ յանկարծ զեւս Ի ամպերն թռչել ուղեցինք,
և Սասայն Պեղծոնի վրայ գիզեցինք յերկինս հասնելու

համար, բայց Տիտանեանց պէս մեք ալ չաջողեցանք. իբրաւ երկնից ակրն զմեզ կայծակնահար շարաննեց՝ սակայն քթերնիս հողն յերկիր անկաք՝ զկնի բազում աշխատութեամբ Փանթի հետ զատաքննութեան պարապելնուս. Զիխթէի հետ գազափարականութեան, Եկլիփնէի հետ բացարձակ նոյնութեան, և Ղեկէլի հետ վերամբարձական բանաստեղծեան. յորոց առաջինն զմեզ սեկագտականութեան կը տանէր, երկրորդն երեւութականութեան, երրորդն՝ ի շքութութիւնն սգուց և նիւթոյ, և չորրորդն յուշեմութիւն: Աբսիսնի պէս հողմն սերմանեցինք և մըրբիկս քաղեցինք՝ գունկ մեր մասց մէջ:

Այս բարձրաբերձ հայեցողութիւններէն՝ ընտրականութեան մէջ զահալիսեցանք, որ միշտ նոցա վարդապետութիւնն եղած է՝ որ իրենց սեպհական վարդապետութիւն մի շունին, և ունեկէն ալ յոյսերնին կարած են: Աւստի ձեռք զարկինք իմաստասիրութեան պատմութիւնն գրելու, որովհետեւ իմաստասիրութիւն մի շունեկնք, մտքերնիս գնելով որ ամեն զայրոցաց նոյն խակ իրերամարտ կարծեքն՝ իմաստասիրութիւն մի յորինեմք: որ ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ ամեն տեսակ մըլտրութեամբք Զիտրութիւն յորինել: Բայց այս փորձիս մէջ ալ չաջողեցանք. և պատճառն յայտնի է. վասն զի իւրաքանչիւր գրութեան մէջ Զիտրութեան որոշելու և առնըլու համար, և այս ամեն կցկաուր մտակրուս մութեանին գիտութիւն մի կազմելու համար՝ նախ և առաջ ձեռքերնիս շափ մի ունելու էինք՝ որ չկար, այսինքն զԶիտրութիւնն ինքնին, զոր եթէ ունեցած լինեաք՝ ուրիշ տեղ բնատեղու կարտութիւն ոչ ունեաք:

Գուք սիրելի վարժապետս՝ ձեզ սեպհական ընտրական իմաստասիրութիւն մի յորինեցինք՝ յորում կը տիրէ գերմանական հայեցողութիւնն՝ որ ձեր

պլաստանական բնազգ մանց լաւ կը յարմարեր՝ սկով
տական փորձառութեամբ բարեխառնած՝ որ մեր
վարդապետութեանն աւելի պայծառութիւն կու
տայ: Եւ մեր խոհեմութեան վրայ կը զարմանայի՝
բայց առանց այնոր հետեւելու, և հարկաւ կը յիշէք
որ այն աստեղներն եր՝ որ ՚ի մէնջ հրատարելով ՚ի
Գերմանիա անցի, որպէս զի լեզուսն աւելի հիմամբ
ուսանիմ, և իր իմաստասիրութիւնն աւելի լաւ ըմ
բրանեմ՝ իմաստասիրաց հետ կենակցելով, որպէս
հին ասէն Պիւթագոր, Սալան և Պլատան յունաց
իմաստասէններ՝ Եգիպտոս գնացին՝ հոն տեղի իմաս
տասններուն աշակերտելու համար: Շատ զարեւ
ցայ այս մարդկանց հմտութեան վրայ, և նոցա հայե
ցողութեանց յանգրնութեանն վրայ կը հիանայի,
բայց շատ համարում մի լուսնեցայ գրքերնին կար
գալով, և մանաւանդ մէջերնէն ամենէն հաշակաւո
րաց հետ խօսակցելով: Իրաւցնէ շատ զօրաւոր մըտ
քեր տեսի և նրբին և յանգուզն ոգիներու հանգի
պեցայ, և ներածութեամբ հզօր հանձարներու՝ որ
իրենց սկզբանցն ամեն տեսակ հետեւութիւններն
անխաօվ կ'ընդունէին՝ նոյն իսկ անտեղի երեցած
ներն: Հազար անգամ ինձ խօստացան բացարձակի
գիտութեան զիս հասուցանել՝ որ ամեն առաջարկ
պիտի լուծեր, ամեն գիտարութիւն պիտի լուսա
ւորեր և ամեն հակամասութիւն պիտի մերջացներ՝
հակախօսութիւններն իրարու հետ հաշտեցնելով:
Իւրաքանչիւր ոք մեծամեծ գործերու մեռք զարկած
եր՝ միտքն զնեղով որ ամեն բան պիտի մեկնարանէ՝
զնոսա ստեղծողին պէս, մանաւանդ թէ ե իրենք զի
րենք արարչին տեղն զնեղով, այնպէս որ իրենց խօս
քին նայելով՝ սակաւ ժամանակէն իմաստասիրական
աշխարհի մէջ մեծ լոյս մի պիտի ծագեր: Շատ տա
րիներ պատեցի, և տեսի որ գերմանական իմաստա
սիրութիւնն գեւ չկարաց նորոգել զտիեզերս և
զգիտութիւն:

Երբ Գերմանիայն թողի հայրենիքս դառնալու համար՝ իմ ուսումնական կահս այնչափ էր՝ որչափ հոն գնացած ժամանակս, այսինքն աւելի բան միշտի ուսեալ: Բայց յոյսս նուազած և վհատութիւնս առաւելած: Մտեանագրաց անձն ճանաչելէս ետե՛ իրենց գործոց յարգն ալ իմ առջիս նուազեցաւ, և շատ ապշեցայ տեսնելով թէ որչափ իրարու ներհակ էին իրենց գրքերն խօսքն ուսուցածն և իրենց անցուցած կեանքն: Վասն զի իմաստասիրութիւն շատ դա՛ր՝ բայց իմաստասէր յոյժ սակաւ, և այքս բացուելով այս բարձր հայեցողութեան պատրանքն հասկացայ, որ միայն գիրք շարագրելու և գաստխօսութեան յարմար՝ բայց իրական կենաց վրայ յոյժ սակաւ ազդեցութիւն ունէր: Մինչդեռ Եսաօնաստանի և Եգիպտոսի իմաստանոց պէս իմաստուններ կը բնառէին ուրիշ բան չգտի բայց եթէ վարժապետներ և գիտուններ:

Երբ Բարիզ դարձայ՝ սակաւ մի ժամանակ ընտանեացս հետ անցընելէն ետե՛ *** քաղաքն դարձայ իմ գաստխօսութիւնս յառաջ վարելու համար. բայց ամսէ մի ետե՛՝ հիւանդացայ և ստիպուեցայ նորին արձակուրդ խնդրելու: Մարմինս և ոգիս շատ տկարացած էին, և այս ընդհանուր անկարողութեանս հետ՝ ամեն բանէ զզուում մի կ'իմանայի, և անզորութիւն մի խորհելու և աշխատելու: Վերջի տարինէրու անգագար աշխատութեամբն գլխուս վրայ ամենեկն ոյժ չէր մնացած. ստամոքս ալ շատ գժուարութեամբ իր պաշտանն կը կատարէր, և հազիւ թէ կեանքս ՚ի քարչ ամ էի. բոլոր մարմինս թմրութեան մէջ էր, մանաւանդ միտքս և սիրտս, այնպէս որ մտաւորական կեանքս ալ՝ բնական կենացս հետ հասնելու վրայ էր, և կը տեսնէի որ բանի մի չէի գտր, և այս զգացումս ամեն ջաւերէս աւելի սաստիկ էր:

Երեք ամիս այս վիճակիս մէջ մնացի՝ բժիշկներն յիննն մեռք քաշած, և ես ալ ինքզնիքս թողած՝ անտանելի խորհուրդներով ինքզնիքս կը տանջէի։ Ահաւասիկ, առեի, իմ ընթացքիս մէջ կապուեցայ արգելուեցայ՝ երբ կը յուսայի որ փառք յառաջ պիտի երթամ. իմ սկզբնաւորութեանս առաջին յաջողութեանն ընդհատեցան, և թէ որ մասւորական աշխատութիւններս ՚ի բաց պիտի թողում՝ ալ աշխարհիս վրայ ինչ կը մնայ ինձ անեղու, որովհետեւ եթէ բան մի կ'արժէի այնով էր, իմ փառասիրութիւնս և հպարտութիւնս երկուքն ալ ամբողջ էին, և ոչ գիտէի թէ կենացս մնացորդն ինչ բանի գործածեմ։ Զլսմարտութեան և գիտութեան ծարաւն՝ որ քան զփառս առելի զիս սգևորած էր՝ բոլորովին սրտիս մէջ մտրած չէր, բայց կը տեսնէի որ զայն գոհացնելու կերպ մի չկայ՝ որովհետեւ ես իմ կարգութեանցս աւեր չէի։ Աւասի կը մտածէի որ երիտասարդական հասակիս մէջ մեռնելու էի, կամ որ քան զմահ շարագոյն է՝ անծանօթ ՚ի մարդկանէ ՚ի քարչ անելու էի անագուս և խեղճ կենաց ծանրութիւնն՝ ապա մեռնելն թիւր անգամ այլ լաւ էր։ Եւ մտքիս կ'անցնէր թէ արդեօք ո՞չ պարտաւորիւի զաշխարհս և զգերդաստանս ազատել անպտուղ կեանքե մի, ինչպէս որ պտուղ չըրեող ծառն կը կարեմք։

Այս մեղապարտ խորհուրդս ինձ սովորութիւն եղած էր և միշտ մտացս մէջ կը պտըտեմ՝ երբ որ մի ներքին ձայն մի՛ որ անշուշտ խղճմտանացս ձայնն էր՝ կամ այնօր մեռաք խոսողի մի, ասաց ինձ. « Դու մեռնիլ կ'ուզես հա՛, բայց տեսնեմք կեալ սկսած ես, քանի որ աշխարհք եկած ես՝ ինչ բարիք գործած ունիս. քոյ մանկութիւնդ ինամբով մեծցնողներուն և բարերարներուդ ինչ փոխադարձ արարեալ ես, հայրենիքդ քեզ ուսոյց և ամեննն հաշտ կաւոր վարժարանաց մէջ զքեզ անոյց, ինչ գործե-

ցիր քոյ հայրենեացդ համար. քանի մի տարի վար,
ժապետութիւնդ՝ աւելի քոյ փառքդ խնդրելով՝
քան թէ աշակերտացդ ոգուան՝ նմա ունեցած
պարտքդ մի թէ կը վճարեն. թերևս լաւ խոսեցար,
բայց տեսցուք լաւ ալ դործեցիր, և այն ամեն գե-
ղեցիկ հայեցողութիւններդ՝ որով երիտասարդաց
սիրան քաշեցիր՝ ո՛ւր տարին զնոսա և ո՛ւր տարին
զքեզ. բայց եթէ անվասնան զբոյցներու և խօսքե-
րու՝ որ ունայն սնունդ են հեռաքննութեան ժո-
ղովրդեան և զտարանութիւնք » :

« Ահ հիմա որ հիւանդութիւնն կ'արգելու զքեզ
այս սպիտակեալ կամ իմաստակի արուեստագ առաջ
ամենելու՝ որոյ մէջ շատ անգամ՝ չգիտնալով իսկ մե-
լորութիւնն ճշմարտութեան հետ կը ծառայէիր,
յոյսդ կարած կը լքանիս, և հպարտութենեկ խա-
բուած՝ ինքզինքդ դահլճնեկեց թագաւոր մի կը տե-
պեա՝ որ ամբէն ալ տարիլ ոչ ուզէ: Իայց թէ որ
յիրաւի մեռնիս՝ ինչպէս որ փափայիլ կ'երևցնես,
ինչ պիտի լինիս՝ ո՛ւր պիտի երթաս. և որովհետև
Աստուծոյ գոյութեան կը հաւատաս որ զքեզ վախ-
ճանի մի համար ստեղծել է, և երկրիս վրայ դրել է՝
իւր քեզ տուած բարեաց փոխարէն՝ բան մի դործե-
լու համար, ինչ ունիս իրեն նուիրելու՝ եթէ հիմա
իր դատաստանին առջևն ելնես: — Ապա երթալէդ
առաջ հաշիւդ տես ո՛ւրք են քոյ բարեգործութիւն-
ներդ, և անգիտի աշխարհք երթալու ատենդ՝ ինչ
պիտի տանիս հեազ որ արժէք մի ունենայ: Իրաւ՝
ճշմարտութիւնն սիրեցիր և ետանգեամբ զայն բըն-
տակցիր, բայց աւելի զայն ստանալու և այնով պար-
ծելու համար. քոյ նմաններդ բարւոյ ճամբուն մէջ
զնեկ և ուզղել ուզեցիր՝ բայց մի թէ քան զնոսա վեր
բարձրանալու և նոցա վրայ իշխելու համար չէր:
Դու զքեզ և միւս զքեզ ընտակցիր՝ դործած սակաւ
մի բարեացդ մէջ ալ. և այսոր ազացոյցն ալ այս է

որ՝ կեանքդ ալ քոյ շահուզ և փառացք համար գործածել չկարելուդ՝ քեզ անուշուս և անշահ կ'երևի : Ապա ուրի՛նն գու անձնասէր ես միայն՝ որ ուրիշ բան ոչ խորհիս՝ բայց եթէ քոյ անձնական շահք զուարճութիւնք հարստութիւնք ու պատիւք. և սրտհէտեաւ ալ ոչ յուսաս զայնս մեռք մղելու այս աշխարհիս մէջ՝ վառասուղջութիւնք զքեզ անկարող ասնելուն պատճառաւ՝ կ'ուզես ուրիշ աշխարհ մի երթալ՝ նոր թաաքունի մի վրայ և նոր կերպարանք զնոսս գտնելու համար » :

Այս խիստ բայց միանգամայն ճշմարիտ յանգիտանութիւններս լսելով՝ զորս ինձ նմանակիցներէ ընդունիլ յանձն չի ասնուր. գլուխ ծռեցի և պառասխան մի շունէի տալու. յայտնի տեսնելով մինչև այս օր անցուցած կենացս ունայնութիւնն և անպաղուծիւնն :

Ուրիշ անգամ ալ նոյն մայնն ինձ ասէր. « Սա կայն գու կը հաւատաս յԱստուած, և յԱստուած անձնաւորական՝ որ սիրով զքեզ սակզծեղին ետե նախախնամութեամբն ալ զքեզ կը պահէ. անասրահոյս ինքն խորհուրդ մի ունէր՝ որ զքեզ այս աշխարհս զրկեց. և այս աստուածային խորհուրդս քոյ վախճանք ու կուլուծք է. գիտե՛ս իրեն այս խորհուրդըն, և կատարել ես քոյ վախճանք. և մի թէ զայն ճանաչել ու կատարել է՝ երբ գասալիք լինիս քոյ կարգէք. և կը թողուս կը փախչիս այն տեղէն՝ ուր որ գրուած ես մինչև ցեան պատերազմելու համար. նման այն վատ զօրականին՝ որ վախէն կը փախչի և առաջին յարձակումէ տեսնելուն՝ զէնքն կը թողու. և սակայն գիտես թէ ինչ է գասալիքներուն պատիժն, և գիտացք այնպիսի գաստուոր մի կայ՝ յորմէ փախչիլ և թաքչիլ անհնարին է » :

« Գտնէ իմաստասէր շլինկիր. ապա ուրի՛նն սկզբանք վրայ հաստատ կեցիր : Աթէ անձնաւորական

Աստուած մի կ'ընդունիս՝ պէտք է որ անհուն իմաստութեանն և ամենակարգութեանն ալ հաւատաս: Աստի գուրացարձակապէս 'ի նմանեկ կախումն ունիս, և իւր կամքն քոյ կամացք կանոնն լինելու է: Ինչո՞ւ ուրեմն միշտ այնոր գէտ կը հակառակիս՝ փոխանակ թելագրութեանցն ունկնդիր լինելու, և իւր բարեբարութիւններէն սգուա քաղելու: Աւա՛ղ, գուհայեցողաբար միայն Աստուծոյ կը հաւատաս, իսկ գործնականին գալով՝ և զքեզ ուղղելու համար գրեթէ այնպէս կը գործես՝ որպէս թէ Աստուած չլինէր՝ իւր կամքն խօսքն և օրէնքն մարեզ անգամ չանցընելով »:

« Եւ սակայն մանկութենեկ 'ի վեր ուսեալ ես՝ որ աշխարհիս սկիզբէն՝ ինքն մարդկանց հետ խօսել և ուսուցել է երկնից և երկրի իրերն, և իւր օրէնքն՝ զոր քարոզեցին Մովսէս և մարգարէք և ինքն իսկ Յիսուս Քրիստոս՝ հիմն է ամենայն մարդկային օրէնսգրութեանց: Կմանապէս ուրիշ անգամ հաւատացել ես 'ի Յիսուս Քրիստոս Բանն աստուածային մարգացեալ, և յԱստուած մարդ եղեալ վասն փրկութեան մարդկան, սիրել ես զինքն և երկրպագել ես որպէս Փրկչից և Աստուծոյց, ուրեմն ինչո՞ւ հիմա կը մերժես, ինչո՞ւ ես առիւր քոյ հաւատարգ և սէրգ, ինչո՞ւ թշնամի կամ դասալիք ես յԵկեղեցւոյ որ զքեզ ծնաւ 'ի գերբնական կեանս քրիստոնէութեան, ապահով ես որ այդ թողածդ և ուրացածդ ոչ է որդի Աստուծոյ, լաւ մի քննել ես այս մեծ խնդիրս, որոյ այս կամ այն կերպով լուծուիմ և աշխարհիս երեան պիտի փոփոխեմ և մարդկութեան վախճանն պիտի այլափոխեմ: — Այլ ո՛չ, ամենեւին չեմ համարձակած այս սարսափելի առաջարկութեանս ուղղակի մտանալ, և բաւական սեպել ես զայն ուրանալ՝ պատճառանք բերելով թէ ոչ հասկանաս, որպէս թէ ամեն իմաստասէրք՝ իրենց ընդունիլ ստիպուած ամեն

բանն հասկացած լինէին՝ որ այնպէս չէ: Այլ դու կ'ուզես որ քու խելքդ էակի և կարեւոր չափն համարիս. ապա ուրեմն դու ուրանալու համար իմաստասէր եղել ես. դունն ուրացածներուդ տեղ ուրիշ բան մի կարէիր զնել: Այսօր ապացոյցն այս է որ այսօր քոյ մարմնոյդ վատասողութեան պատճառաւ՝ խելքդ ալ անկարող եղած է՝ խորհածդ անելիքդ և լինելիքդ ոչ գիտես. ունայնութեան մէջ միայնակ մնացել ես՝ ոչինչ գարձածի պէս առանց օգնականութեան և լուսոյ առանց քաջութեան յուսահատութեան մէջ անկած: Յիրաւի եմ է իմաստասիրութիւնն բան մի կ'արժէ՝ զայն յօգնութիւն կանչելու և գործադրելու ճիշդ ատենն չիմա է օ:

Այլ աւագ, իմ իմաստասիրութիւնս բան մի ոչ ասէր՝ երբ այնչափ պէտք ունէի լուսասորտելու սթափելու և զբանալու, այն որ այնչափ գեղեցիկ խօսքեր զրուցել կուտար ինձ՝ երբ հրապարակաւ փռոց վատակելու համար կը խօսէի. բոլոյ չիմա իմ թատրոնիս վրայ չէի, և ամեն շացմունք աներևոյթ եղած էին. և ես մեծաւորիկ իմ առջիս կեցած՝ մարմնով և մտք հիւանդ՝ ճար և գարման մի ոչ գտանէի իմ անկարողութեանս, և միայնակ կանգնած իմ խղճիս առջին որ ուրիշ անդամներէն աւելի խստութեամբ զիս կը յանգիմանէր: Մինչքեա միտքս շփոթած էր և հօգիս խռոված ներքին ձայնն նարէն սկըսաւ ասել.

« Դու օգևորական իմաստասէր լինելուդ վրայ կը պարծիս, և իրաւունք ալ ունիս. որովհետեւ այնու է որ բան մի կ'արժէս՝ դունն բնութենականութեան և անասունածութեան առջին. և դունն քու բանած ճամբայդ բարձրագոյ բողոք մի է այնոց զեմ՝ որ աշխարհիս մէջ ամենէն անտեղի և անարդ կարծիքն է: Դու վարդապետութիւններդ պաշտպանելու համար՝ ետմեկասաներորդ գարու իմաս-

տասիրաց աւանդութեանն կը գիմես՝ պարծելով որ աշակերտս և յաջորդ ես այն հանձարեղ մարդկանց՝ որ արդի ընկերութեան շահերն եղեն. որպիսիք էին Լէյպնից, Տէքսարթ, Բասքալ, Պասիւէ, Իննելլան, և այլն, և այլն. բայց այս երեւելի մարդիկս ամենքն ալ քրիստոնեայ էին, և ոչ միայն Աստուծոյ կը հաւատային, այլ և Երեսօթի Քրիստոսի և նորա խօսիցն. և իրենց թէ հաւատացն և թէ իմաստասիրութեան մէջ յայտնութիւնն և գերբնականն կ'ընդունէին, և անհերքելի է որ իրենց բարձր մտաց ըլլան՝ իրենց հաւատոց շուքին աւելի կը պայծառանար. ինչո՞ւ գու ալ նոցա պէս քրիստոնեայ չես. և թէ որ նոցա հեռեկէ և վարդապետութեանցն նմանիլ կ'ուզես, ինչո՞ւ այն վարդապետութեան մէջէն գուրս կը ձգես ճիշդ այն բանն՝ որ քան զայլս աւելի ճշմարտութիւն զօրութիւն և պայծառութիւն տուաւ իրենց վարդապետութեանն: Մի թէ այս մարդիկս՝ որոց պաշտպանութեանն ապաւինած ես՝ խաբերայ կամ խաբուած կը համարիս. և կարծես թէ իմաստասիրութեան մէջ այլչափ զօրաւոր մարերն՝ զորս իրրե քոյ վարժապետներդ՝ ի վկայութիւն կը կոչես, ակարամիս և կեղծաւոր մարդիկ էին իրենց կենաց ընթացից մէջ և բարոյականն ուսուցած ատեննին: Աերջնապէս ինչո՞ւ գու ալ նոցա կերպովն ոգևորական չես, և քրիստոնեայ իմաստասէր որպէս զնոսա: Թե՛րես քոյ ընտրողականութիւնդ պիտի ասէ թէ նոցա մէջ գտուած ճշմարիտ բաներն կ'անուս՝ այսինքն իրենց մտածութիւններն, և կը մերժէ՝ ինչ որ նոցա հաւատքին յառաջ կուգայ, կամ թէ ինչ որ նոցա ՚ի քրիստոնեութենէ անամ էն, անտարակոյս որպէս մուրթութեան և պատրանաց արդիւնք սեպելով զնոսա: Եստ լուս, եթէ այսպէս է՝ ինչո՞ւ այս մարդիկս՝ որ անհամեմատ հանձարեղ անձինք էին՝ յառաջ քան զքեզ նոյն բանն ոչ ծանկան և շատս

ցին. քոյ վարպեաներդ կարող չէին քեզ շափ լուսաւորեալ ընարողական իմաստասէր լինել :

Ար խոստովանիմ որ այսօր ալ պատասխան մի չունէի տալու, որովհետեւ այն աստիճան անպատկառ յանդգնութիւն չունիմ որ զԼէյպնից, զՊսսիւն, զՎարզեսիս, զԲաւսքալ և զՊեննէլան խաբերայ կամ խարուած համարիմ, և ոչ ալ ինքզինքս քան զնոսա հանձարեզ սեպեմ: Եւսոյ այս ալ կը մտածէի թէ այս մարդիկս որ լոյս և փառք են արդի իմաստասիրութեան՝ իրենք ալ աշակերտ էին Հարց և Վարդապետաց Եկեղեցւոյ առաջին դարուց և միջին դարու: Երրոց շատերն յիմաստասիրութենէ անցեալ էին ՚ի հաւաստ, որպէս սուրբն Թուսմնոս, Տերտուլիանոս, սուրբն Աւգոստինոս և այլք բազումք, և կերպն գտել էին ոչ միայն զնոսա իրարու հետ համաձայնելու՝ այլ և իրերոց զայնս զօրացնելու: Ետանքն ալ որպէս սուրբն Անսելմոս, սուրբն Պանդոկնթուրա և մանաւանդ սուրբն Թովմաս (Աղուինացի), իրենց դարն լուսաւորել էին խորին և գրեթէ հանրական գիտութեամբ, և ինքնիրենս ասէի, ո՞վ եմ ես որ ապախտ առնեմ կամ մերժեմ այսչափ հզօր իմաստուններն, որ անտարակոյս գոնէ հանձարով և հրմտութեամբ բոլոր Փրանկիոյ և Գերմանիոյ իմաստասերներն Ծախու կ'առնուն՝ զդասաբնականս զվերամբարձականս և զընարողականս միանգամայն:

Արքիապէս, սիրելի վարժապետս, միտքս կուղար այն բանն զոր գուք շատ անգամ մեզ կը պատմէիք մեր վաղեմի երկու դասակցաց վրայ յիմաստասիրութեան՝ որք վերջի ատեններս այնչափ համբաւով զնոյն ուսուցանելին, և որոց վախճանն իրարմէ այնչափ տարբեր եղև. մինն ՚ի նոցանէ որ վարժապետներ պատրաստող կանոնական վարժարանն մտած ատեն իւր հայրենեաց և մանկութեան հաւատքն միտեղ բերած էր, յակամոյս և յուսարեկ կորոյս

զայն, և միւսն որ հոն մտեալ էր անհաւատ կամ գոնէ առանց կենդանի հաւատոց և առանց կրօնից պարտքերն կատարելու՝ ապագայ ուսմամբն քրիստոնեայ եղև, և իւր իմաստասիրական համոզմամբն որ նորագուած և այլակերպած էին՝ բոլորովին յափրչաւորուած՝ քահանայ մեծազօրուեցաւ: Սոցա առաջինն՝ որ թէ և կրօնազգած հոգի մի ունէր՝ արակոյցներու տագնապի մէջ մեռաւ, ջառելով որ իր անցած հաւատքն չէր կարող նորէն մեաք մգել, և յայանարարբառ հրատարակելով՝ իւր քանի մի կէլերուն մէջ՝ որ նորա իմաստասիրական կտակն կը համարուի, թէ քրիստոնէական վարդապետութեան տեսրակն շատ աւելի մշմարտութիւններ ուսուցանէ, և մարդուս վախճանին վրայ շատ աւելի ստուգութիւններ կը պարունակէ, և զայն կատարելու կերպերն այլ աւելի լաւ կը սովորեցնէ՝ քան թէ ամեն իմաստասիրաց գրքերն՝ ՚ի միասին՝: Իսկ երկրորդն քրիստոնէական հաւատքն և պարտքերն՝ գիտութեան լուսովն հաստատելով, Եկեղեցւոյ մէջ պարզ քահանայի մի պէս ապրեցաւ, և յաջողեցաւ առ Աստուած գարձուցանելու շատ մի ուսումնական երիտասարդներ յորոց բազումք իր առաքելաջան հետոցն հետեւեցան, և անուանի եկեղեցականք եղեն գիտութեամբ բարեպաշտութեամբ և սիրով: Կը խոստովանիմ՝ որ այս բաներս ՚ի մէնջ լսելու ատեն և կս ՚ի վեր՝ այս վերջիններուս միճակին կը նախանմէի, և նոցա սրինակն միտքս արթնցուց իրենց պէս քրիստոնեայ իմաստասէր մի լինել:

Այսու խորհրդով՝ որ զիս գիշեր ցորեկ հանգիստ ոչ թողուր, և զոր ոչ համարձակէի մեզ իմացնելու՝ որովհետև աւելի ծածուկ բնազգում մի էր և ան-

1 Առաջին Լամբնի համար սացած կերեի, իսկ երկրորդն Լաբրակերի: ՄՆ. Իրէ՛՛ն:

սակ մի նախազգացումն՝ բան թէ որչեալ դազա-
փար, սկսայ անչափ կերպով ընթեանալ զԱւետա-
բանն և զՀարս Ակեղեցւոյ, ոչ եթէ առաջուան պէս
նոցա թերութիւններն գանձելու և դատարնելու
կամ պարտաւարութեան համար, այլ անկեղծ
փափաքանոք շնորհաութիւնն ինզրելու: Այս յի-
րաւի այնոց մէջ գերազանց տեսութիւններ գտի, և
այնպիսի գաղափարներ՝ որոց վրայ յառաջագոյն
չէի անգրագարձած: Այս քանի որ մտքս կը բարձ-
րանար և կ'ընդարձակէր, հոգիս ալ աւելի կը հան-
գարտէր, և խաղաղութիւնն կը մանկը հոն յուսոյ
հետ միատեղ կամ գոնէ համակատութեամբ, և որ-
չափ որ կը խնայի համե առած վարդապետութիւնն
գործով ալ կատարել՝ այնչափ աւելի ինքզինքս լա-
ւացած կը գանկի: Այն իսկ մարմինս ալ որ այնչափ
տկարացած էր և սրտիս և մտացս յուզմամբն շար-
չարուած ու սանջուած՝ կը սկսէր այս խաղաղու-
թեանս մասնակցիլ, այնպէս որ կարծես թէ բոլոր
կեանքս ու գոյութիւնս կը նորոգուէր:

Այս սակայն զեռ շատ կարեւոր նիւթոց մէջ տարա-
կոյններ և երկմտութիւններ զիս կը վրդովէին, և
սուրբ Գրոց մէջ շատ անցքեր ու գործեր կային՝ որ
ինձ մթին անխմանայի ու նաև հակախօսական կ'ե-
րնէին: Աւելի կը տագնապէի հրաշից կարելութեան
վրայ՝ որոց մտքս ոչ ուզէր համոզուիլ, որովհետև
երկայն ասեմն 'ի վեր վարժած էի ամեն բան իմ
խելացս շարժմի գատել ու բացատրել: Աստի կա-
րօտութիւն կը զգայի լուսաւորեալ և բարեզգած
մարդ մի գանձելու խորհրդակցելու համար, և ոչ գի-
տելի թէ որո՞ւ գիտեմ, 'ի միոց կողմանէ մարդկային
նկատմունքն զիս կը բռնէր՝ իմ խնայաստիքական վի-
ճակիս պատիւն պահելու պատճառանոք, միւս կող-
մանէ ալ կը փափաքէի խնայաստեան քահանայի մի հետ
խօսակցելու՝ որ միանգամայն աստուածային և մարդ-

կային գիտութեանց հմուտ լիցի: Դեպքն մանաւանդ
Թէ Նախախնամութիւնն ինձ սգնեց, և երբ ամենեւին
մտքես ոչ անցանէր՝ ինքնիրեն առջևս ելաւ:

Արձակրդի մամանակս գեռ աւարտած չէր, և
Բարիչու մէջ ատենս կ'անցընէի՝ որպէս զի առող-
ջութիւնս տեղն գայ՝ որ շափազանց աշխատելովս
շատ ֆուստուած էր, բայց աշխատութենէ աւելի
մտացս տատամտութիւններէն և հոգւոյս մէջ զգա-
ցած ձանձրութենէս: Երբեմն երբեմն Սորպան կ'եր-
թայի հաշակաւոր գասերն լսելու համար, որ մ'ալ
հեռաբրբրութեամբ բարոյական աստուածարանու-
թեան գաստունն մտի. գաստեսն ալ ճիշդ աս-
տուածարանութեան և իմաստասիրութեան յարա-
բերութեանցն և զանազանութեանն վրայ կը խօսէր,
և հեռեւապէս հաւատաց և բանի վրայ: Զիտացոյ և
զգանուեցոյ այն բարձր խորհրդամտութեանց վրայ՝
որովք այս ծանր խնդիրս պարզաբանեց լուսաւոր
խօսքերով և ներքին համոզմամբ սրտի, որք կարնես
Թէ փայլակի պէս՝ ընդարձակ հորիզն մի բացին
յանկարն առջիս՝ զոր տակաւին չէի տեսած, և ներ-
հայեցութեամբ տեսի որ հաւատաց և բանին (մտաց)
առարկայն նոյն լինելով՝ որ է ճշմարտութիւնն, կա-
րելի է նոցա կատարելապէս իրարու հետ համաձայ-
նիլ՝ առ 'ի ճանաչել զնոյն, և իւրաքանչիւր 'ի նոցա-
նէ կարէր զայն իւր ճամբովն և լուսովն յայտնել-
հաւասարն 'ի ձեռն լուսաւորութեան՝ յայտնեալ իւ-
սից, և բանն 'ի ձեռն ոչլմտութեան որ ընդհուրած
է նմա, և բնական Թափանցողութեամբ մարդկային
հանձարոյ: Աւտի փոխանակ իրարու հակադրելու
զնոսա և իրարու հակառակափոս երեցնելու՝ հարկ է
երկոցունց զորութիւնն ալ միացնել մի և նոյն ուղ-
ղութեամբ՝ առ 'ի ապահովագոյնս հասանել 'ի վախ-
ձանն՝ որ է յայտնել և ցուցանել զճշմարտութիւն
'ի ձեռն գիտութեան՝ որ իցէ միանգամայն աստուա-

ծային և մարդկային: Այս բանս կարծուածէն աւելի գիւրբին է՝ երբ մարդ այս բանիս ձեռք զարնէ անկեզմութեամբ և քաջութեամբ, և մանաւանդ մեծամեն ըզմիւ ընդգրկելու զձանուցեալ ճշմարտութիւնն՝ ընդգէտ ամենայն նախապաշարմանց և ամենայն արդեւից որ ընդ առաջ ելանեն:

Դասախօսն եռանգուն կերպով կը յորդորէր իւր ունկնդիրներն՝ քրիստոնեաց եզել են թէ ոչ, այս բանս փորձելու, առանց գտնուարութենէն վախճալու, որովհետեւ իրենց կենաց ամենէն պատուական և սիրելի շահն ալ զնոյն կը պահանջէր: «Ձեռք առէք, աւեր նա, ամբողջ քրիստոնէութեան վարդապետութիւնն և իրրեւ ճշմարտիս ընդունեցեք զայն՝ որ այնպէս ալ լինելու է՝ եթէ 'ի նոյն ինքն Սասունոց տուեալ է՝ որպէս աստուածարանութիւնն յանձն կ'առնու ապացուցանելու ձեզ զայն, և լանացեք զայն յարմարցնելու մարդուս երկրաւոր կենաց ամեն պարագայներուն. և ահա աստամայն կը տեսնէք՝ եթէ անկեզմութեամբ և անկողմնակցութեամբ զայն քննէք, որ չկայ իմաստասիրական գրութիւն մի՝ որ մարդուս ծագումն վախճանն և օրէնքն այնպէս պայծառ և պարզ կերպով բացատրէ՝ որպէս քրիստոնէութիւնն. այնչափ որ մանկունք և ազեաք անգամ՝ իրենց փոքրիկ քրիստոնէական վարդապետութեան տեսրին մէջ շատ աւելի հայեցողական և գործնական գիտութիւն գտանեն և կը հասկանան՝ քան թէ ամեն ժամանակի մեծամեծ իմաստասերներն: Արդ եթէ ծառն իր պտղոյն կը ձանձուրի՝ գիտութիւնն ալ իւր արդասիրէն կ'երկի. վասն զի հաւատաց գիտութիւնն եղած է՝ որ բանավարութեան հետ միանալով՝ արդի քաղաքականութիւնն յառաջ բերել է՝ որ շատ աւելի գերազանցէ իւր լուստի՞ն և զգրութեամբ՝ քան զքաղաքականութիւնն հեթանոսական՝ որչափ ալ այս վերջինս պայծառապէս փայլած լիցի յայտարհի »:

« Ապա մեզ քրիստոնէական վարդապետութեանց ճշմարտութեանն 'ի յէրեզուսնէ կամ յարդեանց իրաց ապացուցութիւն մի կ'առաջարկեմ. եթէ քրիստոնեայ ազգաց հասարակաց և առանին կենաց մէջ յայտնեալ այսպիսի գործերն՝ հեթանոսութեան մէջ ոչ գտանին՝ մի թէ անտի շէնակիր թէ ուրեմն նոր և գերագոյն պատճառ մի միջամտել է գերմարդկային զօրութեամբ՝ որ մարդկային բնութիւնն փոխակերպելով և բարձրացնելով՝ կարող արարեալ է զայն իւր 'ի ծննդեանէ ունեցած պայմանէն վեր կատարելութեան մի հասնելու։ Այս զօրութիւնս նոյն ինքն Աստուծոյ է՝ որ անմնաւորապէս եկել խառնուել է աշխարհիս իրացն, որպէս ծանուցեալ էր նա յետ անկմանն Ադամայ՝ փրկիչ մի խոստանալով որ յետոյ պիտի գար, և այն խոստումն գարուց 'ի գարս կը նորոգուէր նահապետաց մարդարեւից և Մովսիսի մեռօքն։ Ասա է ահա խորհուրդ մարդացելոյն Աստուծոյ կամ Բանին մարմնացելոյ յանձին Յիսուսի Քրիստոսի՝ որդւոյ Աստուծոյ և որդւոյ մարդոյ, որ ինքզինք անուանեց Ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք. վասն զի ինքն է յիրաւի սկիզբն և վախճան ամենայնի որ ինչ յաշխարհիս և որ 'ի հանգերմելութեան։ Ասանց նորա բան մի շեմք կարող 'ի հիմանց և որոշակի մեկնաբանել, վասն զի ամենայն ինչ նո, վաւ եղև, և ինքն է գոյութեան և գիտութեան ալ փայն և ու՛ն, ինքն է միակ բանալի ամենայն իրաց փակելոց, որք նովաւ ևեթ բանին. վասն որոյ և Պաւղոս առաքեալ ասել թէ ոչ կամք գիտել ինչ բոցց զՅիսուս Քրիստոս և զնոյն 'ի խաչ ելեալ » :

Կենդանի հաւատոց մայնն որով վարժապետն կ'արտասանէր այս խօսքերս՝ զորս ես չեմ կարող բացատրել, և իր հանձարեղ աշուճներէն ցայտած լոյսն և խոսուածքին անզարդ կերպն որ իւր հոգին յայտնապէս յերևան ամէր և կարծես թէ լիովին

մեր աչաց մէջ կը հեղուր՝ իւր ունկնդրաց վրայ ան-
բացաարեւի սպաւորութիւն մի արարին. այնպէս որ
ոչ միայն խորին լսութիւն մի կը արկեր, այլ և ամեն-
քն խոր մտածութեան մէջ անկամ էին և սասա-
կապէս զգացուած, և երբ իր ծանր բայց հոգեւոր
խաբն կ'ընդհատէր՝ բոլոր բազմութեան շունչ առ-
նելու ձայնն մարգու մի միայն հեալու ձայնին պէս
կը լսուէր, որով կ'երեւեր թէ ամենքն ալ նոյն որով
զգացուած էին: Իմ հոգիս ալ ուրիշներու պէս նոյն
զգացումն կը կրէր, և թերևս քան զայլս արեւի,
որովհետև ներսի գիէս նոյն ասան մզում մի զգացի
ներքին շարժմամբ՝ այն իսկ այս քահանայիս գիւմ-
լու և իր ոչնութիւնն խնդրելու՝ որում մեծապէս
կարօտութիւն ունէի:

Դաստիարակութիւնն աւարակէն ետև՝ իր գրասե-
նեակն գնացի, և գեռ բոլորովն սիրտս ելամ քանի
մի խաբով բացաարեւէն ետև թէ ինչ երջանկու-
թիւն իմացել էի իր խաբերն լսելով՝ աշակցի որ
իրեն յարմար երեցամ ժամանակ մի որոշէ հետև
խօսակցելու, ո՞վ լինելա իրեն իմացնելով և մեր ա-
նունն ալ յիշելով. զոր իրեն լսեց սիրով մի ժպտե-
ցաւ՝ կարծես թէ երիտասարդութեան քաղցր յի-
շատակներ իր միայն կը նորոգուէին, և հրաւիրեց
որ վաղուան որն երթամ գինքն տեսնելու: Անմիջա-
պէս երկրորդ օրն գնացի զինքն տեսնելու, և որով-
հետև մտքս գրել էի սիրտս բոլորովն իրեն բանա-
լու, և մտաջս և սրտիս ամեն յուզմունք իրեն իմացը-
նելու՝ այսօր համար քիչ մի այլայլած էի, և ամեն
բան իրեն զրուցեցի առանց դարձուածքի և առանց
բան մի պահելու, որպէս վստահութիւնս գրաւող
բժշկի մի: Ինքն առանց խաբս կարելու մտադրու-
թեամբ ինձ մտիկ տանելէն ետև, երբ լսեցի՝ ծանր և
սիրալիր ձայնով մի ասաց. « Իրեւի պաշտանակիցս,
մեր կենաց վեպն գրեթէ իմն ալ է. մեզ պէս ես ալ

Ճշմարտութեան Ծարասօքն պապական՝ զինքն ամեն
խնայաստասիրական գարոցաց մէջ բնառեցի, գտնէ այնոց
մէջ որ այս անուանս արժանի են. և թէպէտ վար-
ժապետաց հանձարոյն կ'ը պերճախօսութեան վրայ
կը զարմանայի՝ բայց ուզածս չգտի: Հոգիս անունդ
առեօզ և առաջնորդ մի կը բնառէր, և միտքս զանա-
զան և հակառակ կարծեօք ծփեալ էր, և շփտելով
Թէ ուր գազարի՝ յընարողականութենէ անկառ 'ի
աարակուսութիւն կամ 'ի սկեպտականութիւն. և
անտի ալ Թերևս ուրիշ անգեր կը մուրերէր, եթէ
բարերազգարար Աւետարանին չքաննայի՝ նախ ան-
չուչս մասնաւոր ընտրչիւ՝ որ զիս առ այն ամէր, և
երկրորդ նաև հեազհեակ հերքելով այն ամեն վար-
դապետութիւններն՝ զորս վնասով անմինս փորձած
էի, և իմացել էի Թէ որչափ անկարող էին մտացս և
սրտիս պիտոյքն յապեցնելու »:

« Երբ 'ի քրիստանէութիւն զարձած լինելս իմա-
ցայ՝ ուղեցի այնոր ազբիւրներն ճանաչել, և սկսայ
սուրբ Գիրքն ընթեանուլ ոչ պարտաւազեա և բնա-
ինզիր մտքով, այլ ընդհակառակն վտահութեամբ՝
որ եթէ աստուածային խօսքն էր այնոր մէջ բովան-
դականն՝ անչուչս իմ սրտիս պիտի խոսէր՝ իւր զա-
րութեամբն Թափանցելով և իւր լուսօքն լուսաւո-
րելով. ուստի պարզմտութեամբ զայն կ'ընթեանուի՝
անկեղծ փափարով ընդգրկելու զճշմարտութիւնն
եթէ այնոր մէջ հանդիպէի: Այս յիրուսի ամեն որ
ընթերցմունքս և մտածականս յառաջ վարելով՝ լու-
գրոց և բարի խրատուց սգնութեամբ սակառ մտա-
նակէն իմացայ որ մանկութեանս հաւատքն սրտիս
մէջ նորէն կը ծնանէր: Այն ատեն առանց սպասե-
լու որ երևակայութեանս աղծուփ աարակոյններն
բոլորովն գազարին, և առանց վնասելու առջիս
ելած միութիւններն և աւերնոյթ հակախօսու-
թիւններն՝ շիտակ գործադրութեանն զիմեցի և
Սկեզեցայ հետ հաշտուեցայ »:

« Յետոյ ինքզինքս Հարց և Վարդապետաց գրուածոց ընթերցմանն սուի. և կրանից հին և նոր Ըստագովաց գլխաւոր պաշտպանութիւններն ծայրի 'ի ծայր կարգացի: Եւ երբ զգացի որ կասարեալ և անթերի համագումար էի. և ճանաչելով որ Աստուծոյ մարգու և համագոյից վերաբերեալ ամեն կարևոր ճշմարտութիւններն՝ աւելի պարզութեամբ և ամբողջութեամբ կ'ուսուցանէր քրիստոնէութեան վարդապետութիւնն՝ քան թէ ուրիշներն, միշտ ցանկացած լինելով կեանքս նուիրելու 'ի հետագումարութիւն յաւիտեակեան ճշմարտութեան և առ 'ի ուսուցանել զնոյն այլոց, հետեցուցի որ շաւաղոյն էր աշակերտ լինել Յիսուսի Քրիստոսի՝ քան որ և է ուրիշ վարդապետի. և այս եղև պատճառն որ որոշեցի պաշտանեաց լինել բանի նորա և սպասաւոր, առ 'ի ունել զիշխանութիւն և զնորհս խոստացեալս առ այնոսիկ որ խոսին յանուն նորա: Այսպէս ահա ես որ վարժապետ էի իմաստասիրութեան՝ զարձայ և եղև քահանայ՝ առանց գազարելոյ 'ի լինելոյ իմաստասեր. վասն զի նուիրական գիտութեանց և Նկեղեցոյ վարդապետութեանց մէջ գտի ամենէն բարձրագոյն իմաստասիրութիւնն և զիմաստութիւն գերմարդկային »:

Համառօտ ասելով, սիրելի վարժապետս, այնչափ համարի այս քահանայիս խոսակցութենէն՝ որ հրաման ինքզինցի իրմէ նորէն գալու զինքն անանելու, որում և բարեսիրութեամբ հաւնեցաւ, և ամիս մի գրեթէ ամեն որ այս տեսակներէնց վրայ կը խօսէինք, և որ աւուր եռամիս և յոյսս կ'աւելնար. Եւ որով հետև ամեն բանէն յառաջ ինձ յանձնել էր՝ ամեն որ գլուխ մի Աւետարան կարգալ և մտածել, և ես ալ իրեն առարկել էի թէ մէջն շատ մթին բաներ կը գտնուէր որ զիս կը շուարեցնէին, ինքն պարտաւորեց զիս որ այս գժուարութիւններս 'ի գիր անցնեմ,

որպէս զի յետոյ կարացուք 'ի միասին զայնս լուծանել. զսան զի ասաց խոնարհութեամբ, միտքս գրած չեմ որ պիտի կարողանամ աստուածային խոսքին ամեն խորունկ բաներն մեզ բացատրել: Եւ այս Ժանութեամբ իննեքս զորս խղճմտութեամբ գրի կ'անուի' մեր ամեն աւուր խոսակցութեանց նիւթ լինելին. և շատ կը զարմանայի և կ'ուրախանայի անսնելով որ իմ մտացս մութ երևցածներն երթալով կը լուսաւորելին, տարակոյսներս կը փարատելին' երբեմն նաև ձիւզ այն միջոցին երբ կ'ուզէի զայնս առաջարկել, այնպէս որ ես ալ ոչ տեսանէի թէ որ բանն էր զիս արգիւտըն, և չէի հասկանար թէ ինչպէս չեմ հասկացած:

Ահա այս կերպով հաւատքս նորէն ինձ գարծառ' նոյն եռանդեամբ ինչ որ մանկութեանս Տաճանակ' բոլոյ աւելի լուսաւորեալ, այնպէս որ կարեմ զայն արգարացնել և պաշտպանել թէ առաջի մտացս և թէ առաջի մարգկան: Եւ շուտով հեռակեցայ օրինակին և խրատուն այնորիկ' զոր Աստուած ես ինձ 'ի հրեշտակ առաջնորդ, և հոգիս խոստովանութեամբ նորոգելէն ետև' որով իմ յանցանացս երկարժամաւնակեաց Ժամբ բեռն վրայէս նեւելով թեթեւացայ, մեծ ուրախութիւն զգացի աստուածային կենաց հաղորդելով' երբ երկնային հացն Ծաշակեցի' որ շնորհեալ է աստուածահանոյ մարգկան: Յետոյ' թէպէտ և առաջնորդս զիս բուրբոյլին ազատ թողուց, և զիս քահանայական Ծամբայն մանելու շափպեց, սակայն ես կամակար և ինքնայտար կամ մանաւանդ ներքին շարժմամբ զայն որոշեցի, որովհետև առանց խիղճս շարտմեցնելու' չէի կարող այն ներքին ձայնին հակառակիլ: Ահաւասիկ հիմա' համալուսութեան վարժապետ լինելուս տեղ' Տաճարի նուիրեալ աշակերտ մի եմ, և շատ երջանիկ եմ մտացս և սրտիս խաղաղութիւնն գտնելով, և ինքզինքս կը պատրաս-

տե՛մ ուսմամբ, եկեղեցական կրթութեամբ, ազգ-
քով և քահանայական առաքինութեանց աշակեր-
տութեամբն աշխատելու՝ յուսամ բոլոր ուժովս և
նուիրմամբ անձինս պնականութեամբ Բարձրելոյն՝
'ի զարգացումն թագաւորութեան Աստուծոյ՝ ի վե-
րայ երկրի, և վասն բարւոյ նմանեացս թէ յայտ
աշխարհի և թէ ՚ի հանգերձեալն:

Կարծեմ, սիրելի վարժապետս՝ որ զայս ասնելով
զմասն բարին ընտրեցի՝ որ ոչ բարձցի բնաւ յիննն:
Թեթեամտութեամբ չգործեցի որպէս տեսանէք, և
աւելի բանավարութեամբ այս որոշմունքս արարի
քան թէ խանդիւ մտաց՝ որով յուսամ թէ աւելի
հաստատուն լիցի: Ներեցէք ինձ մեզ խորհուրդ
չհարցանելուս համար այս ձգանցս մէջ, որովհետեւ
վախցայ որ զմեզ շարունկնեմ մեր ճամբէն դուրս
ճամբայ մի բանելով, մանաւանդ որ հակամտաւելու
ալ կամք չունէի և ներհակախառութենէ ալ կը վա-
խեի՝ որ զմեզ կարէին իրարմէ հեռացնել, զոր ամե-
նեին ոչ կամեի, որովհետեւ սիրովս և երախտագի-
տութեամբս միշտ անբաժան պիտի մնամ ՚ի մէնջ:
Ի՞նչ միայնութեանս մէջ և յետոյ սուրբ պաշտօնինս
կատարման մամանակ պիտի չցագրիմ մեր վրայ ալ
կուէլու այն շնորհքն՝ զոր ես բարեբաղդարար ընկա-
լայ, որպէս զի մեր այնքան բարի և ուղիղ հոգին
ալ՝ որ միշտ ճշմարտութեան և արգարութեան սի-
րող եղած է՝ ինքն ալ Բարձրելոյն լուսովն լուսա-
ւորուի, և որ մի մեր մտաց և արտին պանծնլի բա-
րեմանութեանց վրայ աւելցնէք քրիստոնէի առա-
քինութիւնն ալ իբրև փառք և պատկ ամենայնի:

Վերջարանին մէջ տեսնուեցաւ վարժապետին բարի վախճանաւն՝ որ կենաց առջոյ հասակին մէջ մեռեալ էր՝ իւր մտաւարական կարողութիւններն ամբողջ և լի հաւատով և կրօնից ամեն սքնութիւններովն՝ որ աշակերտին եռանդուն ազգժքն լսելի եղած էր։ Թերևս միոյն փրկութիւնն միւսոյն զահագործութեան գինն ու արժեքն էր։

Վերոգլխ, 2 Յունիս 1867:

S. O. 4.

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՅ

Արդի վիճակ	7
Ինչպէս Կանաչելու և Հանդերձեալ աշխարհի իրերն	12
Յեռահայեաց տեսութիւն	15
Իմաստասէրն և ժողովրդապետ	49
— — (չարացարսիւն)	25
— — (չարացարսիւն)	27
Կէտ մահուան	50
Մահուան առջև ինչ կարեմք ասենք	54
Վերջին տեսարութիւն	70
Յեաֆն ոգնութիւն	45
Թաղութե	48
Մեանչոց հետ հաղորդակցութիւն	54
Լըրաց	38
Մեանչոցարմ ուրուականք և ոգիներ	61
Լըրիւց մահու	66
Շրջոց սեղանք	71
Մաշնիտութեան փորձ	77
Կաթողիկէսոց յիշատակութիւն	81
Նախախնամութիւն	89
Յիշատակութիւն անցելոց	94
« Զո՛ր որ ասն զինն թէ իցեմ »	100
Արդեօք Յիսուս Քրիստոս իմաստասէր փե՛ և	104
Զմարմնութիւն	109
Քրիստոսի զործոց զորութիւնն	111
Քրիստոսի զորութեան բնութիւնն ինչ և	115
Արդեօք Քրիստոս զազափա՛ր ինչ և կամ աննն առաւ- պելեալ	119
Վերջապէս մտազրութեանք բննեմք	125
Քրիստանեւութեան իմաստասիրութեան զազափարն	128
Լըրորդութիւն	131
Բանասիրականութիւն	135
Պատանախնամութիւն	139
Միութիւն անհուն	145

Տեսութիւն 'ի վերայ Երբորդութեան	450
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	453
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	459
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	464
Դիպուած մի	467
Տասանութիւն	472
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	477
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	481
Լուծումն խնդրոյն	484
Անուշահատութիւն հարցոյ	488
Նոր խնդիր	492
Աստուած մարգարեալ	494
Մեջնորդ կամ միջին եզրն	497
Ինչ պէտք էր միջնորդ, ազատարար և վրկիչ	499
Ուստի՛ է շարն	502
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	507
Փոխանցութիւն նախկին շարի	518
Աստուած սրբէս մարգարա	527
ՄԱՐԻԱՄ	531
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	535
Մկրտութիւն	541
Գաղափար մկրտութեան	544
Ղարութիւն մկրտութեան	549
Նոր քննութիւն	553
Քրիստոսի իջնեւելն 'ի դժոխս	558
Յարութիւն և Համբարձումն	562
Դաստատան վերջին	566
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	571
Ազնիկ մի որ կարմեղական կուսան կ'ուզէ լինել	578
Ուխտք կրօնաւորութեան	588
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	596
— — — — — (չբայբոս-թիւն)՝	593
Խոսանցութիւն ընդ կարմեղական կուսանի	511
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	520
Հալտութիւն	526
Կնքահար	550
Դասաւանան վերջին (վերադին ցաւելուած)	555
Հրեշտակք	558
Աղբյուրութիւն	545
Դժոխք	550
Յուխաննականութիւն պատմոյ	555
— — — — — (չբայբոս-թիւն)	576

Խղճմանաց արժեքնալն	388
Անհանգստութիւն և տագնապ	396
Քաւարան	402
Յարութիւն մարմնոյ	412
— (չարայտութիւն)	417
— (չարայտութիւն)	429
Ներքին ալէկոմութիւն	444
Սքանչելիք կամ շքաշք	446
Զգուշաւոր քննութիւն	457
Շնորհաւորութիւն քանչելեաց	460
Սարսափելի յարձակումն և Անդուժ յազմութիւն	470
Տպաւորութիւն առաջին հազորդութեան	480
Վերջին հարուած	485
Վերջարան	489
Նամակ Երզնէէսօք Ն.	490

